Hüseyin Cahit Yalçın

İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları

Haz: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL YAYINLARI

YAYIN NO: 136

Tarih/Kültür Dizisi: 29

ISBN: 975-410-072-1

Dizgi

Temel Yayınları Dizgi Servisi

Ayhan Özcan

Tashih

Burcu Kocahanoğlu

Kapak

Ebru Grafik

Baskı - Cilt

Bayrak Matbaacılık Tesisleri

Bayrak Mat. Ltd. Şti.
İstanbul, Ekim 2002

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.
Hacıbey Ap. No. 10 Daire 5
Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20
Fax: (0-212) 517 75 96
Çemberlitaş - İSTANBUL

temelyayinlari@hotmail.com

İ Ç İ N D E K İ L E R

Birinci Bölüm

ENVER PAŞA'NIN MEKTUPLARI

İkinci Bölüm

DOKTOR NÂZIM'IN MEKTUPLARI

Üçüncü Bölüm
TALÂT PAŞA'NIN MEKTUPLARI

Dördüncü Bölüm
CEMÂL PAŞA'NIN MEKTUPLARI

Beşinci Bölüm

CEMAL PAŞA - MUSTAFA KEMAL PAŞA MEKTUPLAŞMASI

Altıncı Bölüm
DİĞER İTTİHATÇILARIN MEKTUPLARI

TARİHİ AYDINLATAN MEKTUPLAR

Osman Selim KOCAHANOĞLU

Kitabımızda sunulan mektuplar Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılına damgasını vuran siyasî kadronun önderlerine aittir. Başta Enver, Talât ve Cemal Paşalar olmak üzere İttihat-Terakki erkânının yurt dışında iken birbirlerine yazdıkları bu mektuplar, artık sadece bir mektup değil, aynı zamanda bir neslin, bir devrin tarihine ışık tutan belgelerdir.

Jön-Türk idealleri ile yetişen ve 1908 ihtilâlinin aktif mücadelesinden gelen ittihatçı kadro, hem çok genç yaşlarda şöhretin zirvesine ulaşmış, hem de İmparatorluğun ağır sorumluluğunu omuzlamak zorunda kalmışlardır. Ne var ki, Meşrutiyet sonrası ayrışan, çatışan ve hızla çözülmeye başlayan Osmanlı toplumu ve İmparatorluk gerçeği kısa zamanda İttihatçıları sükûtu hayale uğratmaya yetecektir. «*Gülsuyu ile yıkanmış*» sandıkları Meşrutiyet inkılâbının sevinci kursaklarında kalacağı gibi, Meşrutiyetin üç tılsımlı haysiyet perdesi de -*Hürriyet, Uhuvvet, Adalet*- gene gözleri önünde çabucak yırtılacaktır. Kısaca onlar tarihî yanılgılarını anlamakta gecikmeyeceklerdir.

Osmanlı toplumundaki dil, din, ırk ve fırka kavgaları ile Birinci Dünya Harbinin acı felâketi İttihatçı zihniyet için dönüşüm,

kararları için de bir dönüm noktası olacaktır. Fırkalarını, derneklerini, kutsal davalarını, ikbal mevkiilerini, kısaca herşeylerini Mütareke karanlığına bırakarak vatanlarını terkedeceklerdir. Yanlarında götürdükleri ise, İttihat-Terakki'ye girerken ettikleri bağlılık yemini, mücadele azmi ve umutları olmalıdır...

Bu tarihi mektuplar hakkında elbette çok yönlü değerlendirmeler yaparak değişik sonuçlar elde etmek mümkündür. Ancak İttihatçı önderlere bu mektupları yazdıran siyasî ortamın hikâyesine kısaca değinmek gerekir.

Bilindiği üzere 8 Ekim 1918 İttihat-Terakki'nin son sadrazamı Talât Paşa'nın istifa tarihidir ve iki gün sonra da Meclis-i Mebusan'ın son uzatma devresi açılacaktır. Osmanlı ordularının yenildiği belli olduktan sonra çalışmaya başlayan bu dönem Parlâmentosu ekalliyet mebuslarının tahrik ve tahkir edici konuşmalarıyla tarihinde şahit olmadığı bir milliyet kavgasına sahne olacaktır.

Hele Mütarekeden sonra İstanbul'da artık İttihatçılar için kin ve nefret duyguları öyle artmaya başlamıştır ki, onlar için tek yol ülkeyi terketmek olacaktır. Alelacele bir olağanüstü kongre ile İttihat-Terakki kapatılacak ve aynı gece bir Alman denizaltısıyla İttihatçı önderler takım halinde firar edeceklerdir. Müthiş firar...

Enver, Talât ve Cemal Paşalar, Dr. Nâzım, Bahaettin Şakir gibi İttihatçı erkân önce Kırım sahilindeki Odessa'ya oradan trenle Berlin'e geçerler... Bundan sonra onları bekleyen gurbetteki sürgün günleri olacaktır. Pasaportları ve isimleri sahte, adresleri gizli, hayatları tehlikede.. Duygu ve düşüncelerini, sıkıntılarını, pişmanlık ve itiraflarını yazıya dökecek, içlerini bu mektuplara boşaltacaklardır...

Kontrollu olarak yazıldıkları düşünülse bile, satır aralarında biraz resmiyetten uzak samimi duyguların izleri görülür. Debdebeli makamlarını, hattâ herşeylerini bir anda kaybeden insanların tedirginliği içinde, tek teselllileri belki de canlarını kurtarmaktır. Tuhaftır ki, her şeye rağmen sönmemiş umutları mücadele azimlerini tekrar kamçılayacaktır. İmparatorluğa on yıl hükmeden bu insanların hisleri, düşünceleri, duyguları, ihtirasları kısaca ka-

rakter yapıları iyice kendini belli etmektedir. Fakat biz burada başka bir konuya İttihatçı önderlerin Anadolu hareketine bakış açılarına dikkati çekmek istiyoruz. Zira İttihatçıların yurt dışı maceraları başlarken Anadolu'da da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Millî Mücadele hareketi başlamıştır. Erzurum ve Sivas Kongreleri sonrasında TBMM.'nin açılışı ile de yeni bir millî devletin temelleri atılmıştır. İttihatçı liderler işte bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'ya mektup yazma gereğini duyacak, bu hareketin şurasında veya burasında bulunmak istediklerini bildireceklerdir. Her ne kadar yurt dışına kaçmak zorunda kalmış ve harp felâketinin müsebbibi sayılmış olsalar da, geride bıraktıkları vatanlarındaki mücadeleye sessiz kalmaları da beklenemezdi...

İttihatçı-Mustafa Kemal mektuplaşması incelenirse, bazan eski dostlukların, bazan alınganlıkların, bazan «kerhen» de olsa başarı dileklerinin ön plâna çıkarılarak yakınlaşma arzularının hissettirilmek istendiği anlaşılır. Fakat iki tarafta da belli bir tedirginlik ve mesafe vardır. Mustafa Kemal'e ne kadar samimi görünmek isteseler de, kendi aralarındaki mesajlar samimiyetsizliklerini ortaya koyar. Zaten Mustafa Kemal'de bunu çok iyi bilmektedir.

İttihatçı önderlerin Anadolu Mücadelesine gönüllü destek vermelerinde samimi oldukları kabul edilse bile, Mustafa Kemal'in şahsı söz konusu olunca yaklaşımları değişir. Talât Paşa'nın saygılı ve temkinli, Cemal Paşa'nın daha candan ve samimi, Enver Paşa'nın tepeden bakan muhteris tavrını anlamamak mümkün değildir. Anadolu mücadelesinin başarısına işin başında pek inanmak istemezler. Kendi aralarında Mustafa Kemal hakkında kullandıkları *«Selânikli Mustafa»*, *«Anadolu Şefi»* ve *«Sarı Paşa»* gibi ifadeler onların hissiyatlarını açıklar. Biraz küçük görme, tepeden bakış ve alayla karışık istihza...

Mukayese yapmak gerekirse İttihatçı önderler arasında, olaylara ve kişilere en objektif yaklaşanı Talât Paşa'dır. Zekâsı, teşkilâtçılığı, ikna gücü ve tahammülü ile diğerlerinden farklı ve realiteyi soğukkanlılıkla değerlendirmesini bilen kişidir.

Talât Paşa özel kurye ile Mustafa Kemal'e Berlin'den iki mektup göndermiş ve Anadolu hareketine yurt dışında destek

olabileceğini bildirmiştir. Anadolu hareketinin yurt dışında sesini pek duyuramadığı zamana raslayan bu mektuplaşmada, Mustafa Kemal'in Talât Paşa'dan gayrı resmî olarak faydalanmak istediğini anlamakta zorluk çekmiyoruz.

Talât Paşa İngilizlerle mutabakata varılarak bazı konuların daha kolay çözülebileceğine inandığı için, başta Enver Paşa olmak üzere kendi arkadaşları ile ters düşmüştür. Ayrıca o, Enver Paşa gibi Millî Mücadele kadrosu ile rekabet taraflısı değildir. Zira karşı mücadele, Anadolu hareketine nifak sokarak onu zayıflatmaktan ve düşman emeline hizmet etmekten başka bir netice vermeyecektir.

Talât Paşa'ya göre en akıllı hareket, Millî Mücadele'nin sonunu beklemek ve şimdi onun başarılması için Mustafa Kemal'e destek vermektir. Nasıl olsa zaferden sonra Mustafa Kemal'in İttihatçı kadroya ihtiyacı olacaktır. Zira savaşı kazansa bile memleketi idare etmek o kadar kolay değildir.

Mustafa Kemal'e gelince, gerek Talât Paşa'ya cevabî mektubunda gerek Roma Temsilcisi Câmi Bey vasıtasıyla gönderdiği mesajda, İttihatçıların liderinden yararlanılabileceği inancını ifade etmiştir. İttihatçıların şüpheli nazarları aynen Mustafa Kemal'de de vardır..

İki lider arasındaki mesafeli ve olumlu davranışlara rağmen, Talât Paşa'nın beklenmeyen ölümü, hem onun Avrupa'dan Millî Mücadele'ye yapabileceği muhtemel politik katkısına fırsat bırakmamış, hem de İttihatçıların lidersiz kalarak dağılmasına sebep olmuştur. İttihatçı kadronun sağduyusu Talât Paşa eğer erken ölmemiş olsaydı, belki Enver Paşa'nın maceralı mücadelesi böyle acı şekilde noktalanmıyacaktı.

İttihatçı üçlüsünün Cemal Paşa'sı hakkında birkaç söz söylemek gerekirse; Mustafa Kemal Paşa'ya en çok ve en uzun mektupları yazan Cemal Paşa'nın, siyasî olayları kavrayış ve tahlil gücünün bilinenin hayli üzerinde bir kişi olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Aslında iyi bir büro kurmayı olduğu anlaşılan ve Enver'den 7-8 yaş daha büyük olan Cemal Paşa'nın hayli yük-

sek bir teşkilâtçılık yeteneği de ortaya çıkmaktadır. Bu yeteneğini Anadolu hareketi için değil de Afganistan ordusundaki hizmetleriyle göstermesini bir talihsizlik olarak görmek gerekir...

Selânik çevresinde 3. Ordu subayları arasında kazandığı saygı ve sevgiyle İttihat-Terakki içinde tanınmaya başlayan Cemal Paşa, adını geniş kitlelere ilk kez Bâbıâli baskınından sonra getirildiği İstanbul Muhafızlığı ile duyurmuştur. O da Enver gibi çevresindeki genç subayların desteğiyle belli noktalara kadar yükselecektir. 1.Dünya Harbi içindeki Bahriye Nâzırlığı ve IV. Ordu Komutanlığı görevleri ona Enver Paşa ayarında bir şöhret sağlamıştır. O sadece ordu komutanı değil aynı zamanda çok geniş yetkilerle donatılmış Arabistan ve Suriye bölgesinin valisidir de. Savaşın kaderi ona Mısır fatihliği ünvanını çok görmüştür.

Kaderini birleştirmek zorunda kaldığı Enver Paşa'nın telkini olsa gerek, yurt dışında İslâm ihtilâli projesine samimiyetle meylederek, Hindistan Müslümanlarını İngiltere aleyhine ayaklandırma vazifesini üstlenmiştir. Bu projenin hayal olduğu konusunda onu ilk uyaran kişinin Fethi Bey *(Okyar)* olduğu görülmektedir. Pamir Yaylasından aşarak Hindistan Müslümanlarını *(şimdiki Pakistan ve Bangladeş)* ayaklandırmak ve oradan akınlar düzenleyerek İngilizleri arkadan vurma hülyaları, Enver Paşa'nın son hareketi ile Cemal Paşa'yı sükûtu hayale uğratmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplar, acı ve samimi itiraflarla, Enver Paşa hakkında isabetli değerlendirmelerle doludur. Geç kalınmış bu itirafları mektuplarında açıkça görmek mümkündür:

«Bu mecnunu (Enver Paşa) Anadolu'da sizin başınıza belâ olmaktan men eden talihe müteşekkir olduğum halde, son teşebbüsünden oldukça müteheyyicim. Anadolu'ya ve size karşı artık bir şey yapamıyacağını anladıktan sonra, mutlaka bir iş yapmak ve her ne suretle olursa olsun namını duyurmak cinnetini izhâr eden bu zât, şimdi de Türkistan'da ihtilâl çıkarmak fikrine düşmüştür.»

Talât Paşa'nın ölümünden sonra, Enver'in *«tek samimi arkadaşım sen kaldın»* diye sarıldığı Cemal Paşa'nın bu değerlen-

dirmesi, ne yazık ki yol ayrımından sonrasına raslar. Anlaşıldığı kadarıyla Cemal Paşa, Enver Paşa'nın ne Anadolu'ya geçerek mücadeleye girişme plânından, ne de Buhara'ya çekilerek isyan bayrağı kaldırma kararından haberdar değildir. Birinci Dünya Harbinde nasıl Enver Paşa'nın peşinden sürüklenmişse, şimdi de aynı akıbete sürüklenmiştir. Enver'in Ruslarla mücadeleye girişme politikası, zaten onun içinde bulunduğu Rus-Afgan yakınlaşmasına da engel olmuştur...

Cemal Paşa'nın mektuplarından kendisi ve arkadaşları hakkında değerlendirme yapacak daha pek çok ipucu bulmak mümkündür. Ve Mustafa Kemal'den Cemal Paşa'ya yazılan bir mektupta, Enver Paşa için *«serseri»* ifadesinin kullanılması, sanırız biraz da Cemal Paşa'dan alınan telkinle olmuştur. Cemal Paşa'nın *«mecnunu»*, Mustafa Kemal'de *«serseri»*ye dönüşmüştür.

Sonuç olarak, Mustafa Kemal nazarında Cemal Paşa İttihatçılar içinde samimiyetine inandığı ve kendisine yakın bularak Millî Mücadelede ona yer vermek istediği bir kişidir. Ancak, Anadolu'ya geçme plânları yaparken Tiflis'te Ermeni kurşunları yaveriyle birlikte O'nu da yere serecektir. *(21 Temmuz 1922)* Cenazesi Erzurum'a getirilerek arkadaşı Hafız Hakkı Paşa'nın mezarı yanına defnedilir. Zaten 14 gün sonra da *(4 Ağustos 1922)* diğer kader arkadaşı Enver Paşa terk-i hayat eyliyecektir.

İttihatçı önderler içinde en ilginç kişiliğe sahip olanı bizce Enver Paşa'dır. O genç subaylık yıllarında, hattâ ikbal makamlarında bulunduğu zamanlarda olduğu gibi, memleket dışındaki sürgün günlerinde de zor dizginlenebilir bir küheylana benzer. Kişiliğinin en belirgin vasfı hareket ve aksiyon adamı olmasıdır. Makedonya dağlarında, Edirne'nin kurtuluşunda, Bâbıâli baskınında, Trablusgarp ve Sarıkamış'ta nasıl hep öne atılmışsa, şimdi de adını ön plâna çıkarmak ister. Berlin'den Moskova'ya, oradan Türkistan'a, hattâ Hindistan'a *(Pakistan)* kadar geniş bir coğrafya içinde koşmadığı yer, hayal etmediği mücadele yöntemi kalmaz.

Enver Paşa bir tehlike karşısında gözünü kırpmadan hayatını feda edecek kadar cesaret sahibidir. Bu özelliği onun hare-

ket ve aksiyoncu kişiliğini bütünlemektedir. O, ne boş durabilir, ne de ikinci dereceye tahammül edebilir. Teşebbüs gücü yüksek olmasına rağmen, her şeyin kolay elde edilebileceğine inanan ve çabuk karara varan bir mizaca sahiptir.

Enver Paşa'nın özel mektupları okunursa, bu sert ve atak kişiliği yanında çok duygusal ve romantik yanını da hayretle görebiliriz... Bu onun içine kapanık gönül dünyasıdır... Jön-Türk idealizminden Türk milliyetçiliğine, büyük İslâm ihtilâlinden, anti-emperyalist Bolşevik yoldaşlığına kadar çeşitli fikirler onun bu hayal ve ideal dünyasında yan yana yaşarlar... Kısaca o büyük ideallere sahip bir kişidir. Birinci Dünya Harbinde ikinci plâna düşürülen Pan-İslâmizm, gurbet mücadelesinde tekrar Pan-Türkizm ile yan yana getirilir... Yanına biraz da sol milliyetçilik katılmış olarak... Tarihî düşman bildiği çarlık yıkılmış, kaderi onu Bolşevik liderlerle kol kola getirmiştir. Türk yurtlarının bağımsızlık umutlarına kapılan Enver Paşa, Bolşevizmin yeni çarlar doğuracağından habersizdir.

Enver Paşa'nın yurt dışında ilk ihtilâfa düşüğü kişi Talât Paşa'dır ve anlaşmazlık daha çok Talât Paşa'nın ölümünden sonra yazılan mektuplarda dile getirilmeye başlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla aralarındakı ihtilâf noktası hem çok, hem de önemlidir. Talât Paşa'nın İngilizlerle temas araması, Mustafa Kemal ve Anadolu hareketine daha akıllı yaklaşmak istemesi ve İslâm ihtilâli konusunda belki daha ihtiyatlı ve hesaplı davranması gibi sebepler Enver Paşa'nın düşündükleriyle mutabık değildir.

Enver'in 15 Nisan 1921 tarihiyle Cemal Paşa'ya gönderdiği mektup, Talât Paşa için ağır suçlamalar getirir ve ölümünden bile hayır umacak kadar kızgın olduğunu gösterir. Talât Paşa'nın ölümünden sonra Liva el-İslâm'da yazdığı yazıdaki samimiyetini bile şüpheye düşürecek kadar derin ayrılığa düşmeleri, iki arkadaş için hazin bir tecelli sayılmalıdır.

Talât Paşa'nın öldürülmesi ile mücadelenin ağırlık merkezi Berlin'den Moskova'ya kaymış görünmektedir. Bunda Talât Paşa'nın ölümü kadar, Ermeni terörünün İttihatçılarda yarattığı kor-

kunun izlerini görmek te mümkündür. Hele Dr. Nâzım'ın Moskova'ya *Enver'in yanına gelmesiyle bu daha da belirginleşir.* Bundan sonra umutlar doğudaki Enver ve Cemal Paşalar'ın aktif mücadelesine çevrilecektir...

Teşkilât içindeki tanınmışlığı ve İttihatçılığı Ahmet Rıza Bey'in Paris'teki çıraklığına kadar inen Dr. Nâzım, aslında Talât Paşa kadar etkin bir kişiliğe sahipti. Meşrutiyet öncesi olayları Selânik'te yöneten kadronun içinden sivrilmiş ve 1908 sonrasında İttihat-Terakki'nin katib-i umumisi olmuştur. Talât Paşa sadaretinin son günlerinde Maarif Nâzırı da olan Dr. Nâzım, İttihatçı kadronun Türkçü-Turancı kanadından ve bu davaya samimiyetle inanlardan biriydi.

Enver Paşa'nın Anadolu Mücadelesine İttihat-Terakki'nin eski teşkilât unsurlarıyla müdahil olma düşüncesinde Dr. Nâzım'ın büyük desteği ve yardımı olduğu düşünülmelidir. Anadolu hareketine destek verme görüntüsü ardında Enver'in Mustafa Kemal'i tasfiye plânı olduğu da düşünülünce Dr. Nâzım'ın rolü daha belirginleşir.

İttihatçıların Mustafa Kemal'i tasfiye plânı yıllar sonra *(1926)* tekrar ortaya çıkacak, Dr. Nâzım İstiklâl Mahkemesinde *her şeyi inkar etmesine rağmen idamdan kurtulamıyacaktır.*

Enver Paşa'nın şahsî ihtiraslarını, macera haveslerini ve *Anadolu'ya geçmek isteyişin arka plânını en iyi bilenlerden biri* Mustafa Kemal'dir. Bu nedenle Ankara'ya gelemiyecek iki kişi varsa biri Enver Paşa diğeri Dr. Nâzım idi. Anadolu'daki bütün kapıların bunlara kapatılmış olması işte bu sebeptendir.

Kâzım Karabekir Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta, Enver Paşa'nın ya yurda davetle tesirsiz hale getirilmesini veya yanına gönderilecek kimselerle hareketlerinin kontrol altında tutulmasını teklif etmiştir. Ankara'nın cevabına göre, Moskova elçiliğinin bu işle görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e mektupları, sanki Osmanlı Harbiye Nâzırının kaleminden çıkmış gibidir. Zaman zaman tehdit dolu, bazan da önem vermez ve küçük düşürücü bir üslûp...

«Biz Anadolu'ya ne zaman gelmek icap ederse size danışmadan geliriz!.. İşte bu kadar!..»

«Trablus'tan beri şahsi ahlakınızın hiç değişmediğini görüyorum. Diğer noksanlarınızı artık göze batacak kadar belli ettiniz...»

Enver Paşa'yı asıl ümitsizliğe düşüren olay Türk ordusunun Yunanlılara karşı kazandığı zafer olacaktır. O bundan sonra Türkistan macerasına yönelecek, Buhara'da Ruslarla giriştiği bir çatışmada ölecektir. Milyonları savaşa sürmüş Enver Paşa'nın yanında şimdi 150 kişilik bir başıbozuk çetesi vardır... Ama o hain bir kurşuna kurban gitmemiş, göğsünü Rus birliklerinin kurşunlarına gererek bir ideal uğrunda, hem cesurâne, hem asilâne kendini feda etmiştir.

Bu kitaptaki mektupların büyük bir kısmı Tanin Gazetesi'nin 15 1.Teşrin 1944 – 2 Nisan 1944 tarihleri arasında 174 tefrika halinde yayınlanmıştır. Yazar ismi belirtilmeden ve imzasız olarak yayınlanmakla birlikte, konulan notlardan bu yazı serisinin gazeteci Hüseyin Cahid Yalçın'ın elinden çıktığını anlamak zor değildir. Münasip yerlerine konulan açıklama notlarıyla hem mektupların bağlantıları sağlanmış, hem de aktüel bir gazetecilik olayı haline getirilmek istenmiştir.

Anılan yazı dizisi elinizdeki kitaba dönüşürken, yeni bir tasnife tabi tutularak ve bazı yer değiştirmelerle yeniden düzenleme yapmak gereği duyduğumuzu belirtmek isteriz. Ancak şurasını hemen ifade edelim ki, bu yeni düzenleme sırasında, Hüseyin Cahid'in koyduğu açıklama notlarının hiç birinden vazgeçilmemiş, gene ilgili yerlerinde dipnot şeklinde aynen kullanılmıştır.

Karşılaştırma yapılırsa, kitaba gazete tefrikasında bulunmayan çok önemli mektupların ilâve edildiği görülecektir. Böylece hem kitaptaki mektup sayısı artırılmış, hem de kitabın muhtevası zenginleştirilmiştir. Yeni ilâve edilen mektupların, özellikle Enver, Talât ve Cemal Paşalar'ın Atatürk'le yazışmalarına ait olduğu düşünülürse, Millî Mücadele tarihimize ışık tutucu yönüyle elbette ki çok yararlı yeni katkılar sağladığını söyleyebiliriz...

Bu kitaptaki mektuplar ilk ve önemli bir derleme olmasına rağmen, İttihatçı önderlerin mektupları elbette ki bu kadarla sınırlı sayılmamalıdır. Zira 60'lı yıllardan günümüze kadar yayınlanmış hatırât ve özel araştırmalarda, İttihatçılarla ilgili bunlar dışında çok sayıda mektup veya telgrafın da mevcut bulunduğunu bilmekteyiz. Ancak bizim buradaki amacımız, esas olarak gazete kolleksiyonu arasında unutulmuş ve çok az kişinin bildiği bu vesika niteliğindeki mektupları gün ışığına çıkarmak olmuştur ve ilerdeki baskılarda daha başka ilâveler yaparak kitabın hacmini genişletmek de mümkün olabilecektir.

Bu kadarını yaparken, İttihatçı önderlerle çok yakın arkadaşlığı bulunan ve bundan istifade ile özel arşivlerdeki unutulmaya mahkum mektupları gün ışığına çıkaran Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrimizin ünlü gazetecisi Hüseyin Cahid Yalçın'ı da burada saygı ve minnetle anmak istiyoruz.

Osman Selim Kocahanoğlu

TARİHÎ MEKTUPLAR

Umumî harpten sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin ileri gelen bir kısım âzası işgal altına giren İstanbul'da kalmanın kendileri için ne kadar tehlikeli olacağını düşündüklerinden Avrupa'ya kaçmışlar, Almanya, Macaristan, İtalya ve Rusya'da macera dolu bir hayattan sonra hemen hepsi muhtelif şekilde şehit edilerek hayatlarını vermişlerdir. Onların Avrupa'daki faaliyetleri hakkında elimizde mevcut olan notlar ve vesikaları pek azdır. Bunların en mühimleri, Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa ile diğer arkadaşlarının İstanbul'da ve diğer yerlerdeki arkadaşlarına yazdıkları mektuplarıdır. Yakın tarihin birçok gizli noktalarını aydınlatacak olan ve bugün elimizde bulunan bu mektupların çok büyük bir ilgi uyandıracağına inanıyoruz. Biz bu mektupları sadece birer tarihî vesika olarak yayınlıyoruz. Bu suretle tarihimizin bu devresini tetkik edecek olanlar, mükemmel bir tarihî vesikalar koleksiyonu elde etmiş olacaklardır.

Birinci Bölüm

ENVER PAŞA'NIN MEKTUPLARI

Enver Paşa'dan Cavid Bey'e: İsmail Hakkı'nın şâhane villası varmış...

Berlin, 18 Teşrinisâni 335 (1919)

Pek Aziz Cavid:

Sâî[1] sizinle birlikte ikâmetini bana hikâye etti. Bu sırada Kowno'da mahpus bulunduğuma pek esef ettim. Nihayet işte tekrar serbest kaldım. İsviçre'ye gelmeni tebrik için şu bir kaç satırı yazıyorum. Sâî, memleket için yapabileceğin şeyleri bana tamamen anlattı.. Muvaffakıyetler temenni ederim. Hakkı da[2] oradaymış. Sâî onun şahane ve güzel villasını anlattı. Onun için de bir iki satır bir şey yolluyorum. Onun adresine göndermeni rica ederim. Burada hüviyetimi hiç belli etmeden bir müddet daha kalabilirim. Mektubunuzu aşağıdaki adrese yollayınız.[3]

Obert Nazim
Berlin-Grünewald, Knausstr.17

---

(1) Sâî, Talât Paşa'nın kullandığı müstear isimdir.

(2) Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa olacaktır.

(3) Bu mektup Enver Paşa'nın Cavid Bey'e gönderdiği Fransızca mektubun tercümesidir ve elimizde bulunan ikinci mektubudur. 17 Teşrinisani 1919 (335) tarihli Cemal Paşa'ya hitaben yazılmış ilk mektup ise, Cemal Paşa'yı uğurlamaya gelemediğinden dolayı mazeret beyan etmekte ve sadece bulunduğu adresi bildirmektedir. Buraya alınmamıştır.

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Bizim Azmi Konya'ya saltanatla gitmiş...

1 Kanunuevvel 1335 (1919)

Kardeşim Efendiciğim;

Lûtufnamenin beni ne kadar ferahlandırıp sevindirdiğini anlatamam. Teşekkürler ederim. Ailenin âfiyetle vüsuliyle mübeşşer olduğunuza da ayrıca sevindim. Hanımefendi hazretlerine arz ı ihtiram eder, küçüklerin gözlerinden öperim. Sâî'ye[4] emirlerinizi söyledim. Evvelâ, kendi hatıratının arzu ettiğiniz hususa ait kısmını göndereceğini söylemiştir. Fakat sonra ne arzu ettiğini etraflıca anlamak üzere bir mektup ile ayrıca kendisine iş'ar-ı keyfiyet buyurmanızı Recep Bey'e [5] yazmış olduğunu söyledi.

Hapishanedeki R. dostumuz[6] ise belki öbür çarşambaya gidecek. Eğer ben de ailemin gelmiyeceğine dair telgraf alırsam yine hava tarikiyle birlikte hareket edeceğim. Bakalım Allah ne gösterir. Memleketten gelen havadisler iyidir. Azmi[7] tabiî size de yazmıştır. Konya'ya kadar saltanatla yani otomobille gitmiş. Burada pek sûzişli bir istikbal yapmışlar. Refet ile görüşmüş[8]. Sonra Kemal ile telgrafla anlaşmış. Onlar yalnız Büyük Britanyalılarla anlaşmağa çalışıyorlarmış. Berikilerle daha yakından temasa gelmek üzere belki Refet Roma'ya kadar gelecekmiş. Ve Azmi'yi de Roma'da icap edenlerle tekrar görüşmek üzere göndermişler. Bilmem ki Azmi nasıl yalnız başına bu işleri yapabilir. Sen meselâ Roma'ya gidip bu haricî teması ele alamaz mısın? Ve bir de şimdilik bence Talât'la ayrı çalışılıyormuş vaziyetini göstermemek iyi olacaktır ki, harice karşı kuvvetli görünmüş olalım.

İtalyanlar Talât'a isterse Roma'ya gelsin İncognito otursun demişler ve Jön-Türklerle çalışmaktan başka fikirleri olmadığını söylemişler. Talât Pek gitmek istemiyor. Fakat bence sen gidersen hem

---

(4) Talât Paşa.
(5) Bunun kim olduğunu bilmiyorum.
(6) Doktor Nâzım'ın müstear ismi «Rüstem» idi, belki odur.
(7) Eski Polis müdürü
(8) Belki Refet Paşa'dır.

memlekettekiler başka türlü sana emniyet ederler, hem de memlekette çalışabilmek nokta-i nazarından vaziyetin başka olur. Ve Azmi de o vakit arada gidip gelir ve İtalyan hükûmetiyle sen temasa gelmiş olursun. Her halde Münih'te oturmaktan daha iyi olacaktır sanırım. Maamafih benimki kardeşçe bir mütalâa. Bakî gözlerinden öper, Allah'ın birliğine emanet ederim, kardeşim.[9]

Ali [10]

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: İngilizler Sultan Efendi'yi bırakmamışlar...

6 Kanunuevvel 1335 (1919)

Kardeşçiğim,

İltifatnameni aldım. Sevincimin derecesini sorma. Allah bilir. Şu sıkıntılı, kararsız anlarımda bana iksir gibi geliyor. Ben yarın belki öbür gün mahbesten çıkan dostumuzla hareket ediyorum. Bakalım Allah ne gösterecek. Evden haber aldım. İngiliz, Fransız delegeleri Sultan Efendi'nin İsviçre'ye azimetini, benim haremim olmak dolayısıyla, muvafık görmemişler ve müsaade etmemişler. İstanbul'un en hâzik etibbasının, hattâ İngiliz, Fransız tabipleri de dahil olduğu halde verdikleri raporlara rağmen ve İtalyanların muaveneti hilâfında şu hareketlerine çocukluk demekten başka bir şey bulamıyorum. Bîçare haremime doğrusu acıyorum. Neyse, İnşallah bu da çok sürmez. Mektubunu Talât'a okumayı muvafık bulmadım. Çünkü arada tuhaf bir vasıta olmuş bulunacağım. Binaenaleyh düşündüğüm vâdide fayda yerine zarar gelmiş olacaktır.

Para için ben de ne diyeceğimi bilemem. Necmettin Molla veya Cavid belki müsait bir haldedirler. Fakat zannetmem ki, onlar böyle büyük bir meblâğı verebilsinler. Nâzım Bey ise evini satıp buradaki borç-

---

(9) Enver Paşa'nın bu mektubu Cemal Paşa'ya yazılmıştır ve ilk mektuplarında İstanbul'dan ayrıldıktan sonra ne yaptığı hakkında hiç bilgi yoktur. Yalnız Letonya'da yakalanıp hapsedildiği ve kurtulduğunu öğreniyoruz.

(10) *Ali, Enver Paşa'nın müstear adı.*

larını verdikten sonra İstanbul'a gitmek niyetindedir. Ancak dönüş parası müsait olamıyacak. Hattâ ben bile hareket hazırlığı için parayı kısmen Sâî'den ve kısmen de ondan alarak kapatmağa mecbur oldum. İstanbul'dakilerin Sâî'nin talimatiyle hareket ettiklerini zannetmiyorum. Fakat bence onlara lüzumsuz ehemmiyet vermek de bilmem doğru mudur? Mamafih, münasebet getirerek Sâî'ye söylerim. Belki görüşmemiz artık oldukça zamana kalacak. Fakat kalben sizi unutamıyacağım, tabiîdir. Heryerde elimden gelecek her arzunu yapmıya çalışacağıma emin olmanızı rica eder, gözlerinden öperim kardeşim. Hanımefendi hazretlerine arzı ihtiram eder, küçüklerin gözlerinden öperim.(11)

Ali

Enver Paşa'dan Cavid Bey'e: Bana biraz para bulabilir misin?...

12 Kanunuevvel 1335 (1919)

Kardeşim Cavid,

Lûtufnameni alınca, seni görmüş kadar sevindim. İnşallah temenniyatımız yer bulur da şu zavallı memleketimize bu suretle olsun azıcık iyilik dokunmuş olur. Ben bugün yarın Doktor'la(12) yine eski seyahatime devam edeceğim. Hattâ bugün aynı sistem fakat daha mükemmel ve yeni olan otomobilimizi seyrettik(13). Pek iyi. İnşallah bu defa mahali maksuda kazasız varır da çalışmaya başlarız. Bunu yazarken biraz da hususî bir şeyden bahsedeceğim. Zevcem ikinci çocuğumuzdan sonra yirmi kilo kaybetmiş. İtalyan, Fransız ve İngiliz doktorları Avrupa'da tedaviyi mutlak görmüşler, fakat İngilizler ittihatçıların İstanbul'dan çıkmaları memnu olduğundan Sultan Efendi'nin ise ittihatçı zevcesi olmak dolayısıyla çıkması mümkün olamıyacağından bahisle bir gün evvel ve-

(11) Enver Paşa'nın bu mektubu Cemal Paşa'ya yazılmıştır.
(12) Öteki mektuptaki R. harfinin Doktor Bahaettin Şakir'in müstear namı olan Rüstem'e delâlet ettiği tahakkuk ediyor.
(13) Enver Paşa tayyare diyecek yerde dalgınlıkla otomobil yazmış olmalıdır.

rilen müsaadeyi iptal ettirmişler. Bu ne ise. Fakat aynı zamanda bana zararı dokunmak için Sultan Efendi'nin nesi var, nesi yoksa zaptettikleri gibi kendi akarlarını birer suretle iptal etmişler. Birader paraca pek sıkıntıda olduklarını yazıyor. Hattâ biraz yardımı olur diye Fransızların ellerinden kurtardıkları birkaç halı ile mobilyayı satarak para tedarikine kadar mecbur kalmışlar. Acaba İstanbul'da bir tanıdığın münasip bir vâde ile olsun çocuklarıma para veremez mi? Hakkı Paşa'ya da melfuf mektupta yazdım, ondan da belki bildiklerinden birine yazar diye rica ettim. Eniştem Nâzım Bey'in ise vaziyet-i maliyesi pek fena. Ondan alacaktım. Halbuki zaten ...[14] olan servetini hemen kâmilen sarfetmiş. Hattâ şimdi İstanbul'a gitmek için 300.000 marka evini satmıya uğraşıyor. Ne ise böyle bir mesele için de canını sıktığımdan affını rica eylerim. Eğer bu hususta bir şey yazarsan Nâzım Bey'e hitaben lûtfet. Olmazsa beis yok. Allah kerimdir. Gözlerinden öperim kardeşim.

Ali

Melfufu lûtfen Hakkı Paşa'ya gönderirseniz pek minnettar olurum.

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: İslâm ihtilâli ve Sosyalizm sevdâsı...

Kardeşim Efendim;[15]

Bir vesile ile Talât'la konuştum. Mektubunu göstermiyerek bahsettim. İstanbul'daki propagandadan kat'iyen malûmatı olmadığını, fakat herkes hakkında bol bol söylenen bu sözlere ehemmiyet vermememiz lâzım geleceğini anlattı. Ben de bunlarla fazla zihin yorup üzülmemeni muvafık görürüm. Diğer işler için de Berlin'deki İtalyan delegesi ile görüştükten sonra bir karar vereyim, demişti. Halbuki İtalyan delegesi öyle pek işe girişmiyerek yalnız muhaberata vasıta olacağını söyleyip işi kısa kesmiş ve muhavere pek akademik cereyan etmiş. Burada Bolşevik arkadaşımız çıktı. Beraberce uçacaktık. Fakat Polon-

(14) Buradaki kelime okunamadı...
(15) Enver Paşa'nın Cemal Paşa'ya gönderdiği bu mektup tarihsizdir.

ya'dan geçmesine müsaade olunduğu için o yol ile gitmeyi tercih etti. Ben Doktor'la uçacağım. İnşallah varırız. Burada Bolşevik arkadaşlar muhaberede. Her türlü fikrim dahilinde muaveneti kabul ediyorlar.

Şimdilik umumî fikrim:

1 – İslâm milletlerinin halâsı,

2 – Hedefim müştereken Avrupa'nın emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, sosyalistlerle teşrik-i mesaî.

3 – Kurtarılan memleketler idare-i dahiliyesinde esasat ve bünyeye tevafuk ettirmek şartıyla sosyalizm prensiplerini kabul.

4 – İstihlâsı İslâm için ihtilâl de dahil olmak üzere bilcümle vesait-i tazyikiye istimali.

5 – Bu hususta İslâmın gayri mahkûm milletlerle de teşrik-i mesai.

6 – İslâm heyeti câmiası dahilinde her unsurun harsının inkişafına müsaade etmek.

İşte şimdilik bu. Bakalım vaziyetin inkişafına nasıl hareket etmek lâzım gelecek. Vesaireyi bilâhare yazar, seni vaziyetten daima haberdar ederim. Ve bu sırada gelip beraber çalışmak hakkındaki vaadini de hiç unutmıyacağım. Eğer esas itibariyle bu fikirde müşterek isen muhitinde şimdiden böyle çalış. Ve bu hususta bir mütalâan varsa Nâzım vasıtasıyla yaz, bana gelir. Gözlerinden öper hanımefendiye arz-ı ihtiram ederim.

Kardeşin Ali

Berlin, 3 Kanunusâni (Ocak) 1920

Kardeşim Efendim,(16)

Sâî Bey'in orada ne kadar kalacağını bilmediğimden ikinize bir mektup yazıyorum. Kanunuevvelin otuz birinde uçtum. Fakat tayyaremiz hareketten on dakika sonra şöyle evler arasından süzülerek bir bahçeye düştü. Bir kanatla altı parça parça oldu. Hamdolsun, içindekilerden kimsenin burnu kanamadı. Buradaki dostlarımızla dün görüştük. Başka daha hafif ve ufak bir vasıta ve yalnız olarak iki gün sonra hava müsait olursa hareketim kararlaştı. İnşallah bu defa bir kazaya uğramayız. Allah'a ısmarladık.

Ali

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Kalbim daima seninle...

Berlin, 25 Kanunusani (Ocak) 1920

Kardeşim Efendim,(17)

Yine gözlerini öpemeden ayrıldık. Fakat herhalde kalbimin daima seninle olduğunu hissettin sanırım. Saat dörtte mahut zatla görüştük. Netice: İşte İstanbul'u size bırakıyoruz. Türklerin ekseriyetiyle meskûn yerler müstakil ve Türk olacak. Kafkas cumhuriyetlerinin istiklâlini tanıyoruz. Onlara her lâzım gelene yardım edeceğiz ve Türkistan istiklâli hakkında bir şey demiyeceğiz. Bununla beraber mahrem hiç bir angajmana girmeyiz. İşte bütün bunlara karşı hükûmetim sizinle çalışmaktan sarf-ı nazar ediyor ve herkes hareketinde serbesttir. İstediğinize göre leh veya aleyhde harekette serbestsiniz. diye münasebata hâtime verdiler. Ben de bu suretle memleket için dolabımızla bile olsa koparılan şeyi kâr sayıyorum. Maamafih serbest kaldığımdan dolayı yi-

(16) Enver Paşa'nın bu mektubu Cavid Bey'e gönderilmiştir.

(17) Enver Paşa'nın tekrar Rusya'ya uçması bazı sebeplerle gecikmiş olacaktır ki, 25 Kanunusani'de hâlâ Berlin'de bulunuyordu. Çünkü oradan 25 Kanunusani 1920 tarihiyle Cemal Paşa'ya bu mektubu göndermiştir.

ne eski fikrimde çalışmak üzere şark dostlarımın yanına hareket edeceğim. Doğrusu bu tarzda serbest kalışımdan memnun olmadım desem, yalan söylemiş olacağım. Binaenaleyh, bir kaç güne kadar belki biraz ziyade bir zamanda Berlin'i terki ümit ederim. Eğer yeni bir mütalâan olursa yaz. Adres: «Nâzım Bey vasıtasıyla Ali Bey'e». Gözlerinden öper, Allah'ın birliğine emanet ederim, kardeşim.

Ali

Berlin, 8 Şubat 1920

İki Gözüm Kardeşim,[18]

2.2.20 tarihli lûtufnamenizi aldım. Sâî Bey'e de okuttum. Mütalâatınız pek doğru. Ne ise. Merkumların bizi serbest bırakışları fena değil. Ben gideceğim vasıta hakkında zuhur eden ufak bir bürokrasi müşkülâtı dolayısıyla bir iki gün daha kalacağım. Bahaettin pasaportunuzu ve icabında orada oturacağınız yerler hakkındaki izahatı hâmildir. İcabında hanımefendinin beraber bulunmasını düşünerek ona göre iş yaptırdım. İnşallah Fransızlardan bir şey olur. Fakat ümidim pek kuvvetli değildir. Şimdilik gözlerinden öper, Allah'a emanet ederim, kardeşim.

Ali

(18) Enver Paşa bu mektubu Cemal Paşa'ya yazmıştır.

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: İngilizlerle gizli bir görüşme yaptım...

Berlin, 26 Şubat 1920

Bilmem Pazartesi günü tayyaremiz parçalanarak kimseye zarar olmaksızın yine eve döndüğümüzü yazmış mıydım kardeşim?[19] Fakat daha garibi eve gelince İngilizlerle müzakereye vasıta olan zât bu sabah malûm İngilizlerin telefonla benimle veya vekilimle behemahal görüşmek istediğini bildirdi. Kızgın olduğumdan ciddî bir şey varsa görüşeyim, dedim. Nihayet akşam görüştüm. Mumaileyh ilk müzakerenin kesilmesine İngiliz nazırlarının pek müteessif olduklarını, maamafih şimdi gerek nazırların fikri ve gerekse İngiltere'nin artık Fransızlar'dan ayrı politika takibinde serbest olduklarını, saniyen İngilizler eski fikirlerini terkederek ekseriyetini temsil eden milliyetçilerle beraber çalışmak istediklerini ve bu münasebetle İstanbul'u bizde bıraktıkları gibi Boğazlarda muvakkaten kalacak askerlerin de iki sene sonra çekileceği ve Kafkas cumhuriyetlerinin istiklâlini tanıdıklarını ve İzmir de dahil olduğu halde bütün Suriye ve Irak'ın arazisinin bizde kalacağını, Irak hakkındaki kararın da tamamiyle kati olmadığını, binaenaleyh bunlara mukabil bizim de İngilizler aleyhinde çalışmaktan sarf-ı nazarla her yerde aleyhte propaganda dan sarf-ı nazar etmemizi ve Mısır'a, şimal kısmına istiklâl vereceklerini söyledi. Ben sonunda böyle azar azar alıp vermekten ise bizim İngilizlerin bizimle ciddî ve ebedî dost olup olmamak istediklerini bilmek istediğimizi, eğer böyle olacaklarsa o halde beraber çalışabileceğimizi söyledim. Bunun üzerine dün Paris'e Lloyd George'la görüşmeye gitti. Beş gün sonra cevap verecektir. Eğer muvafık cevap gelirse niyetim İstanbul üzerinden Kafkasya'ya ve Türkistan'a geçmektir. Tabiî, seyahat gizli olacak ve arkadaşlarla görüşüp kararlaştırdıktan sonra yine Türk ve İslâm âleminin kurtarıl-

(19) Cemal Paşa'ya yazılan bu mektupta belirtildiği gibi, Enver Paşa acaba ikinci bir tayyare kazasına mı uğramıştır? Çünkü 1 inci kaza 31 Kanunuevvelde vukua gelmiştir. Onu 3 Kanunusani tarihiyle Cemal Paşa'ya yazdığı gibi on gün sonra da iki mektup daha göndermiştir. Binaenaleyh, bu mektuptaki yeni bir kaza olmak ihtimali vardır.

ması hususuna çalışacağım. Şimdilik bu. Garip değil mi? Gözlerinden öper Allah'a emanet ederim kardeşim.

Ali

Enver Paşa: Kara Vasıf'ın da bütün ümitleri Turan'cılık ve İslâmcılıkta imiş...

Berlin, 28 Mart 1920

Kardeşim Efendim;

13 tarihli lûtufnameniz geldi. Arkadaşlara yardım tabiî bir vazifedir. Maamafih iltifatınıza ayrıca teşekkür ederim. Maamafih işin son aldığı şekil bütün bu tedabire hacet kalmıyacağını gösteriyor. Paris'te bulunan bir Alman dostumuz da bu hususu teyit etti maamafih ihtiyaten bir müddet bulunulan mahallerden uzaklaşmayı tavsiye ediyor. Ne ise zât-ı âliniz biraz İsviçre'de kalırsanız fena olmaz Ben İnşallah pazartesi günü mahall-i malûma hareket edeceğimi umuyorum. İstanbul'da Kara Vasıf Bey'den bir mektup aldım. Yüzde doksan beş vaziyete hâkim olduklarını, fakat bütün ümitlerinin Panislamizm, Turanizm hareketine bağlı olduğunu, tayyare vesaireye ihtiyaçları olduğunu ve benim mümkün ise Türkistan ve Kafkasya harekâtını bizzat idare etmemi ve Suriye, Irak'ın ellerinde olduğunu bildiriyor. Herhalde fena havadisler değil. Vasıtada yalnız bir yer vardır. Binaenaleyh, şimdilik ben gideceğim. Sonra, oradaki karara göre arkadaşları aldıracağım. Sâî Bey'in avdet etmesine göre belki görüşememişsinizdir. Şimdilik gözlerinizden öper, arz-ı hürmet eylerim, kardeşim.[20]

Ali

(20) Paris'te Lloyd George'dan beklenen haber ya gelmemiş ya menfî şekilde gelmiş olacak ki Enver Paşa Berlin'den 28 Mart 1920 tarihiyle Cemal Paşa'ya yazdığı bu mektupta o konudan hiç bahsetmiyor.

Enver Paşa: Moskova'da Karahan ve Çiçerin ile görüştüm...

Moskova, 20 Ağustos 1920

Ayın 15'inde buraya muvasalat ettim. Bu seferki seyahat gayet iyi oldu. Alman hududuyla birleşmiş olan Rusya hududuna geçiverdim. Yalnız ârayı umumiye müracaat olan Alman toprağından geçmek icabediyordu ki, pek müşkül de olmadı. Buraya gelir gelmez Karahan, Çiçerin vesaire ile görüştüm. Daha müzakerat bitmemiştir. İslâm İhtilâl Cemiyeti teşkilâtını meydana getireceğim. Berlin'den de bunların mümessillerini çağırttım. Buna bir de askerî bir renk vermek istiyorum. Yani ilkbaharda bizim cephelerde bize muavenet etmek üzere islâm kıtaatı teşkil etmek. Herhalde bu bapta katî bir şey elde eder etmez size bildireceğim. Yollarda bizim İslâmlar ve Türkler hakkında ne gibi bir fikir edindiniz? Ve gittiğiniz yeri nasıl buldunuz? Bunlar hakkında bize buraya malûmat gönderirseniz fevkalâde müteşekkir kalacağım. Azmi Bey'i burada buldum. Şimdiki halde burada bizimle çalışmaktadır. Her halde ilk vasıta ile göndereceğiz. Cevaba intizaren gözlerinizden öperim kardeşim. Bedri Bey'e çok selâm ederim.[22]

Ali

Bana Efgan sefareti vasıtasıyla göndereceğin mektuplar emin surette vasıl olur[23].

(22) Enver Paşa'nın bu mektubu Cemal Paşa'ya yazılmıştır.

(23) Görülüyor ki, bu arada Cemal Paşa da Avrupa'dan ayrılarak Afganistan'a gitmiş bulunuyordu.

Enver Paşa: Kazan müftüsünden Sultan Galiyef'e kadar herkes ümitli...

Moskova, 25 Ağustos 1920

Aziz Kardeşim,(24)

Bundan evelki mektubumda da söylediğim veçhile ayın on beşinden beri Moskova'dayım. Burada Mustafa Kemal Paşa hükûmeti heyet-i sefaretini buldum. Bunlar tecavüzî ve tedafüî bir muahede akdini ve muavenet-i askeriye ve maliye talep ediyorlardı. Ruslarla olan müzakerat-ı müteaddide neticesini esas itibariyle esliha ve mühimmat-ı harbiye göndermeğe ve 20 milyon (bir milyon altın) para vermeğe Ruslar razı oldu. Fakat bir muahede-i ittifakiye akdinden sarf-ı nazar olunup bu muahede-i muhadenet akdiyle iktifa edilmesini teklif ettiler. Binaenaleyh bunların müzakeresi ile meşguldür. Yakında işleri bitip gideceklerdir. Ben ve arkadaşlar şimdilik bunlarla, fakat heyete dahil olmıyarak çalışıyoruz. Ve muamelenin tesriinde zannedersem benim tesirim oldu. Çünkü heyet bir buçuk aydan beri bir şey yapmadığı halde şimdi işler birkaç gün içinde bitecektir.

Bunlardan başka, Karahan, Çiçerin ve Buharin ile görüştüm. Bunları esas itibariyle bizim fikrimize muvafık buldum. Herhangi bir hareket-i ihtilâliyeye, «komünizm» rengi olmasa bile, muavenet edeceklerini söylüyorlar. Hele bizim Müslüman Cemiyet-i İhtilâliyesine pek müsaittirler. Onun için, Çiçerin ile konuştuğum üzere, Berlin'den Çaviş'i, Mehmet Baş Hempa'yı, Şekip Arslan'ı, Doktor Fuad'ı ve Doktor Nâzım'ı davet ettim. Bunlar gelir gelmez merkez-i büroyu bitteşkil işe başlıyacağız. Daha Lenin ile görüşemedim. Görüştüğümde bunları zikrile kendisine bir de muhtıra vereceğim. Bu muhtırada istenilen şeyler ve yapılması icabeden mesai-i müttehide tadât edilmiştir. Tabiîdir ki, size buradan her yeni safha hakkında malûmat vereceğiz.

Sizin Sâî Bey'e olan mektubunuzu açtım ve okudum. Bu haftaki posta ile hemen göndereceğim. Sâî Bey'den de bir mektup var. Bizim Doktor Nâzım Macaristan'a gitmişti. Orada rüesa-yı umur ile konuş-

(24) Enver Paşa bu mektubu Cemal Paşa'ya yazmıştır.

muş. Bolşevizm'den sonra gayet millî bir hükûmet gelmiş, bu da bizim İttihat ve Terakki Cemiyetine müşabih ve genç zabitlerden mürekkep bir fırka-i siyasiyenin hükûmetiymiş. Bu fırka-i siyasiye gayet ehavvin olup her bir vasıta ile Macaristan'ı tekrar ihya etmeye hazır olduklarını söylemişler. Fakat fiilî bir teklifte bulunamadıklarından Nazım tarafından berveçhiâti teklifte bulunulmuş.

Türkiye, Bulgaristan, Macaristan, Almanya birleşerek Bolşeviklerle tevhid-i mesaî ederek Entente karşı harbetmek. Bolşeviklere gelince, bunlar kapitalizm ve emperyalizme karşı muharebe etmekte olduğundan ve bunlardan evvelâ yukarda mezkûr dört bourgeois memleketlerle bilittifak Entente emperyalizmini ezmek ve bilâhere müttefiki memleketlerde kapitalizmi imha etmek lâzım geleceği hakkında kendileri ikna edilerek tarafımıza çekilmesi isteniliyor. Bu bapta kanaatim pek büyük olmamakla beraber teşebbüsatı lâzimede bulunacağım.

Burada bütün İslâm delegasyonlarıyla temasa geldim. Gerek komünist olsunlar, gerek olmasınlar İslâmlar hakkında yapılacak teşebbüsatı halâskâraneye bütün kalpleriyle iştirak ediyorlar. Kazan müftüsünden tutun da Sultan Galiyef'e kadar. Binaenaleyh, ahval-i ruhiyenin böyle olduğu bir zamanda âlem-i İslâma pek nafi hizmetler görüleceği fikrindeyim.

Ben de bir kaç güne kadar Bakü'de vaki olacak olan İslâm konferansına gidiyorum. Bu kongrede vaktiyle üçüncü enternasyonalin ikinci kongresinde kabul edilen komünist olmasalar bile ihtilâlî bir sıfatı haiz harekâta muavenet, kararı teyit olunacak ve Müslüman harekâtı hakkında iyi kararlar verileceği kanaatindeyim.

Ziya Bey benimle buraya gelmiş ve merkezî büronun kâtibi umumiliğini deruhte etmiş olduğundan vazifeten muhabereyi ifa etmektedir. Onun vasıtasıyla muntazaman mektup gönderir ve alırım.

Bizim Azmi Bey de buradadır, bizimle çalışmaktadır.

Kardeşin Ali

Enver Paşa: Bakü Şark Kongresine katıldım...

Kardeşim Efendim,[25]

Berlin'den 4 Ağustos 36 (1920) tarihinde hareket ederek Ziya ve ...[26] Beylerle beraber 14'de Moskova'ya geldim. Buraya muvasalatımı size telgrafla bildirmiştim. Bu telgrafımı almadığınızı mektuplarınızdan öğrendik.

Çiçerin ve Buharin ve sair zevat ile görüşerek komünizm mahiyetinde olmasa bile düşmanlar aleyhinde çalışmamız hususunda muvafık bulundular. 26 Ağustos 36 (1920) tarihinde dahi Zinoviyef ve Radek ile beraber hususî bir trenle beraberimde Azmi ve İbrahim Beyler olduğu halde Bakü'ye gittik. Bakü'de teşekkül eden Şark kongresinde bulundum.

Kongrede kıraat olunan nutuk ile orada cereyan eden hadisatı ve vaziyet-i umumiyeyi müsavvir olarak Berlin'e yazdığım mektup suretlerini lefettiğim için size fazla izahat vermeğe lüzum görmedim. Azmi Bey dahi sizin ile görüşerek avdet etmek üzere oraya gönderildiğinden hususat-ı umumiye hakkında kendisinden malûmat alırsınız.

İstanbul'da, hareket ordusunu tertip edenlerle Abdülhamid'i hal' eyliyenler ve Yıldız eşyasının ziyaına sebebiyet verenler hakkında takibat icra edildiğini ve bazı zevatın bu sebeplerle tevkif olunduğunu, yalnız Pertev Paşa'nın İngilizlerin müdahalesiyle serbest bırakıldığını Berlin'den aldığım mektuplardan öğrendim. Bundan başka sabık Şeyhülislâm Dürrîzâde vükelâdan üç refiki ile saraya giderek Ferit Paşa hamakati ile vatana hıyanet ettiği yolunda beyan-ı şikâyet eylemeleriyle Padişah iki gün sonra cevap vereceğini söylemiş ve fakat derhal Ferit Paşa istifa ederek yine kendi riyaseti altında, müşteki vükelâ hariç kalmak üzere, yeni bir heyet-i vükelâ teşekkül eylemiştir. Senin ve Bedri'nin[27] gözlerinden öper, diğer arkadaşlara selâm ederim.

Kardeşin Enver

(25) Enver Paşa'nın bu tarihsiz mektubu Bakü'den Cemal Paşa'ya yazılmıştır.
(26) Buradaki isim okunamadı.
(27) Eski polis müdürü.

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Anayurtta unutulan Türkler bize umut veriyor...

Trabzon. 17/9/1336
19/9/336: Sa: 7.30 evvel

Şark Cephesi Kumandanlığına

1. Enver Paşa hazretlerinin zat-ı sâmilerine (M.Kemal Paşa) yazmış olduğu 26/Ağustos tarihli mektubu zirde arz edilmiştir.

Kardeşim Efendim;(*)

Bundan on gün evvel Moskova'ya vasıl oldum. Burada tesadüf ettiğim murahhaslarınızla görüştüm. Memleketin menafiine müteallik bazı mesailin halline muvaffak olduklarını görerek memnun oldum. Ben İslâm muhitinde teşkilât icrasıyla memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim. Sovyet Hükûmetinin erkânıyla görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekâtı ihtilâliyeye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir. buradaki teşebbüsat ve icraatımdan ve Avrupa ahvali umumiyesinden size malûmat vermeyi faideli görerek arz ediyorum. Teşkilât ve teşebbüsatımdan ara sıra sizi haberdar ederim.

Avrupa ahvali umumiyesi pek karışıktır. Bu husustaki mütalaatımı yazmadan evvel Avrupa Hükûmetlerinin vaziyeti hazıralarını arz edeyim. (Almanya) Sosyalistler ekseriyet ve nüfuzlarını kaybettikleri cihetle hükûmet nasyonalistlerle demokratlar elinde bulunuyor. Almanya'ya imza ettirilen şeraiti sulhiye gayri kabili icra olduğu halde her gün birer suretle dûçarı tazyik oluyor. Ve vakit kazanmak için hemen herşeyi kabul ediyorlar. Almanların beş altı ay sonra Fransızlarla harp etmeleri muhtemeldir. İtalyanlar ise Harpten pek çok zararlı çıktıkları

(*) Bu mektup şu kitaptan alınmıştır: Kâzım Karabekir Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı, İstanbul 1990, s. 27

ve bugüne kadar hemen her gün İngiliz tazyikine uğramakta oldukları gibi buhranı iktisadiyeye de bir çare bulamamasına mebni ahvali dahiliyeleri karışmış ve antant aleyhtarlığı ile iştihar eden Civliti'yi mevkii iktidara getirmeye mecbur eylemişlerdir. Dahilî ve haricî buhran münasebetiyle pek zaif kalan İtalyanlar kendilerine istinad edecek bir kuvvet arıyorlar. Ve İngiltere aleyhinde harp eden sizleri tabiî bir muavin addediyorlar. Bu vaziyetten istifade için Roma'ya bir zat gönderilir ise gerek hükûmetle ve gerek hükûmet haricindeki zevat ile münasebet tesis edilirse Anadolu için silâh vesaire tedariki pek sehîl olur.

Edip Bey'in çalıştığını bilmiyorum. Macarların elyevm müfrit nasyonalist olan hükûmetleri mücadelesine devam için Almanya, Bulgaristan, Rusya, Türkiye ile akdi itilâfa ve bu suretle antant aleyhinde harekâta mütemayil olduğu aldığım bir mektuptan anlaşılıyor. Hulâsa bütün Avrupa'da İngiliz aleyhtarlığı umumî bir şekil almış ve Fransa bile İngiltere'ye karşı adem-i memnuniyetini ara sıra bazı vesilelerle izhar edegelmiş ise de Almanya'dan çekindiği cihetle İngiltere'den uzaklaşmak cesaretinde bulunamıyor.

Hakikatte Suriye mes'elesiyle mesaili umumiye-i iktisadiye vesairede Fransızlarla İngilizler arasında ihtilâf kabili ihfa değildir. Amerika'nın beş sene sonra İngiltere'den daha kuvvetli bir donanmaya malik olacağını tayin ettiği cihetle bahrî hâkimiyetini dahi kaybedecek olan İngiltere bu kadar müşkilât içinde kendisi için mesaili hayatiyeden olan Amerika vaziyeti de başkaca telâş ve endişeye sokmuştur. İngiltere'nin vaziyetine gelince: İngiltere, İrlanda mes'elesiyle pek ciddî bir surette meşguldür. İrlandalılar İngiltere için ciddî bir tehlike şekil ve vaziyetindedirler. İngiliz amelesinin vaziyeti hazırası da İngiliz Hükûmetini düşündürecek bir haldedir.

Bundan başka Mısır, hindistan ve Irak'taki harekât dahi buna inzimam edince İngiltere'nin dahilî vaziyeti de pek müşkil bir hale gelmiştir. Dahilî müşkilâtını izale için uğraşmaya mecbur olan İngiltere haricî ve umumî adem-i hoşnudiyi bilâhare alacağı şekil hususunda düşünmek mecburiyetinde kalması haricî mesailden daha ziyade şiddet gösterilmesine mâni olacağını zannederim. Rusya'ya gelirken Rus ordularının muhtelif esleha ile müsellâh olduklarını gördüm. Ve Sovyet

Hükûmetini dahi dahilî ve haricî müşkilât içinde olduğunu öğrendim. Ruslar, Antantların tesiriyle daimî muhaberat ile meşgul olduğu cihetle bu müşkilât tabiîdir. Mamafi Ruslar Dünya emperyalizmine karşı mücadelede bulundukları için daha bir müddet bu muhaberat ile iştigal etmeleri zaruridir. Muhaberatı daha muntazam bir şekilde idare maksadıyla Ruslar Almanlardan silâh satın almayı arzu ediyorlar. Buna ben tavassut ettim ve Almanya'ya bunun için bir adam gönderildi. Sovyet Hükûmeti Macarlarla da anlaşmaya taraftardır.

Avrupa'nın hulâsaten bildirdiğim şu ahvalin bizim için pek müsait olduğunu zât-ı âlileri de takdir buyurursunuz. Lâkin bu vaziyetten istifade için Avrupa'nın tamamen karışacağı zamana kadar müdafaada sebat ve mukavemet gösterebilmek zaruridir. Berlin'de iken umum İslâm âleminde antant aleyhinde mevzii bazı harekâtın başladığını görmüş ve bir teşkilâta tabi olmamakla beraber maddî muavenetlerden de mahrum olan bu islâm hareketlerinin tevhidini düşünmüş ve arkadaşlarla görüşerek birleştirilmesine karar verilmiş idi. Bu İslâm memleketlerinin Avrupa'da bulunan murahhaslarıyla ve bilhassa Hintli Mehmet Ali ile münasebet tesis edildi. Bu görüşmeler neticesi bu hareketlerin bir merkezden idaresi esasını kendileri de kabul ederek her tarafın murahhaslarından mürekkep bir cemiyet teşkil edildi. Bilâhare bu cemiyetin Rusya dahilinde çalışması mesaimizi daha müsmir bir hale getireceğini düşünerek buraya muvasalatında görüştüğüm Hariciye Komiseri de bu fikrimi kabul ettiği cihetle Cemiyet azasının buraya gelmesini yazdım. Benden evvel Moskova'ya gelerek Afganistan'a gitmek üzere hareketle elyevm Taşkent'te bulunan Cemal Paşa'dan aldığım mektupta kendisinin Taşkent'te hüsnü kabul edildiğini ve orada bulunan muhtelif memaliki İslâmiye murahhaslarıyla görüşerek umumun fikrimize iştirak etmekte oldukları yazılıyor.

Buraya muvasalatımda görüştüğüm Afgan ve Hive ve Azerbaycan vesair mahaller murahhasları ve Rusya'da mütemekkin Tatarların eşraf ve üleması da bana aynı fikri verdiler. Rusya cenubunda bulunan Müslüman muhitinde sarfedilecek mesainin muvaffakiyetle neticeleneceğine eminim. Cemal Paşa mektubunda Afgan ve Buhara ahvalinden de bahsediyor. Afganistan'da tüfek ve mühimmat var ise de topları seri ateşli olmadığı gibi Afgan ordusunun gerek teşkilâtı ve gerek kıymeti harbiyesi noksan bulunduğunu yazıyor ki, benim de buradaki Afganlılardan al-

dığım malûmat da bu dairededir. Afganistan dahilinde telgraf tesis edilmemiş, bir-iki ehemmiyetsiz yoldan başka hiç asarı nafia vücude getirilmemiş, hulâsa tamamıyla hali iptidaide kalmıştır. Afganistan ordusunu tensik ve mesaili nafia vesaire gibi memleketin diğer esaslı işlerinde bir hayat uyandırmak mümkün olacağı itikadındayım. Cemal Paşa'nın mektubunun Buhara'ya ait olan kısmı pek ziyade garip ve şayanı dikkattir. Buhara'nın şimdiye kadar asarı medeniyeden henüz hiç bir veçhile nasibedâr olmayı düşünmemiş olduğunu öğreniyoruz. Buhara elyevm cahil mutaasıp ulema elinde bulunuyor. Memlekette biraz tenevvür etmiş olanların kesriyetine hamledilerek bir çok sui muamelelere ve bazı sebeplerle idama bile maruz kaldıkları anlaşılıyor. Büyük bir kitle-i islâmiyenin vasatında bulunan Buhara cidden İslâm için bir leke olmakla beraber civar içinde Hivelilerin buradaki murahhaslarıyla da görüştüm.

Bunların da gerek ilim ve irfan ve gerekse diğer esbabı terakki ve temeddün için hiç bir teşebbüste bulunmadıkları ve o kadarını haiz olmadıkları anlaşıldı. Mamafih buradaki İslâmlar arasında kendini gösteren terakki cereyanı ergeç bunları sürükleyecektir. Buradaki İslâmlar arasında enziyade müstaidi terakki olduğu anlaşılan Azerbaycan komünizm cereyanından kendisini kurtaramayarak istiklâlini hemen hemen kaybetmiş ise de Rusya Hükûmeti Kafkasya ile beraber Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacağını bana vaad ettiği cihetle Azerbaycan'ın az zaman zarfında terakki ve temeddünde ileri gideceğine ümitvarım. Kırım'da dahi ayrıca Sovyet Tatar Cumhuriyeti teşekkül edecektir. Troçki'nin muavini olan (İskalatiski) ile görüştüğüm zaman Azerbaycan Ordusunun yeniden teşekkülüne ve bu ordunun Anadolu'ya muavenete taraftar olduğunu anladım. Ben bugün Bakü'ye gidiyorum. Orada ordunun yeniden teşekkülüne ve memleket için faideli olmaya çalışacağım. Zât-ı âlinize faideli oluyor ümidiyle bu malûmatı yazdım. Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim. Kardeşim, Efendim.

İmza: Enver

26/Ağustos 1920

Hâşiye:

Arzı hürmet eder ve muvaffakiyatınıza dua eyleyerek ellerinizden öperim muhterem Paşam. İmza: Azmi.

2. – Büyük Millet Meclisi Riyasetine ve bir sureti Şark Cephesi Kumandanlığına 17/9/1336 tarih ve 1719 numaralıdır.

3. Fırka Kumandanı
Rüştü

Mustafa Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya: Esir milletlerin mücadelesi ancak Türkiye ile başarılı olabilir...

Ankara, 5/10/1336 (1920)

Şark Cephesi Kumandanlığına (*)

Moskova'da iken Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa hazretlerine 29/9/1336 tarih ile mevsul mektuba cevaben Hariciye Vekâletince yazılıp müşarünileyh tarafından imza edilen tahrirat aşağıya derc edilmiş olduğundan mürsilüileyhine isale himmeti âliyelerinden müstarhamdır efendim.

Hariciye Vekili
Ahmet Muhtar

SURET

Enver Paşa'ya:

Kardeşim;

Avrupa ahvali umumiyesine ve şarkta icrasını tasmim ettiğiniz teşkilât ve teşebbüsata dair 29/9/1336 tarih ile Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım. Garp devletlerinin vaziyeti dahiliyeleriyle münasebatı mütekabilesine müteallik verdiğimiz malûmat olbabdaki istıtlaatımızı müeyyid bulunduğu ve şark islâm memleketlerinde tebarüz eden harekâtı milliyenin tevhidi teşebbüsü hakkındaki izahat makasidi

(*) Bkz. Kâzım Karabekir, Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı, İstanbul 1990 sayfa 41

esasiyemize tevafuk eylediği cihetle muhteviyatı pek ziyade mucibi memnuniyet oldu. Şark âlem-i İslâmı üzerinde bilâistisna nüfuzu manevisini tesis muharebe-i umumiye yüzünden memlekette bozulan muvazene-i iktisadiyeyi bu suretle iade ederek Bolşevikî cerayanı Avrupa'yı Garbîde imhaya çalışan İngiltere Hükûmetinin pek mahirane olan bu teşebbüsü azîmine fiilî ve ciddî bir surette muhalefet ve mukavemet edecek yegâne hükûmeti İslâmiye Türkiye Devleti olduğu için garp emperyalizm ve kapitalizminin en şiddetli darabatı taarruzu bittabi Anadolu üzerine tevcih edilmiş bulunuyor.

Malûmu âlileri olan noksan vesaitiyle şemdiye değin bu taarruzatı hainaneye muvaffakiyetle mukabele eden Ankara Hükûmeti müsaraanın uzun müddet devamı halinde husulü muhtemel olan akıbeti teemmül ederek Şarkta bir nokta-i istinad temini lüzumuna kanaat getirmiş olduğundan Bolşevik Rusya Cemiyeti ile maksadı müşterek teminine ait bir itilâf akdine teşebbüs etmiş ve mektubu âlilerinde lisanı memnuniyetle zikredildiği vechile bu teşebbüste nokta-i muvaffakiyet tekarrüb eylemiş bulunur. Ancak böyle bir itilâfı muhadenetkârinin ebediyen istihlâs ve istiklâli memleket gayesini temin emrinden müsmir netayic verebilmesi tarafı diğerin bilâhare herhangi bir sebep hâdis ve itiyadı kadim tesiriyle tedricen tebdili fikir ve maksad edememesine mütevakkıf ve bu da haizi hilâfet olmak hasebiyle bütün âlem-i İslâm üzerinde sahibi nüfuz olan Türkiye devletinin bu asırdide nüfuzunu hem ırkı bulunsun bulunmasın bilcümle şark akvamı İslâmiyesi üzerinde bilâ mezahim idame ve hattâ tezyid edilebilmesine menuttur.

Binaenaleyh memalik-i islâmiyede tebarüz eden harekâtı milliyeyi bir teşkilâtı mahsusaya raptetmek suretiyle tensik ve tevhid emrindeki tasavvurat ve teşebbüsat dava-yı millîmizin galebe-i kat'îyesi nokta-i nazarından ezher cihet müfid ve şayanı şükrandır. Bu babda sarfedilecek mesai ve himematın muhassala-i ictimaı düşmanı biamanımız olan İngiltere'nin tahribi bünyanı tahakküm ve saltanatına matuf olacağından husulü muvaffakiyet halinde bütün cihanı medeniyetin ve bilhassa şark âleminin çehre-i hazırını esasından tebdil ve tağyir edecek mahiyette olan bu teşebbüsü muazzamanın idaresi bilistihkak ve herhalde Türkiye Devletinin yeddi tedbir ve siyasetinde bulunmak ve tabiri sarihle ileride istiklâl ve belki mevcudiyeti milliyemize muarız olabilecek diğer ya-

bancı bir devlet ve milletin eline baziçei amâl olmamak lâbeddir. Bu itibarla masdarı mesai ve tertibat olacak merkezi teşkilâtı İslâmiyenin beyan ettiğiniz vechile Rusya'da mı, yoksa diğer bir bîtaraf memlekette mi bulunması münasip olacağı cayı teemmül ve mülâhazadır.

Bu esas bu suretle taayyün ettikten sonra nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması lâzım gelen diğer mühim bir nokta kalır ki o dahi Türkistan, Afganistan ve Acemistan gibi memaliki İslâmiyede asarı şimdilik rüşeym halinde tecellî eden harekâtı milliyenin tevhid ve tanzim ve ucu Hind'e masruf olacak mesai ve icraatın ve bunda rehber ittihaz edilecek amâl ve makasidin Rusları şüphe ve endişeye sevk etmemesi için Pan İslâmizm şekil ve surette izharından bigayet ictinab edilmesi, hakikatı makaside de muvafık olacağı veçhile İslâm ve gayri İslâm bütün şark akvamını çiftlik hayvanatı menzilesine indirmek isteyen İngiltere tahakkümüne karşı insanca temini mevcudiyet ve istirdadı hakkı istiklâliyet maddesi şeklinde gösterilmesine de bilhassa dikkat ve ehemmiyet atfedilmesi hususudur. Böyle bir maksat üzerinde ve bu şekil ve suret tahtında tensik ve tanzim edilecek şark harekâtı milliyesi için hedefi aslî İngiltere'yi Hindistan'dan tard ve teb'ide müncer olacak bir hareketi muazzama-i müştereke ihdası olduğuna ve bu iştirâki mesai ve harekâtta en büyük âmili müessir Türkiye'nin asırlardan beri bütün Asya ve bilhassa Şark dillerinde destan olan şeref ve nüfuzu manevisi bulunduğuna göre oradaki teşkilâtın buradaki mukarrerat ve icraat ile hem ahenk olması lüzumu muhtacı izah değildir.

Şu halde Ankara Hükûmeti tecelli ve temadisini ezcanı dil temenni ettiği muvaffakiyatı devletlerine ait teşebbüsat ve icraat hakkında muntazam verilecek malûmat ve tafsilâta her zaman intizar edeceği gibi muhafaza-i mevcudiyeti millet ve muktezayı asra göre temdidi bünyanı devlet emrinde buraca vaki olacak teşebbüsat ve icraat hakkında bu bilmukabele muntazaman itayı kasit ve mesai temin etmeyi pek münasip görürüm. Akdemce Moskova'da iken Cemâl Paşa'dan alınıp Taşkent'e hareketi haberi üzerine cevabı tehir edilmiş olan mektuba bu mealde bir cevapname gönderilmiş ve fakat Afgan Ordusunu tensik için istediği hey'eti zabitanın faaliyeti mütemadiyede bulunan garp ce cenup cephelerimizdeki lüzumu, kat'isine mebni şimdilik tefrik ve îzamına imkân bulunamadığından bittabi bu husus hakkında beyanı itizar

edilmiştir. Teşrihatı ânife dairesinde bir mektup da Almanya'da Talât Paşa'ya gönderilmiştir.

Cenab-ı Hak cümlemize muvaffakiyetler ihsan eyleye.

Bu şifrenin tarihi 4 Teşrinievvel'dir.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Halil Paşa'dan Luiz Braynt'a: Mustafa Kemal aslen Türk neslinden olup değerli bir komutandır.

Moskova, 8/1/921

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Kardeşim Efendim,(*)

Evvelce İbrahim Efendi ile takdim ettiğim mektupda, İngilizler aleyhine vukuu melhuz bir hareketten bahsetmiştim.

Son zamanlarda, Sovyetler Hükûmeti, vaziyet-i umumiye-i siyasiyeleri icabından dolayı, İngilizler aleyhine, kendi hudutları hâricinde faâlâne bir harekette bulunmıyacaklardır.

Birkaç gün önce hitam bulan, Moskova'daki sekizinci kongrede, yoldaş Lenin, memleketin Antantaya karşı mütearrizâne hareketten ziyade dâhilde iktisâden yükselmeye çalışmak lâzımgeldiğini açıkça ifade etmiştir.

Bu ve diğer yoldaşların ifâdeleri, bu yeni sene için yeni bir sistem tâkip edileceğini göstermektedir. İşte bu esas dolayısıyladır ki, İlkbahar'da Hindistan'a karşı, Orta Asya'dan vukuu melhuz bir İslâm hareketi düçar-ı tevakkuf olmuştur.

Moskova'da bulunduğumdan bilistifade bir çokları, vaziyetiniz ve memleketimiz hakkında mülâkatlar yapılıyor. Bu cümleden olarak,

---

(*) Bkz.: Sami Sabit Karaman, İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa, İzmit 1949, s. 117-124

Amerikan gazeteleri vekili olup Moskova'da bulunan Luiz Braynt namındaki kadın da son bir mülâkat yaptı.

Amerika'ya gönderdiği telsiz telgrafın bir suretini zât-ı devletlerine takdim ediyorum. Yalnız, Anadolu B.M. Meclisinin gâyesine dâir mâlûmatın, hakikate mutâbık olmadığından, tashihini rica ettim. Diğer aksam hakkında, mümkün mertebe hakkiki ve arzunuz dâiresinde ifadâtta bulunduğumu zannediyorum.

Hâmili varaka Hayretî Efendi, ihtiyat zâbiti olduğundan münasip bir mahalde istihdam buyurmanızı rica ederim. Mumaileyh buradan ziyade memleket dâhilinde hizmet edecektir.

Arz-ı hürmetle gözlerinizden öperim kardeşim.

Enver

Luiz Braynt'ın Amerika'ya göndermiş olduğundan bahsedilen telsiz meçhulümdür. Ancak Halil Paşa'nın bu kadını tenvir maksadıyla yazdığı mektubun Türkçe sureti elime geçmiş bulunduğundan aynen naklini faydasız bulmadım.

Mis Luiz Braynt'a

Moskova, 3/1/921

Türkiye inkılâbının ne suretle meydana geldiğini evvelâ muhtasaran izah edecek ve sonra Mustafa Kemal Paşa hakkındaki istizahlarınıza cevap vereceğim.

1 – Malûmunuzdur ki, Türkiye ile Antanta arasında 30/10/918'de, Amerika Reisicumhuru Wilson'nun 14 maddelik programı esas ittihaz edilerek bir mütâreke akdedilmişti. Antanta, başta İngilizler olduğu halde bir maksad-ı hâinâne ve imhakârane ile bu mütarekenâmenin mevaddı sarihasına tecavüz ettiler. Şöyle ki, mütârekenin akdinde elimizde bulunan Musul'u, oradaki kumandanı iğfal ile işgal ettiler; İstanbul'u, berrî ve bahrî kuvvetleriyle işgal ettiler.

Kilikya'da, mütârekenâmenin beşinci maddesi mucibince, mahallî inzibâtı temin edecek kadar Türk askeri bırakıldıktan sonra fazla-

sı terhis edilecektir. Fakat böyle olmadı, evvelâ kuvâ-yı askeriyemizden tecrid ettiler. Ve sırasıyla da, fecî bir surette, Urfa, Maraş, Ayıntab katliâmlarını meydana getirdiler. Bu esnada İstanbul'da, Anadolu'da İstanbul'daki kuvâ-yı askeriye kumandanı General Melin'in keyif ve arzusuna nazaran, kıtaâtı askeriyemizin mikdarını tenzile, gerek askerin yedinde ve gerekse depolarda bulunan eslihamızın sürgü kollarını, topların kamalarını ve makineli tüfenkleri muntazaman toplamağa ve bu suretle silâhtan tecride başladılar. Bilhassa mütârekenin ilk devrelerinde İzmir ve havâlisinde bulunan 17. K.ordunun eslihasıyla, depolarındaki silâhların alınmasına, İstanbul'daki İngiliz Karargâh-ı umumîsi ehemmiyet veriyordu.

Bu hal, İzmir'in *-kendisiyle hâl-i harpte bulunmadığımız-* Yunan kuvvetlerine işgal ettirilmesi için yapılan ihzârât cümlesinden idi ve nitekim işgal de ettirildi ve şehirdeki ahâliden 10.000'de fazla kişi katliâm ettirildi. Keza, merkezi Diyarbekir'de bulunan 15. K.ordusunun da büsbütün lağvını talep ediyorlardı ki maksad, Kilikya'yı işgâl eden kuvvetlerin, buralarını da işgâl ile, Anadolu Şark vilâyetlerimiz hakkındaki projelerinin tatbikine bir zemin ihzar etmekti.

Bir taraftan da İtalyanlar, Antalya'yı işgâl ediyorlardı. Mütârekenâmede, yalnız şimendiferler için kontrol mevzuubahis iken, muhtelif sebepler serdile, İstanbul'un tramvayları, su kumpanyası, bütün demiryollarımız Antantanın idâresine geçti ve henüz kendisiyle sulh akdetmemiş olduğumuz halde, Jandarmamıza kendilerinden kumndanlar tayin ettiler.

Bütün bu tecâvüzler ve haksız muâmeleler, Türk milletine, Antantanın nasıl imhakâr bir politika tâkip ettiğini göstermiş ve bütün millet bidayette Antanta'ya karşı kin ve nefret beslemeğe, İzmir'in işgali üzerine de, fiiliyâta geçmeğe karar vermiştir.

İlk defa Yunanlılara karşı olmak üzere, Uşak ve Balıkesir kongreleriyle bir kuvve-i müdâfaa ihzar edilmiş, müteâkiben de Kilikya'da mahallî müdâfaa teşkilâtı vücûde getirmeye başlanmıştır.

İzmir'in işgaline tekaddüm eden zaman zarfında İstanbul'daki İngiliz karargâh-ı umumîsi kâh âciz hükûmet-i merkeziyeyi icbar ederek bâzan da, kendi azularıyla hükûmetin başına geçmiş olan heyetle hem fikir olarak, Anadolu'da bulunan büyük ve muktedir ordu kumandanla-

rını, birer bahane ile İstanbul'a celbettirerek, Anadolu'daki Kolorduları başsız bırakmıştır.

İzmir'in işgali tarihinde, Anadolu'daki ordu kumandanları ve bâzı muktedir kumandanlar tamamiyle İstanbul'a celbedilmiş bulunuyordu. Bu esnada idi ki, bir hüsn-ü tesâdüf olarak, Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya Müfettiş olarak gönderilmişti. Mustafa Kemal Paşa, merkez-i memuriyeti olan Sivas'a giderken her geçtiği yerde, İzmir işgâlinin haksızlığı hakkında ahâliye vermiş olduğu nutuklardan dolayı, İstanbul tarafından geri çağrılmışsa da icâbet etmiyerek istifa etmiştir.

Gerek bu zamanlar gerekse daha evvelce Antanta, Rum ve Ermeni matbuâtında, vilâyat-ı şarkiyemizin de, eski Rusya arâzisinde teşekkül etmiş bulunan Ermenistan'a ilhâkı ve Karadeniz sâhillerinde «Pontos» namıyla bir sâhil Rum Cumhuriyeti teşkili bahse mevzu olmaya başlamış, İngilizler de, İzmir'de olduğu gibi, bu mıntakalarda da ihzârâta germi vermiş bulunuyorlardı.

Şark vilâyetlerimiz halkı, bu tehlikeye karşı koyabilmek için, bidâyette, Erzurum ve Trabzon vilâyetlerinde, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tesis etmişlerdi. Sonraları da Erzurum'da müşterek bir kongre akdedildi. Bu kongreye o zaman, vazife-i resmiye başında bulunmayan Mustafa Kemal Paşa da, bir fert olarak iştirâk etmişti.

Bu kongrede, Şark vilâyetlerimizin her türlü tecavüzlere karşı fiilen müdafaa ve muhafaza edilmesine karar verilmişti.

İşte memleketin muhtelif yerlerinde, hattâ İstanbul ve Trakya'da, muhtelif nam ve isimlerle teşekkül etmiş bulunan bu müdâfaa-i hukuk heyetleri, sonraları Sivas'ta akdolunan umumî bir kongrede, cümlesinin *(Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)* namı altında birleştirilmesine karar verilmiş ve bir Heyet-i Temsiliye intihap ederek, riyâsetine Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir.

İstanbul'un işgâli tarihine kadar, memleketin emr-i müdâfaası bu suretle temin edilmişti.

Antanta'nın İstanbul'un işgâli ve orada hâlimikadda bulunan Meclis-i Mebusanımıza taarruzla bir kısım mebusları ceza olarak, Malta'ya göndermeleri üzerine, bütün Anadolu ve Rumeli'de bulunan K.Ordular, ahâlî ve memurlar, hükûmet-i merkeziye ile her türlü irtibat

ve muhâbereyi keserek, Büyük Millet Meclisi toplanıncaya kadar, merci olarak. Heyet-i Temsiliyeyi tanıdılar. Bu esnada, İstanbul'dan firar eden bir kısım mebuslarla, Meclis Reisi Celâleddin Arif Bey bir beyânnâme neşri suretiyle, mekezi Anadolu'da olmak üzere, daha geniş ölçüde, halk tarafından müntehap bir meclis toplandı ve «Türkiye B.M. Meclisi» adı verildi. İşte bu meclis, kendi içinden, reis Mustafa Kemal Paşa olmak üzere kendisine karşı mes'ul bir Heyet-i İcrâiye intihap ederek, idare-i hükümeti ele aldı. Bugün, dahilî ve haricî umur-u hükûmet, bu B.M.Meclisi tarafından idâre olunmaktadır.

2 – Kendi istiklâl ve serbesti-i iktisâdisini esas kabul eden B.M.Meclisi Hükûmeti, bidâyeti teşekkülünden beri, Rus Sovyet Hükûmetlerini kendisine tabiî dost bilerek, onunla hüsn-ü münâsebette bulunmağa karar vermiş ve tarafeyn, yekdiğerine birer heyet-i siyasiye göndermekle bu münasebâtı takviye etmişlerdir. Ve bugünlerde dâimî bir sefâret heyeti de, Moskova'ya gelmek üzere yoldadır.

3 – Mustafa Kemal Paşa aslen Türk neslinden, Selânik'li olup, İstanbul Harbiye Mektebinden 1901'de, mülâzimlikle ve 1904'de, askerî akademiden erkân-ı harp yüzbaşılığı ile neş'et etmiş ve Suriye'ye tâyin olunmuştur. Üç sene kadar orada kaldıktan sonra Makedonya'ya gelmiş ve 1908 inkılâbını yapanlarla teşrik-i mesâi etmiştir. 1911 Trablusgarp muhârebesinde, Derne kumandanlığında bulunmuş; Balkan muharebesini, ikinci safhasında, bir K.Ordu erkân-ı harbiye riyasetinde geçirmiş ve daha sonra Sofya Ataşemiliterliğine tâyin edilmiştir.

1914'de, Cihan Harbinde, fırka kumandanı olarak, büyük hizmetleri sebketmiş ve daha sonra, K.Ordu kumandanı olarak, Kafkas cephesinde ve müteâkiben, aynı cephede ordu kumandanlığında bulunmuş ve harbin sonlarına doğru Filistin cephesinde 7. Ordu kumandanlığına geçmiştir.

Mütârekeden sonra, kısa bir müddet, Suriye'den çekilen ordular grubu kumandanlığında bulunmuş ve lâğvı üzerine İstanbul'a avdet etmiştir. 40-41 yaşlarında sarışın, orta boylu, bekâr, zeki, memleket ve milletine bağlı sadık bir arkadaştır.

Halil

Enver Paşa'nın tarihî bir raporu ve Türkiye Komünist Partisi...

Cemal Paşa Hazretlerine;(28)

Numara —1

23 Şubat 921'de vaziyet-i umumiye berveçhi zîrdir:

1 – Türkiye: Anadolu'dan Yusuf Kemal Bey'in riyasetinde Rıza Nur ve kaymakam Seyfi Beyler'den mürekkep bir heyet ile Fuat Paşa riyasetinde ataşemiliter erkân-ı harb binbaşısı Saffet Bey vesaireden mürekkep bir heyet-i sefaret iki üç gün mukaddem Moskova'ya vasıl oldu. Bu heyetin vazifesi: Anodulu'nun bütün emperyalistler aleyhine Rus Sovyetleriyle bir ittifak muahedesi tanzim ve akdinden ibarettir. Fakat Sovyetler(29) bir ittifaknameden ziyade evvelce yapılmak istenilen, fakat bazı esbap dolayısıyla teehhür etmiş bulunan muhadenet mukavelenamesine bazı mevat ilâvesiyle takviyesini arzu ediyorlar. Henüz müzakereye esaslı bir surette başlanmamıştır. Şark hudutları hakkında evvelce Çiçerin'in Anadolu'ya yazdığı notada kâfi derecede sarahat vardır. Elviye-i selâsede plebisite icrasına muvafakat ediyor ve Gümrü'nün Ermeni cumhuriyetine iadesi talep ediliyordu. (Esasen bu mevki elyevm Anadolu kıtaatı tarafından tahliye edilmiştir.) Bundan da 93 hududunun aşağı yukarı kabul edileceği anlaşılıyor. Diğer cihetten, Anadolu'ya karşı İtalyanlarla Fransızların bir harekât-ı hasmaneye iştirak etmiyecekleri anlaşılmıştır. Bu memleketlerin hariciye nazırları bu hususta gayri resmî olarak teminat vermişlerdir. Maamafih lehte de müessir bir şey yapamıyacaklarını söylediler. Binaenaleyh Anadolu meselesi şimdiki halde bir İngiliz meselesi haline intikal etmiştir.

---

(28) Yukarıdaki mektuptan sonra, takriben beş ay kadar bir müddet Enver Paşa'ya dair bir haber almamış bulunuyoruz. Yalnız Moskova'dan 23 Şubat 921 tarihiyle yazılmış bir mektup vardır ki numara —1 kaydını da taşıyor ve bir mektuptan ziyade bir rapora benziyor. Yazı Enver Paşa'nın yazısı değildir. Yalnız altındaki Ali imzası onun kalemiyle atılmıştır.

(29) Bu kelime mektupta «Savetler» şeklinde yazılıdır.

Vaziyet-i dahiliye:

Ankarada Hakkı Behiç ve Eyüp Sabri Beyler tarafından bir Komünist Fırkası teşkil edilmiştir. Büyük Millet Meclisinde otuz kadar azası vardır. Bunların içinden üç mebus (birisi Tevfik Rüştü Bey) komünizm esas ve tatbikatını tetkik için Moskova'ya geldiler. Bunların ifadesine nazaran Anadolu'da işçi teşkilâtını elde etmişler imiş(30).

Bakü'de Mustafa Suphi'nin riyasetinde bulunduğu 18 - 20 kişiden mürekkep Türk Komünist Fırkası Kars - Erzurum üzerinden Trabzon'a gitmişlerdi. Yolda tahkir görmüşlerdir. 28 Kanunusanide Trabzon'a vasıl olmuş olan bu heyete Trabzon ahalisi tarafından bir nümayiş yapılarak üzerlerine hücum edilmiş ve bir çoğunun kaşı, gözü yarılmış ve hükûmet de bunları sıyaneten motöre bindirerek Samsun'a göndermiştir.

Moskova'ya verilen malûmata nazaran gûya Trabzon-Giresun sevahilinde bir kuvvetli cemiyet teşekkül ettiği ve hattâ bunun hükûmet-i merkeziyenin de emrinde olmadığını, maamafih komünist de olmadığı söylenmektedir. Bütün bu ahvalden Anadolu dahilinde muhtelif rekâbet ve karışıklıklar mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Maamafih vaziyet-i umumiyeye Mustafa Kemal Paşa henüz hâkimdir.

Vaziyet-i askeriye müsait bir şekildedir. Eskişehir'e karşı Yunanlıların son zamanda yaptıkları bir taarruz defolunarak hezimete münkalip olmuştur. Hattâ Bursa'nın ele geçtiği de şayi olmuştur.

Adana cephesinde sükûnet vardır. Muhasarada bulunan Antep teslim olmuştur. İstanbul'da: Verangel ankazı olan ordu arasında isyan zuhur etmiştir. Şimdilik bu isyan bastırılmış gibidir. Maamafih o ordudan Entente için bir hayır yoktur. Belki bunların İstanbul'u bile zaptetmeleri mümkündür.

İngiltere – Türkiye:

Nihayet işi İngilizler ele aldılar ve 21 Şubatta Londra'ya ber veçhi âti zevattan mürekkep Anadolu heyeti ile İstanbul'dan Tevfik Paşa riyasetinde Osman Nizamî Paşa vesaireden mürekkep bir heyet, müttehit bir heyet halinde İngilizlerle müzakereye girişmiştir. İngilizlerin Yu-

(30) Buradan sonra bir satır çıkarılmıştır.

nanlılar muharebeye devamda karar kıldıkça işi uzatacakları ve bu surette Anadolu'ya mühim bir müsaadede bulunamıyacakları tahmin olunmaktadır. Fakat Anadolu heyetinin başında bulunan Bekir Sami Bey'in Ruslarlardan pek muğber oluşuna ve kendi fikrinin İngilizlerle herçebâd âbad bir muahede yapmıya taraftar olduğuna göre Anadolu'nun da mümkün olursa biraz tadil-i metalip ile işi kapatmak istiyeceğini zannediyoruz.

2 – Sovyetler Rusyası; İngilizlerle Ruslar arasında tanzim edilen ticaret mukavelenamesi müsveddesi Londra'dan Krassine tarafından Moskova'ya getirildi.

Bunda bazı iktisadî menafie mukabil İngilizler Türkiye, İran, Afganistan'da kendileri aleyhine prapaganda ve teşkilâta müsaade etmemelerini talep ediyorlar. Karahan'ın ifadesine nazaran, Ruslar bu şarta mukabil İngilizlerin de aynı memleketlerin Rus Sovyetleri aleyhine aynı şerait tahtında harekâtta bulunmalarını teklif etmişlerdir. Binaenaleyh bunun kabul edileceğine ümitvar değildirler. Şayet kabul edilse bile yine aynı memalike hususî ve gizli bir surette her türlü muavenetin ifası mukarrerdir.

Anadolu'dan Londra'ya davet olunan heyet hakkında Rus Sovyetleri İngilizlerin lâzımı kadar müsaadatta bulunmıyacağına kanidirler. Mahaza Türkiye'nin kendi aleyhlerine olmamak üzere İngilizlerle her türlü itilâfına hüsnü nazarla bakabileceklerini Çiçerin söylemiştir.

3 – Ermenistan: Elyevm Sovyet Cumhuriyetidir. Mahaza Anadolu kıtaatının taarruzu üzerine Zingezor'a çekilebilmiş olan bir kısım Ermeni kıtaatı ve Taşnakların yeniden Sovyet hükûmetini yıkarak Erivan'da kendilerinin mevkii iktidara geldiğini haber almışsa da bu haber henüz teeyyüt etmemiştir ve doğru olacağını zannetmiyorum.

4 – Gürcistan: Rus Kızılordusu Azerbaycan ve Gürcistan hududunu tecavüzle Tiflis'i işgal etmiştir. Şu suretle bütün Gürcistan'ın yakında Sovyet şeklinde inkılâbına intizar olunmaktadır. Şu takdirde İngilizlerin bir aleti olan eski Gürcistan yıkılarak bütün Kafkasya'da İngiliz entrikasına nihayet verilmiş olacaktır.

5 – Buhara'daki yirmi zabitimiz ve Hiyve'deki dokuz zabitimiz talimgâhlar açarak bulundukları memleketlerin gençlerinin talim ve terbiyesine hizmet etmektedirler.

6 – İran: Burada henüz bir teşkilât vucuda getirilememiştir. Bu hususta Moskova'daki demokrat heyetiyle görüşülecektir.

7 – Kırım: Vrangel kıtaatının Kırım'dan çekildiği esnada evvelce kendisiyle teşrik-i mesaî etmiş olan Kırım'daki arazi sahipleri olan Mirzalar da firar etmişlerdir. Şibi Cezire'de kalan ve eski ve millî cereyanı idare eden genç ve münevver Kırımlılar ise Bolşeviklerle teşrik-i mesai eylemişlerdir. Bu sayede elyevm orada bir İslâm Sovyet Cumhuriyeti teessüs etmiştir.

8 – Roma merkezimiz, diğer İslâm memaliki ile hal-i irtibatta ve muvaffakiyetli mesaide bulunmaktadır.

9 – İslâm İhtilâl Cemiyetleri merkez-i umumîsine Rus Sovyetleri tarafından her türlü muavenet-i maddiyenin ifa edileceği temin olunmuştur.

10 – Şerif Ahmet Sünûsî hazretlerinin çalışmak üzere İrak'a hareket etmiş oldukları müşarinileyh hazretlerinden alınan mektuptan anlaşılmıştır.

Bundan iki gün sonra, yâni 25 Şubat 1337 (1921) tarihinde Enver Paşa'nın kendi el yazısıyla Moskova'dan Cemal Paşa'ya gönderdiği küçük bir mektup vardır ki, tamamen aile işlerine dairdir. Yalnız sonundaki şu cümle dikkate şayandır:

«Mustafa Kemal Paşa'dan aldığım bir mektupta mektuplarınıza cevaben iyi ve mültefitane bir mektup yazdıklarını anladım».

Enver Paşa'nın ikinci raporu ve Rusya'daki temasları...

Cemal Paşa Hazretlerine,

Moskova, 27 Şubat 1921

1 – Anadolu heyet-i murahhasasının Rus Sovyetleriyle behemahal akdetmek istedikleri bir ittifak muahedesine ve Anadolu hükûmetinin burjuva olması dolayısıyla prensip itibariyle Sovyet hükûmeti muvafakat edemiyeceğini ve ancak muhadenet muahedesi yapılabileceğini heyet-i murahhasaya bildirmişti. Heyet-i murahhasayı teşkil eden arkadaşlara muhadenet muahedesiyle iktifa etmeleri ve buna arzu edilen mevaddın dercini temine gayret eylemeleri tavsiye edilmişti. Bu esas her iki tarafça da kabul edilmiş olduğundan bu mesele bu suretle halle iktiran etmektedir.

26 Şubatta Şark hudutları hakkında müzakere için birinci celse akdedilmiştir. Çiçerin'in evvelce vermiş olduğu notaya ve buradaki vaziyeti kabule göre, Şark hudutları hakkında Anadolu nokta-i nazarının kabul edileceği ve muhadenet muahedesinin de bize faydalı olacak surette tanzimine muvaffakıyet hâsıl olacağı ümit olunmaktadır.

2 – Rus Sovyetleri Afganistan emâretiyle de bîtaraflık esası dairesinde bir muahede tanzim etmişlerdir. Bugün imza edilmiş bulunacaktı. Bunda: Buhara istiklâlinin tanınması ve Çar zamanında alınmış bulunan Kuşka arazisinin âra-yı umumiyeye müracaatla tayin-i mukadderatı, Rusya dahilinde transit suretiyle esliha ve cephanenin mururuna müsaade ve bir miktar esliha ve paranın muahedenin imzasını müteakip itası gibi mühim mevad münderiçtir.

3 – Taşnakların Gürcü menşeviklerinin muavenetiyle Erivan'a hâkim oldukları teeyyüt ediyor. Rus kızıl kıtaatının Gürcü mukavemetine tesadüf ederek Tiflis'ten çekileceği şayi olmuştur.

4 – Anadolu hükûmeti ile müzakere etmek üzere İstanbul'dan İzzet Paşa riyasetinde Ankara'ya gelmiş bulunan heyet ile müzakere esası, Anadolu hükûmetinin İstanbul ile yapacağı bir işi olmadığı beyan edilerek kabul edilmemiş ve heyetin Dersaadete avdet arzusuna muka-

bil de vaziyet tavazzuh edinceye kadar Ankara'da kalmaları lâzım geleceği tebliğ olunarak hareketten menedilmiştir.(31)

Enver Paşa'nın Rusya'daki komünist idareyle ilgili üçüncü bir raporu...

Cemal Paşa Hazretleri

Moskova, 28 Şubat 921

28 Şubat 921, Moskova'da Opera binasında saat 4'ten sonra vuku bulan komünist (menşeviklerden bir kısmının iştirakiyle) içtima-ı müzakeratın hülâsası:

Celsenin inikadından maksat! Ahiren meydana çıkan iaşe buhranı ve bunun neticesi olan Petersburg ve Moskova amelesinin mırıldanması üzerine vaziyet-i hakikiyeyi tesbit ve izahtan ibaretti.

İaşe komiseri nakliyat vesaire dolayısıyla vukua gelen esbaptan dolayı hâdis olan iaşe buhranı hakkında izahat ve müdafaatta bulunmak istemiş ise de bir çok hatipler bu buhrana ait kabahatın İaşe Komiserliğine ait olduğunu ve bu komiserlik umur ve muamelâtının teftişi hususunu ileri sürmüşlerdir.

İaşe Komiserinin müdafaat ve izahatından mühimlerinin hülâsası berveçhi zîrdir:

1 – Nakliyatın adem-i intizam ve cenuptaki evvelce mazotla müteharrik lokomotifler oduna tahvil edilmişti. Bu kere yeniden mazota tahvili dolayısıyla lokomotif noksanı husule gelmiştir.

2 – İhtiyat erzak iddihar olunamamıştır. Her senenin mahsulâtı o sene zarfında sarf ve istihlâk edilmişti.

3 – Asker ve fabrikalarda çalışan amelelere nısıf miktarda erzak tevzi edilmesi.

(31) Rapor mahiyetindeki bu mektup Enver Paşa'nın imzasıyla Ali kelimesi İslâm İhtilâl Cemiyetine ait olduğu tahmin edilen iyi çıkmamış bir mührün üzerine atılmıştır.

4 – Sibirya'da ahalinin erzak vermemesi ve bir takım çeteler teşkiliyle bunu fiilen idame ettirmeleri. Mahaza sonradan Sibirya'ya gitmiş olan kumandan bu çeteleri tenkil etmiş ve oradan ilk sevkiyata başlamıştır.

Bunun üzerine Lenin vaziyet-i umumiye-i siyasiye ve dahiliye hakkında beyanatta bulunmuştur. Bu beyanatın mühim kısımları da şunlardır:

1 – Rus Sovyetlerinin Türklerle hüsnü münasebatta bulundukları ve Türklerin de aynı tazyik altında bulunması dolayısıyla bizimle müşterek düşmanlarımıza karşı harekette bulundukları ve her iki millet arasındaki samimiyet ve emniyetin kâğıt üzerinde takviyesinden ziyade pek tabiî olarak bilfiil mevcut olduğu;

2 – Lehlerle müzakeratın uzaması, emperyalistlerin onları biz aleyhimize kullanmak üzere teşrikten ileri geldiğini ve Lehlilerle bu suretle meselâ evvelce otuz milyon ruble altın isterken şimdi bunu seksen beş milyona çıkardıklarını söyliyerek Entente'in politikasını takbih etti.

3 – Kafkasya'ya nakli kelâm ile Gürcü menşevikleriyle Taşnakların aleyhlerinde bulunduğunu ve fakat güvendikleri Amerika ve İngilizlerden hiç muavenet görmediklerini, halbuki Sovyetlerin ezilen ve fakir halkın imdadına her suretle yetiştiklerini söyliyerek oradaki Gürcü menşevikleriyle Taşnakların herhalde bertaraf edileceğini ve hattâ Tiflis'in alınmış olduğunu söyledi.

4 – İngiliz ve Amerikalılarla yapılmak istenilen ticaret muahedelerinden dolayı vaki ithamata karşı Rus Sovyetlerinin emperyalistlere karşı mücadelesinden asla feragat edemiyeceğini ve onlardan alacağı havayiç ile kuvvetlenerek mücadeleye daha ziyade devama azmetmiş bulunduğu;

5 – İaşe buhranı hususunda iaşe komiserliğinin bazı hataları olduğunu itirafla beraber müşkülâtın izalesine gayret olunduğunu ve lâzımı kadar erzakın Moskova'ya celbinin temin olunduğunu ve nitekim ilk kafilenin vürut etmiş olduğu;

6 – Menşevik rüesasından birisinin Avrupa'da Sovyetler aleyhinde fevkalâde bir surette çalışmakta bulunduğunu ve fakat bunun vaziyet-i hâzırada hiç bir tesir yapamadığını ve şimdiye kadar pek mühim

ve buhranlı devreler geçirilmiş olduğuna nazaran bunun onun yanında zerre kadar bir ehemmiyeti olamıyacağını bildirmiştir.

Bunun üzerine işbu içtimaa dahil olan takriben 30 kadar menşevik azadan bazıları söz alarak Sosyalist olan bir fırkanın hiç bir vakit bolşevik heyet-i idare-i hâzıranın düşmesini arzu etmiyeceğini ve fakat kendi rüesasının birer suretle «Çeka» tarafından tevkif edilmiş olduklarını ve gûya kendisiyle teşrik-i mesaî ediliyormuş gibi bizlerden bir kaçını meclise iştirak ettirmek suretiyle bir cemile yapmak istediklerini ve fakat hakikatte işin berakis olduğunu izah etmişlerdir. Bu hatiplerin sözleri bir çok defalar mecliste ekseriyet-i haiz olan komünistler tarafından kesilmiştir.

Bu celsedeki izahat ve vaziyetten hükûmet-i hâzıranın ufak tefek tarizlerle mevkiini kolaylıkla terketmiyecek karakterde bulunduğu ve bu idarenin sükût edeceğine dair deveran eden şayianın nabemahal olduğuna en güzel bir misal teşkil ettiği görülüyor. Ve hassaten amele, köylü vekillerinden mürekkep meclisin Lenin'i fevkalâde alkışlaması ve ancak bütün altı bin kişiden yirmi, otuzunun muhalif bulunması vaziyeti tenvir eder.[32]

---

(32) Rapor mahiyetindeki bu mektubun altında gayet okunaklı bir mühür vardır ki, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ve Merkez-i Umumî kelimelerini havîdir. Enver Paşa «Ali» imzasını mühürün üzerine atmıştır.

Enver Paşa: Halil Paşa Lenin'le ne görüştü?...

Cemal Paşa Hazretlerine;

Moskova, 6 Mart 921 vaziyeti

1 – Moskova'daki heyet-i murahhasanın Rus Sovyetleriyle icra ettiği müzakerat tarafeynin mukabil bazı ufak tefek talepleriyle katedilmek tehlikesine maruz kalmıştı. Türk heyet-i murahhasası şark hudutları hakkında «ahd-i millî»nin çizdiği hudutlarda Gümrü'de Ermenilerle aktolunan muahedenin aynen Ruslar tarafından kabul edilmesine ısrar ediyor. Bunda hiç bir tadilât kabul etmek istemiyor.

Sovyetler yalnız Batum şehrinin ve şimendiferinin kendilerine ait olmak üzere diğer bütün metalibi kabul ve hattâ ahd-i millîye dahil olmıyan Iğdır'ı da Anadolu'ya terkedeceklerini mukabeleden bildiriyorlar.

Bence, Londra Konferansı 1914 hududundan bile bahsetmezken bizim Anadolu murahhaslarının bir şehir için müzakereyi uzatmaları, bilâhare Londra Konferansının pek muhtemel olan müsaadesi üzerine buradaki Sovyetin de siyasetinde bir tebeddül hasıl ve intaç edeceğinden korkulmaktadır.

Bu hususta yani Batum şehrinden vazgeçmek suretiyle heyet-i murahhasanın Ruslarla serian anlaşmasını ve Sovyetlerin müsait ve dostane olan işbu vaziyetinden derhal istifade olunmasını teklif ettim. Bu maksatla tarafeyn arasında tavassut olunmaktadır.

Nitekim Halil Paşa'nın Lenin'le vaki veda mülâkatında Lenin derhal bu meselenin hüsnü neticeye iktiran ettirilmesi hususunda Çiçerin ve Stalin'e, talimat vereceğini vâdetmiştir. (33)

Halil Paşa, rahatsızlığına binaen berayı tebdili hava Trabzon'a hareket etmiştir. Kendisine Hakkı Behiç ve Eyüp Sabri Beylere vesaireye verilmek üzere mektuplarla bazı gazeteler için mukaveleler verilmiştir.

---

(33) Rapor bundan sonra Rusya'dan ve Kronstad'da çıkan askerî bir isyandan bahsediyor. En nihayetinde de Ardahan'ın Anadolu kıtaatı tarafından işgal edildiğini ve bu emri vakiin Rus ve Anadolu münasebatına bir sûi tesir yapmadığını bildiriyor. Diğer noktalar bizi alâkadar etmediği için aynen neşrolunmamıştır.

Enver Paşa: Çiçerin, Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak için benden yardım istedi...

Kardeşim Cemal,

Moskova, 9 Mart 1921

Bedri sana uzun uzadıya olanı biteni yazacaktır. Postanın erken gideceğini şimdi telefonla söylediklerinden ben de hemen iki satırla senin muvaffakiyetini temenni ve onun için de burada çektiğimizi yazmak isterim. Hindistan plânın için yarın tekrar hariciyeye müracaatla bir an evvel neticelenmesini istiyeceğim. Maamafih, zannımca işi bir iki hafta sonra Moskova'da aktedilecek Şark Kongresinin sonuna kadar uzatacaklardır. Londra'da işlerin ne şekil aldığı henüz muayyen değil. Mamafih Çiçerin Lord Curzon'un söylediği bir nutukta Ermenistan'ı İngilizlerin Sévres muahedesi mucibince Wilson'un çizdiği dairede tanıdıklarını söylediğini ifade etti. Acaba bir siyasî manevra mı? Yani Çiçerin tarafından. Çünkü Çiçerin benim tavassutumu rica ile Kemal Paşa hükûmeti ile anlaşmakta yardım istedi. Fakat arkadaşlar Arpaçay'ı ve Aras'-tan yirmi kilometre uzaktan hududun geçmesi hakkındaki Rus teklifini kabul etmiyorlar. Ruslar Batum Sancağında da Ahıska-Batum caddesinin keza yirmi kilometre cenubundaki arazi ile kızıllarda kalmasını istiyorlar. Bakalım hükûmetçe konuşup Çiçerin karar verecek ve bildirecektir. Ben arkadaşlara Londra'da bir saçma karar alınmazdan evvel herhalde Moskova ile işin bir an evvel bitmesinin muvafık olacağını tavsiye ettim. Bir de Trablusgarpta yapılan bir içtimada oraya ya Seyyid Ahmed Şerif veya bir Mısır veya Osmanlı prensinin hükümdar olması kararlaştı. İtalyanlar da buna karşı muhalif değil. Fakat Bârûni kendisi olmak istediğinden muhalif imiş. Benden ona bir mektup yazmamı, bizim Roma merkezi vasıtasıyla Trabluslular rica etmişti. Ben de yazdım. Bir de Çiçerin ile İran'da ve Rusların beraber çalışmak istedikleri Demokrat Partisine askerî teşkilât için para ve silâh ile yardımları lâzım geleceğini Karahan'a söyledim. Fakat zannımca İngilizlerle muahede akdine kadar katî bir karar almıyorlar. Mamafih aldığım habere göre Lloyd George Kronştad ihtilâlinden bahisle böyle ne olacağı belli olmayan bir hükûmetle muahede akdetmem diye işi reddetmiş. Umarım ki, İngiliz-

ler Afgan-Rus muahedesini duyarlarsa anlaşma meselesi de burada bizim için tabiî pek iyi olur. Şimdilik gözlerinden öper, Allah'a emanet ederim. Mahbubu kulûbumuz Emir-i Mücahit Amanullah Han Hazretlerine ihtiramatı mahsusamın takdimine tavassutunuzu rica ederim. Daha icap edenlere ve refikimiz Beraketullah Efendi'ye de selâm.

Ali

Enver Paşa: Talât Paşa ile aramızda ufak bir görüş ayrılığı vardı...

Moskova, 20 Mart 1921

Cemal Paşa Hazretlerine;

1 – Talât Paşa'nın şehadeti: (34)

Naon radyosunun 13 Mart 921 tarihli radyosuna nazaran, Talât Paşa hanesinden çıktığı esnada «Toyleryans» isminde bir Ermeni kendisini vatandaş sıfatıyla takdim etmiş ve müşarünileyh de mumaileyhe iltifatta bulunarak birlikte yola devam eyledikleri esnada Toyleryans ansızın rovelverini Talât Paşa'nın ensesine boşaltmak suretiyle fiil-i katli icra eylemiştir.

Kardeşlerin bu husustaki teessüratına iştirak eder ve eski arkadaşımızın bu suretle ziyaından dolayı beyan-ı taziyet eyleriz.

Son zamanlarda müşarünileyh ile aramızda İslâmın ve memleketimizin halâsı uğrundaki mücahedatımızda ufak bir nokta-i nazar farkı mevcut idi. Mağfur müşarünileyh bütün hareket ve icraatı şahsında cemetmek suretiyle hedefe vasıl olmak fikrindeydi. Böyle nâgehanî bir surette gaybubeti bu fikir etrafında toplanmış olan bütün mesai ve irtibatını da birlikte götürerek şimdiye kadar istihsal edilebilmiş bir şey varsa onu da yarıda bırakmak neticesini vermiş olsa gerektir. Bu da gösteriyor ki, mücahedatımızda muvaffakıyet için eşhastan ziyade teşkilâta ehem-

(34) Enver Paşa'nın Talât Paşa'nın vefatı üzerine Lîva el-İslâm dergisindeki bir yazısı için bkz: O.S.Kocahanoğlu, Talât Paşa'nın Hatıraları ve Mektupları, Temel Yayınları, İstanbul.

miyet vermek lâzımdır. Bunun için, teşkilâta ehemmiyet verelim. Ona sarılalım. Birbirine halka olacak bir çok mücahid-i kahraman yetiştirelim. Mutlaka gaye ve hedefimizi elde edelim.

2 – Türkiye:

A) Türk-Rus muhadenet muahedesi 6 Mart 921 tarih ve 5 numaralı tebliğdeki surette yani Batum şehri ve şimendifer hattı Kafkas cumhuriyetleri ve Türkiye'nin istifade-i iktisadiyesini tazmin suretiyle Gürcistan'a terkedilerek Batum, Ardahan, Kars sancakları ve Iğdır mıntakası Türkiye'de kalmak üzere imza edilmiştir. Bu muahede mucibince şimdiye kadar onlara zamimeten Türkiye'ye bir çok Rus altını ayrıca verilecektir.

B) Şark amelesine mensup bir Osmanlı müfrezesi Batum'a vasıl olmuştur.[35]

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Ali Fuat Paşa ve Rıza Nur'la görüştüm...

Moskova, 30 Mart 1921

Güzel Paşa Kardeşim,

Senin güzel hatırın için her posta umumî yazılardan başka kendi yazımla bir çok satır yazarsam darılmazsın değil mi? Şimdilik dünyada bence candan ikimiz kaldık. Onun için kırılmaman için artık her şeyi yapmaya karar verdim. Bedri tabiî uzun uzadıya yazacaktır. Onun için işten pek çok bahs etmiyeceğim. Yalnız son Karahan ile olan mülâkatımız neticesi şöyle hülâsa ederim: Ruslar İngilizlerle ticaret muahedesini akdettikten sonra öyle pek ulu orta işe girişmek istemiyorlar. Ve şimdilik kendilerini toparlamak, fakat bu sırada İngilizlerle yeniden harbe girişmek, daha doğrusu onların buğzunu kazanmak fikrinde değildirler. Binaenaleyh, bize pek büyük mikyasta olmamak üzere yardıma, sözleri

(35) İslâm İhtilâl Cemiyeti'nin 7 numaralı raporu olarak gönderilen bu mektubun bundan sonraki parçasında bizi alâkadar edecek bir cihet bulunmadığından neşrine lüzum görmedik.

veçhile, devam fikrindedirler. Nihayet senin için Afganistan matlabının ilk kısmı olmak üzere Afganistan'a bâmuahedename mev'ut beş bin silahtan maada bizim, daha doğrusu senin hesabına şimdilik üç bin tüfek, 20 makineli tüfek, 20 top ile daha bir çok el humbarası verecekler ve bunları biran evvel sevk için Taşkent'e bizden adam istiyorlar. Burada harbiye nezaretinde görüşülüp kararlaşarak hemen başkentten sevke başlanacaktır. Ruslar bunları güya bir tüccardan almışız gibi vermek fikrindedirler. Ben burada işler yoluna girer girmez Bedri'nin Taşkent'e kadar bir seyahatı lâzımgeleceği fikrindeyim.

Diğer cihetten Ali Fuat Paşa ile Rıza Nur Bey geldiler ve Anadolu'nun teşkilâtımızla tevhid-i mesaî etmesini istediler. Bizde Bedri de beraber olduğu halde konuştuk. Kendileri bize her suretle yardım edeceklerdir. Fakat biz mücadelemizde sabit bulunacağımızı, binaenaleyh eğer bize muavenet etmiyecek bir hükûmet gelir veya Entente ile anlaşarak aleyhimizde hareket olunursa, o vakit tabiî serbest bulunduğumuzu, bu münasebetle Türkiye'de de hükûmet-i hâzıra aleyhinde olmamak üzere fakat fikrimizi takip etmek üzere bir cemiyet ve fırka teşkil edeceğimizi söyledik. Buna da sebep yine son zamanda çıkan bazı sözlerdir. Meselâ hiç lüzumu yok iken bir de Ruslara Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın Anadolu namına söz söylemeğe hiç salâhiyetleri yoktur diye Moskova'da lüzumsuz söz sarfetmeleridir. Halbuki hele ben hiç bir vakit Anadolu namına hareket etmedim. Yalnız hususî olarak kendilerine yardımda bulundum. Ve bunu da kendilerine söyledim. Bunun için böylece tekrarı münasip gördük. Binaenaleyh, ben evvelce de sarfettiğim gibi, eğer bize şahıslarımızla kalmıyacak bir teşkilât vücude getirmiye muvaffak olursak herhalde emelimizin husulünü görmüşüz demektir. Bence ordunun bu nokta-i nazardan yetiştirilmesi nasıl Anadolu'yu kurtardı, bir Mustafa Kemal, Kâzım, ilah... vücuda gitirdiyse eğer teşkilâtımız her İslâm memleketinde böyle gençliği hazırlarsa iş olur. Bunun için de hiç bir yere, hiç bir şahsî emele bağlı olmıyarak gayret lâzımdır.

Zannedersem, sen de bu kanaattesin ben Berlin'deki arkadaşlara yazdım. Taziye ettim ve isterlerse artık nokta-i nazar ihtilâfı kalmadığına göre buraya gelsinler, dedim. Gelip gelmiyeceklerini bilmem. Halil'in Anadolu'ya gittiğini yazmıştım. Kendisi teverrüme başlamış ve ailesi de Trabzon'a gelmiş olduğundan böylece istirahati muvafık bulduk. Hem de teşkilâtımızın Türkiye'de teftişini yapacaktır.

Ha, unutacaktım. Karahan sizin Hint bütçesini de kabul edeceklerini ima etti. Fakat bir kere tetkik ile katî haberi bir kaç gün sonra verecekler. Maamafih evvelce mukarrer bütçe tabiatiyle buna dahil değildir. Yani o devam edecektir. Ben şu satırları yazarken Bedri haricî işleri takip ile meşguldür.

Diğer cihetten İngilizlerin bura hariciyesine bir nota vererek Afganistan'ın Rus daire-i nüfuzu dahilinde olmamasından nasıl olup da Rusların muahede yaptıklarını anlamadıklarını vesaireyi ileri sürerek protesto etmişlerdir. Bunu size orada Rus sefiri vasıtasıyla göndereceğiz. Bu da İngilizlerin hüsnü niyetine iyi bir delil. Ne ise, sen bir an evvel Afganistan'ın kendisini toplamasından başka çare olmadığını orada anlatmaktan tabiî hâli kalmazsın. Artık şimdilik iki gözünden öperek arz-ı hürmet eyler, Allah'ın birliğine emanet ederim kardeşim. Emir Hazretlerinin lûtufnamelerine mukabil bir mektup takdim ettim. Azmi'nin Taşkent'e geldiğini dahi oradan Bakü'ye hareketini haber aldık. Fakat sonrası bilmiyoruz. Belki onda sizden mektup vardır diye dört gözle bekliyoruz. Oradaki arkadaşların hepsinin gözlerinden öper, hassaten Bereketullah Efendiye mahsus selâm ederim.[36]

Ali

(36) Cemal Paşa'ya gönderilen bu mektup Enver Paşa'nın kendi el yazısıyladır.

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Mustafa Kemal kaybedilse bile mücadele devam eder...

Yarım mektup:(37)

... ve tedricen yetiştirilecek gençler biz bıksak da, ölsek de işte devam eder. Bu suretle neticeyi elde ederler. İşte bundan dolayı da tabiî hafiyen olacak bu teşkilâtın şahıslardan ziyade bir esasa raptı ve bu suretle her mahalde kendi kendine işliyecek bir şekilde ihzarı taraftarıyım. İşte memleketimiz bu fikrime iyi bir misaldir. Biz orada olmamakla beraber yetişmiş genç arkadaşlar, başta yine o mevkie ihzar edilmiş Mustafa Kemal Paşa olduğu halde harekâtı idare ediyorlar ve ileriletiyorlar. Eminim ki Mustafa Kemal Paşa da bir suretle kaybedilse o iş herhalde devam eder. İşte bu Avrupa veya bütün dünya emperyalist ve kapitalizmine karşı açtığımız mücadelede ben günü gününe siyaset yapmıyarak bu işi ciddî bir ideal suretinde büyütmek, yaşatmak fikrindeyim.

Bunun için de arzettiğim şekilde bir teşkilâta taraftarım. Ben öyle isterim ki, meselâ Buhara'yı Türkistan'ı bir Cemal veya Enver'in her hususta vücuduna ihtiyaç görmiyerek onu da insanî hedefine sevkedecek adamlara malik olsun. Ve keza bu ayrı aynı maksada yürüyen kütlelerin anlaşmalarını temin edecek ve icabında onları bir araya toplıyacak bir merkez sırf...

Ben şahsen bu teşkilâtın başında bulunayım, Moskova'da oturup eğleneyim fikrinde değilim: Fakat herhalde bir merkezin olmasını ve bunun tesisini temin edinceye kadar, ki bu yolda beraber çalışmak, sonra vaziyete göre en münasip mahalde çalışmak taraftarıyım. Nitekim Moskova'da böyle bir şey varken Almanya'ya gittim ve sonra yine geldim. Gelelim bu merkez bürosunun Moskova'da olmasına. Çünkü yegâne muavenet membaıdır ve bizimle tehvidi mesaî edecek büyük kuv-

---

(37) Daha önceki mektupta Berlin'de Talât Paşa ve arkadaşları ile fikir ayrılığından bahsediliyordu. Ayrılığın ne üzerinde olduğuna dair pek sarahat yoktur. Elimizde baş taraflı maatteessüf noksan olan bu mektup vardır ki, onda bu cihete ait olduğu tahmin edilebilecek bazı tafsilât vardır. Daha ileriki mektuplara geçmeden evvel Enver Paşa'nın bu noksan ve tarihsiz mektubunu da buraya almayı münasip gördük.

vet Sovyetlerdir. O halde onlara hem emniyet ilka etmek, hem de daha yakından işi takip etmek için Moskova'yı münasip buldum. Bundan başka bu defa İngilizlerin Almanya'dan beni ister görünmeleri üzerine Almanların çıkardıkları müşkilâtı görerek herhalde biz Almanya veya İsviçre'de İngilizler aleyhine, bâhusus değil yalnız İngilizler, belki hepsi aleyhine olan bir cereyana Avrupa'da bir merkez olacak yer vermiyecekleri ve hissettikleri anda hemen dışarı atacakları şüphesizdir.

Türkiye'ye gelince, ben Türkiye'de şimdiki mücadele devamı müddetince birlikte çalışmak, fakat İngiltere veya saire ile anlaşılarak sulh girince yine kendi düşmanlığında devam etmek, fakat komünist olmamak üzere bir muhalif fırkanın her an mevcut olması taraftarıyım. Bu suretle günün birinde Rusya'da çalışmak mümkün olmazsa memlekette bu esasta devam olunabilir.

İşte meseleyi ben böyle teşrih ediyorum. Bu hususta başka bir mütalaanız varsa anlaşalım.

Gelelim Sâî Bey'e... Sâî Bey, İngilizlerle münasebatı haseneyi ziyafetler teati edecek dereceye vardırdığından ben Ruslara karşı onun bu hareketinde hemfikir olmadığımı söylemeğe mecbur oldum ve Talât Paşa'yı memlekete avdet edince her şeyi ihtiva edecek bir fırka başında bulunmak emelinde görünce arzettiğim teşkilâtı tamamiyle cidden birbirimizden şüphe etmiyerek ve mektuplarımızı sansüre lüzum görmiyerek çalışacak arkadaşlardan teşkile karar verdim. Bilmem bu bapta sen ne diyeceksin. Meselâ Berlin'deki Almanya merkezini teşkil eden ve her suretle çalışmak istiyen beş arkadaşın müttefikan intihabiyle Cemal Azmi o merkez riyasetini bir sene için idare ediyor. Şimdilik orada bu işler için cemiyet hafi kalmak şartıyla bir bülten çıkarıyor. Bu bülten şimdilik haftada iki defa Almanca, bir defa Fransızca'dır. Ve iki haftada bir de Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce, hülâsaten malûmatı cami olarak çıkacaktır.

Afgan Emirinden para istemek meselesinde bunlar bana hediye göndermişlerdi. Bunu cemiyet kasasına verdim. Ve Emirin serveti dolayısıyla ve evvelce bir çok muavenette bulunması dolayısıyla arkadaşlar karararıyla eğer isterse maksada muavenet etsin, dedim. Maamafih Bedri'den de anladığıma göre bu husus muvafık olmamış.

Yazacağım mektupları tabii bundan sonra kendi elimle yazmıya çalışırım. Fakat umarım ki, vaziyetten itayı malûmat suretinde yazılacak şeyleri de benim bizzat yazmamı istemezsin. Tekrar tekrar gözlerinden öper, Cenab-ı Hakk'ın birliğine emanet ederim.

Vehip Paşa zaten Moskova'ya gelmekten pek uzak.

Afganistan'ta çıkan gazetelerden lütfen birer nüshasını kurye olarak Moskova'ya gönderiniz.

Enver

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Biliyorsun biz Hilâfet ve Saltanat taraftarıyız...

Moskova, 15 Nisan 1921

Kardeşim Efendim,[38]

Bedri ile gönderdiğin mektubu almış ve cevabını yazmıştım. Belki şu satırları yazarken eline varmıştır bile. Onda uzun uzadıya fikirlerimi bildirmiş. Tabiî ona cevaba kadar da bu yolda devam ediyoruz. Abdulvehap, Azmi ile Bakü'ye gelmiş. Azmi Bey de ailesi işini görüşmek üzere aradan memlekete hareket ettiğini bana yazdı. Maamafih ailesi işini yoluna koyunca her tarafta yine çalışmak üzere teşkilâtın emrine âmâde bulunacakmış.

Bedri vasıtasıyla gelen mufassal raporunun Ruslarca pek mufassal görülmesi üzerine hiç olmazsa bunun bir kısmının kabuliyle işe başlanmasını, bilâhara da tedricen tamamlanmasını hep birlikte konuşarak bu teklifle işi büsbütün koparmamayı muvafık buldu idik. Fakat bu mutedil kısım, *-ki Bedri ayrıca yazacaktı-* halâ fiilî bir devreye girmedi.

Maamafih, ümidimizi henüz kesmedik. Bu da masarifin kabulü ve bir de Afganlılara bâmuahede mevut esliha vesaireden maada şimdilik üç bin tüfek yirmi makineli tüfek ile yirmi top ve bir çok el humbarası vermeyi kabul ediyorlardı.

---

(38) Bu mektup Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'ya yazılmıştır.

Maamafih mektuptan asıl ehemmiyet verdiğin muahede ise şimdiye kadar adetâ bozulmak derecesine gelmiş iken müdahalelerimiz üzerine bindi *-ki haddi zatında Ruslara pek çok vermeden Afganistan'a epeyce mühim fevait temin ediyor-* ve İngilizlere karşı Rusya tarikiyle açık bir kapı kalıyor. Maamafih bu hususta yalnız kabahat Ruslarda değildir. Mamafih ihtilâlle bozulmuş Rus idaresi ve burjuva saydıkları bizlere karşı mevcut amele zihniyeti ne yapalım her işte az çok tesirini gösteriyor.

Ermeniler iki bin tüfek teslim etmişlerdi. Ve Ermeni ordusu oldukça iyi halde Zengezor ve Karabağ taraflarına çekilmişti. Ve tabiî bizim sıkışık vaziyetimizde üzerimize çullanacaklardı. Bereket versin, Ermenistan Sovyet oldu da tabiî dahilen inkisama uğradı. Nitekim kırmızı ordular Gürcistanı Sovyet yapmak üzere ilerlerken Ermenistan'da Taşnaklar tekrar idareyi ellerine aldılardı. Sonra, iki Nisanda tekrar kırmızılar Erivan'a girdiler. Taşnaklar da yine Zingezor dağlarına çekildiler. Tabiî bu suretle Ermenistan'da Taşnak-Sovyet kavgası devam edecek *-ki bu defa zannımca Taşnaklar iyi dayak yiyeceklerdir-* Ora Afgan gazetelerinde okuduğumuz gibi, esasen Yunanlıların Londra konferansından evvelki taarruzları İnönünde kırıldığı gibi konferanstan sonra teşebbüs ettikleri taarruz da yine İnönünde kırıldı ve Bursa'yı bile tahliye ettiler. Fakat diğer cihetten Afyonkarahisar'ını zaptettikleri, bizim kıtaat Bursa istikametinde yalnız süvari ile takip ederek Afyonkarahisar'ına yürümeğe mecbur oldular. Son havadisler Afyonkarahisar'ında Yunanlıların çekildiğini müş'irdir.

Emir Hazretlerinin şifre miftahını aldım. Tabiî mühim maruzatımı bununla yazıp arzedeceğim. Emir Hazretlerinin hiç değerim olmadığı halde sırf senin hüsnü şahadetinin neticesi hasıl olan hüsnü teveccühü şâhâneleri neticesi mazhar olduğum iltifâtı seniyyeye karşı tabii arz-ı şükrandan âcizim. Yalnız İnşallah âmâl-i şâhâneleriyle tev'em âmâlimizin husulünde muvaffakıyet elverir de bu husustaki sây ile kesbi liyakat etmiye muvaffak olurum.

Anadolu'nun vaziyet-i askeriyesi belki ileride Yunanlıları tarda müsait olabilir. Fakat şimdilik değil. Maamafih herhalde harbe biz Yunanlılardan fazla dayanabileceğimize göre herhalde neticenin lehimizde olacağına kaniim.

Abdülvahap Efendi geldi. Bedri iki güne kadar Almanya'ya gidip geleceğinden kendisini kurye ile yolluyoruz. Binaenaleyh, Abdülvahap'taki mektup vesaireyi Bedri alıp götürüyor. Sonra da Abdülvahab'ı ayrıca Berlin'e göndereceğiz. Hattâ bugün kâğıdını sefarete yaptırttım.

Çocuklarım hakkındaki iltifatına çok teşekkürler ederim. Hanımefendi Hazretleri İstanbul'dadır. Evvelce arzettiğim gibi, bir iki ay evvel izinle İstanbul'a gitmişledi. Maamafih bütün ailemiz âfiyettedir. İnşallah yakında hep saadetle birleşmek, görüşmek nasip olur.

Nümune kıtasına başlaman pek iyi olmuş. Fakat herhalde Ruslardan alınacak malzemenin öyle pek çabuk geleceğini zannetmem. Hattâ Karahan ile yarın bütün bu meseleleri tekrar görüşerek teshil etmiye çalışacağız. İnşallah müessir olur. Ben biraz sabırlı oldum. Yoksa Bedri'ye kalsa kırıp döküp fırlayıp gidecek. Dedim ya, burada sıkılmadan işi inatla takipten başka çare yoktur. Bence sen nümune kıtasıyla küçük zabit ve zabıtan talimgâhlarını açmıya bak. Bir de tabiî bizim ihtiyat zabitanı yetiştirdiğimiz gibi bir kısımda amelî ihtiyat zabitanı yetiştirmeğe çalışırsan fena olmaz. Diğer taraftanda belki Afganistan için bir nevi milis teşkilatı hazırlarsan iyi olacaktır. Doğrusu ben Ruslardan istediğin kadar malzeme alınacağına hiç kani değilim. Maamafih bunu İngilizlerden de almak imkânı olmadığı malûmdur. Almanya'dan yani Entente harici, daha doğrusu İngiliz nüfuzu olmayan yerlerden satın almak ise tabiatiyle pek müşkül ve belki de imkânsızdır. O halde yegâne çare ve en iyi Emir Hazretlerini orada silâhhaneyi ıslâh ve barut fabrikasını tekemmüle vaz ile Afganistan'ın kendi eslihasını kendisinin yapmıya sây etmektir.

Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa bolşeviklere epeyce taarruzlar olduğundan Lenin ile yüzyüze bile gelmedik. Sonra da bana Kuva-yı Şerife Başkumandanlığını vermiye hiç mecburiyetleri yok. Hem de tabiî emniyetleri... Sonra da ben her halde bir Bolşevik kumandanı olarak ve bütün bir Rus heyeti askeriyesiyle muhat bir halde ve onların her emirlerini icraya âlet olarak çalışamam. Hoş, dediğim gibi, *teklif* eden de yok ya! Biz yine sade bir ihtilâlci olarak teşkilâtımızı ikmal ile zannımca hedefe daha iyi vasıl olacağız. Zaten Almanya'dan çabuk avdet edince, Bedri'yi hemen o tarafa göndereceğim. Tabiî o sana her şeyi etrafiyle anlatır. Zaten bence böyle görüşmeyi pek mühim görüyorum.

Bana hediye senin güzel resmin. Hele Emir Hazretleriyle olan fotoğraf pek hoş. Bence bunun imkân olursa kartını yaptırıp dosta düşmana karşı dağıtmak isterim. Ben her vakit dilediğim gibi, sen herhalde maddî olarak İnşallah maksat ve hedefimize en müessir ve iyi hizmet edeceksiniz. Hele Emir Hazretlerinin ihsan ettiği samur kürkün üzerine artık kıymet itibariyle daha güzel bir şey gönderemezsin. Bunun için bu kadarla ben memnun oldum. Hem de düşün. Ben sonra sana mukabele imkânsızlığı karşısında kalırım. Ziya Bey'e iltifatını yazacağım. Bîçare benimle Moskova'ya geldi diye merhumun *[Talât Paşa olmalı]* tekdir ve nihayet tehditlerine bile maruz kalmıştı. İltifatın ona cidden bir iksir gibi tesir edecektir. Ve kendisi bütün ruhiyle fedakârane çalışmaktadır. Fakat şimdilik Anadolu'nun Berlin mümessili ve ayni zamanda teşkilâtımızın da Avrupa müfettiş-i umumîsi olarak bulunuyor. Kendisi merkez-i umumîmiz azasındandır. Şimdilik kâtib-i umumîlik vazifesini namzed olarak erkân-ı harbiye binbaşısı Naim Cevat yapıyor.

Halil'in Anadolu müfettişi olarak Trabzon'da bulunduğunu yazmıştım. Seydi ve İbrahim Tali'de Anadolu'ya geçtiler. Bedri Bey'in de yazacağı veçhile Anadolu'da Mecliste Halk Şûra Fırkası diye programı evvelce takdim olunan bir fırkamız vardır. Onlar Anadolu'da kanunî olarak maksadımızı müdafaa ediyorlar. Halk Şûra Fırkası deyince tabii cumhurî bir şey anlaşılmasın. Biz Hilâfet ve Saltanatın muhafazası taraftarıyız. Fakat idare-yi halka doğru götürmek şartıyla. Ali Fuat Paşa ile müzakerelerimizi arzettimdi. Anadolu ile hemen hiç bir sui tefehhüm kalmamıştır. Hattâ mahallinde muhalifler bizimle teşrik-i mesaiyi istemişler ve icra etmişlerdir. Hattâ Anadolu cemiyetimize her suretle muavenete ve hariçte olacak işlerde bizim reyimiz dairesinde harekete de muvafakat etmiştir. Maamafih ben teşkilâtımızın maksadının bugünkü hükûmetle müşterek olması dolayısıyla birlikte çalışmak taraftarı olduğumuzu, fakat bir hükûmet dairesi şeklinde çalışmanın bilâhara hükûmetin siyaset yapmıya mecbur olması dolayısıyla hem bizi, hem de hükûmeti müşkül şekle sokacağı, halbuki bizim maksadımızın hükûmet etmek değil, fakat İslâmları emperyalizm tahakkümünden kurtarmak ve bu suretle ilanihaye mücadele edecek bir şekilde kalmak olduğunu söyliyerek bu şekilde müstakilen çalışmaya onları da muvafakat ettirdim.

Şimdi muhtelif ihtilâl nizamnameleri vesaireyi yazıyorum. Moskova'da çıkacak arzettiğim gazetelerden başka bir de Berlin'de Türkçe, Arapça, Farça, Fransızca, Almanca, İngilizce iki haftada bir risale neşrolunacaktır. İtalya merkezimizde sence malûm olan Mısırlı Abdülhamid'in riyasetinde iyi çalışıyor. Kendisi aynı zamanda İrlanda vesair ihtilâlcilerin dahil olduğu mazlum milletler ittihadının reisidir. Bu suretle işin ilerlemesinden pek memnunum. Bence eğer teşkilâtımız şahıslarımızla kaim olmaktan kurtulacak surette kökleştirirsek İslâmları yarı kurtarmışız, demektir. Kimbilir günün birinde bizim de merhum Talat gibi öbür dünyaya gitmiyeceğimize dair elimizde senedimiz yok ya! Bunun için, ben teşkilâtın çabuk, fakat bozulmayacak surette tesisi için uğraşıyor, kitaplar yazıyor, yazdırıyorum.

Benim tabiatımı bilirsin. Bu uğurda şahsî düşünceleri ve kinleri daha ziyade bir tarafa bıraktım. Hattâ merhumun şehadetinden sonra Berlin'deki Doktorlara da gelip birlikte çalışmalarını Bedri de dahil olduğu içtima-ı umumîmizde karar verip yazdık. Ve İnşallah böylece parçalanmağa yüz tutmuş olan birliğimiz kuvvetleşir de bu suretle şehidin ziyanından İslâmiyete bir fayda hasıl olur. Kimbilir, Allah bu. Belki de İslâmın saadetini tehdit etmiye başlıyan bir tefrikanın önünü bununla aldı. Zira son zamanda gûya benimle Ziya'nın Bolşeviklerden maaş almakta olduğumuzu Dr. Rusuhî Cemal Azmi'ye söylemiş. Ne ise! Bunun ne demek olduğunu sen de şahsında tecrübe ettiğinden bilirsin. Pek kabaca ve uydurulamıyarak söylenmiş bu yalan herhalde iyi şeye alâmet değildi. Maamafih, «uzkûrel mevtâ bilhayr» diyerek bunların hepsini birden unuttum. Artık dünyada eski, fakat hakikî candan arkadaş ikimiz kaldık gibi geliyor[39].

Maamafih İnşallah gençlik fikrimizde yetişirler de bizler de onların sâylerini görerek rahat rahat gözlerimizi kaparız. Artık güzel göz-

(39) Enver Paşa bu kanaatinde yanılıyordu. Çünkü 1921 sonlarında yahut 1922 iptidalarında, Afganistan'dan Fransa'ya gelmiş olan Cemal Paşa'yı Menton'da gördüğüm zaman, takip ettiği siyasetten dolayı Enver Paşa'nın pek çok aleyhinde bulunuyordu. Enver Paşa'nın Türkistan topraklarında Bolşevik kurşunlarıyla ölümü araması acaba ruhî yalnızlığın verdiği yeis ile yapılmış bir nevi intihar mı idi?

lerini bütün samimiyeti ruhumla öper, Allah'ın birliğine emanet ederim. Hakkın inayeti bizimle olduğuna ve işimizin doğruluğuna o kadar eminim ki tekrar tekrar bunu temenniyi zait görüyorum, kardeşim.

Ali

Mektubun altına, ertesi günü, 16 Nisan 1921 tarihiyle şu satırlar ilâve edilmiştir:

Kardeşim,

Bugün Karahan ile Bedri ve ben birlikte mülâkat ettik. Kendisi zât-ı âlinizin oradaki mevcudiyetinizden pek müteşekkir kaldıklarını ve bu defa sefirin getireceği ilk kafile üç bin silâhtan bin adedinin nam-ı âlinize olacağını söyledi. Ve paranın da kabul edildiğini, yani sizin Hindistan bütçesinin kabul olunduğunu ve giden sefirde para bulunduğunu söyledi. Ve Afganistan'a ancak bizim emniyet edeceğimiz Almanların geçirileceğini ilâve etti.

Enver Paşa'dan Cavid Bey'e: Yolumuz gülüstanlık değil, taşlık dikenliktir...

Berlin, 27 Mayıs 1921

Cavid'ciğim;

Seni bu mektupla hem tâziye hem de tebrik ederim. Taziye ederim, çünkü seni pek çok seven ve senin de sevdiğin kardeşimiz Talât'ın ziyaı ebedîsinin elbet bizim gibi seni de derin acılara soktuğundan bizim gibi muhtacı tâziyesin. Tebrik ederim, çünkü senin kadar olamazsa da belki senden çok sevip takdir ettiğimiz kardeşimiz Cahid'le görüşmek bahtiyarlığında bulunuyorsun[40]. İşte böyle taban tabana zıt iki vazifeyi şuraya sıkıştırmak kadar tuhaf ve güç bir vazifeyi fırsat ittihaz ederek seni de Berlin'de bulunduğumdan haberdar etmek istedim.

Ben yine eski yolda yürüyorum. Tabiî, yol öyle güllük gülistanlık değil. Belki de taşlık ve dikenliktir. Fakat yürümek mecburiyetindeyim. Maamafih, haricî teşkilât mucibi memnuniyet bir halde ilerliyor. Bu ot bitmez zeminde ümidimin fevkinde kök saldı. Fakat yalnız haricî işle kalmak bu işi de yarıda bırakacaktır. Bunun için de şimdi olduğu gibi dahilde de bir fırkaya istinat zarureti vardır *-ki bu hususta Dr. Nâzım oldukça malûmat vermiş olacaktır-* komünizme...[41] olmak için Bakü'de yarım yamalak yapılmış olan programı daha ziyade kitaba uydurarak halkçı bir şekil vermek istedik. Bunu da Nâzım'a, size göndermesini söyledim. Tabiî bu hususta irşadatın pek lâzımdır.

Ben iki gün için Roma'ya kadar da yollandım. Halil, Nesimî, Şükrü, Hacı Âdil, Canbulat, Salâh Cimcoz'la görüştüm. İlk dördü ile bütün mesail hakkında konuştuk. İsmail ile[42] mufassal görüştük. Arkadaşlar şimdilik oradaki Fırka ile birlikte çalışmak ve bunda ilk evvel

(40) Biz 1919 Mayısından 1921 Nisanının sonuna kadar Malta'da bulunduğumuz için mahpesimizin haricindeki dünyada olan bitenden tamamiyle habersiz kalmıştık. Malta'dan salıverildikten sonra, 1 Mayıs 1921'de Roma'ya vâsıl olmuş ve orada Cavid Bey'le buluşmuştuk.

(41) Buradaki kelimeyi okuyamadım.

(42) İsmail Canbulat.

halkın muharebeye devam kabiliyetini takviye etmek hedefini takip edeceklerdir. Anadolu'nun son zamandaki şekli hiç hoşuma gitmedi. Ben kendilerine Moskova'yı da ikna ettiğim gibi herhalde Entente ile aşağı yukarı işi bir neticeye bağlıyarak sulha pek muhtaç olsa memlekete sükûn vermelerini bildirmiştim. Bunun aksi olarak Ankara son şekliyle şahsî diktatörlüğe ve büsbütün Rus istikametine atıldı ki, bununla Rusları da memnun edemiyecek, belki de korktuğum şekle doğru atılacaktır(43). Maamafih, Allah muhafaza etsin. Görüşebilseydik, teferrüat hakkında da konuşurduk. Fakat bir çok işler bir an evvel avdeti icap ettiriyor. Nâzım'a söyliyeceğim, daha mufassalan yazsın. Şimdilik gözlerinden öperim. Eğer yazarsan kardeşim Kâmil veya Doktor Nâzım vasıtasıyla kâğıdın bana varır.

Ali

Zarfı kapamak üzere iken Hakkı Paşa geldi. Selâmınızı söyledi. Tabiî bu sürpriz bana mektubunu almış kadar sevinç verdi. Hele onun tatlı tatlı anlatışı seninle konuşuyormuşum hissini veriyordu. Bu suretle fikirlerimizde hissettiğim eski tetabuk daha ziyade mânen beni takviye etti. Kendisi hassaten hürmetler gönderiyor.

(43) Enver Paşa, bu korkusunun yerinde olmadığını görmeğe vakit bulamadan vefat edecektir.

Enver Paşa'nın Rauf Orbay'a bir mektubu...

2 Haziran 1921

İki Gözüm Kardeşim Rauf!

İsmail'i, Rahmi'yi ve diğer gelen arkadaşları söyleterek seni görmemekten mütehassıl teessürümü azalttım. Gönül ister ki bütün sevdiğimiz arkadaşlar, hassaten vatanın muhtaç olduğu böyle bir zamanda, sen ve Vâsıf başlarında olduğunuz halde çıkmış bulunasınız. Ne ise inşallah bu intizar da uzamaz. Ben Roma'da üç gün kaldıktan sonra avdet ettim. Ve geri seyahate devam ediyorum. Şimdilik senin ve Vâsıf'ın gözlerinden öperek Allah'ın birliğine emanet eder ve diğer arkadaşlara ayrı ayrı hürmetler ederim kardeşim. Evden gelen gazete haberlerinin hilâfına ailenin afiyeti gün geçtikçe iyileşmektedir. Hele sizin pek yakında umduğunuz halâsınız sevincimizi artıracaktır.(44)

Ali

(44) Enver Paşa tarafından Malta'da sürgünde bulunan Rauf Bey'e yazılan bu mektup Tefrikada bulunmayıp, *Yakın Tarihimiz*, c. III s. 307'den alınmıştır.

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Mustafa Kemal Paşa bizi istemiyor...

Moskova,

İki Gözüm Kardeşim;(45)

Dün akşam Berlin'den avdet ettim. Bedri daha evvel dönmüştü. Sana uzun yazdı. Bugün postanın hemen yarın hareket edeceğini söylediklerinden şöylece kısaca arzı hal etmek isterim:

Bedri gittikten sonra, İstanbul civarındaki Denikine kuvvetleriyle bir hareket yapmak üzere teklifler olmuştu. Halbuki bunda Sovyetler de işe karıştığından biz de bizim işin içinde olmamıza karar verdik. Ve Naim Cevat İstanbul'a hareket etmişti. İstanbul merkezimiz de zaten işten malûmattar idi. Bundan sonra ben de hemen Talât Paşa'nın vefatı üzerine vaziyeti görmek hem de Malta'dan çıkmışlarla görüşmek üzere Berlin'e ve Roma'ya gittim, geldim. Bedri ve Cemal Azmi ile müzakeremiz neticesinde Doktor arkadaşlar eğer şeraitimizi kabul ederlerse teşrik-i mesai kararlaştı. Böylece merhumun vefatiyle zaten ortadan kalkmış olan asıl ayrılık tohumunun tekrar başka suretle bitmesine mani olmaktı. Doktorlar razı oldu. Bahaettin Şakir'i Trakya'ya gönderdik. Rusuhî Berlin merkezinde kaldı. Doktor Nâzım'ı da ben alıp Moskova'ya geldim. Bedri mektubunu gösterdi. Fakat zannedersem eğer bunları okursan fikrine muhalif olarak yapılmış. Bunu ihtiyarda mâzur olduğumuzu anlarsın. Eğer imkân olsaydı, herhalde senin de istediğini sorup ona göre hareket kabildi. Fakat Bedri yarım ve ben tam sen olduğumuzdan bunu ihtiyar ettik.

Roma'da Malta'dan çıkanlardan Fethi Bey'den maadası kâmilen bizimle hemfikir. Yani hariçteki teşkılâta taraftar (emperyalizm düşmanları) Dahilde de şimdilik muharebe etmekte olan hükûmete yardım. Bedri'nin de izah ettiği veçhile, dahilde gerek komünizme mani olmak ve gerekse bize esaslı yardımda bulunmak üzere bir fırkaya katiyyen ihtiyaç olduğundan Bakü'de bulunduğum zaman bir fırka vücude geti-

(45) Enver Paşa Berlin'den Moskova'ya dönünce Afganistan'daki Cemal Paşa'ya bu imzasız mektubu göndermiştir.

olmuştı. Fakat Mustafa Kemal Paşa hem hariçte tamamiyle bize yadım etmiyor, hem de kendisi hükûmette bulunduğundan ve İngilizlerle siyaset yapmaya mecbur olduğundan dahilde halkçı bir fırka olmasını hep muvafık görmüştük. Ve bunu da açıkça Fuat Paşa ile müzakere ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazmıştık. Fakat her nedense kendisi pek kuşkulu olmuş. Bunun üzerine Halil'in Trabzon'da kalmasını hoş görmedi. Hatta küçük Talât, ki samimiyetle bize sarılmıştı, onu da çıkarttı. Maamafih, biz verilen karar mucibince mücadeleyi muvafık görmedik. Meselâ kendisi bir taraftan memlekete gelmeyiniz, hariçte çalışınız, diyor. Diğer cihetten de Ruslara vesaire: Enver ve Cemal Paşaların hiç mevkii yoktur. Eğer İslâm âleminde bir şey yapmak isterseniz, benimle yapın, diye uğraşıyor. Meselâ Afganistan meselesini bizden tamamiyle sakladılar. Fakat bereket versin ki, vaktiyle öğrendik, ki Buhara ve Hiyve ile onları büsbütün ezdirecek ve Türkiye'yi de büsbütün düşman tanıtacak bir muahedename yapmamalarını tavsiye ettik.

Maamafih her şeye rağmen münasebat-ı hasenede bulunuyoruz. Paraca pek fena hale gelmiştik ki, Bedri vasıtanla olan lûtfu söyledi. Henüz maddî bir şey alamadık. Fakat İnşalah yakında alırız.

Berlin ve Roma'daki müzakereler neticesi merkez-i umumîye delege olarak tayin olunan Şekip Aslan (Suriye), Doktor Mansur Rifat (Mısır), Halit Garganî (Trablus), Feyzi (Tunus) ve başka Medine muhafızı Fahri Paşa ve Topçu Rıza Beyler de dahil olmak üzere Bedri, ben.

Doktor Nâzım'ın Bolşevikler hazır hali içtimada iken üçüncü enternasyonal ile müzakerede bulunarak muaveneti maddiye meselesini -*evvel emirde sizin ve sonra Mısır vesairenin*- müzakereye karar verildi. Dün son kafile de benimle geldi. Şimdi burada müzakere edeceğiz. Komünistler dört delege intihap ettiler. Bu suretle esası kararlaştıracağız. Biz evvelâ cemiyetin harihçesini ve maksadı vesaireyi müş'ir bir şey yazdık. Bu gece tebyiz olunup verilecektir. Sonra yarın o esaslar üzerinde konuşacağız. Sana da bir aynini takdim edeceğim.

Şimdilik düşüncem eğer Ruslarla esaslı bir netice elde edilirse işi takip etmek üzere yalnız icra bürosunun Moskova'da kalmasıyla diğer azanın yerlerine gitmesine karar vereceğiz. Bu halde şimdilik Bedri, ben, Nâzım buradayız. Çalışmak üzere yüz başı Muhittin, bahriye yüzbaşısı Muzaffer, hukuk mezunlarından Naim Cevad'ın yeğeni Hikmet

Bey de burada kalacaktır. Fakat bence bu işlerin esası Türkiye'de olmak lâzım. Çünkü bu suretle istenilen tarafa adam vesaire bulup göndermek icap ediyor. Maatteessüf bizlerden maada diğer milletlerin en iyisi bizim en genç ve tecrübesiz arkadaşımızdan geri. Tabiî Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmağa mütevakkıf. Ben bütün hulûs ile ve Bedri'nin ümitsizliğine rağmen çalışıyorum. Bakalım ne olacak. Şimdilik Fahri Paşa ve Rıza Bey hem Anadolu'da ailelerini görmek hem de mümkün ise orada çalışmak üzere memlekete gideceklerdir. Türkistan vesaire hakkında daha esaslı yazacağım. Şimdilik kâğıt üzerine fazla tafsilât koymayı muvafık bulmuyorum.

Emir Hazretlerine lütûflarından dolayı bir ariza da ayrıca ve vasıtamızla takdim ediyorum. Sizin için de cemiyetin mührü ile bir itimatname gönderilmiştir.

Şimdilik gözlerinden öper. Allah'ın birliğine emanet ederim, kardeşim.

Ali

Enver Paşa'nın bahsettiği itimatname şudur:

«İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı, Merkez-i Umumîsi azasından Cemal Paşa kardeşimize;

Teşkilâtını deruhte buyurduğunuz, Afganistan ve Hindistan merakizine ait olmak üzere imal ettirilen iki kıtaları leffen taraf-ı âlilerine gönderilmiştir. Bu vesile ile de mesai-i âtiyenizde muvaffakıyetinizi tekrar ansamim-ül-kalb temenni ederiz, muhterem kardeşimiz.»

Mühür ve Ali imzası

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Allah vere de Anadolu'ya bir fenalık gelmeye...

Moskova, 29 Haziran 1921

Kardeşim Cemal'ciğim;

1 – 17 Mayıs tarihli lûtufnameni aldım. Böyle sık sık muvaffakıyet ve âfiyet haberlerini alış doğrusu beni hele şu günlerde pek müteselli ediyor. Bedri'nin mufassalan sana yazdığı mektupta okuyacağın veçhile, Anadolu muvaffakıyet arttıkça tuhaflığı da artırdı. Halil tevertürn ettiğinden bera-yı istirahat bir müddet için ailesinin gelmiş olduğu Trabzon'a gitmişti. Kendisinin Bolşeviklerle çalışmış olduğundan ve bunu bir İttihat ve Terakki manevrası zan edeceklerinden bahisle Anadolu'dan çıkarmak istediler.

O da, nihayet otuz gün sonra, lüzumsuz bir ihtilâfa sebebiyet vermemek için çıktı. Maaile Tuapse'ye geldi. Derken, Bakü'den izam ettiğimiz Küçük Talât'ı da tevkifle Trabzon'dan çıkardılar. Sonra da Fuat Paşa geçen akşam badema zât-ı âlilerinin bile doğruca Mustafa Kemal'e bir şey yazmamanızı ve Ali Fuat Paşa'ya olacak maruzatın icab-ı vechile arzedileceğini mektubunuzu kendine verdiğim vakit söyledi. Maamafih buna rağmen hep arkadaşlar katiyen Anadolu'da bir tefrikayı mucip olacak harekâtta bulunmamayı kararlaştırdık. Şimdi Anadolu'da bir İslâm kongresi akdetmek istiyorlarmış. Bu suretle bizim hariçteki mesaimizin lüzumsuzluğu anlaşılacakmış.

Tuhaf bir zihniyet. Maamafih Anadolu'ya Allah vere de bundan fenalık gelmeye. Biz Anadolu'ya demiştik. Biz bununla uğraşalım, icap ederse bu noktadan Anadolu'ya müfit oluruz. Fakat bence dahilî muvaffakıyet kâfi değilmiş gibi şimdi hariçte bize yer vermemek istiyorlar. Maamafih bence bizim hatt-ı hareketimizi değiştirmeğe sebep yoktur. Senin istediğin zabitan için zahiren kıtaata bir tamim yapılmış. Fakat diğer taraftan böyle hayalât arkasına adam göndermek istemeyiz diye propaganda yapılıyormuş. Maamafih para olunca istediğimiz arkadaşı getirtmek herhalde pek mümkündür. Bence bizi bile Fuat Paşa'nın emrine vermek isteyen Anadolu zihniyeti bilmem eğer zabit gönderirse sizin emrinizde bulundurmak ister mi? Maamafih, biz senin muvaf-

fakiyetin için her şeye katlanacak Fuat Paşa ile Ankara'ya icabederse her türlü mümaşatta bulunacağız. Benim anladığım şimdi bizi Anadolu'ya sokmak istemeyen zihniyet, ileride belki hariçte muvaffak oluruz da bu suretle memlekette hüsnü şöhret ve teveccüh kazanırız mülâhazısıyla bize yardımda biraz ihtiyatlı bulunuyor.

2 – Evvelki gece bütün merkez-i umumînin buradaki âzası Çiçerin, Fransız ve İtalyan kolonisinden bizimle tevhid-i mesai taraftarı olanlar bir konferans yaptık. Bunda Hintte muvaffakıyetin sana yardıma mütevakkıf olduğunu başka çare olmadığını anlattık. Çiçerin buna kani olduklarını ve binaenaleyh son vaadolunan muavenetin behemahal yapılacağını ve hemen de yapılmakta olduğunu söyledi. Merak etme. Herhalde hak bizimledir. Allah seni bu yolda işinde utandırmıyacaktır. İstediğin zaman seni değiştirmek üzere gelmeğe hazırım. Sen de gelir benim gibi gönül üzüntüsüyle birlikte Moskova'da oturursun.

3 – Mevlevi Abdurrab Ruslara ilân-ı harp etti ve tamamiyle ayrıldı. Şimdi bize yanaşıyor. Ve bizim istediğimiz gibi çalışmağa hazırdır. Yalnız senin işine yarayıp yaramıyacağını bilmem. Kendisini ben iyi buluyorum. Fakat pederi evvelce Ruslardan ayırmak için o tarafa gelmesi taraftarı iken şimdi artık çürüdü, hacet yok diyor. Rusları anlamadın mı? Bunlara karşı hep hep sabır, yine sabır, sabır lâzım.

Biz bunlara bel bağlamıyalım, gelen yardım olursa, olmazsa kendi kendimize muvaffakiyeti arayalım. Bedri'nin Afganistan'da fabrikalar, hattâ silâh ve saire imal fabrikaları yapmak üzere bura Tatarlarından sermaye tedarikiyle bir anonim şirket teşkili hakkında dahı teşebbüsü cidden pek hoş ve muvaffakıyet bahş olacaktır. Sanırım dört beş yüz bin lira toplamak ümit olunuyor. Bu olursa bu çalışkan adamlar Afganistan'a cidden nafi iş göreceklerdir.

5 – Nümune kıtaatının pek mükemmel olduğunu anlıyorum. Ne yapayım. Bana uzaktan sevinmek düşüyor. Afganistan'a silâh ve teçhizat tedariki hususuna gelince, evvelki seyahatinde Bedri verdiğim tavsiyeler üzerine General Seckt ile görüşmüştü. Sonra Kress ve ilâh... ın muavenetiyle her şeyi tanzim etti. Yalnız para işi kalıyordu. Şimdi de sen onu temin edince hemen Bedri'yi Almanya'ya göndermek kalıyor. Şimdi Bedri transiti tanzim ile meşguldür. Bu hususta Sovyetler harici-

ye nezaretinde buna memur olan Von Stein pek müsaadekârdır. İnşallah her iş senin muvaffakiyetine yardım edecek şekli alacaktır.

6 – Hindistan adem-i muvâlâtçıları ihtilâlci olacaktır. Her halde Mısır ve diğer taraflardaki harekât Hindistan'da tesirden hali kalmaz. Bir de sana Lord Roberts'in «*Hindistan'da Kırk Bir Sene*» namındaki eserini okumanı tavsiye ederim. Geçen 1857 isyanını oldukça iyi anlatan bu kitap senin işine yarıyacaktır.

7 – Afgan gazetelerine arz-ı teşekkürat eylerim. Ben de size eski, yeni elimize geçen İstanbul gazetelerini takdim ediyorum. Bir de Livâ-el İslâm Gazetelerini gönderiyorum. Bu gazete şimdilik Berlin heyet-i merkeziyemiz tarafından Türkçe, Arapça, Farsça, Almanca çıkıyor. Roma merkezimiz yakında İtalyancasını, keza Berlin İngilizce ve Fransızcasını çıkaracaktır. Eğer buna bazı makaleler lütfedersen çok müteşekkir kalırım. Moskova'daki gazeteler henüz intişara başlamadı.

Merkez-i umumî azası esasen müessis olarak Cemal Paşa (sen) ve (ben) ve merhum Talât Paşa, sonra, Bedri, Halil Paşa, Çerkes Sami, İbrahim Tali, Seyfi Beyler'den sonra Berlin'de iki doktor alındı. Fakat doktorlardan yalnız Doktor Nâzım'ı beraber Moskova'ya getirdik. Bahaeddin Şakir Trakya harekâtı için Bulgaristan heyet-i merkeziyesine gitti. Sonra da delege olarak Tunus, Cezair namına Fevzi Bey, Trablusgarp namına Halit Gargani, Suriye, Irak namına Şekip Aslan, Mısır namına doktor Rifat Mansur ve diğer aza olarak Fahri Paşa (Medine muhafızı), bir de merkez-i umumîden Rıza idi. Bunlardan nizamname mucibince merkez bürosu ben, Bedri, Doktor Nâzım'dan mürekkeptir. Evvelce merkez-i umumî azasından olan erkân-ı harbiye kaymakamı Nâım Cevat Denikin ordusuyla birlikte Trakya'da tasavvur ettiğimiz harekâtı tanzim için İstanbul'a gitmişti. Halbuki yolda Amasra'ya uğramaya mecbur olan motorundan Ankara'ya çağırılıp orada iki aydır ne olduğundan haberdar değiliz. Binaenaleyh şimdilik Bedri kitabet, Doktor Nâzım kasadarlık yapıyor. Sonra da büro aza namzetleri de Trabzon heyet-i merkeziyesinden Doktor Raik, Tunus, Cezair vekili Fevzi, bir de Trablusgarp vekili Halit Bey Garganî'dir. Diğer merkez-i umumî azası Ruslar ve üçüncü enternasyonal ile son müzakereden sonra Şekip Bey Livâ-el-İslâm'ın Arapça ve Fransızca nüshasını çıkarmak üzere Berlin'e

gidecek, Fahri Paşa İstanbul'a Rıza Bey Anadolu'ya, Doktor Rifat Mansur Almanya'ya gideceklerdir.

İşte kardeşim, şimdilik bu kadar. Baki gözlerinden muhabbetle öper, Allah'ın birliğine emanet ederim. Orada istediklerine hürmet ve muhabbetlerimi söyle. Ruslar Afgan muahedesinin tasdikinden henüz haberdar olmadıklarından parayı vermediler. İnşallah verirler de biz de büyük lütfundan istifade ile sıkıntıdan kurtuluruz.

Ali

Enver Paşa'dan Cavid Bey'e: Mustafa Kemal İslâm Kongresi topluyormuş...

Moskova, 5 Temmuz 1921

Kardeşim Efendim;(46)

Nihayet Nâzım da Moskova'ya ısındı. Fakat ben bir türlü bura prensiplerine nafi olamadım. Ne ise, biz yine eski çizdiğimiz yolda devam edeceğiz. Haricî teşkilâtımız pek iyi bir surette ilerliyor. Buraya gelen arkadaşlarla gerek Sovyet Hariciye Nezareti ve gerekse Üçüncü Enternasyonal ile olan temaslarımızda kendi tezlerimizi kabul ettiler. Anadolu ile şeker rengiz. Fuat Paşa'nın anlattığına göre, hariçteki eski İttihat ve Terakki erkânı dahile girmemeli imiş. Harpten sonra da dahildekilerden hazmedilemiyecekler de harice çıkmalı. Sonra biz meselâ Buhara'da bir hükûmet teşkil ile orada toplanmalı imişiz. Maamafih, ne ise bunlara bakıp yarın şimdiden tayin olamaz. Dahil için düşüncemiz dahilde eski arkadaşlardan teşkilâtımızı ıslah ve takviye ile Anadolu'nun aldığı yola sulhten sonra karşı koyabilecek hale gelmektir. Nâzım'ın evvelce göndermiş olduğu program Bakü'de alelacale yapılmış bir şeydi. Şimdi sana onun biraz sonra tashih edilmiş bir şeklini gönderiyorum. Maamafih bu da katî değildir.

Asıl dahilde serbest çalışmak mümkün olduğu zaman yapacağımız kongrede programımıza şekl-i kat'î veririz. Bundan başka sizi ara-

(46) Enver Paşa'nın bu mektubu Cavid Bey'e yazılmıştır.

da fırsat buldukça tamimlerimizden ve müzakeratımızdan haberdar etmek isterim. Yalnız hoşuna gidecekse. Nâzım sana bol bol yazdı. Şimdilik burada müzakereye memur, Ben, Nâzım, Bedri, Fahri Paşa [Medine muhafızı], eski merkez-i umumîden Rıza, Suriye vekili Şekip Aslan, Trablus vekili Halit Garganî, Cezair, Tunus vekili Fevzi, Anadolu vekili Doktor Râik, Arnavutluk vekili Ekrem, Ziya ve diğer dört arkadaş bulunmaktayız. Hastalığına binaen Trabzon'a gitmiş olan Halil Paşa Anadolu'nun ısrarına rağmen Trabzon'da ailesi gelinceye kadar bir ay kalıp sonra Tuapse'ye [Rusya'da] gelmiştir. Küçük Talât da kurnazlıkla tevkif edilerek harice çıkarılmak istenmiş. O da İstanbul'a gitmiştir. Şimdi gizli olarak oradadır. Daha bazı arkadaşların tevkif ve ihracını haber aldık. Fakat teferruatını bilmiyoruz. Maamafih bu hareket halk üzerinde bilâkis hükûmet-i hazıra için iyi bir tesir bırakmamıştır. Ankara'da arkadaşların hemen her birisi şiddetli tarassut altındaymış. Eyüp Sabri Bey'in (Mustafa Kemal Paşa da dahil) evvelce bizim komünist olduğumuz zannıyle teşekkül eden fırkası dağılmıştır.

Şimdi Mustafa Kemal Paşa bizim emperyalizm aleyhtarı olarak harekete çalıştığımızı görerek Ankara'da bir İslâm Kongresi toplamak üzere imiş. Fakat bence Anadolu'ya böyle resmen bu işe iştirakten zarar geleceğini evvelce anlatmıştım. Fakat olmadı. İnşallah iyi olur. Biz bütün arkadaşlar bunlara rağmen Anadolu'da hiç bir suretle böyle bir zamanda düşmanlarımıza yarıyacak bir gürültü çıkarılması taraftarı değiliz. Şimdilik senin ve Cahid'in gözlerinden öper, Allah'a emanet ederim. Eğer ara sıra ne yaptığını ve fikirlerini bildirirsen iyi olur.

Adres: Kiamil Bey

Sanatorium Grünewald,
Berlin, Grünewald.

İç tarafı Ali'ye diye yazarsınız. Eğer Avrupa vaziyetinden arasıra haberdar edersen, biz de buradaki tarz-ı hareketimizi ona göre uydururuz.

Ali

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Ankara ile aramız şeker renk...

Moskova, 7 Temmuz 1921

İki gözüm kardeşim;[47]

Bu posta ile esas teşkilât ve tesis için rehber ile 1921 Kongresi mukarreratını gönderiyoruz. Bedri şimdi iki saate kadar kuryenin hareket edeceğini sefaretten öğrendiğinden şu satırları ayak üzerinde karalıyorum. Şimdilik Moskova'da iş bitmemiştir. Maamafih, görünüşe göre iyi bir cereyan sefaretine karşı tavır tamamiyle değişmiş ve pek seri ve iyi bir münasebet hasıl olmuştur.

Bedri de bugün Berlin'e gidiyor. İnşallah orada muvaffak olur. Bunda şüphem yoktur. Transit için Ruslar pek iyi niyet gösteriyorlar. Yalnız Anadolu ile şeker rengiz. Fakat Fuat Paşa'ya yazdırdık. Umarım ki, o vaziyeti de biraz yoluna koyacağız. Şimdilik gözlerinden öper, büyük kardeşimizin ellerinden öperek arz-ı hürmet eyleriz. Diğer arkadaşlara mahsus selâmlar.

Ali

Gerek şimdi gönderilen ve gerek yazılmış ve basılmakta olan ihtilâl nizamnameleri matbaada. Basılmaları bitince tekrar gönderilecektir, kardeşim.

(47) Enver Paşa bu mektubunu Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'ya yazmıştır.

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Lütfen lüzumsuz vehim ve tecebbüre kapılmayınız...

Moskova, 16 Temmuz 921

Anadolu Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal Paşa'ya

Muhterem Paşam,

Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler Moskova'da iken Berlin'den avdetimde, gerek bunlara ve gerekse Fuat Paşa biraderimize hariçteki tarz-ı mesaimizi ve size yazdığım mektupta ve gönderdiğim nizamnamenin ve programlarda da izah ettiğim veçhile, hariçteki tarz-ı mesainin memlekette bir Fırkaya istinat etmesi lüzumunu bildirmiştim. Bu sırada ise, gerek Rus doktorları ve gerek bizim doktorların muayenesi neticesinde kendisinde veremin başlamış olduğu Halil Paşa'nın memlekete gitmesi ve havası mutedil bir yerde oturması cümlece muvafık görülmüş ve bu suretle Tuapse'ye hareket etmişti.

Kendisinin hareketinden sonra gelen mektuplar ailesinin de Taşkent'e gitmek üzere Trabzon'a geldiğini, maamafih kendisini oraya çağırdığını, Fuat Paşa bir akşam Afgan sefaretinde, Halil Paşa'nın Anadolu'dan gelecek izni Tuapse'de beklemesini söylemiş olduğunu anlatması üzerine, anlamadığım tuhaf bir vaziyet karşısında bulunduğunu hissettim. Halbuki Tuapse'ye giden Halil Paşa, hareminin gelmiş olduğunu anladığından ve Fuat Paşa'nın izin gelip gelmediğini anlatan telgrafı zannımca iki hafta uzadığından, Trabzon'a hareket etmiş. Size yazdığı telgrafa rağmen, Avrupalılar İttihat ve Terakki manevrası başladı diye üzerimize yüklenirler buyurarak ve sonra da, siz Bolşeviklerle münasebette bulundunuz diyerek memleketten çıkmasında ısrar edilmiş o da ailesi geldikten sonra çıkmıştır.

Sonra, bunu müteakip, Küçük Talât Bey tevkif ettirilerek çıkarılmış olduğunu buraya gelince anladım. Biraderim Nuri'nin de Erzurum'da kalebend edildiğini öğrendim. Size malûmat vermek üzere Fuat Paşa'ya bildirdiğim İstanbul ve Trakya işi için Naim Cevat Bey'i İstanbul'a göndermiş iken, kendisinin Erzurum'dan vaktiyle izinsiz gitmiş

olduğu vesilesiyle, Amasra'ya uğrayan motörden aldırılarak İstanbul'a gitmesine muhalefet edilip Ankara'da mevkuf bulunduğunu da haber aldım. Her şeyi size açık bildirdiğim halde, akraba ve hele arkadaşlarımın bu muameleye maruz olmalarını doğru bulmuyorum. Binaenaleyh, size bir kere daha vaziyet-i berveçhi âtî izah etmeği muvafık buldum.

1 – Memleketten çıkınca, ben Kafkasya'da kalmalarını İzzet Paşa Kabinesi vasıtasıyla temin etmiş olduğum kuvvetlerin yanına gitmek ve diğer arkadaşların da hariçte bulunarak siyaseten çalışmak ve dahildeki arkadaşlar üzerine düşmanlarımızın hücumunu kısmen tahfif etmek için meclis-i umumî kararıyle çıktıklarını biliyorsunuz.

2 – Ben Kırım'da kalıp Kafkasya'ya geçmeğe savaştım. Bir çok tehlikelere rağmen muvaffak olamadım. Sonra, Berlin'de bulunan arkadaşlarla görüşmek üzere, Talât Paşa merhumun arzusu üzerine, oraya gittim. Ve müzakere neticesi, o anda Anadolu'ya imdadın ancak Rusya'dan geleceğini anlıyarak Bahaeddin Şakir Bey'le Rusya'ya hareket ettimdi. Halbuki, bir sene zarfında iki defa tutularak, beş ay hapis olmak ve altı defa tayyareden düşmek suretiyle nihayet Moskova'ya geldim. Halbuki son mahbusiyetim zamanında kararlaştırdığımız vech üzere, Moskova'ya başka tarikle gelen Cemal Paşa ve arkadaşları, bu sırada Moskova'ya gelmiş olan Halil Paşa ile birlikte Anadolu'ya yapılacak yardımı temine çalışmışlardır. Verilen karar veçhile, bir taraftan bunu temin ile beraber, İngiltere'ye karşı hareket etmek üzere, Halil'in İran'a ve Cemal Paşa'nın Afganistan'a geçmesi kararlaştırılmış ve bu suretle hareket olunmuştur.

Bu sırada, Cemal Paşa tarafından zât-ı âlinize yazılan mektuba, Mülâzim İbrahim Efendi'nin vürudiyle, gerek Halil'in ve gerekse Cemal Paşa'nın Anadolu hesabına bir şey yapmamalarını emretmiş, resmen merbut olmıyarak yardım ve maksada hizmete devam etmişlerdir.

3 – Ben geldiğim zaman, Bekir Sami Bey ve rüfekasını buldum. İki aydan beri Moskova'da bulunuyorlardı. Ben, bu arzunuzu haber alınca, Çiçerin'in sualine karşı, resmen bir vazifem olmadığını, yalnız bugün her suretle Anadolu'ya yardım edilmesine taraftar olduğumu söyledim. Ve Bekir Sami Bey'in arzusu üzerine yalnız bir kere, Çiçerin'e Anadolu hükûmeti taraftarı olduğumu göstermek için, beraberce

gittim. Ve sonra da, aynı arzu üzerine, yalnız arkadaşların hususî müzakeresinde hazır bulundum. Ruslar henüz müzakereye bile başlamamışlardı. Çünkü Yusuf Kemal Bey biraderimiz: «Bunlar Anadolu'nun Komünist olmasını isteyecekler; biz de olmağa karar verdik. Binaenaleyh, yine neden müzakere olunmuyor» diyorlar, sabırsızlanıyorlardı.

Ben, hususî olarak, Berlin'de hapishanede tanıştığımız Radek ve diğer rüesâ ile işin biran evvel halline çalıştım. Ve nihayet müzakere başladı. Ve, Yusuf Kemal Bey biraderimizin zannı gibi Bolşeviklik de teklif edilmedi. Maddî yardıma gelince, bunu da ne verirlerse alınması prensibinin takibedilmesi muvafık olacağını, böylece Anadolu'nun Rusya'dan bir şey geliyor diye kuvve-i mâneviyesinin artacağını ve Avrupa'da da Anadolu Bolşeviklerle anlaştı diye bizi daha kuvvetli ve mehib göreceğini ileri sürerek bildiğimiz ilk maddî anlaşmağa çalıştım. Fakat bunda hiç bir vakit resmen Anadolu namına hareket etmedim.

Sonra, Bakü'ye geldiğimde değil yalnız Türkiye'de fakat bütün İslâm memleketlerinde derhal aksi tesiri görüleceğine ve böylece İngilizlere yardım edileceğine kani olduğumdan, Türkiye ve Şarkta Komünizm taraftarı olmadığımı alenen kongrede söylediğim gibi, Anadolu halkının menfaatine daha muvafık ve cidden ezilen halkı düşünür idare esasına müstenit bir programla Talât Bey ve diğer bir iki arkadaşın Anadolu'ya gitmesine karar verdik. O zaman, Kâzım Karabekir Paşa ve zât-ı sâmileri Komünist esasını kabul eder gibi görünmüş olduğunuzdan, tabiî, bu hususta yaptığımızı değil yalnız size fikrimi yazmakla iktifa etmiştim.

Bilâhare, Ankara'dan aldığım mektuptan ve buraya Üçüncü Enternasyonale gelen delegelerden, zât-ı âliniz diktatörleri olmak üzere, Çerkes Ethem ve diğer bazı arkadaşların Ankara Komünist Fırkasını teşkil buyurduğunuzu anladım. Burada Rüştü Bey kardeşimize ben Komünistliğin memleketimiz vaziyet-i içtimaiye ve iktisadiyesi için doğru ve mümkün olmadığını bilmekle beraber, âleme karşı gülünç bir vaziyete girilmemek üzere hiç olmazsa Komünist görünmüş arkadaşların bu kısmının bu fikirde sebat etmesi lâzım geleceği mütaleasında bulundum. Hattâ zât-ı âlinizin Sovyet idaresi ilânıyla diktatörlüğünüze karar verdiğinizi ve buna muhalefet edildiğini, mümanaat ederek memlekete muzır olabilecek bu teşebbüsün vücut bulmamasına muvaffak olduklarını diktatörlüğünüze muhalefet ettikleri iddia edilenlerden işittim.

3 – Bakü'den avdette, Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler bulunmadığından, İbrahim Tali' ve Seyfi Beylerle birlikte Çiçerin ve Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Kamenef ile olan müzakerede de, Seyfi Bey iki yüz bin tüfek vesaire isteyince, bende bunu o günkü ihtiyaçlarını Polonya cephesinden geçerken gördüğüm Rusların veremiyerek yine işin sürüncemede kalması mütalaasıyla Ruslara ne verirlerse kabul edeceğimizi söyleyerek işi maddiyata dökmeğe çalıştım. Ve bu suretle bir miktar altın para ile on beş bin tüfek vesairenin teminine muvaffak olundu. Yalnız Ruslar bu sırada Almanya'ya giderek oradan silâh vesaire almağa muvaffak olursam o vakit Anadolu'ya daha fazla vereceklerini söylediklerinden, seyahatteki tehlike ve müşkilât hususunda arkadaşların evhâmına bakmıyarak, Berlin'e gittim. Fakat o sırada Lehistan sulhü olduğundan, Ruslar oradan silâh almağa hâcet kalmadığını söylemeleri üzerine avdet ettim.

Bakü'de iken, Kâzım Paşa [Karabekir] biraderimize yazdığım mektupta, kendisinin ve sizin o kadar arzu ettiğiniz veçhile, Rusların Ermenistan'a bir hareket yapmayacaklarını muhakkak bildiğimi, halbuki Şark Cephesi beklerse Ermeniler kuvvetleneceklerinden, Harb-i Umumînin sonundaki gibi, beklemeden, elde bulunan kuvvetle taarruz etmekten başka çare olmadığını, aksi halde, onların hücum ederek bizi ezeceklerini izah etmiş ve böyle bir harekete Sovyet hükûmetinin şimdi ses çıkarmayacağını da anlatmış idim.

5 – Berlin'den avdette, burada Fuat Paşa ve diğer arkadaşları buldum. Ben Anodulu'nun iktisap ettiği muvaffakiyet şerefini mâl edinmek mülâhazasıyla hiç bir yerde, hiç bir vakit, resmen Anadolu hükûmeti namına bir işe girişmediğimiz halde Moskova'ya gelmekte olan Anadolu heyeti âzalarının, daha yolda giderken, Enver Paşa'nın ve diğer arkadaşların bizimle münasebetleri yoktur diye her önlerine gelen Ruslara söylemelerini yine bir şeye hamledemedim. Bununla beraber Rusların vaziyetini gördüğümden ve Londra'dan bir şey çıkmıyacağını anladığımdan, arkadaşlara Londra mukarreratını beklemeden Ruslardan azamî istifadenin teminine çalışılmasını tavsiye ettim. Ve Karahan, Çiçerin üzerine Halil ve hususî surette tazyik ederek üç sancağın, fazla olarak Iğdır kazasının bize bırakılmasına çalıştıksa da bu mesaimizde hiç bir vakit resmen sizin namınıza değil, ancak memleketin bir ferdi olmak itibariyle hususî çalıştık.

Hattâ, sonra arkadaşların sineması alınırken Ruslar benim de bulunmamı ısrar ettikleri halde ben bütün şerefin bunu resmen yapanlara mahsus olması lâzım geldiğini ileri sürerek kabul etmedim. Yalnız, Rusya ile artık mesele halledilmediğinden, arkadaşlar giderken; haricî teşkilâtımızın memlekete faydalı olabilmesi için, size de yazdığım gibi, ileride inikat edecek İttihat ve Terakki kongresinde katî şekli taayyün edecek bir program ile, fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim anti emperyalist programımıza memlekette vasıta olmasını ve böylece İngiliz ve Fransızlara karşı daha müsait bir vasıta-i tesir bulacağımızı düşünmüştük. Bu suretle, Anadolu'ya şimdi azamî faydayı vermekle beraber, sulhten sonra da bugün ihtilâle sevk ettiğimiz İslâmlarla çalışmakla devam imkânı olacağını bildirmiş ve hatırıma bir başka ihtimal gelmediğinden, her şeyi açık olarak, arkadaşlarının isimlerini de ilave ederek, yazmış ve giden Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerle Fuat Paşa'ya anlatmıştım.

Şimdi, bütün bu açıklıklara rağmen, siz karşınızda bir hasım varmış gibi hareket ediyorsunuz. Evvelce de dediğim gibi, ben ve arkadaşlarım iki seneden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslâmın halâsı emelini güdüyoruz. Bununla beraber, memlekette halka müstenit ve yalnız onun menfaatini düşünür bir fikirde çalışmak taraftarıyız. Eğer bizi yalnız bizi rakip telâkki ediyorsanız yanılıyorsunuz. Bu, aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtulması esastır. Değil bunu sizin gibi uzun seneler beraber çalıştığımız bir arkadaş, belki Ferit Paşa gibi bir haris ihtiyar yapabilseydi ona karşı da hürmet besler ve muvaffakiyetine yardım ederdik. Cenab-ı Hakk'ın şimdiye kadar size yaver olduğu talihinize biz de hürmet ederiz. İktidarınızı ise bundan evvel takdir ettiğim, Harbiye Nezaretim ve ondan evvelki hareketimle belli olduğundan buna dair fazla bir şey söylemem.

Yalnız bir ricam var: Lüzumsuz vehim ve teccbbüre kapılmayınız. Sizden cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkinize bakarak sizi iğvâ edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzumsuz tazyikler ve bunların neticesi feverânlar zuhur edebilir. Bugün, emin olun ki bütün vatanını seven herkes, olan biten her şeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü senin muvaffakiyetin Anadolu'nun muvaffakiyeti demektir.

Fakat, eğer siz şimdiden kanunsuz hareketlere ve lüzumsuz şi detlere giderseniz korkarım ki, hayırlı netice vermez. Millet, Sult Hamid idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebb re çok dayanamaz. Bak seni bütün arkadaşlarım namına temin ediyo rum. Bizim hiç bir mevkide ve memuriyette gözümüz yoktur. Bana g lince, ben yalnız ideal takip edeceğim. O da İslâmı ezen Avrupa can varları ile pençeleşmek için Müslümanları harekete getirmek. Bunu için, benden çekinmeyin. Vehme düşerek böylece, düşmanlarımız memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdirmeyin. Lüzum suz şiddeti bırakın. Bekir Sami ve diğer arkadaşlara gönderdiğiniz ha berlerden, memlekete gelmemizi istemediğinizi anlıyorum. Eğer bunu Halil'e de şumûlü olduğunu bilseydim, memleketin hatırı için onun d vereniden ölmesine katlanır, göndertmezdim.

Şimdi sen, ben başta olmak üzere, arkadaşların memlekete gel memesini istiyorsun, değil mi? Sebep de gûya bizim gelmemizle mem lekette ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşların o kanaatteyiz ki, eğer memlekette bulunsaydık belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmıyacaktı. Çünkü herkes göre cekti ki, biz tazyik edilenleri alevlendirecek değil, teskin edecek ve da ha kolaylıkla birlikte yürüyecektik. Maamafih, şimdilik Moskova'd bulunarak, hariçten yine memlekete yardım etmemizde devam ettiği mizden, gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lâzım gelir ki hiç bi sebeb-i kanunî olmıyarak memleket haricine nefy şeklindeki arzunuz ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Maamafi vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalma nın maksad-ı umumiyemiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmağ çalıştığımız İslâm âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar.

Şimdi, yine kemal-i hürmetle gözlerinden öper, Cenab-ı Hakk'tan senin için yücelikler ve İslâm ve vatana nâfi' büyük büyük muvaffakiyetler dilerim, kardeşim.

Enver

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Herşeye rağmen Allah yardımcın olsun...

Moskova, 17 Temmuz 1921

Halil ve sâ'ireye yapılan haksız mu'âmeleler üzerine bir def'a daha vaz'iyeti tavzîh ederim. Benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlatmak için Moskova'da sefîriniz Fuad Paşa kardaşımız vâsıtası ile bir mektup göndermiştim. Halbuki bugün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum.

Bunun ne maksatla yazıldığını anlamadım değil. Ben geçen sene Moskova'da iken Bekir Sâmi Bey'in tarafınızdan yürüttüğü mütâla'ayı ma'kûl bulmuştum. Zirâ Konya te'dibi, Yozgat ve sâ'ire vekâyi'ile aleyhinize dönen efkâr-ı umûmîye, belki de benim gelmemle yanlış bir fikir neticesi çok galeyâna gelir diyerek, o zamân da muzır olan böyle bir hâli vatanın menâfi'ile muvâfık bulmayarak, ricânıza âmennâ demiştim.

Şimdi muvaffakiyet belirince tabi'î maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekâlâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veyâ söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz?

Paşa Hazretleri, ben Bolşeviklerden şahsî bir menfa'at te'mîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zamân ben Bakû'da hakîkati ve ne olduğumu âleme i'lân ederek hattâ orada ba'zılarının ma'nâsız ta'arruzuna uğramayı da göze aldırmazdım. Halk Şûrâlar Fırkası programının esâsının ise o zamân Bakû'de halkı tenvîr etmek üzere yazılmış olduğunu pekâlâ biliyorsunuz. Halil Paşa ve Tal'ât Bey'e yazılan mektuplar herhâlde hâriçteki maksatlar ve Anadolu hakkında da size yazmış ve burada Fuâd Paşa ile anlaşmış olduğumuz şekilden başka bir tarzı imâ eder bir şekilde olamıyacağıdır. Benim mütârekeden sonraki hayatımı sanki biliyormuş gibi Hâkimiyet-i Millîye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra benim Almanların veyâ başkalarının maksadına hizmet etmediğimi de söyletiyorsunuz? Evet, Harb-i Umumî'de ben İngiliz ve Rus kuvvetlerini Anadolu'ya çektim. Fakat bunun da harbin asıl neticesi-i kat'iye istihsâl olunacak noktasından bunları uzaklaştırmak ve harbi kazanmak için olduğunu pekâlâ takdîr edersiniz. Fakat, halktan hakikat saklamak için onun kanacağı şekilde söylemek lâzım.

Propagandacılarınız, eğer meselâ bizim Rusya'dan gelerek altı vilâyette büyük bir Ermenistan teşkîl edeceğimizi işâ'a gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun...

Bununla ma'a-te'essüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevki'de bile tebeddül edemediğini görüyorum. Ve benim yalnız iktidârınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksânlarınızı artık göze sokacak sûrette belli ettiniz. Ben yine sükûnetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâmın rehâsı için olan sa'yimizde ilerliyeceğiz.

Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenâb-ı Hakkın şimdiye kadar yâver olan tâli'inizi yine vatanın selâmetine hâdim kılmasını dilerim. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlûb olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı te'essüf ederim.

Allâh hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın. Hepimize bahşetsin. Âmîn.(48)

Enver

---

(48) Bu mektup tefrikada olmayıp şu kitaptan alınmıştır: Masayuki Yamauchı, Hoşnut Olmamış Adam – Enver Paşa, İstanbul 1995, s. 233

Enver Paşa'dan Cavid Bey'e: Artık Anadolu yanlış düşünmeye başladı...

Moskova, 17 Temmuz 1921

Kardeşim Cavid;

Tabiî, Bekir Sami Bey geçerken görüştünüz. Anadolu muvaffakıyet yüz göstermiye başlayınca vaziyetini aldı. Şimdi olanca kuvvetiyle bana yükleniyor. Yani arkadaşların önünde zannediyor. Hâkimiyet-i Milliyede aleyhimde bir makale yazdırılmış. Sonra da Roma'dan aldığım mektuplarda orada ne Avrupa'da ve ne de Adadakilerden hiç bir ittihatçı memlekete girmemeli imiş. Bekir Sami Bey'den rivayetle arkadaşların dediğine göre, gûya Misak-ı Millî'deki harp mesulleri hakkındaki takibat için mevcut bir maddeyi hatırlıyarak bizleri takip edermiş ilâh... Ne ise, ben Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım ilk mektuplar elimde olmadığı için gönderemiyeceğim. Fakat gerek benim ve gerekse Rüstem'in[(49)] Anadolu'ya yazdığı mektupları ve Bekir Sami Bey'in merhum Paşa'ya yazdığı mektuba cevaben Rüstem'in yazdığı kağıdı gönderiyorum. Artık doğrusu Anadolu epey yanlış düşünmeğe başladı. Bakalım sonu ne olacak? Gözlerinden öper, Cahid'e hürmet eylerim.

Burada işler hal-i tabiîde ilerliyor. Bu defa da üçüncü komünist kongresinde teşkilâtımız namına Arnavut delegesi Mahmut vasıtasıyla tarafımdan Fransızca söylenen nutku ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan mektupları da leffediyorum.

Ali

Enver Paşa'nın Cavid Bey'e yazdığı bu mektuba Doktor Nâzım, Rustem imzasıyla şu hâmişi ilâve etmiştir:

Kardeşim Cavid Bey;

Bir mektubunuzu aldım. Cevap vermek için fırsat bekliyorum. Benim «cerr» meselesi yolunda. Yakında Berlin'e biraz nafaka göndereceğimizi ümit ediyorum. Ümidim boş değildir. Gözlerinden öperim. Cahid Bey orada ise selâm ve ihtiram kardeşim.

Rüstem

(49) Doktor Nâzım.

Enver Paşa: Türkiye'ye yakın olayım diye Batum'da bekliyorum...

Batum, 11 Eylül 1921

İki Gözüm Kardeşim,[50]

Seni gelip Çarçup'ta kucaklıyarak uzak bir hasreti teskine muvaffak olamadığımdan mütehassıl teessüfümü zikr ile söze başlarsam hakikî teessürümü anlatmış olurum.

Tam senden görüşmek hususunda rica etmiştim ki, İzmit muvaffakıyetini, Kütahya ve Eskişehir'in ziyaıyla ordunun tâ Ankara'dan yetmiş kilometre Sakarya'ya doğru çekilmesi takip etti. Bu vaziyet üzerine eğer memlekette maazallah ordu inhilâl derecesine gelir de her şey kaybolur, mütalâasına binaen hemen memlekete yaklaşmayı ve yakından ahval-i takibi elzem görerek Batum'a geldik.

Doktor sana etrafıyla her şeyi anlatacağından kısa kesiyorum. Bir de Mustafa Kemal Paşa'nın Hâkimiyet-i Milliye'de aleyhimde yazdırdığı makale ile memlekette harice karşı çıkarmakta fayda gördüğü ve halbuki bizce bâhusus memleketin şu son devresinde pek muzır addettiğimiz ikiliği gidermek için yaklaşmak ve icap ederse memlekete girmek elzem olur.

Sonra, evvelce arzettiğim gibi Halk Şûra Fırkası ismini İttihat ve Terakki'ye tahvil ile çalışmak şu zamanda çok faydalı olacağından hemen bu suretle de işe giriştik. Maksadım bütün bu işleri evvelce seninle de görüşmek idi. Fakat ahval o kadar seri birbirini takip ediyor ki, bu hususta vakit kaybetmek imkânı olamazdı. Bu suretle şimdi İstanbul teşkilâtımız pek kuvvetlidir. Orada yirmi dokuz şubemiz var. Anadolu'da da hemen her vilâyette pek seri tevessü etmek üzere teşkilât ilerliyor. Doğrusu bununla da pek kontrolsuz kalarak sağa sola hışım saçan Anadolu'yu da biraz kendini toplamaya sevki düşündük. Fakat şimdi herşeyden evvel pek bıkkın olan halkı teşkilâtımız ile de yeniden bir gayrete getirerek hiç olmazsa pek muhtaç olduğumuz sulhü ararken harice kuvvetli görünmeyi düşünüyoruz. Umarım ki, Mustafa Kemal Paşa

(50) Enver Paşa'nın bu mektubu Afganistan'daki Cemal Paşa'ya yazılmıştır.

da bunu görerek Kâzım Karabekir'in benim bir Rus ordusuyla Anadolu'da Bolşevikliği tesis edeceğim vesaire diye çıkardığı dedikoduların önünü de almış olacağız.

Şimdi Sakarya hattında muharebe durdu. Fakat düşün. Bize şarktan esaslı bir yardım yok. Sonra memleketin en zengin ve mümbit yerleri terkedildi. Buna mukabil Yunanlılara İngilizler her surette yardım ediyorlar. Binaenaleyh, sulhten evvel her an bir bozgun olmak ihtimali de varid. Bunun için arkadaşlar benim her halde memlekete yakın bulunmamda ısrar ettiler. Bunun için ben de başta dediğim gibi bir müddet için daha bu hasrete katlanmaya mecbur oldum. Nâzım sana geliyor. Ona ne mutlu. Kendisi seni en çok seven arkadaşlardandır. O buna seviniyor. Ben ise aksi. Ne ise, şimdi kardeşim sözü kesmezden evvel bir defa daha tekrar edeyim ki, Enver senin her suretle emniyet edilebilecek ve senden ayrılmamaya katiyyen karar vermiş bir kardeş, bir arkadaş her emrine âmade bir refikin olarak kalacaktır. Buna nazaran gerek memleket hakkında ve gerekse hariçte ne emrin olursa en güç olsa da yapılacağını emin olarak bilir, söyler. Bir de şimdi İttihatçıdır, diye bir çok zabitan açığa çıkarılmakta olduğundan Afganistan vesair vezaif için ne kadar iyi arkadaşa ihtiyacın varsa bildirirsen emirlerin şimdi derhal ifa olunabilir. Hürmetle gözlerinden öper, seni Cenab-ı Hakk'ın himayesine tevdi ile arz-ı tahassür ederim, kardeşim.

Kardeşin Enver

Eğer Batum'a şöyle kimse sezmeden gelirsen fevkalâde sevineceğim. Bir de memlekete karşı da en doğru kararları almakta muvaffak olunmuş olur.

Enver Paşa'nın Buhara'ya çekilmesi ve seferberlik hazırlığı...

Buhara, 16 Teşrinievvel 1921

Cemal Paşa Kardeşimize,

Muhterem kardeşimiz;

1 – Cemal Paşa biraderimizin Çarçup'a vüsulümüzden on gün evvel geçtiğini haber almamız üzerine Buhara'ya hareket ettik. Doktor Nâzım Bey kardeşimiz Çarçup'a Cemal Paşa'dan evvel vasıl olmuş ve Buhara'ya giderek kendine intizar etmiş ve nihayet Taşkent'te birleşmişler ve oradan Moskova'ya hareket etmişlerdir.

2 – Buhara'daki kardeşlerimiz Nâzım Bey biraderimize İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı namına on dört kilo altın tevdi etmişlerdir.

3 – Biz hazır Türkistan'a gelmişken genç Buhara hükûmetine yardım etmek üzere gayri muayyen bir müddet için buralarda kalmıya ve Cemal Paşa kardeşimizin avdetine intizara karar verdik.

4 – Doktor Nâzım Bey biraderimizin Moskova'dan bütün parayı müstahsiben [yanına alarak] Berlin'e hareketi lâzımdır. Ferit Bey ve diğer genç arkadaşlardan kim varsa Buhara'ya gelsin. Moskova'da Cemal Paşa kardeşimizin ittifak heyetine mensup olanlarından maadasının kalmasına lüzum yoktur. Batum'daki arkadaşlar için İsmail Sıtkı Bey kardeşimizin beraberindeki paranın süratle Batum'a gönderilmesi lâzımdır. Bu paranın bin altına iblâğı için noksan parayı Moskova kasasından Nâzım Bey kardeşimiz tesviye edecektir.

5 – Halil Paşa kardeşimiz kâfi miktarda parayı müstahsiben ve arkadaşlarla lüzumu kadarını beraber alarak İran'a geçip ora ve Kafkas teşkilâtına çalışmalı ve Horasan veya Bakü üzerinden Buhara'da bizimle tesis-i irtibata gayret etmelidir. Horasan üzerinden kara tarikiyle Buhara ile bir kanal tesisi pek mühimdir.

6 – Küçük Talât Bey kardeşimizin Halil Paşa ile birlikte İran'a geçmesi bizce muvafıktır.

7 – Buhara'da bize yardım etmek üzere fedakâr ve içinde topçu ve mitralyöz zabiti olmak üzere en aşağı on zabitin gönderilmesi rica

olunur. Muzaffer, Abdullah, İsmail Hakkı Beylerin ilk evvel gönderilmesi lâzımdır. Bunların yol parası oraca tesviye edilmelidir.

8 – İttihad ve Terakki merkez-i umumî mührü Ankara'daki merkez-i umumîye gönderilerek bu suretle bütün dahilî merkezlerin oraya tabiı lâzımdır. Maamafih bu hususta herhangi bir sebeple başka suretle hareket icap ederse bizce de muvafıktır. İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihad-ı Merkez-i Umumî mührü Berlin'de kardeşim Kâmil vasıtasıyla yeni merkez-i umumîye isal edilmelidir.

9 – İslâm İhtilâl Cemiyetleri Merkez-i Umumîsinden kalan aza Berlin'deki Almanya merkeziyle birlikte yeni merkez-i umumîyi teşkil etmelidir. Bundan sonra merkez-i umumînin Berlin veya Roma'dan hangisinde bulunmasının tayini yeni merkez-i umumîye aittir.

10 – Merkez-i umumînin Afganistan kuryeleri vasıtasıyla gerek Buhara ile ve gerekse İran ile en emin surette muhabere edilebilir.

11 – Halil Paşa Nâzım Bey ve diğer teşkilâta mensup arkadaşlar azamî bir aya kadar Rusya'dan çıkmış olmalıdırlar. Türkiye'den gelecek arkadaşlar ise Afganistan ve Buhara'da muallimlik etmek üzere geliyorlarmış gibi hareket etmelidirler. Bunlar da en geç iki aya kadar Buhara'ya gelmiş olmalıdır. Aksi halde İran dahilinden geçmelidirler.

12 – Doktor Râik Bey kardeşimiz de İran veya Buhara'da çalışmak şıklarından hangisini ihtiyar ederse hemen diğer arkadaşlarla birlikte hareket etmelidir.

İnşallah Cenab-ı Hakk cümlenizi muvaffak edecektir, muazzez ve mukaddes kardeşimiz.[51]

Ali

---

(51) Enver Paşa'nın yalnız Cemal Paşa'ya değil bütün teşkilâta hitap eden bu tamimi son derece mühim görünüyor. Çünkü Sovyetler Birliği'yle arasının açıldığı, Buhara'ya çekilerek orada bazı hareketler hazırladığı, anlaşılıyor ve âdeta seferberlik mukaddemesi gibi bir şey hissediliyor. Bundan sonra ne olup biteceği malûm değildir. Yalnız son olarak Enver Paşa'nın bir gün sonra yine Buhara'dan Cemal Paşa'ya el yazısıyla göndermiş olduğu 17 Teşrinievvel 1921 tarihli bir küçük mektuba daha malik bulunuyoruz.

Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Çocuklarımı görürsen benim için öpersin...

Buhara, 17 Teşrinievvel 1921

İki Gözüm Kardeşim Cemal'ciğim!..

Anadolu vaziyetinin düzelmesi üzerine Pişt'ten Buhara'ya kadar geldim. Sana burada intizar edeceğim. Melfuf tamim ile [52] maksadımı anlatabildim sanırım. Bence buralardaki keşmekeşi izale için biraz da bu suretle buralarda kalmış olacağım. Güzel yüzünü öpmek bilâhare kısmet olacak. Çocuklarımı görürsen benim için öp ve teselli et. Baki tekrar tekrar ellerinden, gözlerinden öper, Allah'a emanet ederim.

Ali

(52) Bu tamim bir önceki vesika olmalıdır. Buhara taraflarındaki keşmekeşi izale için oralarda biraz kalmayı düşünen Enver Paşa, ilelebet o topraklarda kaldı. Cemal Paşa'ya yazılmış bu kısa mektubunda sanki kablelvuku bir his vardır. Ailesinin ve çocuklarının teselliye muhtaç kalacaklarını düşünüyor.

İkinci Bölüm

DOKTOR NÂZIM'IN MEKTUPLARI

Doktor Nâzım'ın Cavid'e yazmış olduğu mektuplar elimizdedir. Bunların tam olup olmadığını bilemiyoruz. Yalnız elimize geçenleri tarih sırasıyla neşredeceğiz. Her şeyden evvel şunu açıkça söylemek isteriz ki, biz bu mektupları bir evrak hazinesinden eskiden kalma vesikaları tasnif eden tarafsız bir insan gibi hareket ederek yayınlıyoruz. İçlerindeki fikir ve mütalaalardan hiç bir mânevi mesuliyet kabul edemeyiz. Sadece tarih bakımından bir vesika teşkil etmeleri bizi alâkadar eder. Bundan dolayıdır ki, bir harfine bile dokunmaya kendimizde hak görmüyoruz.

Dr. Nâzım: Talât Paşa'yı Berlin'de haince öldürdüler...

Azizim Cavid Bey;[1]

Sâî[2] namına yazılmış 14 Mart tarihli mufassal mektubunuz taziye telgrafınızdan bir gün sonra geldi. Zavallı Talât Londra'ya gideceğimize dair İsviçre'den gönderdiğiniz telgraftan ne kadar memnun olduysa bu mektubu da o kadar sabırsızlıkla bekliyordu. Mektubunuzun vüsulünü müteakip size mektup göndermeyi düşünmedim değil. Fakat neleye ve hangi kafa ile?

Katil son zamanlarda Talât'ın evinin tam karşısına tesadüf eden evde bir oda tutmuş, her gün panjurlarını indirdiği pencerenin arkasından Talât'ı tarassut altına alıyormuş. Martın on beşine tesadüf eden salı günü saat on bir raddelerinde Talât evden yalnız çıkmış, eldiven satın almak üzere yola koyulmuş. Haronberg Sokağının 27 numaralı hususî konağının parmaklıkları önüne geldiği zaman, arkasından gelen katil büyük hacimde parabellum rovelveriyle hemen üç dört parmak mesafeden ve arkadan kafatasına bir kurşun sıkmış. Talât derhal teslimi ruh etmiş ve taşlar üzerine yüzü koyun düşmüş. Katil rovelveri yere atıp kaçmaya başlamış. Lâkin o sırada vakayı görenler tarafından yakalanmış. Kafası yarıldıktan sonra polise teslim edilmiş. On biri çeyrek geçe muhafaza müdürü sabıkı Salim Bey bana geldi. Haronberg sokağında birisinin ya intihar ettiğini veyahut öldürüldüğünü anlattı. Salim Bey vakaya iki üç yüz metre uzaktan şahit olmuş. Fakat merak edip de yere dü-

---

(1) Doktor Nâzım'ın Cavid'e yazmış olduğu bu ilk mektup tarihsizdir. Münderecatına bakarak bunun tarihi tahmin edilebildiğinden ilk mektubunun bu olduğuna hükmettik.

(2) Talât Paşa.

şeni nazar-ı tetkikten geçirmemiş. Yalnız üzerindeki palto ile kunduralarının rengi hatırında kalmış. Bu rivayet bende hiç bir şüphe uyandırmadı. Beş altı dakika sonra, Rüsuhî Bey geldi. Paşa'nın bana gelip gelmiyeceğini sordum. Bir çeyrek evvel evden çıktı. Çarşıya doğru gitti. Avdetinde buraya uğrayacak dedi. Salim Bey paltosunun rengi ile kunduraları hakkında izahat istedi. Rüsuhi Bey'in cevapları bizi endişeye düşürdü. Hemen kalkıp mahall-i vak'aya gittik. Cesedin üzerindeki örtüyü kaldırınca biz de beynimizden vurulduk. Muhafız bulunan polislere merhumun hüviyetini bildirdik. Ve oradan çekildik. Müddeiumumilik tarafından tahkikat-ı iptidaiyesi yapılmak için ceset saat bire kadar bulunduğu yerde bırakıldı. Saat birde bir araba ile morga naklolundu. Cenaze merasimi yapılmak için cumartesi sabahı cenaze nakledildi.

Cumartesi günü on bir buçukta evde namazı kılındıktan sonra muvakkaten intihap edilen bir mahalle nakledildi. Davetnameler refikası ve Şark Kulübü namına gönderildi. Cenazede ümidimizin fevkinde kalabalık vardı. Bu kalabalığın en mühimmini Talât'ın Türkiye'de tanıdığı resmî Almanlar teşkil ediyordu. Ondan sonra şark akvamı geliyordu. Reisicumhur, başvekil, hariciye ve adliye nazırları ve diğer erkân-ı hükûmet taziye için memuru mahsuslar gönderdiler.

İmparatorun başmabeyncisi de cenazede hazır bulunmuştur.

İsviçre sefiri, İtalya sefiri de buna iştirak etti. Külmann, Bernsdorf ve daha bir çok zevat hazirun arasında bulunuyordu. İsviçre sefiri şifahen cenaze merasiminin sefarethanede olması emrini vermiş ve lâkin bazı resmî Türk memurları korkmuşlar, Talât'ın idama mahkûmiyetini öne sürerek buna mani olmuşlardır.

Vakti münasibinde İstanbul'a nakledilmek üzere ceset bâdettahnît mahfaza içinde tevdi olunan mahalde müteaddit nutuklar irat edilmiştir. Türkler namına Baha[3], Araplar namına Şekip Aslan ve Kudüslü Şeyh Abdülkadir, Acemler namına iki hatip, Azerbaycanlılar namına İdris, Mısırlılar namına iki genç, Almanlar namına Mösyö Günther ile Doktor Jack [4] pek hararetli nutuklar irat etmişlerdir. Hazirun bu nutukları tam iki saat ayakta dinlemiştir.

---

(3) Doktor Bahaeddin Şakir olacaktır.

(4) Dr. Ernest Jäckh, Türk dostu ve Yükselen Hilâl kitabının yazarı. Talat Paşa'nın mezarı nakledilirken de Türkiye'ye gelmiştir. OSK.

Şark akvamının nutuklarının hülâsası: Bu cinayet şahsî yahut millî intikamın mahsulü değil, İslâm akvamı hakkında takip olunan emperyalist siyasetin bir neticesidir. Biz bunun intikamını alacağız. Fakat caniler gibi masum kanı akıtmakla değil, esaret zincirlerini kırarak istikbalimizi kazanmakla alacağız. Talât'ın mukaddes ruhu bu gaye için en büyük vazifesini oynıyacaktır.

Şekip Aslan'ın Fransızca nutku pek müessir idi. Hintlilerle Mısırlılar ve Acemler nutuklarında bu cinayette İngilizlere bir hisse ayırdılar. Azerbaycanlı, Mısırlı ve İranlı hatipler Ermeni milletine hakarette bulunmak zaafında bulundular. Arkadaşları namına söz söyleyen Bahri yalnız merhumun hasletlerinden bahsetmekle iktifa etti. Almanlar da nutuklarında ihtiyatlı hareket ettiler. Talât'ın şahsî kıymetlerinden ve Almanlık için bir ziya olduğundan bahsettiler.

Bütün bu hadisatta refikası Hayriye hanımın teessüratı hepimiz için ayrıca bâisi elem oldu. Zaman oldu ki kendi teessürlerimizi unutup bu bedbahtı teselli ile uğraşmak mecburiyetinde kaldık. Bu hususta Madam Wassermann'ın fedakârlığını, ulüvvü cenâbını zikretmeden geçemiyeceğim. Merhum her şeyde olduğu gibi dostlarını da intihapta aldanmadığına bu kadının acı günlerindeki harekâtı şahittir. Bu harekâtıyla bu kadın Talât'ın bütün arkadaşlarını kendisine minnettar etmiştir. Bir kaç arkadaş gidip kendisine teşekküratınızı takdim edeceğiz. Siz de bir şey yazsanız fena olmaz.

Talât tekayyüt prensibini kabul etmiyordu. Bu husustaki ihtaratı zatın'i itibara bile almıyordu. Bunun için, kendisine suikastte hiç bir teşkilât yoktu. Katil ifadatında Ermeni vekayiini kendine siper yapıyor ve beş seneden beri Talât'ın arkasını takip ettiğini söylüyor. Talât'ı öldürmek bugün ne kadar kolay idiyse dün de, iki sene evvel de o kadar kolay idi. Hele Almanya ihtilâller içinde yuvarlanırken daha kolaydı. Öyle olduğu halde Talât'tan intikamını almak için dünyayı dolaştığını söyleyip duran bu milliyetperver katil ne için o sıralarda bu katli irtikâp etmedi de tam Talât'ın kabine teşkili için resmî, gayri resmî mahafilde çalıştığı bir zamanda irtikâp etti? Bizce bu vakada Ermenilik exploiter edilmiştir. Fakat saik başka şeydir. O şeyin ne olduğunun keşfini Alman polisinin zekâsına bırakıyoruz. Ben bu işte her şeyden ziyade Yunan parmağını ve parasını görüyorum. Belki aldanıyorum.

Talât'ın, siz de bildiğiniz gibi, Almanya'ya geldiği zaman yetmiş bin mark[5] kadar bir parası vardı. Son aylarda bu parayı bitirmiş, beraberinde getirdiği altın tabakalarıyla nişanlarını ve Hayriye Hanımın mücevheratını satmakla idare-i teayyüş ediyordu. İstanbul'da bıraktığı valdesi ve iki hemşiresine eşya satarak geçinmelerini yazmıştı. Pek yakın zamanda bu membaların tükeneceğine şüphe yoktur. 21 Şubattan beri resmen münasebette bulunduğumuz zevat delâletiyle bu zavallılar için bir şey yaptırmak imkânı yok mudur? Gıyabî hükümler vefat ile sakıt olurmuş. Siz bittabi bunları düşünmez değilsiniz. Hayriye Hanım biraderiyle yaşamak istemiyor. Muvakkaten (üç ay için) apartmanını muhafaza ediyor. Rüsuhî Bey ile arkadaşlardan birinin zevcesi kendisine rafakat edecektir. Trabzon'da bulunan biraderi Hayretî'yi buraya getirteceğiz. Şimdi düşündüklerimiz ve kararlarımız bunlardır.

Merhumun en büyük bir heykeltraşa maskesi aldırılmıştır. Zaten İstanbul'da bulunduğu zaman bir Alman sanatkârı büstünü yapmış imiş. Bu büstlerden bir tanesi Alman sefarethanesinde, bir ikinci de Doktor Jack'da bulunuyormuş.

Şehadetinden sonra yapılacak büstü dostları için şüphesiz en kıymetli bir yâdigâr yerine geçecektir.

Cevabınıza intizar eder ve gözlerinizden öperim kardeşim.

Rüstem

Adresim: Rustem
Uhlandstr, 194 / Berlin (Charlottenburg)

Arkadaşlar ayrı ayrı selâm ediyorlar.

---

(5) Bir mark bizim para ile altı kuruştu. Harbin sonlarına doğru beş kuruşa tenezzül etmişti. O tarihlerde daha ne kadar düştüğünü bilmiyorum. Düşmemiş farzedersek üç bin beş yüz Türk lirası (1944 hesabıyla) tutar.

Dr. Nâzım: Afarozlu olduğum için doğrudan Ankara'ya yazamıyorum...

22 Mart 1921, Salı

Azizim Cavid Bey,[6]

Dün bir haftalık vukuatın hülâsasını yazmıştım. Bugün de memlekete ait bir teklif dolayısıyla bu mektubumu yazıyorum.

Merhum Paşa'nın dostlarından Caputto isminde bir zat vardır. Bu zat bundan takriben bir ay evvel buraya gelmiş, Paşa ile görüşmüş, Türkler gibi İngilizler nezdinde mukarrer plân dahilinde çalışmak üzere Londra'ya gitmişti. İki hafta evvel Berlin'e avdetinde Paşa ile tekrar görüşmüş ve aralarında bazı hususat için bir program tertibi teemmül edilmişti. O hususatı Mösyö Caputto melfuf evrakta hülâsa ediyor. Paşa Londra ve İngiltere'nin bazı mühim şehirlerinde konferanslar tertibini ve Trakya ile İzmir'e gayri resmî olarak muhip ecnebilerden bir tetkik heyeti gönderilmesine pek ziyade taraftar idi. İngiltere'de konferanslar için 250 - 300 İngiliz lirası, dahil-i memleketteki anket için de 2000 3000 Osmanlı lirası gibi bir masrafa ihtiyaç görünüyordu. Paşa bu ikinci teşebbüs için Trakya Heyeti nâmına buraya gelen Şakir ve Ahmet Beyler'le görüşmüş ve bu parayı tedarik etmek için çalışmalarını söylemişti. Onlar da Düvel-i İtilâfiye ankete karar verirse bu parayı tedarik etmek mümkündür demişler ve buradan gitmişlerdir. Mösyö Caputto Türkler için çalışacak heyet azâsı arasına da Stephane Lauzanne gibi şimdiye kadar bizim aleyhimizde yazı yazmış gazetecileri sayıyor. Caputto'nun kendisi hakkında bir fikri kat'im yoktur.

Farmason olmak dolayısıyla başkaları belki daha iyi tanır. Bu zat şimdi Berlin'de bulunuyor. Sizden gelecek cevaba intizar ediyor. Cevap menfi gelirse bizimle alâkayı kesecektir. Bu mektubum elinize vardığı zaman ihtimal ki Ankara heyeti henüz Paris'te bulunacaktır. Bu

(6) Doktor Nâzım'ın elde bulunan ve Cavid Bey'e yazdığı bu ikinci mektubu yalnız 22 Mart salı tarihini havidir. Bu mektup «dün» bir haftalık vukuatın hülâsasını yazmıştım diye başlamasına bakılırsa, bir önceki mektup 21 Mart 1921 tarihini taşımak lâzım gelecektir. Senenin 1921 olduğunda hiç şüphe yoktur. Çünkü Talât Paşa'nın vefatı senesidir

teklif delâletinizle onlaradır. Yine aforozlu olduğumuz için doğrudan doğruya kendilerine müracaata cesaret edemedim kardeşim.

Rüstem

Adresim:

Dr. Rustem
Uhlandstr, 194
Berlin (Charlottenburg)

Merhumun vefatından evvel Ali Bey'den(7) mektup geldi. Gittiği yerde(8) bu defa daha ziyade mazharı iltifat olduğunu, Cemal Paşa'nın bulunduğu yerin(9) reisi nezdinde pek ziyade nüfuz kazandığını ve pek mühim bir vazife ile tavzif edildiğini yazıyor. Mesleğine ait bu vazife hakkında tertip ettiği plânı Ali Bey de muvafık buluyor. Mustafa Şeref Bey'den(10) de mektup geldi. İskeleye vardığının on üçüncü günü yazılan bir mektupta denizden uzaklaşması için henüz mazharı müsaade olmadığını yazıyor(11).

---

(7) Enver Paşa.
(8) Rusya'da.
(9) Afganistan.
(10) Mustafa Şeref Özkan, Cebel-i Lübnan mutasarrıfı iken Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarı ve Talât Paşa Kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nâzırı oldu. Konya ve Kayseri'den mebus seçildi. 1920'de TBMM.ne katıldı ve İktisat Vekilliği yaptı. Bkz: O.S.Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Yargılanması*, İstanbul 1998
(11) İskele, Anadolu iskelelerinden biri olacaktır.

Dr. Nâzım: Talât'ın büstü, Hz. İsa'nın inançlı bir Hıristiyanda uyandırdığı tesir gibidir...

2 Nisan 1921

Azizim Cavid Bey,

29 Mart tarihli mektubunuzu aldım. Caputto'ya ait ihtaratınız kendisine söylenmiştir. Merhumun büstü için henüz bir karar vermedik. Madam Wassermann sanatkârla görüşecek. Fiyatı ehven olacak. Bu adet de teksiri noktaları nazar-ı dikkate alınarak sanatkârın tavsiyesi veçhile hareket edilecektir. Masque Talât'ın kurşun tesiriyle deforme olmuş yüzü üzerinden alınmış olduğundan büstler bittabi hayattaki güzelliği ihtiva etmiyor. Bununla beraber Talât'ın uluviyetini takdir edenler nezdinde Hazret-i İsâ'nın mutekit bir Hıristiyanda uyandırdığı tesiri yapacağında şüphe yoktur. Bu nokta-i nazardan şüphesiz pek kıymetli bir yadigâr olacaktır.

Hayriye Hanım gerek kendisi gerek diğer verese hakkındaki lûtuflarınıza pek çok teşekkürler ediyor. Talât'ın hakikî dostlarının bu gibi lütufları kendisi için medar-ı teselli oluyor.

Talât'ın validesi çok ağır hasta imiş. Büyük kızkardeşi de yatakta imiş.

Buradaki Ermeniler katilin cezasını tahfif için çalışıyorlar. Bir iki gazeteye Talât ve Enver için gayet ağır ithamat ile dolu makaleler yazdılar. Biz de bunlara ailesi nâmına cevap vermekle uğraşıyoruz. Bunun için Berlin'de bulunan Türkleri bir araya toplayarak müttehiden çalışmak için bir heyet-i idare intihap ettik. Benim oturduğum büroyu merkez ittihaz ettik. (Karınca kaderince) biz de elimizden geldiği derecede çalışacağız.

Buranın tarzı muhakimine göre, mağdurun hukukunu müddeiumumî müdafaa edermiş. Maamafih Müddeiumumîlikle temasta bulunmak, Müddeiumumîyi tenvir etmek için yine bir dava vekili tutmak zarureti hissolunuyor. Bu işi de Masliyah'a[12] havale ettik. Masliyah

(12) Eski İstanbul mebuslarından Avukat Nesim Mazliyah.

şimdi Paris'te bulunuyor. Yakında tekrar buraya dönecek ve bu vazife ile meşgul olacaktır.

Ailenin miras mesailini halletmek üzere Necmettin Molla Bey'in vekâleti için İstanbul'a yazdığımı bilmem evvelki mektubumda size yazmış mı idim. Bittabi Molla Bey'den daha münasibi ve masrafsızı olamaz. Hayriye Hanımın biraderi Hayreti Trabzon'dan Roma'ya gelmiş. Bugün yarın buraya vüruduna intizar ediyoruz. Midhat Şükrü'den refikasına geçen pazar günü «liberté travaille formalités passeport» yazılı bir telgraf geldi. Demek Bekir Sami teşebbüsatında muvaffak olmuş. (8) Alanyalı Mahmut Bey'e gelen bir mektuptan Rahmi Bey'in İtalya'ya müteveccihen hareket etmek üzere olduğu anlaşılıyor. Yalnız Heyet-i Vükelânın serbest bırakılıp bırakılmadığından haberdar değiliz. Fethi Münih'te bulunan zevcesinin yanına geliyormuş. Bir rivayete göre serbest bırakılanların adedi 64'de baliğ oluyormuş.

Arkadaşlar diyorlar ki: Bizim elimize geçen Temps, Matin, Journal, Echo de Paris ve Humanite gibi gazetelerde Talât için fena bir şey yazıldığını görmedik. Hangi gazeteler aleyhinde yazdılar; lütfen yazar mısınız?

Arkadaşların cümlesi arz-ı hürmet ediyorlar azizim.

Rüstem

Rustem: Uhlandstr. 194

Berlin

Hâmiş: Yunan taarruzu ve neticesi canımızı sıkıyor. İngilizlerin nakdi muavenetine dair rivayetler de devam ediyor. Bu baptaki mütalâatınızı bildirirseniz müteşekkir kalırız.

Burada yakında *Liva-yı İslâm* isminde Arapça, Türkçe, Farsça bir gazete intişar edecektir. Talât hakkında bilhassa mezaya-yi şahsiye ve siyasiyesi hakkında bir makale isteniyor. Bunun sizin kaleminizden çıkmasını münasip görüyoruz ve sizden bunu rica ediyoruz.

Bu mektubu Berlin'de iken postaya vermişken postacı bilinmeyen bir sebepten dolayı adresime iade etmiş. Baha da[13] Münih'e bana göndermiş. Tekrar zarfa koyup gönderiyorum.

---

(13) Bahaeddin Şakir.

Grünewald'da on beş gün kadar kalmak niyetindeyim. Buradaki adresim şudur:

Fraulein Therese Kleinhemz.
Grünewald 66 bei.
München, Bayern

Dr. Nâzım: Müslümanlar Türkleri değil, Türkler Müslümanları kurtaracak!...

5 Nisan 1921

Azizim Cavid Bey,

Ali Bey'den 19 Martta yazılmış bir mektup aldım. Talât'ın şehadetinden pek müteessir olmuş bizi tâziye ediyor. Bu mektubunda, takip etmek istediği meslekî siyasîyi de bildiriyor ve bizi (Rüsuhî, Baha ve beni) Moskova'ya davet ediyor. Orasının çalışmak için daha müsait olduğunu iddia ediyor.

Ali Bey'in takip etmek istediği siyaseti merhum elbette sana anlatmıştır. Bu siyasete göre, Moskova, İslâm İhtilâl Cemiyetlerinin merkezi olacak, «kurtuluşa doğru» namını vermek istediği gazete de bu fikrin mürevvici olarak intişar edecek.

Bu mektupta yeni bir fikir daha var. O da Türkiye'de eski arkadaşların teşkil edeceği parti bu büyük fikrin Türkiye'deki müdafii olacak (fakat bittabi esaret altında yaşıyan Müslüman memleketlerdeki fırka gibi değil.)

Maamafih gayesinde iki mümeyyiz ve müşterek hassa bulunacak. Biri halkçılık, diğeri emperyalizm aleyhtarlığı. Bir de dahildeki fırka hükûmete iştirak etmeyip iktidarı ele alıncaya kadar muhalif vaziyette kalacak.

Merhum, Ali Bey'in İslâm memleketlerde halkı emperyalizm boyunduruğundan kurtarmak için Moskova merkez yapılarak Bolşevikle-

rin mazharı muaveneti olarak çalışmasına aleyhtar değildi. Lâkin dahilî politikada muhalif vaziyet alıp Ali Bey'in tasavvur ettiği şekilde çalışmak cihetini düşünmüyordu. Sulh teessüs ettikten sonra, Mustafa Kemal'in kendisine ve arkadaşlarına ihtiyaçtan vareste kalamıyacağına ve er geç hükûmetin kendi partisinin eline düşeceğine kani idi. Bu kanaatle idi ki, Mustafa Kemal'e teşrik-i mesaî için iki mektup göndermişti. Uzun muharebeden bitap çıkan milletin bütün kuvvetlerini tevhit ederek memleketin tealisine çalışılmak taraftarıydı. O sağ iken şahsının haiz olduğu otoriteyi nazar-ı dikkate alarak böyle düşünmekte haklıydı. Fakat onun irtihalinden sonra şüphesiz vaziyet değişti.

Harp devresi zail olduktan sonra, memleket yeni yeni kahramanlar karşısında kalacak, bunların içinde ...[14], Nuriler daha bilmem hangi sivri akıllılar herkese meydan okuyacaklar. Merhumun haiz olduğu kıymet bu engelleri susturmağa belki kifayet edebilirdi. Lâkin o da kaybolunca müşkülât artacak, kuvvetli bir teşkilâta daha ziyade ihtiyaç hissolunacaktır. Bu teşkilât hakkındaki fikrin nedir? Malta'da epeyce kıymetli unsur vardır. Bunlar üzerinde iki senelik esaret ne gibi tesir yapmıştır? Kimlerle müttehiden çalışılabilir ve hangi nam ve program altında birleşilebilir? Sen ne yapmak fikrindesin? Sonra, siz Bekir Sami ile temas ettiniz. İstikbal siyaseti hakkındaki fikirleri nedir? Bilmem bu adam merhuma, Moskova'dan merhumu dahile girmek fikrinden feragat ettirmek maksadıyla yazdığı mektuplar benim üzerimde pek fena bir tesir bıraktı. Bu mektupta mazi ve istikbal düşünülmeyip, yalnız hâl nazar-ı dikkate alınmış görünüyordu. Ve hakikî saikler bertaraf edilip âdeta bir benlik davası hissediliyordu. Ben Ali Bey'e cevap vermek için Malta'daki arkadaşlarımızın avdetini bekliyorum.

Bundan başka, Türkleri Müslümanlar değil, belki Türklerin Müslümanları kurtarabileceğine kani olduğum için her şeyden evvel Türkçüyüm ve bu cihetle ergeç Bolşeviklerle mücadele etmek mecburiyetinde kalacağımıza kaniim. Yalnız emperyalizm aleyhtarlığı va halkçılığı Moksova ile teşrik-i mesaî için kâfi görmüyorum. Bu cihetle, mücadeleden bıkmıyan hayatımı Türklüğü müdafaa edebileceğim bir top-

(14) Bu isim okunamamıştır.

rakta ifna etmek istiyorum. Sen ne dersin? Arkadaşlarıma ve bana ne tavsiye edersin(15)?

Cumartesi 9 Nisan

Rüstem

Hâmiş: Osmanlı-Rus muhadeneti mukavelesi 18 Martta imzalanmış. Batum şehri Kafkas cumhuriyetleriyle müşterek olmak üzere Batum sancağını, Kars, Ardahan, bir de Iğdır sancağını bize terkediyorlarmış. Bu suretle 93 hududundan maada bir de Iğdır sancağı bize veriliyor. Bunlardan başka senin ihtisasına ait bir hediye var. Onu da bundan sonraki mektubumla bildiririm.

Münih'i daha terketmiyorum. Cevabını buradaki adresime yazabilirsin.

Fraulein
Therese Kleinhinz
Grünewald 66
bei München, Bayern.

(15) Cavid'in bu mektuplara verdiği cevaplar şüphesiz ki kaybolup gitmiştir. Fakat hâtıralarında izleri vardır. Umumî Harbe dair neşrettiğimiz notlarında bu bahisler gelecektir. Bunlar tetkik edilirse ve bu mektuplarla karşılaştırılırsa daha etraflı bir fikir edinilir. [Cavid Bey'in bahse konu ve Dr. Nâzım'a yazdığı 12 Nisan 1921 günlü not için bkz: *FELÂKET GÜNLERİ - Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, Temel Yayınları]

Dr. Nâzım: Ömrünü vatanına hasreden bir Türk'e bundan ağır mektup yazılmaz...

Azizim Cavid Bey,

7 Nisan tarihli mektubunu aldığım gibi 12 Nisan tarihli olanını da şimdi aldım.

Talât'ın büstünü artiste istediğimiz gibi yaptırtabiliriz. Bu meseleyi Hayriye Hanımla ve Madam Wassermann'la görüştük. Fakat bir karar verememiştik. Madam Wassermann'a artistle görüşmesini rica etmiştik. Ondan sonra ben Berlin'i terkettiğim için neticeyi öğrenemedim. Berlin'den soracağım.

Müddeiumumînin kim olduğunu Berlin'den sordum. Alacağım cevabı sana yazarım. 12 Nisan tarihli mektuptaki mütalâata tamamiyle iştirak ederim. Ali Bey'i[16] şimdiki yola sevkeden âmil sence de bizce de meçhul değildir. O boş duramaz ve aynı zamanda ikinci derecede bir mevkide bulunmak istemez. Bize söylediği ve şimdi de yazdığı program gaye olmadan ziyade bence bir vasıtadır.

Birinci murahhasımızın[17] merhuma yazdığı mektup, aşağı yukarı: *«Siz yaptıklarınızı düşünürseniz dahile girmek hakkını haiz olmadığınızı anlarsınız. Eğer alem-i İslâmı kurtarmak için çalışır, Türkiye'nin haricinde Türkiye'ye yardım edecek kuvvetler ihzar ederseniz ancak o zaman Anadolu sizi kabul eder»* demişti. Bu sözler Ali Bey'in niçin malûm program dahilinde çalışmak istediğini ve benim niçin murahhas bey hakkında fena düşündüğümü izah eder, sanırım. Bütün mevcudiyetini vatana vakfeden ve bütün ömrünü hulûsu tam ile onun halâsına hasreden bir Türk'e bundan ağır bir şey yazılamazdı sanırım.

Keşke murahhas Bey böyle yazacağına: «Siz memleketinize bilerek bilmiyerek fenalık ettiniz. Bir defa oraya gelerek huzur-u hükkâma çıkın, tebrie ederseniz o topraklar yine sizin mesaînizden istifade eder» deseydi merhumu o kadar incitmezdi. Ben bütün temasımda Ta-

(16) Enver Paşa.
(17) Bekir Sami Bey.

lât'ı bu mektup kadar müteessir eden bir vakaya daha şahit olmadım, desem mübalâğa etmemiş olurum. Talât'a yazılan bu acı sözler Ali'ye de galiba şifahen söylenmiş ki, o da içeri girmek meselesi bize ait bir şeydir. Zamanı geldiğinde bunun için sizin reyinizi almak mecburiyetini görmüyoruz, demiş. Ne ise, murahhas bey şimdi fikrini değiştirmişse pekâlâ. Şüphesiz, vatana taallûk eden mesailde şahsî şeyler unutulmak lâzım gelir.

Merhumun şehadeti üzerine, ben gerek Eyüp Sabri Bey'e, gerekse Mustafa Kemal Paşa'ya mektup yazdım. Ve içeri girip çalışmak istediğimizi bildirdim. Henüz cevap alamadım. Muvafık cevap alırsam dahile gideceğim. Burada boş oturacağıma dahile gitmeyi bin defa tercih ederim. Burada bulundukça da boş durmayı münasip bulmuyorum. Dün Molla Bey'le ve Kemal Bey'le[18] bu hususta dûru diraz görüştük. Malta'dakiler gelseler müsbet bir şey yapmak için zemin müsait olacaktır.

Benim masrafım pek mahdut olduğu için elimde bulunan para ile bu sene ve belki de daha fazla geçinebilirim. İçimizde bilhassa Baha'nın[19] vaziyeti müşküldür. Çünkü başında üç dört kişilik bir aile vardır. Merhumun varislerinden vekâletname geldiğinde cemiyete ait olan meblâğın bir kısmı ile Baha'nın ihtiyacatını temin edebiliriz.

Hayretî ile beraber gelen Hacı Sami [Enver Paşa'nın harb-i umumiye girmezden evvel Hindistan tarikiyle Afgan tarafına gönderdiği zat] Baha'ya söylediği bir çok şeyler arasında: Mustafa Suphi, Arap Hakkı (cemiyetin müddet-i medîde Paris'te ve Berlin'de tahsil ettirdiği zat) Etem Nejat (vaktiyle Edirne'de, bâdehu İzmir'de maarif müdürlüğü ettikten sonra pek az zaman Darülmuallimîni âliye müdürlüğünde bulunan genç eczacı) Nedim ve daha bir Türk Bolşeviki bir motöre binerek Trabzon'dan Rusya'ya avdet etmek isterler. Yolda fırtınaya tutulurlar. Tayfa ile beraber mecmuu 13 kişi olarak cümlesi boğulurlar, demiş. Demek ki, 13 adedi Müslümanlar, hattâ Bolşevikler için bile menhus imiş. Mustafa Suphi'yi elbette hatırlarsın. Selânik'te in'ikad eden İttihat ve Terakki umumî kongresinde Anadolu'dan murahhas olarak gelmiş ve İktisat Ne-

---

(18) Kara Kemal değil, Necmettin Molla Bey'in bacanağı Kemal Bey olacaktır.
(19) Bahaeddin Şakir.

zaretine getirilmemiş olduğu için bilâhare bize muhalif bir vaziyet almıştı. Harp esnasında Rusya'da bulunuyordu. Orada Bolşevik olmuş, son zamanlarda Şark-ı karîp komünistlerinin reisi olarak tanınmıştı. Bolşevikliği Türkiye'ye ithal için 150 bin liralık senevî bir bütçe ile ve dört beş arkadaş ile Anadolu'ya geçmiş, lâkin orada hüsnü kabul görememiş olacak ki, yine geldikleri yere dönmek istemişler. Maatteessüf sağ olarak dönememişler. Allah taksiratları varsa affetsin.

Bakî gözlerinden öperim azizim.

Rüstem

Cuma, 15 Nisan.

İngilizlerin Türk-Yunan mücadelesinde bîtaraf kaldıklarına bir türlü inanamıyorum.

Dr: Nâzım: Kusura bakma ama, ben bu masonlardan bir şey anlamıyorum...

26 Nisan 1921, Salı

Azizim Cavid Bey,

27 Nisan tarihli mektubunu dün aldım[20]. Bekir Sami Bey'in Moskova'dan Ankara'ya döndükten sonra tebdil-i fikir edeceğini merhum da tahmin ediyordu. Mektuptan sana ve Molla Bey'e harf-i vâhid söylememesi esbabından birini de bu tebdil-i fikir mülâhazası teşkil ediyordu. Merhumun ne kadar âlicenap olduğunu ve insanların hatalarını unutmak istemek hususunda ne kadar ileri gittiğini bilirsin. Onun için gaye başkaydı ve o gayeye vüsul için kalbinin hazmedemiyeceği şey yoktu. Müddet-i hayatımda merhum kadar tolérant bir kimseye tesadüf etmedim dersem mübalâğa etmemiş olurum. Bu mesele de bu iddiamı teyit eden vekayiden birini teşkil eder.

Sami Bey'in tebdil-i fikretmesi bir nokta-i nazardan iyi, Ankara ahvali nokta-i nazarından da kötüdür. Ali Bey'in bazı çocukları vaktiyle bizi ne kadar üzdüyse, Mustafa Kemal'in mesleği ve parti nokta-i nazarından idaresizliği de millete istikbalde o kadar zarar verecektir[21]. Bu zararı gidermek; imkân tenkis edecek esbaba şimdiden tevessül hepimizin vazifemizdir. Ben bu vazifeyi kuvvetli teşkilâtta buluyorum ve bunun için dahile gitmeyi burada kalmıya tercih ediyorum. Kuvvetli teşkilât için iyi bir programa mâlik olmak lâzımdır. Bu program için merhumla çok düşünmüştük. Bize dahilden iki program geldi idi. Dün de Ali Bey'den bir program geldi. Dahilden gelen programların biri Kemal'in arkadaşlarından sonra İstanbul intıhabında büyük rol oynıyan

(20) Burada bir yanlışlık var. Doktor Nâzım'ın mektubu 26 Nisan'da yazılıyor. Bunda 27 Nisan'da yazılmış bir mektubun alınmasından bahsedilemez. Binaenaleyh ya Nâzım'ın mektubu daha sonradır, yahut Cavid'in mektubu daha öncedir.

(21) Bu mektupları neşre başlarken de tasrih etmiş olduğumuz veçhile, biz mevcut vesikaları sırf tarihe yardım bakımından neşretmekten başka bir şey yapmıyoruz. Bunların içindeki mütalâalardan dolayı hiç bir mesuliyet kabul etmeyiz. Mütalâaların musip olup olmamaları ile de alâkadar değiliz.

Kör Ali Bey ve rüfekasının temsil-i mesleki esası üzerine yaptıkları programdır. Şeref Bey de beraber olduğu halde bu programı tetkik ettiğimiz zaman, kabiliyeti tatbikiyesini görmemiştik. İkinci program Şarkî Anadolu'da teşkilâtı ilerliyen programdır ki, bunun esası Bakü'deki kongreyi müteakip düşünülmüş ve bilâhare Trabzon'da tertip ve tabettirildikten sonra Küçük Talât (merkez-i umumî azasından) tarafından Berlin'e gönderilmişti. Merhum bu programı bazı tadilât ile memleketimiz için kabil-i tatbik görüyordu.

Ali Bey'in gönderdiği programı daha okumadım. Baha mektubunda: *«Bu program şayan-ı istifade noktaları havi olmakla beraber, Bolşevik programının tadilen yapılmış bir kopyasıdır. Programın ruhu komünizm esası üzerine müstenit olduğu için şayan-ı kabul olabilir mi?»* diyor. Bence en ziyade nazar-ı dikkate alınacak program Küçük Talât'ın gönderip merhum tarafından da bazı ufak tadilât ile kabul edilen programdır. Dahile gitmezden evvel gerek Molla Bey'in, gerekse senin fikirlerinizi bilmek ister ve herhalde bu fikirlerin bir programda temerküz etmesini temenni ederim. Güzel ve kabil-i tatbik bir program etrafında şayan-ı itimat ve kanaat erbabını memlekette toplıyabilecek bir fırka daha bir çok zaman yalnız eski İttihatçılardır. Yarın bir intihap karşısında kalırsak bu program ve onun üzerine müesses teşkilât çok hizmet edebilir. İlk devre-i sükûnette ortaya atılacak askerî partisinin elinden memleketi kurtarmak için buna şimdiden tevessül etmek fırsattır. Merhum da bu kanaatte olduğu için Eyüp Sabri ve rüfekasına bu yolda talimat ve vesayâda bulunmuştu. Dahildekiler ahvalin nezaketini nazar-ı dikkate alarak parti teşkili tarafları değillerdi. Mustafa Kemal'i kuşkulandırmak istemiyorlardı. Ve bunun için Meclis-i Mebusanda mahdut adette kalmışlardı. Bence şimdiki Meclis-i Mebusandaki mahdudiyet-i adediyenin ehemmiyeti büyük değildir. Asıl mesele ilk yeni intihaptadır.

Biz Molla Bey'le bu zikrettiğim programları birer birer tetkik ettikten sonra bir hülâsa çıkarmıya çalışacağız. Bu hülâsayı bittabi senin de nazar-ı tetkikine koyacak ve mütalâanı isteyeceğiz. Sen şimdiden Cahid'e yazsan ve oraca[22] bir şey düşünülüp düşünülmediğini sorsan fena olmaz sanırım.

---

(22) Yani Malta'da.

Ali Bey'den ikinci bir mektup geldi. O fikrinde ısrarlı. Bu son mektubunda da diyor ki:

«Merhumla son görüştüğümüzde o dahile girmeyi ve inkılâbın en kuvvetlisi ile hoş geçinmek mesleğini tercih ediyordu. Moskova'yı merkez yaparak âlem-i İslâmı ihtilâl ettirmek vazifesi de bana kalıyordu. Ben iki mektubumda fikirlerimi hülâsa ettim. Şimdide son sözü söylemek senden. Eğer merhumun fikri sizce sabit bir akîde ise o halde Cenab-ı Hakk'ın memlekete o fikirden de fayda getirmesini temenniden başka elimden bir şey gelmez. Fakat ben tekrar ediyorum, biz İslâm âlemini ihtilâlci yapmadıkça bize ne İngiltere yardakçılığından, ne de komünist kuvvetinden fayda vardır. Geliniz, İslâmın, Türkün körlenmiş kılıcını bileyelim.»

Bunları mukabilinde mütalâanı sormak için yazmıyorum. Evvelki mektuplarının birinde bu husustaki düşüncelerini ariz ü amik yazmıştın(23). Ali Bey bu fikrinde sebat edecek midir? Burası bence şüpheli. İtilâf ile müzakerat devam ettikçe, Ali Bey'in bu tavrı şayanı istifade noktalar arzedebilir. Lâkin müzakerat hüsnü neticeye iktiran ettikten sonra bu tavır ve hareketten zarar da görülebilir. Bununla beraber Ali Bey mevki ve hissinde bulunan bir adam da başka ne gibi bir meslek takip edebilir? Bâhusus dahildekiler müsait bir vaziyet almazlarsa.

Trabzon ile Rusya arasında batan motörde terk-i hayat edenlerin adedi on üç kişi imiş. Baha son mektubunda bu on üç kişiden mâda motörün tayfasının da gark olduklarını zannediyor. Mustafa Suphi'nin arkadaşları içinde Türkiye için acınacak kimse olduğu zannedilmiyor. Bu gençler tam bir kanaatle Bolşevik olmuşlarsa iman sahibi imişler diye telehhüf etmek caiz olabilir. Herhalde bunların mesaisi Anadolu'yu Türkistan gibi Moskova'nın nüfuzu altına sokmak ve netice itibariyle Türkiye'nin yükselmesine hizmet edecek münevveranı ortadan kaldırmak olacaktı. Allah taksiratlarını affetsin.

---

(23) Cavid'in Doktor Nâzım'a yazdığı bu cevap Doktor Nâzım'ın evrakiyle beraber kaybolmuştur zannediyorum. Fakat Cavid'in hâtıralarında elbette bu noktalar kayıtlıdır. Onun için onların neşrini beklemek ve oradaki malûmat ile bunları mukayese etmek lâzımdır.

Nuri ve Vasfi Beyler'in Berlin'e vardıklarına dair bana hiç bir malûmat verilmiyor. Nuri'nin zevcesi bizim Nihad'ın refikasının akrabasından olduğu gibi Nihad da Nuri'nin galiba sınıf arkadaşı ve dostudur. Eğer Nuri Bey Berlin'de bulunsaydı mutlaka Nihad'ı görür, Nihad da beni bu mülâkattan haberdar ederdi. İhtimal ki, Nuri Bey Berlin'e gelmiştir. Fakat çok kalmayıp Hanovre'de bulunan ailesi nezdine gitmiştir.

Bir kaç gün sonra elbette bu hususa dair malûmat alırım.

Times'in merhum hakkında yazdığı iftiralarını tekzip için çalışacağını Baha yazıyor. Müddeiumumînin hüviyetini derdesti tahkikmiş. Bu hususta da alacağım malûmatı sana yazarım.

Verilen altın paranın miktarı bir milyon olduğunu bundan evvelki mektubumda yazmayı unutmuştum.

Merhumun şehadetinden sonra alınan maskesinin aslı alçıdan olmak üzere üç bin marka çıkmış. Kopyası üç yüz marka olacak imiş. Bronzdan yapılırsa bin marka çıkarmış. Baha, parafin ile model daha iyi olur, diyor.

Ahmet Muhtar Paşa'nın[24] İstanbul gazetelerinden birine *«Ben Talât Paşa'nın cenazesinde bulunmadım»* diye telgraf çekişine ne dersin? Allah para vermiş ama akıl vermemiş, ne yapalım. Zavallı adamcağız galiba merhumun cenazesinde bulunmanın sadaretine mani teşkil edeceğini zannediyor!

Caputto ile Berlin'de bulunduğum zaman, ben de bir kaç defa görüşmüş, fakat ne saklıyayım, her görüştükçe Paris'teki Toledo bezirgânını hatırlamıştım. Benim anladığıma göre, Caputto ile Sforza'nın arası pek açık. Daha doğrusu Sforza, Caputto'ya yüz vermiyor. O da pek yakında Sforza'nın nezaretten atılacağını bilâ perva söylüyormuş. Gücenme ama ben bu masonlardan evvelce de bir şey anlıyamadığım gibi şimdi de anlıyamıyorum. Karışık iş, vesselâm!

Baki gözlerinden öperim azizim.

Rüstem

(24) Mahmut Muhtar Paşa olacaktır.

Hâmiş: Dahilden gelen haberler Yunanlıların Anadolu'daki mezalimini pek feci gösteriyorlar. Alman matbuatı Yunan-Türk mesailinde iki tarafı da gücendirmemek politikasını takip ettiği için bu mezalime dair bir şey yazmıyorlar. İsviçre matbuatı vasıtasıyla bir kampanya açmak imkânı yok mudur? Harun[25] bir şey yaptıramaz mı? Sen bazı Fransız gazeteleri üzerinde bu hususta tesir icra edebilirsin, sanırım.

Dr. Rustem

Uhlandstr. 194

Berlin - Charlottenburg

Dr. Nâzım: Mustafa Kemal Paşa eğer ittihatçılarla çalışmaz ise, yıldızı çabuk sönecektir...

11 Mayıs, Çarşamba, Berlin.

Azizim Cavid Bey,

3 Mayıs tarihli mektubunu aldım. Program meselesi için İsviçre'ye giden Necmettin Molla Bey'le görüşmüşseniz, elbette birçok malûmat almışsınızdır. Küçük Talât'ın gönderdiği programın esası Bakü'de kurulmuş, sonra Trabzon'da tabedilmiştir. Sosyal Demokrat programı esasatından bir çok mevadı muhtevi olduğundan tadili elzemdir. Maamafih, Molla Bey'in de dediği veçhile, bu tadilâttan sonra ciddî bir parti için program rolünü oynıyabilir. Molla Bey'le Münih'teyken bu programı hem ayrı ayrı, hem de birlikte okuduk. Niyetim onun yapmak istediği tadilâtı kendisine not ettirdikten sonra programı da notlarla beraber sana göndermek, hem senin fikrini anlamak, hem de senin delâletinle Cahid Bey ve arkadaşlarının reylerini sormak idi. Cahid Bey şimdi belki de yanındadır. Eğer bu zikrettiğim zevat bu programda ittihat ederlerse bence program meselesi halledilmiş, iş tatbika kalmış olur.

Aldığımız malûmata göre, Anadolu-i Şarkî'de eski arkadaşlarımız faaliyettedir ve zînüfuzdur. Temin edildiğine göre, hemşerimiz Sa-

(25) İsviçre Türk Talebe Cemiyeti Reisi.

ri'nın[26] nafiz olmadığı bu mıntakada Kara'nın[27] bile nüfuzu gölgede bırakılmıştır. Benim dahile girmekliğime müsaade edilip edilmiyeceğini kestiremiyorum.

Nuri Bey'le görüştüm. Fakat kendisini biraz muhteriz bulduğum için muhaveremiz resmî ve teklifli oldu. Baha kendisiyle, ben Berlin'e gelmeden evvel, uzun uzadıya görüşmüş. Katî bir fikir edinmemekle beraber, bazı şeyler istidlâl edebilmiş. Baha'ya göre, Mustafa Kemal'in fikri (ihtimal ki, yalnız Nuri Bey böyle düşünüyor) eski ittihatçılarla teşrik-i mesai etmemek, onlara Talât Paşa'nın (Eğer hayatta olaydı) riyaseti altında muhalif bir parti teşkil ettirmek, kendisi de şimdi mevcut olan Müdafaa-i Milliyeyi siyasî bir parti halinde âmâline hizmet ettirmek, bir de büsbütün yabancılardan (Nuri bununla ihtimal ki Sabahattin gibilerini murad ediyormuş) bir üçüncü parti yaptırmak imiş. Bonmarşeden çamaşır ısmarlar gibi gûya bu tertibat hayalinde imişler.

Bence bu fikir kabil-i tatbik değildir. Çünkü evvelâ Müdafaa-yı Millîye mütecanis bir kuvvet değildir. Saniyen bunun başında büyük bir ekseriyetle eski ittihatçılar bulunuyor. Eğer Mustafa Kemal de Nuri gibi düşünüyorsa pek yayan kalacaktır. Bence, Mustafa Kemal badessulh ya siyasiyattan çekilmeli, yahut memleketin en kıymetli, en namuslu evlâdını teşkil eden İttihat ve Terakki efradiyle *-bazı tasfiyeden sonra-* çalışmalıdır. Bu iki şıktan birini iltizam etmezse yıldızı pek çabuk sönecektir.

Dün Roma'ya giden bir arkadaşla, Malta'dan kurtulup Roma'da bulunan arkadaşlara bir mektup gönderdim. Bu mektup İstanbul'u terkettiğimiz zamandan şimdiye kadar başımızdan geçenleri ve teşebbüs ettiğimiz şeyleri musavvir olduğu için bir rapor şeklini aldı. Onlara da programdan bahsettim ve fikirlerini sordum. Merhum şehadetinden biraz evvel gerek Trabzon'a gerekse Ankara'ya teşkilâta ehemmiyet verilmesini tavsiye etmiş olduğundan ve bilhassa Anadolu-yu Şarkîde bulunan arkadaşlarımız Küçük Talât'ın programı üzerinde günden güne taazzuv etmekte olduklarından, bence istikbalde eski ittihatçıları bir noktada toplıyabilecek bir program esasını süratle yapmıya şiddetle lüzum vardır. Dağınık kalırsak memleketi asker terbiyesi görmüşlerin elinde bırakır, maazallah felâkete sürüklenmiş görürüz.

(26) Mustafa Kemal Paşa'ya imadır.
(27) Kâzım Karabekir Paşa.

Bence bir millet asker nüfûzundan ve medrese ruhundan kurtulmayınca terakki etmeden ve émancipé olmadan çok uzak kalır.

Necmettin Molla Bey henüz programı ve notlarını bana göndermedi. Eğer kendisiyle de görüştüğümüz gibi sana göndermiş ise febihâ. Okuduktan, sen de lûtfen mütalâatını kaydettikten ve Malta'dan çıkanların da reylerini aldıktan sonra bana da gönderiverirsin.

Buraya gelen Bedri ve Kuşçubaşızâde Hacı (Sami) Çerkes Eşref'in biraderi beylerle görüştüm. Bedri Moskova tarikiyle Afgandan Cemal Paşa'nın yanından, Hacı Sami de yedi sene bütün Asya'da akıl ve hayale gelmez maceralar, tehlikeler, muharebeler, mahbusiyetler, mahkûmiyetler geçirdikten sonra Trabzon tarikiyle buraya gelmiş. Bedri Bey'in rivayetlerine göre, Cemal Paşa Afgan'da Emir nezdinde pek iyi bir mevki kazanmış, ciddî ve esaslı bir surette çalışmaya başlamış. Afgan ordusunun esasatını kurmak için ihzar ettiği plânların tatbikine başladığı gibi istikbalde İngilizlere Hindistan'ı kaybedecek teşebbüsata girişmiş. Bunların hepsi iyi, ancak bu teşebbüsatın icap ettirdiği sabır ve tahammülü ve sebatı göze almış mı? İşte burasına senin de düşündüğün gibi bir istifham işareti koymak lâzım. Maamafih, bence Cemal Paşa keskin zekâsıyla Afgana hizmet ve İngilizlere Hindistan'da müşkilât ika edebilir. Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunan otuz kadar Türk zabiti içinde pek kıymetli erkân-ı harp zabitleri varmış. Daha bir çok zabitin, gerek Rusya'da esir kalmışlardan gerekse Anadolu'dan Cemal Paşa'ya iltihak etmesi me'mûl. Hattâ Hacı Sami'nin rivayetine göre, Trabzon'dan geçerken Afgan'a gitmek istiyenler hakkında Mustafa Kemal'in bir tamimi olduğunu işitmiş. Bu da haddini geçirmek şartıyla faydalı bir şey gibi telâkki edilebilir.

Yine bu zevattan anladığıma göre, Bolşevikler Rusya dahilinde Rus milletine diğer anasırın bilhassa Türklerin zararına olarak ehemmiyet vermeğe başladıklarından, bu tarz-ı hareket Türk komünistlerini bile Bolşeviklerden soğutmaya hizmet etmiş. Bolşevikler ordu meselesine çok ehemmiyet veriyorlarmış. Bu gidişle Bolşevik Rusya'sı Avrupa'nın en kuvvetli bir hükûmet-i askeriyesi olacak. Bu kuvve-i askeriyenin geçen seneye nisbetle yüzde yetmiş terakki ettiği iddia ediliyor. Bundan başka Bolşevik ordusu bugün düne nisbetle daha mütecanis bulunuyormuş. En ziyade proleteryadan zabit yetiştirmek meselesine ehemmiyet

veriliyormuş. Kâğıt üzerine konulamıyacak daha bir çok havadis verdiler. İnşallah görüşmek nasip olursa bunlara da vâkıf olursunuz.

Burada biz üç arkadaşız: Baha, Rusuhî, ben. Bittabi ikinci derecede daha arkadaşlarımız vardır. İstanbul'dan ve bizim Kemal Bey'in İstanbul teşkilâtında bulundurduğu arkadaşlardan Hüsnü Bey isminde bir zat geldi. İstanbul'da teşkilâtların iyi gittiğinden ve İslâmlar üzerinde hâkim mevkide olduklarından bahsetti. Bu zevat eski İstanbul teşkilâtını bozmamışlar. Memuriyetlerinden tardedilen arkadaşlarından bile vefasızlık görmediklerinden yarın İstanbul'da bir intihabat olsa son intihabatta olduğu gibi namzetlerinin muvaffakıyetlerini temine muvaffak olacaklarından bahsediyor. Hayırlı işlerle meşgul olan bütün cemiyetleri ellerine almışlar. Esas da zaten ellerinde olduğu için ekseriyeti âra kendilerine müteveccih demektir. Kuva-yı Milliyeye hizmette tavassut vazifesini görüyorlarmış. Fakat İstanbul teşkilâtında müstakillürrey olmak hususunda mutaassıp davranıyorlarmış. Tıpkı Anadolu'nun bazı mahallerindeki eski İttihatçılar gibi.

Ahmet Rıza Bey hakkında bende teessüs etmiş bir kanaat vardır. Zavallı Ahmet Rıza Bey keşke Manyasizade Refik Bey gibi Meşrutiyeti müteakip ölseydi. Pek muhterem bir nam bırakmış olurdu.

Mustafa Şeref Bey'den elân bir haber alamadık. 17 Martta Ankara'ya vasıl olduğunu gazetelerde okuduk. O zamandan beri hayli müddet oldu. Talât Paşa'nın şehadeti ve Yunan taarruzu mektup yazmamasına sebep olmuştur.

Hayriye Hanım iyidir. Merhumun hemşireleriyle validesi artık Paşa'nın öldüğüne kani olmuşlar, mecnuna dönmüşler. Vekâletname henüz gelmedi. Bittabi veraset işleri muallâkta kaldı. Dava bu ayın otuzunda başlıyacakmış. Yeni müddeiumumî tayin edilmiş. Masliyah kendisiyle görüşmüş. İyi bir adam imiş. Her türlü izahata kulak veriyormuş. Bir avukat delâletiyle kendisine Ermeni meselesine dair büroda toplanmış vesaiki vereceğiz. Elimizden geldiği kadar çalışacağız. Ermeniler en büyük avukatlardan iki kişi tutmuşlar. Onlar da çok çalışıyorlar. Baki selâm.

Rüstem

Dr. Nâzım: Malta'dan kurtulanların Anadolu'ya geçmeleri vatan için hayırlı olur...

27 Mayıs 1921

Azizim Cavid Bey,

22 Mayıs tarihli mektubuna cevap vermek için bir kaç gün beklemek mecburiyetinde kaldım. Ali Bey İtalya'ya gitmişti. Dün avdet etti Halil, Ahmet Nesimi, Hacı Âdil, Şükrü, Canbulat Beyler'le görüşmüş. Kendisinin rivayetine göre, şimdiye kadar takip ettiği yol iyi görünmüş. Bundan başka bir şey yapılamazdı. Yapılması lâzım olan şeyi yapmışsınız denilmiş. Canbulat, Fethi'nin şiddetle aleyhinde bulunmuş. *«keşke ondan evvel Ankara'ya gidebilsem de o muhiti onun muzır telkinatından siyanet etsem»* demiş. Fethi Münih'te refikasının yanında bulunuyor. Molla Bey delâletiyle hatt-ı hareket ve kanaati hakkında haberdar olabilirsin.

Bedri Bey Cemal Paşa'nın ailesiyle görüşmek için Münih'e gitmişti. Fethi Bey'le epey mücadele etmiş. Çünkü Fethi Bey hariçtekilere ağız dolusu küfürler ediyormuş. Henüz ne Fethi Bey'i ne de Münih'ten avdet eden Bedri Bey'i görmediğim için yazdıklarım rivayet kabilindedir.

Fethi Bey Ankara'ya gidecek imiş. Fakat karısı hariçte bir memuriyet alıp Avrupa hayatı yaşamak için pek istekli bulunuyormuş. Senin muvakkaten refakat edip her hususta mutabıkı efkâr kaldık dediğin zat[28] ile hemşehrimiz «Sarı»nın arası pek açılmış. O muhit maatteessüf curcunaya dönmüş. Allah harice patlak vermekten muhafaza etsin. Bu hususa dair işittiğimiz şeyler hiç hoşuma gitmiyor. Halil, Hacı Adil, Nesimî ve Şükrü Beyler de Anadolu'ya gitmek niyetindeymişler ve Halil Bey içeri girmek için Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etmiş. Bu müracaatın sebebini bir türlü anlıyamadım. Medine Muhafızı Fahri Paşa'nın müracaatine: *«Gelme, hariçte ticaretle meşgul ol»* cevabı gelince artık Halil Bey ve rüfekasına ne cevap geleceğini tahmin edebilirsin.

---

(28) Acaba Bekir Sami Bey mi?

Bence vapura binip gitmeleri en makul tarik idi. Böyle hareket etmediklerine taaccüp ediyorum

Rahmi Viyana'ya gitmiş. Oradan bugün yarın buraya gelmesi memulü kavidir. Fırka hayatında Mustafa Kemal Paşa'nın merhumun yerini işgal edemiyeceğine iki kere iki dört eder derecesinde kanaatim vardır. Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir, derler. İttihat ve Terakki'nin kusurları yok değildi. Fakat ahlâk ve karakterin onun ruhunda büyük bir mevkii vardı. Ve yine vardır. Ona şef olmak için merhumun pek az insana nasip olan şahsi meziyetlerini haiz bulunmak, bilhassa çok sabırlı olmak lâzımdır. Ben halin muvakkat, geçici parlaklıklarına bel bağlıyamıyorum. Tesadüflere rapt-ı kalb etmekten çok kaybettik. Biraz da yaşlandık. Sarı'yı çok titiz ve müvesvis zannediyorum. Yanındakileri de hizmet-i vataniyeyi bile inhisara almak hastalığıyla malûl görüyorum ve bunları düşündükçe neticenin nereye varacağını tahminde güçlük çekiyorum. Onun için hiç olmazsa Malta'dan kurtulan samimî arkadaşlarımızın bir an evvel Anadolu'ya gitmelerini vatanımızın selâmeti namına pek hayırlı ve elzem görüyorum. Acaba Cahid Bey ne düşünüyor? Muvakkaten olsun Ankara'ya kadar ihtiyarı zahmet edemez mi?

Programı Molla Bey bazı notlarla bana göndermiş. Ben de notları bir suretle birlikte sana gönderiyorum. Ali Bey diyor ki, bu program biraz tadile uğramıştır. Muaddelini görmediğim için hangi maddelerde tadilât yapıldığını bilmiyorum. Bu programda *«milliyetperver bolşeviklik»* hissiyatı göze çarpıyor. Maamafih, bence programın esası ilk kongrede kurulabilecektir. Kongreninin ne vakit ve nerede inikat edeceği malûm olmamakla beraber senin de fikrini yazmanı çok rica ederim.

Merhumun davası iki Haziranda başlıyacak, üç gün devam edecektir. Müddeiumumî davanın siyasî cihetini karıştırmamağa gayret edecek, mahkeme müddeiumumînin fikrini kabul etmezse davanın bir müddet için tehirini talep eyliyecektir. Müddeiumumîye Mazliyah Efendi ile beraber Ermeni meselesine ve merhumunun bu meseledeki harekâtına dair bir rapor hazırladık. Vermek üzereyiz. Almancaya tercüme ettiriyoruz.

Ali Bey yakında geldiği yere dönecektir. Size bir mektup yazıyor. Beni de beraber götürmek için ısrar ediyor. O tarik ile içeri girmeyi düşünüyorum. Herhalde daha on beş gün buradan ayrılmak niyetinde değilim.

Caputto'nun eli bayraklı hafiyelerden olduğunu Roma'dan yazıyorlar. Galip Kemalî bu hususa dair Roma Hariciye Nezaretine bir çok delil göstermiş. Galip Kemalî Bey bu adamın yalnız İngiliz hafiyeliğiyle kalmadığını, belki de cinayette methaldar olduğunu bile zannediyormuş. Halil Bey, Ahmet Nesimi Bey mektuplarında bize ihtiyatı tavsiye ediyorlar. Ruhum bu adamdan hiç hazetmediğini sana yazmıştım. Burada da kendisiyle bir defa görüştüm. O söyledi, ben dinledim idi. Şimdi Roma'ya gitmek istemediğinin yahut gidemediğinin esbabı anlaşılıyor, iki gözüm.

Rüstem

Cahid Bey orada ise büyük bir geçmiş olsun.

Dr. Nâzım: Talât Paşa'nın katilini Alman mahkemesi maalesef serbest bıraktı...

7 Haziran 1921

Azizim Cavid Bey,

1 Haziran tarihli mektubunu ve programı aldım, teşekkür ederim. Merhumun katilinin serbest bırakıldığını elbette gazetelerde okumuşsundur. Alman hükkâmı bu meselede eski şöhretlerini tekzip ettiler. Pek tarafgirane hareket ettiler. Hükûmetin telkiniyle olacak, katili behemahal affettirmek prensibi üzerine tertibat aldılar, bizi aldattılar. Şahitlerimizi dinlemek istemediler, yalan söylediler. Katilin serbest bırakılması üzerine Berlin'de bulunan bütün akvam-ı şarkiye murahhasları adliye nazırına bir protestoname verdiler. Aynını da gazetelere gönderdiler. Bu protestoname henüz gazetelerde görülmedi. Lâkin dün verildiği için yarın intişar etmesi ihtimali vardır. Bura gazetelerinden Nasyonalist partisine mensup olanlar hükümden dolayı hükûmete ve mahkeme heyetine karşı ağır şeyler yazdılar. Komünist olmayan sosyalist gazeteleri de hükmü alkışladılar ve bermutat Türkleri söğüp geçirdiler. Almanca bilmediğin için protesto suretini göndermiyorum. Yalnız müddeiumumîye verdiğimiz müdafaa raporunu *-Fransızca-* Molla Bey'e göndermiş ve okuduktan sonra sana yollamasını rica etmiştim. Elbette şimdiye kadar eline varmıştır.

Berlin'de başladığım bu mektubu bitirmeğe muvaffak olamıyarak Münich'e gitmeğe mecbur oldum. Şimdi de Berlin'e avdet ediyorum. Münich'te Molla Bey'i gördüm. O da vazife-i vekâleti ifa için bu akşamki trenle Berlin'e gelecektir. Ben Berlin'e avdet için telgraf aldığımdan kendisini bekliyemedim. İhtimal ki Berlin'e vusulümü müteakip Berlin'i de terke mecbur olacağım.

Hemşehrimiz Sarı'nın muvafakat cevabını almak şerefine nail olamadığım için hariçte çalışmaya ve Ali Bey'le teşrik-i mesaiye karar verdim. Çeyrek asır devam eden aventure hayatına bir sayfa daha ilâve edersem ümit ederim ki, memleketime bilerek fenalık etmiş olmıyacağım. Bütün ruhumla dahilde çalışmak isterdim. Ne çare. Dahilin dizginleri müvesvis ve haris adamların elinde kaldı. Hizmet âdeta inhisara alınmak isteniyor. Beis yok. Bu devir de elbette geçecektir. Temenni ederim ki, dahilin bu tarzı tefekkür ve sa'yinden vatan zedelenmesin. Maşuka selâmete çıksın da kimin delâletiyle çıkarsa çıksın. Hepimizin gayemiz o. Baha da, Rüsuhî de, Ali Bey'le teşrik-i mesaiye karar verdiler. Bu kararın Ali Bey'in taşkınlıklarına *-eğer husul bulmak isterse-* mani olmak gibi bir faydası da olacaktır.

Rahmi Bey'in Berlin'e geldiğini bilmem evvelki mektubumda yazmış mıydım. Rahmi yine bildiğimiz Rahmi. Yalnız İngilizleri şimdi tanıdığı gibi evvelce tanıyamadığına ve onlar hakkında gösterdiği hüsnü niyet ve muameleye pek müteessir. İngilizlerin bu derece zalim olduklarını bir türlü hayaline bile sığdıramıyormuş. Hissine mağlûp olan Rahmi'nin istikbalde İngilizler ve bütün Frenkler için ne düşünebileceğini tahmin edebilirsin. Rahmi, Fethi'den fevkalâde müteneffir. Güya Canbulat inkılâptan evvelki halet-i ruhiyeye avdet etmiş imiş. Demek ki, mahpusiyet ve esaret bu kıymetli arkadaşlarımız üzerinde tesirat-ı hasene icrasından hali kalmamış.

Rahmi'nin şimdiki kanaatine göre, Avrupalıların en iyisi, onun tâbirince en hafifi, Almanlar oluyor. Fransızlardan Paris'e gitmek için müsaade alamıyan Rahmi memuriyeti zamanında tekâsül gösterdiği bir milletten rüyû iltifat görünce o milleti Avrupalıların ehven-i şerri görüyor.

Ali Bey'e olan mektubu kendisine verdim. Biz takip etmek istediğimiz siyaseti neşretmek, Avrupalılara ve onların lisaniyle mağdûrin-

i ümeme anlatmak için Fransızca bir gazete çıkarmak istiyoruz. Paramız bunun için kâfidir. Ancak heyet-i tahririye bulmada müşkilât görüyoruz. Sen ve Cahid dahile gidemezseniz bittabi Avrupa'da da boş oturamıyacak, elbette bir şeyle meşgul olmak istiyeceksiniz. Gayelerde anlaşsak da bu Fransızca gazetenin idaresini yani umur-u tahririyesini siz üzerinize alsanız ne kadar iyi olur. Ben bunun için hiç olmazsa dört, beş yüz bin marklık bir sermayeye ihtiyaç vardır sanırım. Bundan sonra seyahatimi bu gayeyi, bu parayı temin için yapıyorum. Bunun için, her şeyden evvel düşüncemi büyük bir para tedarikine hasrediyorum. Muvaffak olursam hemen yine Berlin'e avdet etmek niyetindeyim. Ali Bey'in tahayyülâtından yüzde doksan iskonto yaptığım halde büyücek bir meblâğın elde edilebileceğine inanmak istiyorum. Bakalım bu tahminler tahakkak edecek midir? Tahakkuk ederse güzel bir «cerr» yapmış olacağım. O halde, Allah'a ısmarladık, azizim.

Cahid Bey'e selâmlar, hürmetler.

(14 Haziran Münich - Berlin treni)

Rüstem

Hamiş: Aubry Herbert'e[29], merhum, kitabının Ermenilere ait yazdıklarını göndermeyi vâdetmişti. Aubry Herbert Almancaya vâkıf imiş. Adresini bulmak kolay. Kendisi parlâmento azasından olduğu için doğrudan doğruya Londra'da parlâmento adresine gönderebilirsin.

İsmail Hakkı Paşa'ya Berlin'de iken Ali Bey'in evinde tesadüf ettim. Matruş çehresiyle rüşeym halinde bir çekirge zannettim. Allah, uçkun haline gelmeden bu bilâdî mamureyi muhafaza etsin. Maamafih bu ayağı bu topraklara basar basmaz dehşetli fırtınalar koptu. Epey kişi öldüğünü gazeteler yazdı.

(29) Türklere pek dost görünen bir İngiliz gazetecisi ve mebusu olan Aubry Herbert (1880-1923) İngiliz Gizli Servisinde ve uzun yıllar İstanbul İngiliz elçiliğinde çalışmıştır. Türkiye ile ilgili 1924 de «*Ben Kendim*» isimli İngilizce bir kitap yayınlamıştır. İttihatçı önderlerle hayli yakın münasebetlere girmiş ve dostluk kurmuştur... (OSK.)

Dr. Nâzım'ın Moskova mektubu: Biz komünist değil emperyalizm düşmanıyız...

4 Temmuz 1921, Moskova

Azizim Cavid Bey,

Son mektubu sana gönderdikten bir veya bir kaç gün sonra Ali Bey'le ve diğer dört refiki ile beraber Berlin'i terkettik. İki gün üç gece deniz seyahatinden sonra Reval'e, oradan da Petersburg tarikiyle üç günde Moskova'ya geldik. Cumartesinden Cumaya kadar devam eden altı günlük seyahatimizde havaların müsait gitmesi ve kara seyahatinin yataklı vagonla olması dolayısıyla rahatsız olmadık. Bilâkis her cihetle pek güzel bir seyahat temin etmiş olduk. Vapur ve tren yoldaşlarımız içinde üçüncü enternasyonalin üçüncü kongresine iştirak etmek için Moskova'ya kadar gelen elli kadar komünist de bulunuyordu. Bunlar dünyanın hemen her milletine mensup murahhaslar olduğu için heyet-i umumiyemiz Babil kulesi sâkinlerini andırıyorduk. Reval'den Petersburg'a kadar mütemadiyen ormanlar içinden geçtik.

Bu mevsimde buralarda gece olmadığından ve ben de seyahatte uyuyamadığımdan bütün güzergahı gördüm. Güzergâhımızın bir çok yerlerinde muharebeler olduğu için câbecâ tel örgüleri, harabeler ve güllelerin açtığı çukurları temaşa ettik.

Petersburg'u pek hoş bulduk. Maamafih, sekiz on aylık istirahat buralarda âsârını göstermeğe başlamış. Üst baş biraz düzelmiş. Tek tük ufak ticarethaneye tesadüf ediliyor. İhtiyarlar pek az kalmış. Müşkülât-ı taayyüşe tahammül edemiyenler dâr-ı ukbaya göçetmiş. Bittabi, ihtiyarlar gibi mukavemeti mahdut olanlar, bu âkıbetten fazla hissemend olmuşlar. Moskova, bilâkis pek kalabalık. O derecede ki mesken bulunamadığından üç kişi bir odada yatmak mecburiyetinde bulunuyor. Biz de üçer üçer odalara yerleştirildik.

Oturduğumuz yer Moskova'nın en güzel konaklarından biri (Prens Gorgaroki). Yanımızdaki odalarda Amerikalı, Japonyalı ...lar var. Kongre azalarını hep lüks yerleştirmişler. Küçük ticarete müsaade edildiği için Moskova'nın manzarası her gün tebeddül ediyor. Yavaş yavaş sokaklar çarşı manzarasını alıyor.

Dükkânlar açılıyor. Satılık eşya tezayüt ediyor. Moskova'da müteaddit pazarlar kuruluyor. Burada parasız kalan eski zengin aileler kıymetli eşyalarını satılığa çıkarıyorlar. Bu eşyayı satanların hemen hepsinin hatasız Fransızca konuştuğunu görünce bu zoraki tacir veya tacirelerin mazideki haşmetleri hatıra geliyor. Bu sınıf halkın hırsları neticesi olarak zavallı Türklerin asırlarca çektiklerini düşündükçe insanın oh olsun! diyeceği geliyorsa da yüzlerinde ve elbiselerindeki zaaf ve perişanî kalbde aksi tesir tevlidinden de âzâde kalamıyor.

Sovyet hükûmeti çalışan herkese tayın veriyor. Lâkin verilen miktarla bir insanın yaşıyabileceğini zannetmiyorum. Biz karnımızı doyurabilmek için hariçten bir çok şey eklemeğe mecbur oluyoruz. Eşyanın fiyatı pahalı değil. Lâkin ağdiyeninki bilâkis pek pahalı, şekerin kilosu seksen markı, peynirinki yüzü geçiyor. Her şey bu nisbette pek pahalı.

Bu sene bilhassa Volga havzasıyla Rusya'nın en mümbit arazisinden sayılan Kuban taraflarında kaht [kıtlık] varmış. Kendi gazetelerinin verdiği malûmata göre, Volga havzasında yirmi beş milyon halk bir miktar yiyecek tedarik etmek için güç halde bulunuyormuş. Sovyet hükûmeti en büyük himmeti orduya sarfediyormuş. Filhakika askerin kesret-i miktarı nazar-ı dikkati celpten hâli kalmıyor.

Biz şimdiye kadar başlıca Kamarad Çiçerin ile üçüncü enternasyonal kâtib-i umumîsi ile, bir de Fransız ve İtalyan murahhaslarla görüştük. Kendilerine mülâki olduğumuz zaman programımızı şu suretle teşrih ettik:

«Biz komünist değiliz. İslâm memleketlerinde bu fikri tamime çalışmak demek Entente'a hizmet etmek demektir. Biz yalnız emperyalizm aleyhinde mücadele etmek ve sizin bu hususta muavenetinizi talep etmek için geldik» dedik. Bu fikir şimdiye kadar tenkit edilmedi. Üçüncü Enternasyonal mağdur milletlerin halâsı yani emperyalizmin sükûtu için bir karar ittihaz edecek gibi görünüyor. Kongre kendi işlerini bitirdikten sonra bureau d'exécution'u delâletiyle bizimle müzakereye karar verdi. Bunun için daha bir hafta kadar sabretmekliğimiz ihtar edildi. Arkadaşlarımızdan Suriye (Şekip Aslan), Trablus ve Mısır murahhasları avdet ediyorlar. Burada diğer murahhaslar müzakereyi idare edecekler.

Anadolu'nun buradaki sefiri İsmail Fazıl Paşa'nın oğlu Ali Fuat Paşa'dır. Bu zatı Selânik'ten tanıdığım için kendisiyle uzun uzadıya ve bilâtekellüf saatlerle konuştum.

İfadesinden ve dahilden sonra mektuplardan şu anlaşılıyor: Hemşehrimiz Sarı ve müşavirleri ellerine geçirdikleri posta rakip gördükleri zevatın yani İttihadın eski rüesasının dahile girmesini hattâ *-size garip gelecek-* sulhten sonra bile arzu etmiyorlar. Bilmem hangi ülkeye gidin, orasını fethedin, arkadaşlarınızı da toplayın, orada bir hükûmet tesis edin ve vatan-ı aslînizi unutun demek derecesine varıyorlar.

Zavallı Fuat Paşa, aldığı emirler vicdanî mülâhazatına tevafuk etmemiş olacak ki, her mübahasede evvelkini nakzedecek ifade ve tekliflerde bulunuyor.

Bu adamlar bizi dahilde ve hariçte çalışmadan menetmek için müracaat etmedik çare bırakmıyorlar. Alârivayetin burada barınamamaklığımız tedbirlerine bile müracaat edilmiş! Dahilde yaptıkları propaganda pek gülünç bir şekil almış. Düşmanla mücadele halinde bulunduğu için herkes bu çocukluklara tahammül ediyormuş. Bekir Sami Bey Roma'ya gelmiş. Sen elbette kendisiyle muhaberedesin. Ondan öğrendiklerini bana yazamaz mısın? Mektubunu Rüsuhî Bey'le gönderirsen olur. İzaya yer kalmadı.

Dr. Nâzım: Mustafa Kemal Paşa nüfuzunu kaybedince Anadolu'ya gireceğiz...

20 Teşrinievvel 1921

Azizim Cavid Bey,

20 Temmuz tarihli mektubunu avdetimde Moskova'da buldum. Yunan taarruzunun aldığı şekil üzerine Ali Bey memlekete yakın bulunmayı ve icap ederse mücadele eden askere *-velev bir nefer suretinde olsun-* iltihak edip vazife-i milliyesini ifa etmeyi çok arzu etti. Bu arzuya mümanaat kabil olamadı. «*Mustafa Kemal nüfuzunu kaybetmiş, memleket anarşiye düşmüş ise içeri girmek, aksi takdirde yani Mustafa Kemal millet ve ordu üzerinde hâkim vaziyette ise girmemek*» şartiyle hududa yakın bulunan Batum'a gitmeyi kabul ettim ve Temmuzun 31 inci Cumartesi günü Moskova'yı terkettik. On günde Batum'a vardık. Orada gizli kaldık. Dahil ile pek sıkı temasta bulunduk. Hattâ içimizden bir arkadaşı dahile gönderdik. Dahilden Hâfız Mehmed'i[30] getirttik. Diğer zevat ile de uzun uzadıya hasbihal ettik. Ve nihayet, halkı muharebeye teşvik etmek ve Mustafa Kemal'in bizim hakkımızdaki iftiralarını ve tefrika için çalışmadığımızı bilfiil isbat için *-muvakkaten olsun-* dahile girmemeyi münasip gördük.

Bu sırada, Cemal Paşa Kâbil'den bize bir telgraf gönderdi. Evvelce kendisiyle görüşmek hususundaki arzumuza cevap olarak Eylülün yirmisinde Afgan hududuna yakın Çarcevi kasabasında randevu verdi. Bu telgraf üzerine, memleketten uzaklaşmayı münasip görmiyen Ali Bey randevuya beni gönderdi. Ben de Eylülün on birinde Batum'dan hareket ettim. Teşrinievvelin üçünde Taşkent'te kendisiyle buluştum. Birlikte Moskova'ya geldik.

Şimdi Moskova'da bulunuyoruz. Ali Bey'in de Moskova'ya gelmesi telgrafla istendi. Yakında o da buraya gelip bize iltihak edecektir. Batum'da bulunduğumuz zaman dahil hakkında pek güzel malûmat aldık. Heyet-i umumiyesiyle halk Mustafa Kemal hükûmetinden katiyyen memnun değildir. En güzel delili Fethi'yi mebus çıkarmak için Ar-

(30) 1918 Meclis-i Mebusanında ve Birinci TBMM.'nde Trabzon mebusu idi. İzmir suikasdi davasında Ankara İstiklâl Mahkemesince idama mahkûm edilmiştir.

dahan gibi Türkiye'ye yeni iltihak eden ve bu sayede Ermeniler tarafından katliam edilmek tehlikesinden kurtulan bir yerde bile hükûmet son derece çalışmış iken İttihat merkez-i umumî azasından Hilmi'nin karşısında Fethi yalnız altı rey alabiliyor. Hilmi 56 rey ile mebus oluyor. Fethi'yi mebus çıkarmak için yapılan propagandada Enver'e karşı silâh çekiyor gibi kahramanlık isnat ediyorlar. Bu da halkı fena halde sinirlendiriyor, aksi tesir yapıyor.

Keza, Enver'i sükût ettirmek için Hâkimiyet-i Milliyeye yazdırılan makalenin halk üzerindeki fena tesiri üzerine telgrafla gazeteler toplattırılıyor ve bir daha bir şey yazdırılmıya cesaret edilmiyor. Bunlar ve buna mümasil diğer tezahüratla halkın İttihat ve Terakki'ye karşı merbutiyeti anlaşılıyor ve ilk bozgunluk üzerine Ankara'da İttihat ve Terakki'yi ihya için teşkilâta başlanıyor. Halbuki biz daha evvel İttihat ve Terakki namını dahildeki teşkilâtımıza kabul ettirdiğimiz için Moskova'da bir mühür kazdırmış ve *«İslâm İhtilâlleri İttihadı»* Cemiyetinin Türkiye'deki şubesinin *«İttihat ve Terakki»* Cemiyeti olduğunu kabul ve ilân etmiş ve muvakkaten bu cemiyetin merkezini Batum'da tesis etmiştik. Ankara ile muhaberemizde bu noktaları İttihat ve Terakki için çalışan arkadaşlarımıza anlattık.

Fakat, onların cevabı gelmeden ben Batum'dan ayrıldığım için Ankara'nın mütalâatına vâkıf olamadım. Yalnız Batum'da iken Ankara'dan aldığımız bir mektupta İttihat ve Terakki teşkilâtına bütün memleket dahilinde germi verildiğini okudum idi. Gerek Hâfız Mehmet gerekse Ankara'dan gelen diğer arkadaşlarla İstanbul'dan gelerek Anadolu sevahiline uğrayan Küçük Talât memleket hakkında bize çok müfit malûmat verdiler.

İstanbul'da daha o zaman yirmi dokuz merkez teşekkül etmiş ve bu merkezler Kemal'in eski teşkilât unsurlarını ihtiva etmiş olduğu gibi İslâm İhtilâller İttihadı Cemiyetine evvelce ithal edilenler de kâmilen bu merkezlere iltihak etmiştir. Mustafa Kemal'in İstanbul'da teşkil etmek istediği Müdafaa-yı Milliye teşkilâtında hâkim olan bu arkadaşlar İstanbul'da yapılacak her türlü harekât ve tezahüratta en müessir âmiller arasında bulunuyorlarmış.

Harp dolayısıyla ses çıkarmak istemiyen eski ittihatçılar keza memleket dahilindeki resmî teşkilâtta nafiz imişler. Maamafi, biz İtti-

hat ve Terakki teşkilâtına ehemmiyet verilmesini ve şimdilik gizli çalışılmasını dahile bildirdik ve nokta-i nazarımızı hafi bir beyanname ile anlattık. Bu beyannameyi Rüsûhî Bey size gönderecektir. Yabancı kimselere göstermeden yine lütfen Rüsûhî Bey'e iade edersiniz.

Bizce Mustafa Kemal ve mukarribanı bu memleketi idare edebilecek derecede değillerdir. Hem ruhan hem iktidarca pek kifayetsizdirler. Ahmet Ağa'nın yolda tesadüf ettiği Küçük Talât'a Ankara'yı Afrika çöllerindeki zümrelerden daha aşağı gördüm diyecek kadar désillusionné olmuş. Ziya Gökalp müteessiren ve kağnı arabasıyla Diyarıbekir'e, Şükrü Bey de Niğde'ye gitmiş. Ankara hükûmeti Mustafa Kemal ile yandaşları elinde kalmış. Namuslu olanlar harp dolayısıyla her şeye tahammül edip sükût etmeyi muvafık görüyormuş. Maamafih Yunan taarruzunun ilk muvaffakıyatı hükûmet rüesasını şaşırtmış. Bereket versin, mebusların hamiyet ve metaneti daha büyük potlar kırılmasına mâni olmuş. Reis-i vükelâ Fevzi Paşa'ya şaşkınlık ve korkaklığın kurbanı olarak istifaya icbar edilmiş ve hükûmet Ankara'yı terkten menedilmiş. Halk harpten usanmış ise de muharebe eden düşman Yunan olduğu için milletin izzet-i nefsine dokunmuş ve bu cebin düşman karşısında mücadeleye devama azmedilmiş.

Ben şimdiden sulh için hazırlanmak taraftarı olduğum için İttihat ve Terakki'nin ihyasına şiddetle taraftarım ve bunun için sizin de hariçte boş durmamanızı çok temenni ederim. Sizin ve diğer arkadaşların şimdilik ufak tefek ihtilâfları bertaraf ederek İttihat ve Terakki nâmına tezahüratta bulunmanızı çok faydalı bulurum.

Ben seyahatimde, size evvelce yazdığım gibi, biraz «cerr»darım. Bunu Avrupa'ya nakletmek ve ilerideki masarifimize karşı muhafaza etmek taraftarıyım. Ali Bey arzu ederse Müslüman âlemindeki büyük nüfuzumuzdan daha çok miktarda istifade edebilir. On bin altın toplayabilir. Ali Bey'i avdette bu hususta çok teşvik edeceğim. Ali Bey'in İslam âlemindeki nüfuzu cidden büyüktür.

Ahmet İhsan'ın[31] eski damadı Soysallı ismindeki bir maskara Ali Bey'in nüfuzunu kırmak için Türkistan, Buhara'ya gönderilmiş. Ali Bey aleyhinde ilk söze başlar başlamaz lâyik olduğu cevabı almış. Son-

(31) Servet-i Fünûn sahibi Ahmet İhsan Tokgöz.

ra, işini gücünü bırakmış, ticarete koyulmuş, hem Ankara hükûmetini, hem de Osmanlı Türklerinin namını berbat etmiş.

Biz Batum'da iken Ankara daha doğrusu Mustafa Kemal çok telâş etmiş. Harice çıkarılmamız için Sovyet hükûmetine ikinci defa olarak müracaat edilmiş. Çiçerin de *«Ali Bey Rusya'da yaşıyan milyonlarca halkın mahbubu kulûbudur, hattâ Rus sınıf-ı mümtazının da hürmetini kazanmıştır. Bizim gibi demokrat bir milletin böyle zevatı memleketten dışarı atması gayri mümkündür. Bâhusus ki, Ali Bey'i memleketimize biz davet ettik»* diyerek red cevabı vermiş. Bu suretle Anadolu hükûmeti kendisini ikinci defa olarak gülünç bir hale koymuştur. Bununla da anlaşılıyor ki, Ankara zimamdaranı siyasetinin ilgasından bîhaber bir takım cühelâdan ve her şeyi şahsî kaygıları için feda eden hodgâmlardan ibarettir. Böyle müdirlerin elinde memleketin felâh bulacağını bir dakika hatırıma getiremem. Eğer memlekete acıyorsak bir an evvel İttihat ve Terakki'nin her kusuriyle beraber memleket dahilinde hâkim olacak mevki-i mâneviyi vermeğe çalışmalıyız.

Cemal Paşa Afgan'da kaldığı on beş aylık bir müddeti boş geçirmemiş, pek nafi neticeler istihsal etmiş. Memleketini seven ve hayırhah bulunan Emirin teveccühünü celbetmiş. Orada muntazam bir ordu ve bir devlet teşkiliyle meşgul. Moskova'daki teşebbüsatında muvaffak olursa bir kaç sene sonra pek hayırlı semereler istihsali mümkün olacaktır.

Bura hükûmeti soldan sağa doğru adımlar atmak suretiyle köylü kütlesinin muhalefetini uyuşturuyor ve bu suretle amelenin burjuva üzerine olan hâkimiyetini temin serbest kalıyor. Moskova'nın manzara-i umumiyesinde büyük büyük tahavvül vardır. Ticaret serbest olduğu için, şehir inkılâptan evvelki hale doğru koşuyor. Moskova'da şimdi her şey bulunuyor. Dükkanlar, mağazalar eski manzaralarını iktisap ediyor. Üst baş da yoluna giriyor. Yalnız aristokratlar ve eski burjuvalar elinde avucunda bulunanları satmak veya Sovyet idaresinde çalışmak suretiyle temin-i maişete muvaffak oluyor. Sana eski ailelerden birinin son kartuştan pazara çıkardığı küçük, fakat oldukça zarif bir cüzdanı gönderiyorum. Bu da sende eski dostların bir hâtırası diye kalmış bulunsun.

Cahid Bey ne yapmak niyetindedir? İttihat ve Terakkiye izafeten ayda bir olsun bir gazete çıkarmak suretiyle dahildeki İttihat ve Terakki temayülünü körüklemek mümkün değil midir? İnsan Rusya dahilin-

de Türk âlemi arasında dolaştığı zaman, İttihat ve Terakki hükûmetinin harbe girmesindeki isabet-i fikrî daha ziyade takdir ediyor. Biz Rusya'yı cidden hiç bilmiyormuşuz. İnsan bu memleketi yakından gördükten sonra Çarlığın yıkılmasına hizmet eden Osmanlı fedakârlığının kıymetini anlıyor ve ne isabet olmuş, diyor. Gözü doymaz, kahir ve muktedir Çarlığın yerine Bolşeviklerin kaim olması kadar büyük bir nimet tasavvur olunamaz. Bu tahavvüle hizmet eden her Osmanlı hükûmeti, milleti nazarında ilelebed bir mevkii muhteremde kalacaktır. Ben de memleketi yakından gördükten sonra memlekete daha açık alınla gidebileceğimize kani oldum.

Bu seyahatimden sonra sizinle şifahen hasbihal ne kadar arzu ederim, bilseniz. Belki bir fırsat zuhur eder[32] ben de Avrupa'ya bir daha seyahat eder ve size kanaat ve imanlarımı yegân yegân anlatırım. Cümle arkadaşlara selâm, iki gözüm.

Rüstem

BİR MEKTUP

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından İsmail Suphi Soysallıoğlu'ndan aşağıdaki mektubunu aldık:

Muhterem gazetenizin 26 İkinciteşrini 944 tarihli ve 413 numaralı nüshasında «Tarihi Mektuplar» sütununda müteveffa Doktor Nazım'a atfen neşredilen bir mektupta: «Ali Bey'in yâni Enver Paşa'nın nüfuzunu kırmak için Ankara tarafından benim Türkistan'a gönderilmiş olduğumdan» bahsederek aleyhimde, hiç bir yeri doğru olmayan, çirkin küfür ve isnatların yazıldığını, bunu okuyan dostlardan öğrendim. Bu garazkârane zem ve tahkaret maddesine karşı cevabımın aynen o sütunda neşrini isterim:

1 – Birinci Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği «Şarkta tetkikatı ilmiyede bulunmak üzere bir heyetin izâmı» kanuniyle birkaç arkadaşımla beraber Rusya'ya gönderildim. Vazifem ......??!![33] mak gibi hasis bir işe ait değildi.

(32) Bu fırsat zuhur etmeden Cavid Bey İstanbul'a dönmüştür...
(33) Okunamadı.

2 – Ben 921 senesinin maysından Ağustos sonuna kadar Türkistan'da kalarak Moskova'ya dönmüştüm. Enver Paşa ise Birinciteşrind Kafkasya'dan oraya geçmiştir. Ben Ali Bey'in benden sonra Türkistan'a atlıyacağını bilemezdim ki, oranın efkârını kendisinin aleyhine hazırlıyacak propaganda yapmağa kalkışmaklığım düşünülebilsin.

3 – Uzun ve ağır vazifemi, hatta hayat ve sıhhatimi tehlikeye koyarak, başardığımdan dolayı Ankara'ya avdetimde «Gazi Mustafa Kemal Paşa» ve diğer arkadaşlar tarafından takdirlere, taltiflere nail oldum. Bilenler bilirler.

4 – Doktor Nâzım memleket dışından yazdığı aynı mektubunda Ankara Hükûmetini o zaman bin bir müşkilâta rağmen kurmuş ve yürütmüş olanları cehil ve beceriksiz ve muvaffakiyetsizlik ile itham etmektedir ki, yalnız bu saçma iddiaları bile onun ne derece hissiyata mağlûp bildiklerinin ve görüşlerinin ne kadar esassız ve çürük olduğunu açıkça göstermeğe yeter de artar.

Hürmetlerimle.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Mebusu

İsmail Suphi Soysallıoğlu

Üçüncü Bölüm

TALÂT PAŞA'NIN MEKTUPLARI

Talât Paşa tarafından Cavid'e yazılmış olup elimizde bulunan mektupların birincisi 27 Eylül 919 ve sonuncusu da 7 Mart 921 tarihlerini taşıyor. Bu hesaba göre, Cavid Bey işgal altındaki İstanbul'dan Avrupa'ya kaçar kaçmaz Talât Paşa ile muhabereye başlamış ve bu da Talât Paşa'nın vefatından bir hafta evveline kadar devam etmiştir. İki arada kaybolmuş mektup bulunacağını zannetmiyoruz.

Talât Paşa'dan Cavid Bey'e: Sana diplomatik pasaport alıyorum...

27 Eylül 919

Azizim Cavid'im,

Mektubunu dün aldım. En evvel düşündüğüm, buradan sana bir pasaport tedarik edip göndermek oldu. Biraderinin burada bulunduğunu evvelce işitmiştim. Dün Ziya'dan[1] resimlerini istedim. Bugün Berlin'de buluştuk. Resimleri aldım. Ancak biraderinin sana benzemediğini söyledi. Şimdi pasaportu alıp Vitalis Efendi marifetiyle sana gönderiyorum. Pasaporta ilk ismini ve pederinin ismini yazacağım. Pasaport diplomatik olacak ve Hilâliahmer delegesi diye yazdıracağım. Dé Marche'den evvel vasıl olur ise işine yarar. Sonra da seyahat için istimal edersin.

Ben esasen birkaç gün için İsviçre'ye gitmek niyetinde idim. Pasaportu vize ettirebilirsem on onbeş gün sonra oraya gelirim. Benim sana söyliyecek pekçok şeylerim olmamakla beraber, görüşmemiz her halde faydadan hali değildir. Yakında görüşeceğimize göre, her türlü ihtimale karşı burada fazla birşey yazmıyacağım[2]. Vitalis Efendi buradan salı günü gidiyor. Hariciye nezaretinde eski dostlardan senin Kliippert var. Şimdi umûr-u siyasîye müdürüdür. Bana pek çok muavenette bulundu. Vitalis vasıtasıyla kendisine haber gönderdim. Ümit ederim bugün İsviçre sefaretine lâzım gelen talimat gider.

Daha evvel bana mektup yazmak istersen bu adrese yaz:

M. Saiy: Neubahelsberg, Bei Berlin
Sanatorium Dr. Sinn

---

(1) Eski İzmir Mebusu
(2) Görüştükleri zaman neler konuştuklarını Cavid'in hatıralarında bulacağız.

Talât Paşa: Yazdığım hatıraları sana göndereceğim...

Berlin, 21 Teşrinisani 919

Sizden ayrıldığımın ertesi Cuma günü Romansore'a bir gece orada kaldıktan sonra Lindau'ya geldim. O gün tren olmadığını söylediler. Yolda tanıştığım Marsilyalı bir Fransız aile ile birlikte üç bin marka otomobil kiralıyarak gece Münih'e vasıl olduk. Benim hisseme de beşyüz mark düştü. Tamam onbir gün Münih'te kaldım. İki gün evvel buraya gelebildim.(3)

Lugano'da görüştüğüm zattan gelmiş bir mektup buldum. Mülâkatımızın şirket direktörü üzerinde pek büyük tesir yaptığını yazıyor. Müdür-ü umumîyle görüştükten sonra kendisini salâhiyetle buraya gönderecekmiş. Yakında ailesiyle beraber Berlin'e geleceğini ve müzakereye devam edeceğini bildiriyor. Son gün otelde bahsettiğim zat buradadır. Sana ayrıca mektup yazacak. Daha emin bir vasıta ile seyahatini temine çalışıyorum.

Madam Wassermann Viyana'da imiş. Daha kimse ile görüşemedim. Burada ahvali dahiliye biraz karışıktır. Eskiler son günlerde pek canlanmış. Yeniler de birleşmeğe çalışıyorlar. Tabiî gazetelerde görmüşündür.

Oskar'ı ancak dün akşam telefonla bulabildim. Necmettin Bey'in işi için mülâkat istedim. Pazar günü öğle yemeğine davet etti. Görüştükten sonra kendisine ya telgraf veya mektup yazacağım. Daha evvel görüşmek mümkün olamadı. Muvasalatımı kendisine bildirmiştim, İstanbul'dan yeni bir havadis almışsa bana yazmasını lütfen kendisine söyle.

Sen de yeni birşey almışsan bana bildir. Sefarette bıraktığın pasaportu Balcı'dan resim alarak gelecek mektupla göndereceğim. Buradan şimdilik başka yazılacak bir şey yok. Ora ahvaline dair bana yaz. İşini, sefirin azli meselesini, hülâsa İsviçre'ye ait ne varsa yaz. Gözlerinden öperim kardeşim.

Sâî

---

(3) İlk mektuptan sonra Talât Paşa İsviçre'ye gelmiş ve Cavid'le konuşmuş olacaktır ki, ikinci mektup o mülâkata işaretle başlamaktadır.

Hallaçyan Efendiye bol bol selâm. Mahmut Bey orada ise ona da, «Hatırat»ın ilân-ı harbe ait faslını sana gelecek mektupla göndereceğim. Diğer fasıllar seni o kadar alâkadar etmez zannederim. Ben yokken Türkçesini Rusûhi Bey tab'a vermiş. Basıldıktan sonra sana gönderirim. Daha evvel neşrettirmem. Yalnız buradakiler Türkçesinin bir an evvel İstanbul'a gönderilmesini istiyorlar.

Talât Paşa: Ben ümidimi artık güneşin doğduğu taraflara bağladım...

Kardeşim Cavid'ciğim,

Son mektubuna cevap yazmadım. Çünkü yazılacak yeni bir şey yoktu. Dinari[4]'nin delegesi geldi. Uzun uzadıya görüştük. Mükâlememiz pek akademik geçti. Ciddî haklı bir şey yapmak fikrinde değildirler. Dahil ile olacak temas ve münasebatımıza tavassut için emir aldığını söyledi ve bütün mezuniyetinin bu esasa müstenit olduğunu da ilâve eyledi. İlk mülâkatta ben de fazla tafsilâta girmedim. Ancak bugünkü vaziyete göre fazla bir şey yapabileceklerini ümit etmiyorum.

İsviçre'de iken, Mustafa Kemal'in yanına Asım Bey isminde birini göndereceğimi söylemiştim. İşte bu mektubumu size Asım Bey verecek. Sen de gerek onlara, gerek İstanbul'a bir şey yazmak istersen yaz, not ettir, nasıl istersen öyle yap. Asım gayet zekî, emin, tam senin sevebileceğin bir gençtir. Ben kendilerine mektup yazmadım. Mülâhazatımı not ettirdim ve görüşmek üzere birisini göndermelerini rica ettim. Baha Bey ve refiki henüz hareket etmediler[5]. Her şey hazırdır. Yalnız açık bir havaya intizar ediyoruz. Her ikisi de gözlerinden öpüyorlar. İstanbul'dan yeni bir haber almadım. Sen almışsan yaz. Ben ümidimi artık kamilen güneşin doğduğu taraflara bağladım. Bütün varlığımla o dairede çalışacağım. Ve cidden pek büyük ümitler besliyorum. O taraflı bu-

(4) İstanbul'da bir İtalyan mimarıdır. Dostlarımızdandı. İhtimal ki Talât İtalyan hükümetinin adamı dememek için böyle bir kelime kullanmıştır...

(5) Enver Paşa ve Bahaeddin Şakir olacak.

radakilerle pek kaynaştık. Onlar da son zamanlarda epeyce canlandılar. Seyit Ahmet Cafer'e yazdığım cevabı sana gönderiyorum. Lütfen kendisine verirsiniz. Hallaçyan'ın gözlerinden öperim. Görürsen misafir gittiğimiz zata da selâmımı söyle. Necmettin Bey'in yakında mektubuna cevap yazacağım. Hayrettin için mektep müdürüne yazdık. Daha bir cevap almadım. Kendisinin ve Kemal Bey'in gözlerinden öperim. Senin de gözlerinden öperim, nuru aynim kardeşim.

21 Kanunuevvel 919

Kitabın neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettim. Âtiye tâlik edeceğim. Türkçesinin tab'ı bitmek üzeredir. Bitince sana göndereceğim.

Talât Paşa: Hedefimiz müstakil Türkiye...

6 Kanunusani 1920, Cuma

Kardeşim Cavid'ciğim,

Salı sabahı Ali Bey'le birlikte Berlin'e geldik. İlk mülâkatı müteâkıp «Zug» da bahsettiğimiz zat Londra'ya, oradan da Paris'e gitmiş imiş. Tavassut eden de Ali Bey'den iki gün hareketini tehir etmesini rica etmişti. Dün avdet etti. İki defa mülâkat ettiler. Londra'da, seninle beraber Edirne'ye kadar teşyi ettiğimiz zat ile [6] görüşmüş, o da Paris'te bulunan reislerine göndermiş. Paris'te reisle, hariciye nazırıyla ve Montague ile görüşmüş, teklifleri şu yolda hülâsa edilebilir:

İstanbul'un ve ekseriyeti Türk olan yerlerin Devlet-i Osmaniye'de kalmasına muvafakat ediyorlar. Sulhten sonra tedafüî bir ittifak akdini kabul ediyorlar. Mısır'da, Afgan'da, Hindistan'da tesir yapmaklığımızı ve Kafkasya'daki hükümetlerle birleşerek Bolşeviklerin İran'ı istilâ etmelerine mâni olmaklığımızı teklif ediyorlar. Ve bittabi bu işleri başa çıkaracak bir hükümeti şimdiden vücuda getirmekliğimizi de kabul ediyorlar. Bizden de müsbet ve katî teklif istediler. Bugün biz de kat'î teklifimizi bildirdik. Bizim teklifimiz de seninle görüştüğümüz

(6) Bu zât Churchill'dir. İstanbul'a geldiği zaman Cavit ve Talât onu Edirne'ye kadar uğurlamışlardı.

hudut dahilinde tamamen müstakil bir Türkiye'nin vücuda gelmesi ve âtiyen, Araplar arzu ettikleri takdirde, bir Türk-Arap konfederasyonuna mani olunmamasıdır.

Bu müzakerelerde ben bulunmadım. İşin derece-i ciddiyeti hakkında kat'î bir fikrim yoktur. Mukabil teklifimiz gûya bugün telgrafla Paris'e yazıldı. Kabul ederlerse dün Berlin'e gelen maslahatgüzar Lord Kılmarford müzakereye memur edilecekmiş. O vakit ben de müzakereye iştirâk edeceğim. Yeniden beş gün müddet istenildi. Bu müzakere başlarsa yine sana yazarım.

Arada geçen muhaverelerden anlaşıldığına göre, Bolşeviklerden fena halde ürktükleri anlaşılıyor. Yalnız bu sebep bize müracaatlarını mucip olmuştur. Herifler pratiktir. Böyle olmakla beraber, boş çıkmak ihtimali de vardır. Bakalım ne olacak. Buradan yazılacak yeni bir havadis yoktur. Malta'dakilerden kısmı âzamının serbest bırakıldığına dair olan Times havadisini diğer gazetelerde görmedik. Sende yeni bir malûmat varsa Allah aşkına bana telgrafla yaz. Gözlerinden öperim. Prens hazretlerine de muvafık görürsen ihtiramatımı söyle.

Molla Bey'in, Kemal Bey'in gözlerinden öperim. Molla ile mülâkatımız pek az olduğundan def'i tahassür edemedim. İlk fırsatta ne derseniz deyiniz, Saint Moritz'e gelip bir hafta kalacağım.

Saî

Talât Paşa: Enver bu hafta Moskova'ya gidiyor...

Azizim Cavid'ciğim,

Mösyö Weil ile gönderdiğim mektupta o güne kadar cereyan eden müzakereyi bildirmiştim. Tam aradan dokuz gün geçtikten sonra, malûm olan şahıs bildiğiniz zatla birleşti. Cevabı hülâsaten şudur:

İstanbul ile Türk ekseriyeti olan yerler Türk hâkimiyetinde kalacaktır. Bu kendi hükûmetince takarrür etmiştir. Şu halde teklifatın kısm-ı mühimmi kabul edilmiş oluyor. Kafkasya'daki Azerbaycan hükûmetinin de istiklâli tasdik olunmuştur. Şu hale göre, kendilerinin lehinde ve aleyhinde çalışmakta muhtarsınız. Bugüne kadar cereyan eden müzakereyi her iki taraf olmamış gibi farzedilerek serbestisini muhafaza edebilir.

Bizim düşündüğümüze göre, İngilizler son günlerde tebdil-i karar ederek yalnız başına çalışmağa karar verdiler demektir. Biz diğer tarafla teması katiyen kesmedik. Bu hafta arkadaşımız[7] yalnız olarak semti malûma müteveccihen yine aynı vasıta ile seyahatine devam edecektir. İnşallah bu defa salimen gider.

Mösyö Weil ile Selim Bey'e de bir mektup göndermiştim. Acaba bulup verebildi mi? Şayet bulamamışsa bittabi size tevdi etmiştir. O halde siz o mektupları Dinari'ye gönderirseniz yine ona vâsıl olur. İhtiyaten Dinari'nin adresini yazıyorum:

Societa İtaliana Navigazione de Rossi, via della Trillone, 87

Roma

Weil Bedii bulmuş ve mektupları vermişse ve Bedi hareket etmişse lütfen bana telgrafla bildiriniz. Mektup da olur amma Bedi'den hiç haberim olmadığı için merak ediyorum. Bir kaç frankla beni daha evvel meraktan kurtarmış olursun. Molla Bey'in ve Kemal Bey'in gözlerinden öperim. Himmeti az olmakla beraber zamana göre şayan-ı teşekkürdür.

Markları sen mi alıkoyacaksın, yoksa buraya mı göndereceksin? İkisi de olur. Ali Bey gözlerinden öpüyor. Şimdilik buradan verilecek

(7) Enver Paşa.

ehemmiyetli bir havadis yok. İstanbul'dan gazete alamadık. 26 kanunuevvelden sonra gazete varsa lütfen gönder kardeşim. Allah'a emanet ol.

28 Kanunusani 920

Sâî

Yerini değiştirirsen adresini bildir. Şimdi Mösyö Weil'den Masliyah'a gelen mektupta Bediin hareket ettiği bildiriliyor. O halde mektubu Dinari'ye gönder ve şayet Dinari de gitmişse takip etmesini zarfa yaz, kardeşim.

Talât Paşa: Tevfik Paşa Âyan reisi olmuş...

Azizim Cavid'im,

Mektubunu şimdi getirdiler. Ali Bey'le beraber okuduk. Dün postaya verdiğim mektupta yazdığım gibi, Ali Bey bu hafta içinde mahalli maksuda gidecektir. Oraya gidip lâzım gelenlerle görüşmedikçe Salârüddevle'ye müspet bir cevap vermek mümkün değildir. Muvasalatından sonra avdet edecek olan aynı vasıta ile oradaki müzakerat ve mukarreratı bize bildirecektir. Bu meyanda Salârüddevle işini de görüşüp yazacaktır. Sırf görüşmek üzere Berlin'e gelmek istiyorsa teşebbüsatı lâzimede bulunalım. Yok iş için gelecekse bu ciheti kendisine münasip surette söyleyiniz. Bize yüz olmamak şarttır. Dün İstanbul'dan Midhat'ın oğluna 9, 10, 11, 12, 13 tarihli Yenigün Gazeteleri geldi. Bilmem siz bu nüshaları aldınız mı? Almamış olmanız ihtimaline binaen mühim havadisleri hülâsa edeyim: Meclis-i Mebusan, Avrupa gazetelerinde de okuduğumuz veçhile, sadrazam tarafından açılmış. Padişahın harareti varmış bulunamamış. Aynı zamanda Âyan da açılmış ve ilk celsede yeni Âyan tahlifi mevzuubahs olmuş. Mahmut Paşa bazı itirazatta bulunmak istediği halde Ferit Paşa keyfiyeti tayin idare-i seniyeye iktiran ettiğinden bu tayine itiraz padişahın iradesine adem-i itimat demek olup *onlerizin âyanlığını* şüpheye düşüreceğini ileriye sürerek susturmuş. Gerçi Mahmut Paşa'nın makul cevaplarla mukabeleye teşebbüs ettiği anlaşılıyorsa da anlaşılan gürültüye getirerek resmî tahlif icra etmişler Tevfik Paşa Âyan reisi olmuş, başka mühim bir hadise yok.

Molla Bey'den hiç bahsetmiyorsun. Hâlâ Saint-Mauritz'de mi? Münih'e gelmek tasavvurundan sarf-ı nazar mı etti? Gözlerinden öptüğümü ve bana mektup yazmasını lütfen söyle. Kemal Bey'in de gözlerinden öperim.

Cemal Paşa ile mutlaka telefonda görüştünüz. Ondan ne haber var?

Gözlerinden öperim kardeşim.

29 Kanunusani 1920

Sâî

Bediin mektubunu Dinari'nin adresine gönderip göndermediğini bana yaz iki gözüm.

Talât Paşa: Mustafa Kemal'in arkadaşı Nuri Conker burdan ayrıldı...

Azizim Cavid'im [8]

Dün buradan Lâhey ataşemiliteri Selânikli Osman hocanın oğlu ve Selânikli Mustafa'nın[9] mektep ve sınıf refiki Nuri Bey[10] mahalli maksuda hareket etti. Nokta-i nazarımı kendisine de âriz ve âmîk anlattım ve senin mülâhazalarını da ilâve ettim. Dün Balcı Ziya bana telefon etti. Afiyette olduğunu söyledim ve buraya gelsin diyor.

Refikam bir kaç gün için biraderi ile Münih'e gitti. Memduh ile görüştükten sonra belki ben de gideceğim. Cafer'e[11] mektup yazacaktım. Orada olup olmadığını bilmiyorum. Acaba Paris'e gitti mi? Gitmemişse bana mektup yazsın. Ben de kendisine yazarım. Dr. Martino ile dün görüştüm. Gayet sevimli idi. Her suretle emrime tâbi olduğunu söyledi. Kahire'ye bir mektup dedim. Derhal kabul etti ve emin olmaklığımı ilâve etti. Gözlerinden öperim. Mahmut Muhtar Paşa Hazretlerine hürmetlerimi söyle ve bu çirkefe girmemesini kendisine anlat. Allah'a ısmarladık.

25 Nisan 1920
Sâî

Cahid'den yeni mektup almış isen bana yaz.

---

(8) Talât Paşa'nın bu mektubu ile evvelkisi arasında hemen tam üç ay fasıla var. Biri Almanya'da diğeri İsviçre'de bulunan iki dostun bu kadar uzun müddet birbirlerinden habersiz kalmaları kabil olamıyacağı için acaba arada kaybolmuş mektuplar var mıdır? diye Cavid'in hâtıralarına baktım. Oradan anladığıma göre, Talât 27 martta İsviçre'ye Bhal şehrine gelmiştir. İsviçre'ye seyahatinin asıl sebebi Anadolu'dan gelmiş olan Edip Servet Bey'i görmektir. Talât ile Cavid İsviçre'de görüşüyorlar. Talât sonra Roma'ya gidiyor, avdetinde yine İsviçre'ye uğruyor. Talât, Cavid'e memlekete gitmek fikrinde olduğunu söylüyor. Cavid, hâtıralarında, onu fikrinden caydırdığını şu suretle izah etmektedir: *«Kendisinin dahile gitmesi bir çoklarının hasetlerini mucip olacağından, yeniden ihtiraslara ve dedikodulara meydan açacağından bundan şimdilik katiyen tevakki eylemesini, ancak Mustafa Kemal de dahil olmak üzere oradaki kuvvetlerden bir katî dâvet gelecek olursa o zaman buna icabet edebileceğini söyledim ve zannediyorum ki ikna ettim».*

(9) Mustafa Kemal Paşa

(10) Nuri Conker.

(11) Kırımlı Seyit Ahmet Cafer.

Talât Paşa: Enver'den haber alamıyoruz...

Kardeşim Cavid'ciğim,

Ali Bey'den hâlâ haber alınmadı. Yeni bir havadis yoktur. Edip Bey(12) Memduh Şevket'in cumartesi günü dahile gitmek mecburiyetinde olduğunu ve talimata intizar ettiğini cevaben telgrafla bildirdi. Zannederim, bundan evelki mektubumda Ahmet Rüstem, Muhtar ve Memduh Şevket Beylerin dahile gitmek üzere Roma'ya geldiklerini yazmıştım. Bu haber üzerine Memduh'u Berlin'e davet etmiştim.

Cafer Paris'e gitti mi? Rica ederim bana yaz. Şerif Paşa'nın parası hakkında Oskar ile görüştüm. Müddetle verirse yüzde üç buçuk her vakit alabilmek üzere bir buçuk faiz vereceklerini söyledi.

Pasaportunu leffen gönderiyorum. Vusulünü bildir.

Biz buradayız. Büroyu teşkil ettik. Matbuat bürosu Lâhey, Lausanne ve Roma ile tesis-i münasebet edeceklerdir. Arif Cemil daimî olarak büroda çalışacaktır. Harun'a(13) haber veriniz ve lütfen Harun'un adresini bana bildiriniz.

Balcı Ziya (14) gözlerinden öpüyor. Baha ve Rüsuhî Beyler keza. Halit daha buradadır. Gitmek üzeredirler. Ben de gözlerinden öperim kardeşim.

1 Mayıs 192[?]

Sâî

---

(12) Edip Servet.

(13) Lausanne'da Türk Talebe Cemiyeti Reisi.

(14) Balcı Ziya, İttihatçılara yakın bir zengin manifatura tüccarı. Sultanhamam'da Balcılar mağazasının sahibi olup, 1909 da Avusturya mallarına uygulanan boykotun elebaşılarındandı ve Boykot Komitesinin reisi idi. (OSK.)

Talât Paşa: Biz burada bir miting yapacağız...

Cavid Bey kardeşim,

Bununla size üç mektup oluyor, yazıyorum, hiç birisine cevap alamadım. Acaba Lausanne'da değil misin? Paris'e gidip gitmediğini sormuştum. Bu meseleye ben çok ehemmiyet veriyorum. Şerif Paşa'dan telgraf gelmese bile yine gitmesini söylemiştim. Kuzum Cavidciğim, buna dair bana yaz.

Son mektubumda burada bir Matbuat Bürosu tesis ettiğimizi yazmıştım. Bu Büro Türkocağı ile doğrudan doğruya temasa gelecek. Sizden Harun'un adresini istemiştim. Lütfen onu da biran evvel bildir.

Buradaki Büro kupürler almak istiyor. Almanya'da kupürlerden istifade olunuyor. Ben kendilerine size yazacağımı vâdettim. Sen abone olur ve okuduktan sonra buraya bizim evin adresine gönderirsen minnettar kalacaklar.

Bizim şerait-i sulhiyenin tebliğinden sonra, Büro bir miting tertibini düşündü. Bu mitinge Türkler, Araplar, Hintliler, Mısırlılar, Azerbaycanlılar iştirâk edecektir. Miting neticesinde bir protesto telgrafı yazılacaktır. Mukaddemede milletlerin hukukuna riayet edilmediğinden bahsolunarak İzmir, Edirne ve vilâyat-ı şarkiyedeki Türk ekseriyeti istatistiklere müsteniden zikrolunacaktır. Protesto telgrafı reis-i hükûmetlere, bizim delegasyona ve Humanité Gazatesi'ne yazılacaktır. Orada böyle bir miting tertibi muvafık olur zannındayım.

Cevabına şiddetle intizar eder, gözlerinden öperim.

Kemal çocukların parasını göndermiş. Vüsulünü bana yaz.

9 Mayıs 1920

Sâî

Talât Paşa: Tevfik Rüştü bana mektup yazmış...

Cavid'ciğim,

Buraya geldikten bir hafta sonra Mısırlı Fuat Bey'den[15] temas etmek istediğimiz zatın Ceneve'ye[16] geldiği haberini aldım. Bir gün sonra da Zürih'te mülâkat mümkün olacağı bildirildi. Vize muamelesini yapmak mümkün olmadığından Constance'da görüşmeği telefonla kararlaştırdık ve derhal Münih'e, oradan da Constance'a gittim. Onlar da geldiler. İki buçuk saat kadar hudutta görüştük. Her noktada müttefik kaldık. İstikbalde müştereken çalışmağa karar verdik. Paris'e gittiler. Avdetlerinde Bâle'de tekrar görüşmekliğimiz takarrür etti. Korkma, oraya başka pasaportla gideceğim.

Dün, Hüseyin Ragıp namında bir zatın ve Roma'dan gönderilmiş bir mektup aldım. İçinde Tevfik Rüştü'nün de bir mektubu çıktı. Tevfik Rüştü Hüseyin Ragıb'ı tavsiye ediyor. Hüseyin Ragıp da bir hafta sonra Ankara'ya gideceğinden oraya bir tebligatım olup olmadığını soruyor. Ve Tevfik Rüştü'nün Ankara'da bulunduğunu bildiriyor. Ben buraca olan teşebbüsatımızdan bir nebze bahsettim. Tasavvurutımızı da Nuri ve Edip Beyler vasıtasıyla bildirdiğimizi ve onlara biran evvel cevap verilmesini yazdım. Aynı zat Arif Cemil'e de bir mektup yazarak Rodos ve Roma'da bir propaganda merkezi tesis etmek istediklerini bildirmiş ve kendisinden muavenet istemiş. O da bizim büro teşkilâtından bahsederek cevap yazmış. Ben yeni hiç bir malûmat almadım. Sende varsa yaz. Yunanlılar zannedersem ümit ettikleri kadar kolay muvaffak olamıyorlar. Akhisar, Alaşehir fütuhatından başka gazetelerde bir şey göremedim. Benim hastalığım tamamen geçti. Daha bir on gün kadar burada kaldıktan sonra Berlin'e avdet edeceğim ve hareketimi ayrıca yazarım.

Hayriye arz-ı ihlâs ediyor ve iskarpinlere teşekkür yazmaklığımı söyledi.

---

(15) Eski İsviçre Sefirimiz Fuat Selim Bey olacak zannederim.

(16) Cenevre olmak icabeder.

Mahmut Muhtar avdet etmiş ve malûmat getirmişse bana Kissingen'e yaz. Yeni bir haber alırsam ben de yazarım.

Cafer'in gözlerinden öperim. Bana mektup yazmasını lütfen kendisine söyleyin.

Gözlerinden öperim kardeşim.(17)

5 Temmuz

Sâî

---

(17) Talât'ın elimizde 5 Temmuz 1920 ve sadece 5 Temmuz tarihini taşıyan iki mektubu vardır. Arada ki iki aylık zamanın muhaberesiz geçmesi imkânsız olduğu için sebebini Cavid'in hâtıralarında aradım. Bu hatıralardan anlaşıldığına göre, Cavid 28 Mayıs 1920'de Berlin'de bulunuyordu. O gün, Talât Paşa ile görüşmüşlerdir. Ne görüştüklerine dair tafsilât yok. Yalnız, Cemal'in, Baha'nın ve pederinin birlikte gittiklerini Talât'ın söylediğini kaydediyor.
Cavid, Berlin'den Viyana'ya gitmiş, sonra, 8 Haziran 1920'de tekrar Berlin'e dönmüş ve 11 Haziran'da Talât'la birlikte Berlin'deki Matbuat Bürosunu ziyaret etmiştir. Bu suretle muhaberedeki fasıla izah edilmiş oluyor.
Talât'ın Cavid'e yazmış olduğu 5 temmuz tarihli iki mektuba gelince, bunlardan sene işaretini taşıyan mektup behemehal 1920 senesine ait olmak icabeder. Çünkü Talât 1921 martında şehit olmuştu. 1919 Temmuzunda da Cavid'le muhabereleri başlamamıştı. Ancak, 5 Temmuz 1920 tarihli mektubunun tarihinde bir yanlışlık olmak icabediyor. Çünkü 19 Temmuz tarihli mektubuna dört gün evvel aldığım diye söze başlıyor. Binaenaleyh, bunun 25 Temmuzda yazılmış olması muhtemeldir.

Talât Paşa: Bizim eşekler bilmem bunu anlayacak mı?...

14 Temmuz 1920

Azizim Cavid'ciğim,[18]

9 Temmuz tarihli mektubunu bugün aldım. Demekki beş günde gelmiş. Biz daha bir hafta burada kalacağız. Şu halde bu mektubun cevabını Berlin'e göndermekliğin daha muvafık olacak. İnterlaken'den gönderdiğin kartlar evvelce gelmişti. Elbette sen de bizim kartları almışsındır.

Abdülhamid Said Bey'i gıyaben ben de tanıyorum. Bizim orduda bulunmuş, canlı hamiyetli bir genç imiş...[19]. Sırf teşkilât hakkında görüştüm. Bilmem sana söylemiş miydim? Bizim umumî İslâm memleketlerinde bir ihtilâl teşkilâtı vücuda getirmeği düşünmüş ve bir nizamname ihzar etmiştik. Bu nizamnameyi Mısır, Hindistan, Türkistan, hülâsa bilumum İslâm memleketlerinde tatbik ettirmek istiyoruz. Esaslarda tamamiyle mutabık kaldık. Mülâkatımız sırf bu maksatla husule gelmiştir. Son derece ihtiyatlı davranmak mecburiyetinde olduklarından bu teşebbüsten kimsenin haberdar olmasını arzu etmiyorlar. Hattâ en emin oldukları hemşerilerinden bile gizli tutmak istiyorlar. Binaenaleyh, sen bil ve fakat hiç bir Mısırlıya bundan bahsetme. Hattâ ikinci bir mektubunda münasebet düşer de bahsedersen o zatın isminden bahsetme. Bu mektubumu yırtmayacak isen isminin üzerini iyice sil...[20] Gelen mühim bir şahsiyet değildir.

Hüseyin Ragıb'a ben bir cevap yazdım. Aynı zamanda Nazım da kendisi ve Tevfik Rüştü mektuplar göndermişler. O da cevap yazmış. Bilmem hareketinden evvel aldı mı? Dün Lucerne'den Mehmet imzasıyla bir mektup aldım. İsmail Hakkı Paşa'nın yazısına benzettim. Anadolu'dan aldığı evrakı gönderdiğini ve benden bir vagon kağıtlı hurufat istediklerini yazıyor. Gösterdiği adrese cevap yazarak izahat istedim. Senin buna dair malûmatın varsa bana yaz. Cafer'den bugün

(18) Bu mektup Sanatorium «Meues Kurhaus» antentli kağıt üzerinedir. Sanatoryumun Bad Kissingen'de olduğu matbudur.

(19) Buradaki kelime, mektubun içinde Talât'ın tavsiye ve ihtarı üzerine Cavid tarafından okunmaz surette mürekkeple karartılmıştır.

(20) Buradaki bir kelimeyi de Cavid karalamış olacak.

mektup aldım. Kendisine Berlin'e avdetten sonra mufassal cevap yazacağımı söyle. Ve bir aralık Berlin'e gelmesi muvafık olur. Esasen evvelce bunu düşünüyordu. Öyle bir karar verirse bana yazsın.

Cemal Paşa'dan, iki gün evvel, Moskova'dan gönderilmiş bir mektup aldım. Rus kuryesiyle gönderdiği ilk mektubunda tafsilâtı lâzımeyi verdiğinden bahsediyor. O mektubu daha almadım. Kop'tan aramalarını Berlin'e yazdım. Bu mektupta kendisinin daha bir hafta Moskova'da kaldıktan sonra Afganistan'a hareket etmesi muvafık görüldüğünü ve Halil Paşa ile Baha'nın Kazan tarikiyle Bakü'ye, oradan da dahile giderek Mustafa Kemal ile görüşeceklerini ve Ruslar'dan bir heyetin de bir miktar altın para ile kendilerine refakat edeceğini yazıyor.

Maksad-ı seyyahati de şu yolda izah ediyor. (Mektubun tarihi Hazirandır, günü yazılmamış): Mustafa Kemal'in ahiren Fransızlarla mütareke akdetmesi ve İngiliz gazetelerinde İngilizlerin Türklere karşı tebdili siyaset edeceklerinden bahsolunması ve bunların telsiz telgrafla Moskova'ya gelmesi Rusları fazla telâşa düşürmüş ve Mustafa Kemal'in tebdil-i meslek etmesi pek fena olacağını söylemişler. İşte binaenaleyh *nikiler bu ciheti anlatmak üzere seyahat ediyorlarmış. Aynı zamanda Halil Paşa, Mezopotamya cihetinin kumandasını deruhte etmiş. Cemal kendisinin Afgan'da, Halil'in Bağdat'ta büyük işlere muvaffak olacağını yazıyor ve pek ziyade nikbin olduğunu da ilâve ediyor. Ve bütün bunların bir müddet gizli tutulmasını rica ediyor. Benim hoşuma giden cihet evvelâ Cemal'in Afganistan'a gitmesi, ikincisi de Bolşeviklerin telâşı. Bunları Edib'e yazdım ve dahile bildirmesini söyledim. Çiçerin'in M. Paşa'ya olan mektubuna bakılırsa sonradan anlaşmış olmalı. Fakat bu anlaşmadan bana da bahsediyor amma tafsilât vermiyor. Sen istersen bu havadislerden tarz-ı münasiple Cahid'e bahset[21]. Polonya yolu temin edilirse bir aralık ben de Moskova'ya gitmek niyetindeyim. Daha evvel belki görüşürüz, olmazsa mektuplaşırız.

Benim hakkımdaki tahkikat zannederim Fransız kantonunda yapılmış olacak[22]. Başka bir nam ve Bâle'e gitmekliğimde bir mahzur olmasa gerek. Maamafih sen bu husustaki mütaleanı yaz.

---

(21) Bu tarihte Malta'da esir bulunan Hüseyin Cahid (Yalçın).

(22) Bu sırada İsviçre zabıtası Talât'ın başka bir nama çıkarılmış bir pasaport ile İsviçre'ye gelmesi hakkında tahkikat yapıyordu.

Son gelen Fransız gazetelerinde Damat Paşa'ya muahedeyi olduğu gibi kabul ve imza etmesi teklif edileceğini ve adem-i kabulü halinde hali muhasamanın avdet edeceğinin tebliğ olunacağını gördüm. Bundan İngilizlerin vaziyet-i hukukiyeyi ıslah ederek sonuna kadar mücadeleye karar verdikleri anlaşılıyor. Bilmem bizim eşekler de(23) bunu anlıyacaklar mı? Muhtar Paşa'dan yeni bir malûmat alırsan kuzum Cavid'ciğim bana da yaz. Bize de yazacak başka bir şey kalmadı. Hayriye bilhassa selâm ediyor. Molla'yı görürsen selâmımı ve münasip suretle bu havadisleri söyle. Biraz müteselli olsun. Hanımın rahatsızlığı beni de Hayriye'yi de pek müteessir etti. Bir hafta evvel Kemal Bey buraya gelmişti. Bu bahislerden onun da haberi yok. Hâlen sıhhatına dair yeni bir şey biliyorsan onu da yaz. Rıza Bey benim bildiğim Çolak Rıza Bey ise selâmımı söyle ve gözlerinden öperim aziz kardeşim.

Sâî

Halide hanımın mektuplarından hiç bahsetmiyorsun. Gelecek mektubunda mütalâatını, tasavvuratını bana yaz.

(23) Burada Damat Ferit Paşa hükûmetinden bahsediliyor.

Talât Paşa: Bakü'deki ihtilâli bizimkiler yapmış...

Kardeşim Cavid'ciğim,

19 Temmuz tarihli mektubunu dört gün evvel aldım. Yeni bir Moskova sevkiyatıyla meşgul olduğumdan cevabını ancakbugün yazabiliyorum.

1 – Anadolu işleri henüz yoluna girmeden Rum harekâtı onları epeyce şaşırtmış olacak. Avrupa işlerini büsbütün unuttular. Berlin'den hurufat istemeleri de bunu gösteriyor. Edîp Bey'den aldığım mektupta Fevzi Paşa'nın bir çok siparişatta bulunduğundan bahsediyor ve para göndermediklerinden Romanya'da Basri'de bulunan iaşe parasından istifadeyi yazıyor. Edib'i Anadolu'ya davet etmişler. Üç gün sonra hareket edeceğini yazdı. Belki onlara buranın vaziyetini anlatmağa muvaffak olur.

2 – Cafer'in buraya gelmesi o kadar külfetli değildir. Maamafih bu seyahati âtiye tâlik edebilir.

3 – Halid'in[24] hâlâ birinci mektubu gelmedi. Kafkasya'dan Moskova tarikiyle gelen bir Türk zabiti Talât'tan[25] bir mektup getirdi. Halit, Halil, Baha Şakir de Moskova'da o mektuba tahşiyeler yazmışlar. Müzakere ve mukarrerata dair o mektupta da tafsilât yok. Yalnız Türkiye'ye her şey vaadolunduğunu müphem bir surette yazıyorlar. Talât artık tamamen yoldan olmuş. Bakü'de Yeni Yol namıyla bir gazete çıkardığını âtiden pek ümitvar bulunduğunu, Bakü ihtilâlini kendileri yaptıklarını yazıyor. Ali meselesi hakikaten bir sır. Ancak senden gizli değil. Aylarca uzun bir serencam, macera geçirdikten ve pek büyük tehlikelere maruz kaldıktan sonra on gün evvel çıkageldi [26]. Akşam maiyetinde bizim Hayretî, Ziya Bey, Fuat Mısırlı olduğu halde doğrudan doğruya hareket etti. Müsaade edersen burada fazla tafsilât vermeyim. On gün sonra mahalli maksuda vâsıl olacaktır. Alacağım tafsilâtı

(24) Cemal Paşa.
(25) Küçük Talât.
(26) Mektubun burasının üstüne Talât Paşa «gayet mahrem» kelimelerini yazarak altını da çizmiştir.

yazarım. Benim gittiğim yoldan gitti. Muvasalatından sonra, göreceği lüzum üzerine ben de aynı yoldan gidip ve yine avdet edeceğim.

4 – Mısırlılar, şayet behemehal görüşmek elzem ise Costance'a gelmelerini yazdım. Her türlü ihtimale karşı Bâle'e gitmeyi ben de muvafık bulmadım.

5 – Muhtar Paşa'dan yeni bir şey öğrenmiş isen yaz. Molla'ya mektup yolladım. Münih'e gelmiş. Telefonda görüştüm.

6 – Halide Hanımla muhabere tesis etmeğe çalışmaklığın muvafık olur. Lâhey ataşemiliteri Nuri Bey Antalya'dan bana bir adres gönderdi. O vasıta ile sen de yazabilirsin. (Antalya Rüsumat Müdürü Ali İhsan Bey) Nuri vasıtasıyla göndermek istersen üzerine Pour Sarım Ossman diye yazarsın.

Nâzım Macarların daveti üzerine Peşte'ye gitti. Avdetinde muhaveratının neticesini yazarım. Yeni kabinenin tekrar Ferid'in riyasetinde teşekkül ettiğini Temps yazıyor. Mustafa Sabri'nin şeyhülislâm olduğuna bakılırsa mutedil Hürriyet ve İtilâfçılardan mürekkep olduğu anlaşılıyor. Muahede-i sulhiyedeki Anadolu'da tesis-i asayiş kaydı pek fena. Muvaffak olamadıkları takdirde imzanın kıymeti yok demektir. Bizimkiler kendilerini bağlıyorlar. Ötekiler tamamen muhtar. Eugene on beş gün sonra buraya geleceğini söyledi. Şayet doğru ise buraya naklini muvafık görmediğim işleri burada görüşürüz. Cahid'den yeni mektup almış isen lütfen yaz. Gözlerinden öper, Cafer'e, Muhtar Paşa'ya selâm ederim.

5 Temmuz 920[27]

Sâî

(27) Daha önce belirtildiği gibi bu tarihin 25 Temmuz olması icap ediyor.

Talât Paşa: Çıplak 79 kiloyum, kasaba et borcum yok...

Kardeşim Cavid'ciğim,[28]

15 Ağustos tarihli mektubunu aldım. İnşallah kür'den istifade ettin. Maaşallah pek ihtiyacın da yoktu. Ben kür'den sonra epeyce hafifledim. Çıplak yetmiş dokuz kiloyum. İstanbul'da iken yüz yedi kilo idim. Ne ise kasaba et borcumuz yok.

Ali Bey'in pederine para göndermelerini Naciye Hanıma söylettim. Karasu epey zamandır İstanbul'da bulunuyor. Lütfen bu ciheti Rahmi'ye yaz.

Edip'ten uzun uzun mektuplar aldım. Bir aralık İtalyanların kendisinden şüphe ettiklerine zahip olduğunu yazdı. Ben burada sefiri görerek lâzım gelen şahadette bulundum. Son mektubunda İngilizlerin kendisini takip ettiği cihetle şu aralık Anadolu'ya gitmesine muvafakat olunmadığının kendisine tefhim edildiğini ve emniyet-i tammenin mevcut olduğunu yazıyor. Filhakika Mehmet Ali Roma'ya habersiz gelmiş ve pek az kalmış ve bundan dolayı seni dâvet edememişler.

Anadolu'dan yeni bir haber biz de almadık. Nuri Bey de daha bir şey yazmadı.

Ali Bey dün telsiz telgrafla Moskova'ya muvasalatını bildirdi. Orada bulunan Mustafa Kemal heyetiyle görüşmüş. Mektup gelirse sana da yazarım. Buraya geldiği zaman, eniştesi Nâzım vardı. Viyana'ya avdetinde vukuatı Hilmi Paşa'ya yazmış olacak. Ben yolda sana tafsilât yazmamıştım. Ondan yirmi gün evvel Berlin'de olduğuna dair Fuat Selim Bey'in malûmatı doğru değildir. Ne ise elhamdülillâh artık vâsıl oldu.

Ahmet Rıza eserinden büroya göndermiş. Kendisine verdiğin cevap çok iyi.

Benim bir defa oraya gitmekliğim lâzım. Bittabi ihtarın veçhile son derece ihtiyatlı olmağa çalışacağım. Bu lüzumu sana da tafsilâtıyla yazsam hak verirsin. İşi esaslı bir surette halletmek lâzım. İstikbalen bu

(28) Talât'ın bu mektubu tamamen tarihsizdir. Fakat münderecatına nazaran sıra itibariyle buraya dercedilmesi lâzım geliyor.

adamlarla çalışmak mecburiyetindeyiz. İleride vereceğim kararı sana da yazarım. Bugünlük başka bir şey yok. Bâki gözlerinden öperim kardeşim.

Sâî

Talât Paşa: Bekir Sami bana ufak bir pusula göndermiş...

9 Ağustos 1920 (29)

Cavid Bey Kardeşime,

1 -- Lausanne'a avdet edeceğini yazıyorsun. İşte ben de bu mektubumu doğruca eline gider diye müstacelen yazıyorum. Benim zayıflamaklığımın hiç ehemmiyeti yok. Düşmanlarla uğraşacak kadar kendimde kuvvet görüyorum.

Ali Bey'den bu hafta posta aldım. Mektubunun mühim fıkralarını sana nakledeyim. Evvelâ, seyahati bu defa gayet kolay ve rahat geçirmiş. Hududu geçtikten sonra Bolşeviklerin başkumandanıyla görüşmüş. O da kendisini bir yataklı vagonla Moskova'ya kadar göndermiş. Moskova'da Çiçerin ile iki defa görüşmüş. Lenin ile hâlâ görüşememiş.

A'zamiyyun [Bolşevikler] Müslüman âlemiyle çalışmak esasını kabul etmiş ve her türlü muaveneti vâdetmişler. Moskova'da bulunan yeni ve müstakil Müslüman cumhuriyetler murahhaslarıyla da görüşmüş. Umumî Komünist esasını kabul etmiş olmakla beraber hissiyat ve muhabbet-i İslâmiyelerini muhafaza ediyorlarmış. Orada Ankara'dan gelen heyeti bulmuş. Heyet Bekir Sami'nin riyaseti altında Yusuf Kemal, me-Osman (Süleyman Necmi'nin kardeşi olacak), Doktor İbrahim Tali' istihbarat müdürü Seyfi Bey'den mürekkep imiş. Talimatları Bolşeviklerle bir ittifak akdetmek, muavenet-i maliye ve fiiliyelerini temin eylemek ve Bayazıt, Nahcivan yoliyle Kafkasya'ya iltisak peyda etmek.

---

(29) Talât'ın bu mektubu 9 Ağustos 1920 tarihini taşıyor. Fakat içinde Enver'den aldığı 18 ağustos tarihli mektuptan bahis vardır. Binaenaleyh bu iki tarihten biri olmak icap eder Mektubun münderecatına bakarak dalgınlığın Talât'tan olduğuna hükmettiğimiz için sırasını böyle tespit etmeyi münasip gördük.

Rusları pek müsait bulmuşlar. Bekir Sami Bey bana da ufak bir pusula göndermiş. Ümitvar görünüyor ve bizim muvaffakıyetimize de dua ediyor. Avrupa'da adamları olmadığından şikâyet etmişler ve bütün Avrupa'da kendilerini temsil için benden rica edeceklermiş. Bir vekâletname göndermelerini Ankara'ya yazmışlar. Mütehassısları olmadığından da şikâyet ediyorlarmış. Ali Bey buradan tayyare ve otomobil makinisti ve fişenk ve sair cephane imalini bilir beş altı mütehassısın müstacelen Moskova tarikiyle izamını bana yazıyor. Ben de teşebbüsat-ı lâzimede bulundum.

Mektup 18 Ağustos tarihinde yazılmış. O vakit Lehistan tarikinin açılması muhakkaktı. Tabiî şimdi vaziyet değişti. Yani sevkiyat pek kolay olmıyacak. Maamafih bir yolumuz vardır. İşte ben de o yaldan girmek istiyorum. Ali Bey'in en mühim işarını sana harfiyen yazıyorum. Cahid'e bildir: «Bir de, unuttumdu, eğer mümkünse pedere Malta'ya yaz ve arkadaşlara tebşir et ki Bakü'de tutulmuş olan seksen İngiliz esirine mukabil bizim Malta'daki mahpuslardan seksen kişi ile mübadele edilecektir. Listesini de bulursam belki lef ederim. Azerbaycanlılar bunu bu suretle kabul ettiler».

Liste çıkmadı. Bu işarla Times de görmüş olacağın fıkra birleşince bir mâna çıkıyor. İngilizlerin bunu yapacağına hiç aklım ermiyor. Bilmem sen ne dersin. Ancak hayatları bir dereceye kadar temin edilmiş demektir. İtalya sefiri Garoni'nin tayini bize bir cemile olduğunu Baha suret-i mahsusada tebliğ etti.

Ben belki daha on beş yirmi gün burada kalacağım.Derhal cevap yazarsan alırım.

Bir de benim saatten ne haber? Tamiri mümkün olacak mı? Mütehassirane gözlerinden öperim kardeşim. Hayriye mahsus selâm ediyor. Ali Bey'in ve benim Cafer'e yazdığım mektupları da oku.

Sâî

Talât Paşa: Enver Hindistan'da ihtilâl hazırlıyormuş...

Kardeşim Cavid'ciğim,

Son mektubunun cevabı biraz uzadı. Vaziyetin tenevvürü için intizar ettim. Seyahatimi Ali Bey'in Bakü'den Moskova'ya avdetine talik etmiştim. Halbuki iki gün evvel kendisi geldi. Gazetelerde Almanya'ya geldiklerini ve Hale'ye gittiklerini okuduğun seyyahlarla birlikte geldi. Beş on gün sonra avdet edecektir.

1 – Bakü'de eski Rus İmparatorluğu haricindeki İslâm memleketlerdeki ihtilâl teşkilâtlarıyla teşrik-i mesaiye ve düşman-ı muayyene karşı çalışmağa karar verilmiş ve bu mesaiyi tanzim için bir büro teşkil edilmiş. Taşkent'te, Türkistan-ı Çînî'de merkezler tesis olunacak Hindistan ihtilâli ihzar olunacak imiş.

2 – Moskova'da bütün İslâm memleketlerin delegelerinden mürekkep bir propaganda bürosu tesis edilecek ve muhtelif lisanlarla neşriyat yapılacak.

3 – Anadolu'ya para, esliha ve cephane ile muavenet edilecek. Bir miktar silâh ve para gönderilmiş.

Hülâsatül-hülâsa olarak bugünkü teşebbüsat bundan ibaret. Tafsilâta girmiyorum. Senin keskin zekân için bu kadar yeter. Ben bütün bunları karşımızdaki düşmanı korkutarak bizim sulhümüzde tâdilât yapmağa icbar edeceğini zannetmiyorum. Kendisiyle yalnız iki defa görüştüm. Bittabi daha uzun uzun görüşecek ve düşüneceğiz. Sen de mütalâalarını yaz. Eğer vaziyetin müsait ise o burada iken bir kaç gün için gel, birlikte düşünelim.

İngilizler esirlerin mübadelesi hakkındaki teklifi reddetmişler. Cafer'e yazdığım mektuptaki fıkra sırf Kırım'a aitti. Bittabi bizim Moskova'ya tâbi olmaklığımız hatırıma gelmediği gibi öyle bir teklif de yoktur. Bolşevikler eski Rus İmparatorluğu dahilindeki milletlerin istiklâliyetini kabul etmekle beraber Sovyet konfederasyonunu kabullerinde musır ve müteassıp bulunuyorlar. Ukrayna ve Lehistan için böyle düşünen A'zamiyyûn [Bolşevikler] Kırım için istisna yapmaz demek istedim.

Geçenlerde Edip beni Münih'e dâvet etti. Anadolu hesabına bazı mübayaatta bulunuyor. Kendisine kredi göndermişler. Bu mübayaatta ve

kredi hususunda muavenetimi istedi. Askerler tuhaf. Wassermann'la dost olmaklığım her şeye kâfi zannolunuyor. Sonra İtalyanların Bolşeviklere yapmak istediği ve vasıtamızla bir tekliften bahsetti. Onu burada nakletmiyeceğim. Zaten bu mektubumu kısa kesiyorum. Postalara o kadar emniyetim yok. Eğer Berlin'e gelirsen uzun uzadıya görüşürüz. Gelmezsen netice-i teşebbüsat ve tasavvuratımızı emin bir vasıta ile sana yazarım.

Harun Büroya gönderdiği mektupta Avrupa'daki ricâlin Lausanne'da içtimaını teklif ediyor. Bu ricâlden murad kimlerdir? Maksat nedir? Bana yaz. İsmail Hakkı Paşa'nın işini Ali Bey'e devireddeceğim. O yapar. Gözlerinden öperim kardeşim. Hayriye bir kaç gün için kardeşiyle beraber Peşte'ye gitti.

16 Teşrinievvel 920

Sâî

Talât Paşa: Mustafa Kemal'i Meclis biraz sıkıyormuş...

Cavid'ciğim,

Anlıyorum ki, geçen defaki mektubunun cevabını uzattığım için bana gücenmişsin. Molla Bey'e yazdığın mektubunda Sâî'ye yazdım, yazdım, cevap alamadım. Ben de artık yazmamağa karar verdim diyorsun. Bu da darıldığına delâlet ediyor. Bunu vaziyet-i umumîyenin tevlit ettiği asabiyete hamlediyorum. Fazla olarak *yalnızlık* da seni *fazla sıkıyor*. Yoksa birbiri arkasından gönderdiğin iki mektubun cevabını on beş gün kadar tehir ettiğimden dolayı benimle muhabereyi katedecek kadar hiddet tabiî ve ciddî bir şey değildir. Çok defa, yazacak bir şey bulamadığımdan dolayı bana cevap vermediğini yazdın. İşte o on beş gün zarfında ben de sana yazacak vaziyette değildim. Yeni bir şey olmadıktan başka Moskova'ya gidip gitmemek için de bir karar vermemiştim. Ne ise, bu tafsilât üzerine de beni haksız buluyorsan ben derhal af dilerim.

Salârüddevle'ye dair gönderdiğin mektupta hiddet baki. Sen de teslim edersin ki hususat-ı şahsiyede daha az şerefli ve daha fazla correct'im. Bu zata kati cevap vermediğimin esbabını biliyorsun. Ali Bey giderken, ben Ruslarla görüşür, neticesini size yazarım, demişti. Yaza-

madı ve bittabi ben de cevap veremedim. Kaldı ki bu zat yalnız âdi bir cevap istemiyordu. Teklifi kabul edildiği takdirde borçlarını vermek üzere yirmi bin, her ay Neufchatel'de ailesine verilmek üzere de iki bin frank istiyordu. Mektubunu Ali Bey'e verdim ve görüştüm. Şu sırada İran hanedanı saltanatından birinin ...(30) gitmesine muvafakat etmiyeceklerini söyledi. Bu kendi mülâhazası, Maamafih, bir defa da onlardan soracak ve kendisine doğruca yazacak. İşte yine katî cevap veremiyoruz. Şu hale göre, sen istersen işi kes veyahut Ali Bey doğruca sizinle muhabere edecektir deyip kendini ve beni işin içinden çıkar.

Ali Bey sekiz on gün sonra tekrar avdet edecektir. Faydalı bazı mübayaat ile meşguldür. Kanaatine göre, azim mikyasta A'zamiyyûn'dan istifade âsân değilmiş. Başka yapacak bir iş olmadığından az ile kanaat etmek zarurîdir, diyor. A'zamiyyûn Mustafa Suphi vasıtasıyla memleket dahilinde de komünizm için çalışmak istiyormuş Türkiye Komünistlerinin şefi olarak onu tanıyormuş.

Geçen gün, Anadolu'dan Enver Bey isminde bir zat geldi. Hararetli, hamiyetli ve ittihatçı bir genç İzmir'de İttihat ve Terakki Mektebi Müdürü imiş. Şimdi Büyük Millet Meclisinde mebus. Pul tabettirmek üzere İtalya'ya gönderilmiş. Bu memuriyetini bizim İzmir murahhası ve şimdi iktisat vekili Celâl Bey tensip etmiş. Maksad Almanya'ya kadar gelip bizimle temas etmesi imiş. Geldi. Eyüp Sabri Bey'den, Celâl Bey'den mektuplar getirdi. Bizim Kör Ali Bey de bir program göndermiş. Teşkilâtımızın tanzim ve ihyası düşünülüyor. Eyüp Sabri dahile girmek zamanının geldiğine kani isek zemini ihzar etmek üzere yazmaklığımızı rica ediyor. Teşkilâtın ihyasına dair fikirlerimi yazdım. Program için bir müddet sonra cevap vereceğimizi söyledim. Şerif Bey'le beraber program üzerinde biraz çalışacağız. İkmalinden sonra reyini almak üzere sana da gönderirim.

Mustafa Kemal'i Meclis biraz sıkıyormuş. O da bizimkilerin Mecliste ve hariçte teşkilât yapmalarını arzu ediyormuş ve itiraf ediyormuş ki İttihatçıların fena dedikleri içinde iyisine tesadüf etmedim.

Bakü içtimaında Anadolu'dan eski Trabzon Meb'usu Hafız Mehmet de bulunmuş. Onlar da memlekette komünist cereyanına mâni olmak için

---

(30) Mektupta bu kelime Cavid tarafından karalanmış olacak.

daha vasi bir programla eski teşkilâtın ihyası lüzumunu hissetmişler. Ali Bey de hazır olduğu halde onlar da bir program müsveddesi ihzar ederek Küçük Talât'la dahile göndermişler. Ben her iki programın biraz daha tetkikiyle teşkilâtımızı esaslı bir surette tanzim etmeği ve âtiyen bir kongrede programı tespit etmeği muvafık buluyorum ve öyle yazdım.

Celâl Sahir'den de bir mektup aldım. İstanbul'un kabine tebeddülüyle biraz geniş nefes aldığını, İzzet Paşa'yı gördüğünü, onun kalbinin de nefretle dolu olduğunu yazıyor. Yalnız, devlet meselesi ne olacak? diyor. Sen ne fikirdesin? Entente, Sevr muahedesinde ısrar edecek mi? Edecekse kuvve-i tediyeleri nedir? İstanbul meselesi mi yoksa Yunanlıları daha ileriye sevk etmek mi, yoksa bazı ufak tefek tâdilât yapacaklar mı? Sen oralarda ne duyuyorsun ve ne düşünüyorsun? Dargınlığın geçmiş ise bana yaz. Bir daha mektubunun cevabını uzatmam.

Hayriye yirmi gündür Peşte'de idi. Akşam geldi. Selâm ediyor. Nâzım, Rusûhi Beyler gözlerinden öpüyor, ben de gözlerinden öperim kardeşim.

5 Teşrinisani 920

Sâî

Benim saat tamir oldu mu? olmuşsa bir gelen ile gönderemez misin?

Talât Paşa: Benim eski yaver Mustafa Kemal taraftarı olmuş...

15 Teşrinisani 920

Kardeşim Cavid'ciğim,

İşte bu defa hiç vakit geçirmeksizin mektubuna cevap veriyorum. Bundan sonra da öyle hareket ederek bende de hissî vazifeperverî olduğunu ispata çalışacağım. 26 Teşrinievvel 920 tarihli mektubunu almıştım. Şimdiye kadar hiç bir mektubunuz zayi olmamıştır.

1 – Ali Bey hâlâ buradadır. Bekir Sami'den alınan bir haberde behemahal kendisinin vüruduna kadar talik-i hareket etmesi musirren rica olunuyor. Bu sebeple yolculuğunu tehir etti. Dün Ziya Bey'den Kazanlı bir talebe vasıtasıyla mektup aldım. Top, tüfek, para irsalâtına devam edilmekte olduğu bildiriliyor. Mikdar hakkında da malûmat veriyor. Son irsalâtın vüsulünde elli bin tüfek cephanesiyle beraber tam olacak. Şimdiye kadar yirmi altıbini vâsıl olmuş. Ali Bey'e nazaran Kafkasya ihtilâlini ve Rusların bu husustaki endişesi izale edilecek olursa yani oradan katiyen vaz geçtiğimize ve oraları kendi mukadderatına terk ettiğimize, daha doğrusu oralarda Sovyet idaresinin teessüsüne muvafakat eylediğimize dair Bolşeviklerde kanaat hasıl etmeğe muvaffak olur isek bizim memleket idare-i dahiliyesine müdahale etmemek şartıyla müştereken Anadolu ve Arabistan'da İngiliz ve Entente aleyhine çalışmak mümkündür. Her halde bugün başka yapılacak bir iş olmadığından Moskova ile hüsnü münasebeti idame etmek hayırlıdır kanaatindeyim. Mustafa Suphi şimdi Bakü'de bulunuyor ve orada intişar eden Yeni Dünya namındaki komünist gazetesinin ser muharrirliğini yapıyor. Bolşeviklerin nazarında Türk komünistlerin mümessili addolunuyormuş. Bakü konferansından sonra teşkil edilen encümen-i daimîde aza imiş.

2 – Ankara müzakeratı hakikaten hem mânâsız hem vakitsiz işlerle dolu. Ara sıra bize de geliyor. Yeni Gün Gazetesi de henüz mesleğini tayin edememiş. Böyle olması da tabiî. Mecliste fırka teşkilâtı yapılmamış. Herkes müstakil, serbest. Aklına geleni söylüyor. Hükûmete ve teşkilâta henüz bir şekl-i ciddî verilememiş. Sovyet ilân ettiklerine dair bir telgraf vardı. İşte bu havadis de henüz bir şeye karar vereme-

dıklerine delâlet ediyor. Daha bir müddet de böyle devam edecek zannederim. Ali Bey'in programından, Muhiddin, Yunus Nâdi'nin mülâkatından komünist olmıyarak Sovyet teşkilâtını kabul etmek istediklerini anlıyorum. Bunu en son ve en güzel bir şekl-i idare tasavvur ediyorlar. Halbuki onlar birbirine merbut ve zarureti halden mütevellid rejimlerdir. Biz de henüz o zaruret yok iken onu taklit etmenin mânâsı olmadığı gibi muvaffakıyet vereceğine de emin değilim. Biz daha iki dereceli intihapla adam akıllı mebus çıkaramıyoruz. Bu fikirlerimi İktisat Nâzırı Celâl Bey'e yazdım. Buraya gelen Enver Bey'e de söyledim. Bilmem doğru mu? Belki sen Sovyet sistemine taraftarsın!

3 – Ali Bey'in gönderdiği program müsveddesini belki mektuba leffen sana yolluyorum. Mütalâatınla beraber taahhütlü olarak bana iade edersin. Küçük Talât buna yakın. Bakü'den yaptıkları bir program müsveddesiyle dahile girmiş.

4 – Anadolu'da, bilhassa Bursa cihetinde son zamanlarda Yunanlıları epeyce sıkıştırmışlar. İstanbul'da çok iyi tesir yapmış. Benim yâverden kart aldım. Berâyi sıla Anadolu'ya gidip yine geleceğim diyor. O İzzet Paşa'nın, aynı zamanda Mustafa Kemal kafadarı ve Kemal'in sınıf arkadaşıdır. Avdetinde seyahatine dair tafsilât verecek.

Son günlerde vaziyet bize müsait bir şekil aldı. Hele Venizelos'un intihabatı kaybetmek tehlikesi var denilmesi tahakkuk edecek olursa Türkiye vaziyet-i Entente nazarında daha müşkilleşecek ve bitabı vaziyet bize daha müsait bir hale gelecek. Bilmem bundan ne derecelere kadar istifade olunacak. Yani yazdığım gibi, Entente muahededen ne gibi tadilâta muvafakat edecek veyahut yine senin düşündüğün gibi hiç bir karar veremiyerek hali hazırın devamına mı sebebiyet verecekler. Ben mecburiyeti katiye gösderdikçe arazi tâdilatına ve kontrollardan mühimlerinin kaldırılmasına muvafakat edeceklerini zannetmiyorum. Böyle esaslı bir tâdilât olmadıkça da Anadoludakiler itilâfa yanaşamazlar. (Yanaşmış olsalar bile aynı vaziyeti ihdas ve idame pek kolaydır). O halde ne olacak? Yalnız benim Yunanlıların edepsizliğinden bir ümidim var. Şımarıklığı son dereceye çıkarıp İngilizleri ve Fransızları fena halde gücendirebilirler. İşte o vakit arazi tadilâtını teslim etmiş olurlar. Benim havadislerim, düşündüklerim bunlar. Sen de oradakileri yazarsın. Gözlerinden öperim. Cafer'e, Harun'a selâm.

Saatimi yeniden iyi bir saatçiye ver. Saniye kaybetmiyecek derecede doğru gitmesini temin et. Çok rica ederim, bunu yap. Daha bir müddet İsviçre'de kalması bir fırsattır. Hiç olmazsa mükemmel ayar olsun.

Sâî

Programın suretini almadım. Zayi olmasın, kuzum Cavidciğim.

Talât Paşa: İngilizler beni Mustafa Kemal'e karşı kullanmak istiyorlar...

İki gözüm kardeşim,

Bu mektubun cevabını da biraz uzattım. Sebepsiz değil. Mektubunu aldığım gün vaktiyle Ali Bey'e olan teklif bana vaki oldu. Arada iki vasıta bulunuyordu. Nihayet, vasıtalardan birinin evinde yemekte ilk mülâkat vukubuldu. Temas edilen zat sefarete mensup bir binbaşıdır. Akademik mübahesattan sonra, bir aralık yalnız kalındı. Binbaşı tarafından garip bir suale maruz kaldım:

— Eğer tekrar mevkii iktidara gelirseniz, memleketinizin bakiyesinde temin-i intizama muvaffak olabilir misiniz?

Tabii, buna lâzım olan cevabı tafsilâtiyle verdim ve Sevr muahedesinde yapılacak tâdilata tâbidir cevabıyla ikmal ettim. Muharebe-i umumîyeyi bizim tarafın kaybetmesi bir fatalite idi. Çünkü Alman siyasiyunu meyanında askerlere meram anlatacak sahibi nüfuz kimse bulunmadı. Şimdi de şarkta buhran ve felâketin devamı bir fatalitedir. Çünkü Türklere itimat edilmiyor. İtimatsızlık devam ettikçe yalnız Anadolu'da değil, Irak'ta, İran'da, Kafkasya'da âsayiş takarrür edemiyecektir. Aksi takdirde, Türkler evvelce olduğu gibi, bütün şarkın her türlü karışıklığa karşı jandarmalığını ifa edecek, bundan da en ziyade yine kendileri istifade eyliyecektir. Son sözü; bakalım şu Kostantin meselesi ne suretle neticelenecek oldu.

İki gün sonra, vasıta tekrar geldi. Ekalliyetin hukuku temin edilmek şartıyla İzmir'in hakimiyet-i Osmaniye'de kalmasına, Trakya müs-

takil bir hükûmet olmakla beraber bizim bir komiserimizin bulunmasına, Irak'ın hâkimiyet-i Osmaniye'de bir Hidiv tarafından muhtariyetle idare olunmasına, keza Azerbaycan'ın da bu suretle idare edilmesine, Batum'un Türk kalmasına muvafakat edilmekte olduğunu ve fakat Mustafa Kemal'in üzerinde bir nüfuzum olup olmadığının anlaşılması lâzım geldiğini ve Enver Paşa Bolşeviklere karşı fazla angaje olduğundan ona meram anlatmak kabil olup olmadığını bilmek istediklerini söyledi. Ben de cevaben bu mesail o kadar mühim ve ciddîdir ki, sahib-i selâhiyet bir zat ile karşı karşıya gelmedikçe mütalea beyan edilemez, dedim.

Yine aynı zatın ifadesine göre, bu mülâkat sefirin malûmatı tahtında olmuş ve bu mesaili müzakere etmek üzere Londra'dan biri hariciye, biri harbiye nezaretinden iki memur gelmiş. Cuma günü akşamı binbaşı kendi evine yemeğe davet etti. Biraz tehlikeli olmakla beraber ben de kabul ettim. Bakalım orada kim bulunacak ve mübahase ne renk ve şekilde tecelli edecek.

İhsasatıma göre, ya bunlar bilmek istedikleri bazı şeyleri benden almak istiyorlar veyahut, Londra konferansında müzakeratın alacağı şekle göre böyle bir temas tesisini muvafık buluyorlar. Bir üçüncüsü de beni elde ederek cüzî tâdilâtla Mustafa Kemal'e karşı kullanmak istiyorlar. Bu şık belki vârid değilse de dostlarımızdan her şey beklenir.

Cafer Bey'den iki mektup aldım. Cevap yazamadım. Son mektubunda bir profesör vasıtasıyla sizin de bir temas tesis etmek üzere olduğunuzu ve ciddî bularak İtalya seyahatinden muvakkaten sarf-ı nazar ettiğinizi yazıyor. Temas ve mülâkata dair tafsilâta intizar edeceğim ve cuma günkü ziyafetten sonra da mülâkatımız neticesini ben yazacağım.

Bekir Sami Bakü tarikiyle Ankara'ya avdet etmiş. Hareketini telgrafla bildirdi. Ankara'dan Avrupa'ya gelmek niyetinde imiş. Bana yazdığı mektupta tekrar görüşeceğimizi ümit ediyor.

İstanbul'dan yeni hiç bir malûmat almadım. Hayri Efendi[31] Roma'ya gelmiş. Ne yapacağını bilmiyormuş. Molla Bey'e mektup yazarak reyini sormuş. Anadolu'ya gitmek arzu ediyormuş. Molla Bey de

(31) İttihat-Terakki'nin Şeyhülislâm ve Adliye Nazırı Hayri Bey [Ürgüplü].

bu ciheti tavsiye etmiş. Ali Bey hâlâ buradadır. Vaziyete göre hareket edecektir. Gözlerinden öperim kardeşim.

2 Kanunuevvel 920

Sâî

Nâzım ve Rüsuhî gözlerinden öperler.

Bu mektup münderecatından Cafer'e de malûmat vermenizi ve melfuf pusulayı lütfen kendisine tevdi etmenizi rica ederim.

Talât Paşa: Yapılacak şey, mücadeleye devam etmek...

19 Kanunuevvel 920

Aziz kardeşim,

Mektubunu dün aldım. Üç günde gelmiş. Halbuki Cami Bey'in 6 kanunuevvel tarihli mektubunu 16 kanunuevvelde aldım ve açık olarak geldi. Üzerinde sansür işareti de yoktu. Bu mektubu taahhütlü olarak ve postada kapayarak yollıyacağım.

Bugün Ali Bey de hazır olduğu halde, Roma'ya gitmek meselesini uzun uzadıya görüştük. Memleket haricinde bulunan Türk rical-i siyasiyesinin bir içtima akdetmesi fikri ......??!! tarafından ileri sürülmüştü. Maksatları da bu ricalin her biri kendi nokta-i nazarına göre bir siyaset takip etmekte olduğundan bunları bir yere cem ile nokta-i nazarları telif ve millî bir hedef-i siyasî tayin ettirmekti. Berlin'de Cafer Bey'e de izah ettiğim veçhile nokta-i nazarlarda hiç bir ihtilâf yoktur. Herkesin maksadı siyasî ve iktisadî müstakil bir Türkiye'nin vücude gelmesini temindir. Buna ne İslâm ne de Bolşevik siyaseti manidir. Bilâkis her iki siyaset bu gayeye vâsıl olmak için birer vasıtadır. Düşmanlarımız biz bu vesaite müracaat etmediğimiz halde bizi kendi siyasî ve iktisadî boyunduruğu altına almakta tereddüt etmediler. Belki o vesaite müracaattan sonra içlerinden bazıları tereddüte düştüler. Anadolu'nun iki seneden beri mukavemeti, Bolşeviklerin Anadolu'ya ve İslâm âlemine temayülü, Venizelos'un sükûtu bu tereddütü bir miktar daha tez-

yıl etti. Fazla izahat vermediğin için senin ne düşündüğünü bilmiyorum. Cafer'in ve o vasıta ile öğrendiğim Harun'un fikirlerini bildiğim için bu içtima hakkında onların fikrine göre muhakeme ediyorum. Onların fikrince bu içtimaın ruznamesi şudur:

İngilizler ve İslâm tebaası olan diğer Entente hükûmetleri neden Türklerin İttihad-ı İslâm siyasetinden tevahhuş ederek Türkiye'yi mahvetmek istiyorlar. Binaenaleyh, bütün Türk ricali siyasiyesi mazarratını yakinen gördükleri bu siyasetten tamamen vaz geçtiklerini itiraf ederek sırf millî bir siyaset takip ettiklerini resmen bu devletlere iblâğ etsin. O devletler buna kâni olurlarsa Türkiye'ye hakkı hayat verecekleri muhakkaktır.

Şimdiye kadar senin Fransızlarla, benim İngilizlerle vukua gelen temaslarımızda bu cihetler pek esaslı ve sarih surette görüşülmüştür. Netice bazıları zaaftan bazıları kanaat-i siyasiyelerinden dolayı bugünkü vaziyeti değiştirmiyor, veya değiştiremiyor. Şu halde yapılacak şey mücadeleye devamdır; bugünkü müşkilâtı tezyittir ve bu sırada her vasıtadan istifadedir. Bu ruzname ile vuku bulacak içtimadan iki zarar tasavvur ediyoruz. Biri yeniden düşmanlarımıza zayıfız zannını vermek, ikincisi teşrik-i mesaî ettiğimiz kuvvetleri hakkımızda tereddüde düşürmek.

Hilmi Paşa'nın Rifat Paşa'nın içtimaından hiç bir zarar mutasavver değildir. Senin ve bilhassa Anadolu'yu temsil eden Câmi Bey'in böyle bir içtimaa iştirâkini muzır görüyoruz. Diğerleri tamamen müstakil adamlardır ve memlekette hiç bir fikir ve kuvveti temsil etmemektedirler. Fakat sen ve Câmi Bey öyle değilsiniz.

Hülâsa, bu mülâzalarla benim Roma'ya gitmekliğim musip görülmedi. Eğer sen bu içtimadan başka bir maksat takip ediyorsan o maksadını temin etmeğe çalış.

Yazdığım son mülâkat nîm (yarı) resmî bir surette cereyan etti. Konsoloshanenin üst katında şampanyalı bir ziyafetten sonra vuku buldu. Başbaşa görüşüldü. Lausanne gençlerinin düşündükleri şeyler de ima ve ifham edildi. Bolbol notlar alındı. İşte bu kadar. Bugüne kadar bu haber zuhur etmedi. Son hissiyatım Ferid Paşa'ya mevkii yani her şeyi bidayeten kabul ettirmek, vaadleri âtiye tâlik etmek şeklidir. Câmi Bey'e mektubumu okursun. Onun mektubuna da ayrıca cevap yazacağım. Hareketini telgrafla bildirsin ki, kendisine otelde yer temin edeyim.

Edib'in gözlerinden öperim. Çoktan beri kendisinden mektup almadım. Sen ne yapacaksın? İtalya'da çok kalacak mısın? Sonra Lausanne'a mı döneceksin? Bana yaz.

Bir de bizim Ziya Bey oraya gitti. Moskova'da iken Bekir Sami eline bir mümessil vesikası vermiş. Bu zavallı sultânî aptallardandır. Söylediğini bilmez. Söyleneni de kendi arzusuna göre anlar. Pek çok potlar kırar. Cami Bey'e anlat. Yazı ve ayak işlerinde kullansın, işe yarar. Fakat sakın kafa işinde kullanmasın. Sforza ile vesaire ile temasına meydan vermesin.

Ben ve arkadaşlar gözlerinden öperiz. Hayriye mahsus selâmlar ediyor. 19

Sâî

26 Kanunusani 921

Kardeşim Cavid'ciğim[32],

Gazetelerde heyet meyanında Paris'e hareket ettiğini okuduğum için yalnız Câmi Bey Efendi'ye mektup gönderiyorum. Yoksa Masliyah ile Mustafa Şeref Bey'in seyahatine dair tafsilât verirdim. Bugün Mahmut Bey mektubunu getirdi. Müzakerata ve netice-i mukarrerata dair izahat verdi. Daha bir müddet orada kalacağını öğrendim. Cumartesi günü mektup göndereceğim. O günü Şekip Arslan Bey'in dostuna çaya dâvetliyim. En büyüklerinin yaveri de çayda bulunacak imiş. Mektubu o mülâkata talik ediyorum. Bak sana söyleyim Cavid'ciğim, o şakalardan vaz geç. Sonra ben de Davos'a yazarım ha![33]. Câmi Beyefendi'nin gözlerinden öperim. Ziya Bey'e samimane selâmlar. Sakın çakmasın, orada iken gördüğüm iyilikleri unutmuyorum.

Sâî

(32) Roma'da Palace Otelde Cavit Bey namına gönderilmiş bir kartpostaldır.
(33) Bunlar hususî hayata ait şakalardır.

Talât Paşa: Ben Anadolu'ya gitmek istiyorum...

Kardeşim Cavid'ciğim,

Kartta yazdığım mülâkat dün vukubuldu. Mübahasat yine akademik şekilde kaldı. Kralın yaveri hası ile de cuma günü yemek yiyeceğiz. Yani senin de düşündüğün gibi, her türlü ihtimale karşı teması muhafaza etmek için bu mülâkat ve dâvetler yapılıyor. Şu iyiliği var ki ben istediklerimi istediğim şekilde söyleyebiliyorum.

Ali Bey'le avdetimde uzun uzadıya görüştük. Bir dereceye kadar da anlaştık. O benim derhal memlekete gitmekliğimi teklif ediyor. Mütaleası da şudur: M.Kemal hiç bir vakitte buna muvafakat etmiyecektir. Emri vakii kabule müstaittir. Arkadaşlar da tereddütten kurtulabilecek. Binaenaleyh, madem ki vücudunuza ihtiyaç vardır, menfaatine çalışmalı. Kendisi bu hafta avdet edecek ve oradan dahile geçmek niyetindedir. Ben zemin hazırlanmaksızın gerek kendim gerek kendisi için mahzur görüyorum. Bu mütaleama karşı bu mesailde biraz da şahsî düşünmeğe müsaade edilmelidir, dedi. Bunun üzerine ben de kendi hakkında bir karar verebilmek için şahsî düşüneceğim, dedim ve ayrıldık. Nâzım ve Rusûhi ve Şeref Beyler'le müzakeremiz neticesinde Şeref Bey'i göndermeğe karar verdik. Enver'le telgraflaştık. Birlikte hareket etmek üzere Şeref Bey gitti. Ayın yirmi yedisinde Venedik'ten hareket ettiler. İşte buradaki vaziyet budur.

Anadolu'dan gelecek habere intizaren cuma günü Münih'e gitmeğe karar verdim. Beraberimde bir kısım eşyayı götüreceğim. Orada Abdullah'ın (34) evine bırakacağım ve Hayriye'nin bir kaç aylar orada kalabilip kalamıyacağını tetkik edeceğim. Niyetim on onbeş gün orada kalmaktır. Fevkalâde bir iş zuhur ederse Berlin'e avdetim tabiîdir. Sen şubat zarfında Berlin'e gelmek niyetinde idin. Bir kaç gün Münih'te kalır isem belki birlikte Berlin'e gideriz. Münih'te adresim:

Abdullah Hulûsi
Grunewald
bei München

(34) Talât'ın kayınbiraderi.

Câmi Bey'den hiç bir mektup almadım. Acaba işleri yolunda gidiyor mu? Anadolu'dan yeni havadis aldı mı? Benim Anadolu'ya giderek emri vaki yapmam hakkında fikri nedir? Lütfen Münih'e bana yaz. Molla'nın adresine de yazabilirsin.

Hayriye selâmlar ediyor.

Câmi Bey'in mektubunu Vedad'a verdim. Paranın Hamburg'da bir Türkte olduğunu söyledi. Kumaş kendisinden imiş. Aldım, Şeref Bey'le Ferit Bey'e gönderdim.

Cami Bey buradaki Büro için para gönderecekti. Ben Arif Cemil'i ayda iki mark (35) ile angaje ettim. Bundan böyle vücudunu bu işe hasrediyor. Daha biraz paramız olmakla beraber Hollânda'ya da gönderilmek üzere şimdiden beş on para gönderse fena olmaz.

Ziya Bey'e pek çok selâm. Sudi'ye selâmımı söyle de darılmasın. Gözlerinden öperim iki gözüm kardeşim. Mahmut Paşa'dan tafsilât aldım.

30 Kanunusani 1921

Sâî

(35) Burada «yüz» rakamı unutulmuş olacaktır.

Talât Paşa: Câmi Bey bunları lütfen Mustafa Kemal'e bildirsin...

2 Şubat 921

Cavid ve Câmi Bey Kardeşlerime,

Dün üç mühim mülâkatta bulundum. Sırasıyla arzediyorum:

1 – Vaktiyle Suchon'un yerine tayin edilen Amiral Hofmann General Verangel'in dostlarından bir Rus generalini bizim eve getirdi. Bu zat İstanbul'dan gelmiş. Çatalca ve Gelibolu'da bulunan ve miktarı elli bin kişiden ibaret olan Verangel ordusunu Entente, daha doğrusu Fransızlar, evvelâ kânunusani, sonra da temdiden ancak şubat nihayetine kadar iaşe edebileceğini suret-i katiyede söylemiş. General bu kuvvetlerin Mustafa Kemal ile teşrik-i mesaiye hazır olduğunu ve ilkbaharda her iki kuvvetin Bolşevikler aleyhine muvaffakiyetle hareket edebileceğini ve böyle bir ittifak hâsıl olursa bu kuvvetlerin Anadolu hesabına İstanbul'daki ecnebî kuvvetlerini de koğacağını söyledi. Ben de benim burada bir vazife ve salâhiyetim olmadığı ve Mustafa Kemal hâlen Bolşeviklere istinat etmek mecburiyetinde olduğundan onların aleyhinde hareket etmesi makul olamıyacağı cevabını verdim. Bu cevaptan sonra, general umumî bahislere girdi. Roma tarikiyle avdet edeceğinden Câmi Bey için kendisine bir kart verdim. Belki mülâkattan istifade eder.

2 – Yunan kralının eski Erkân-ı Harp Reisi General Metaxas benimle görüşmek arzusunu göstermiş. Bizim eve gelmek istemediğinden Madam Wangenheim'da birleşilmesi tensip edilmiş. Gittik. Madam bir aralık bizi yalnız bıraktı. Bahsi General açtı. Her iki tarafı Entente âlet olarak kullanmakta olduğundan iki tarafın anlaşması lüzumunu ileri sürdü ve bir çare-i hal bulunmasında âdeta ısrar etti. Ben de imkân olmadığından bahsettim. Kendileriyle Venizelos'un işgal ettiği yerleri kolay kolay terkedemeyeceklerini, bizimkilerin bu arazi meselesi hallolunmadıkça hiç bir itilâfa yanaşmıyacaklarını anlattım. Adalar ve Makedonya'nın Yunanistan'a iltihakından sonra aramızda mucib-i ihtilâl bir şey kalmadığından, bu son mesailin hallinden sonra belki tabiî bir ittifak husulü dahi mümkün olacağını söyledim ve Trakya'da ekseriyet İslâm olduğundan Garbî Trakya'yı muhafaza edebilmek için Şar-

kî Trakya'dan sarf-ı nazar etmelerini ve fakat bu da kendileri için güç olduğunu söyledim ve ona da bir sıfatım olmadığını, meseleyi akademikman düşündüğümü ilâve ettim. General mütemadiyen bir suret-i hal bulunmasında ısrar etti. Bu ısrarlar bir nevi zaafı gösteriyordu.

3 – Eve İtalya müsteşarı gelerek sefirin benden bir mülâkat talep ettiğini söyledi. Saat takarrür etti, gittim. Sforza'nın bir telgrafını okudu. Münderecatı şudur: Mustafa Kemal'in konferansa daveti kendi eseri olduğunun bana tebliği. Aynı zamanda İngilizler de Yunanlıları paraca vesairece istimal etmek ümidini zail olmadığından Anadolu'dan gönderilecek delegelerin küçük mesailde ısrar etmemesi için Anadolu nezdinde bütün nüfuzumun istimal edilmesi ve İngilizlerde sulh arzusunun da şiddetli olduğu ve her halde bu müsait vaziyet ve fıstaltan istifade edilmesi ve şayet konferansa gitmezden evvel kendisiyle görüşmek is'ersem Turin'de mülâkat mümkün olduğu ve selâm.

Ben de bütün bu tahavvülâtın İtalyanların ve bilhassa kendisinin eseri olduğuna kanaatimiz olduğunu ve vesayasından istifade edeceğimizi ve Cavid ve Câmi Beyler'le bâdelmüzakere bazı teşebbüsatta bulunacağımızı teşekkürat ve minnettarlığımızla beraber yazmasını rica ettim. Mülâkat lüzumunu hissedersem ayrıca haber vereceğimi söyledim. İhtimal aynı şeyler bilvasıta veya doğrudan doğruya sözlere de söylenmiştir. Son günlerde M.K. Paşa'ya ait beyanata itimat etmiyorum. İstanbul'dan geldiğine göre, İngilizleri tahrik için Tatavlada icat edilmiş zannediyorum. Bittabi bu adamlar çıldırmadılar. Söyledikleri nin hepsi konferansta muhik ve mantıkî esasata istinaden mülâyim bir lisanla müdafaa edilebilir.

Şimdi Câmi Bey'den ricam; bu mülâkatların ve mütaleatımın M.K.Paşa'ya telsiz telgrafla naklidir. Esasen kendisi de bu hususta bizi tavzif etmişti.

Mütaleatın konferansa bilâ kayd ü şart murahhas gönderilmesi ve murahhasımızın menafi-i milliyemizi âzâmî surette istihsale çalışmasıdır. Teferrüat hakkında şimdiden fazla mülâhaza dermeyan edilemez. Bittabi ısrar edilecek esaslar kararlaştırılır ve murahhaslara lâzım gelen talimat verilir.

Ben cumartesi günü Münih'e gideceğim. Lüzumlu ve faydalı görürseniz Toronto veya Posen'de bir gün için birleşebiliriz. Polonya'ya

kadar yataklı vagon olduğundan sizin için zahmetli olmaz. Her ikinizin de gözlerinden öperek cevap ve mülâhazatınıza intizar ederim. Arkadaşlar selâm ederler.

Baha Bey geldi. O da her ikinize selâm ediyor. Mülâyim davranılması vesayası Dinari vasıtasıyla Garoni tarafından da bana yazılıyor.

Vrangel ordusunu kazanmak üzere Bolşeviklerin İstanbul'a bir milyon lira gönderdiğini Baha Bey söylüyor.

Ethem ve vaziyet hakkında Câmi Beyefendi'de yeni bir malûmat varsa yazmasını bilhassa rica ederim(36).

Talât Paşa: Karabekir, Enver Paşa'yı istemiyormuş...

Kardeşim Cavid'ciğim,

6 Şubat 921 tarihli mektubunu dün Mollâ Bey getirdi. 3 Şubat tarihiyle Berlin'den gönderdiğim mektubu almamışsın. İhtimal ki şimdi almışsındır. İngiliz bu defa genç madamasıyla ziyaretimize geldi. Kralın yaver-i hası seyahatten avdet etmediğinden hazır bulunmadı. Son mülâkatta daha ziyade Malta'daki arkadaşlardan, onlara karşı yapılan hazırlıklardan bahsolundu. Not aldı, yazacağını söyledi.

1 – Ali Bey intizar ettiği malûmatı ve mektupları aldıktan sonra, tekrar bizi dâvet etti. Kendi hareketi hakkında uzun uzadıya görüştük. Moskova'ya avdetimi şiddetle arzu ediyordu ve her türlü teshilât ve muavenetin diriğ edilmiyeceği temin olunuyor. Galip Bahtiyar, Enver'le de görüşmüş. Enver bize onun mütalceatını ve vaziyet hakkındaki mülâhaza ve malûmatını yazdı. Bu mektup da Ali Bey üzerinde az çok tesir yaptı. Binaenaleyh, hâlen Rusya'ya giderek oradan ahvale intizar etmek ciheti takarrür etti. Londra müzakeratı başlamazdan evvel gitmeyi münasip görüyor. Maksadı da şayet müzakereden menfi bir netice hâsıl olursa Bolşevikler buna intizaren gelmedi demesinler. Bir hafta zarfından hareket edecek idi. Aradan on gün geçtiği halde henüz

(36) Bu mektuba isim yazmayı Talât Paşa unutmuştur. Fakat altındaki imza kendisinindir.

hareket etmediğini Rusûhi Bey yazıyor. Derhal Anadolu'ya geçeceğine kanî değilim. Câmi Bey bundan dolayı telâş ve merak etmesin. Kâzım Karabekir'den kendisine gelen mektupları okuduk. O da dahile girmesini teşçi etmiyor. Moskova'da bulunmasında da ben hiç bir mahzur görmüyorum. Bu kararına mani olmak da mümkün değildir.

Münasebatımız şekli zahirini muhafaza etmektedir ve belki muhafazasına o benden ziyade riayetkâr görünüyor. Sait Bey'e vesaireye Ziya bu fikri vermiş olacak. Bu aptal onun şahsından dolayı aramızın açıldığına kâni ve bundan pek müteessir olduğunu Baha'ya söylemiş. Ben bugünkü şekilden memnunum. En hayırlısı budur. Şimdiye kadar o bildiği gibi hareket etti. Ben de daima kendimi mukayyed addettim. Şimdi ona karşı ben de istiklâl ve serbestimi kazandım demektir. Maamafih münasebatımız pek dostanedir.

2 – Şeref Bey esasen Roma tarikiyle gidecekti. Enver'le beraber seyahatini düşünerek Roma'dan tarih-i hareketini sorduk. Aldığım telgrafta 27 Kanunusanide Venedik'te bulunmasını yazdı. Roma'ya gitmesine imkân yoktu. Şeref Bey lüzum görürse bizzat gelecek ve yahut Enver'i iade edecektir.

3 – Tisso gûya vaktiyle Almanya'ya on dört milyon liralık şimendifer âlâtı sipariş etmiş. Bu paraları da peşinen vermiş. Bu eşyanın şimdi iki misli fiyatla satılabileceğini ve Anadolu hükûmetinin bunu tahsil edebileceğini Ali Bey kendisinden naklen söylüyor ve Anadolu'da bir teşebbüste bulunursa Tisso'nun Berlin'e gelerek onların hesabına çalışabileceğini de ilâve ediyor. Ben işin esasını bilmemekle beraber, Anadolu hükûmeti kesb-i resmiyet ve meşruiyet etmeden bir şey yapılamıyacağını ve yapmak İstanbul'un aç hükûmetinin nazar-ı dikkatini celbedeceği için tehlikeli olduğunu söyledim. Diğer suretle davetten bize bahsetmedi.

4 – Bugün gelen 1 tarihli Temps'de murahhasların Muhtar, Rüstem ve Celâleddin Arif Beyler'den mürekkep olduğu var. Biri deli, diğeri doğru olmasa bile lekeli. Hiç de beğenmedim. Câmi Bey'i neden memur etmemişler? hayretteyim. Dahildeki zevata meram anlatmak kabil olursa senin murahhaslığın bütün diğer hataları tâdil, tashih eder. Şimdi Alman gazetelerinde Ahmet Rıza Bey'in de ilâve edildiğini Hayreddin okudu. Şu halde, murahhasların biri aptal, biri deli. Hayırlısı Allah'tan.

5 – Malta'dakilerin sulhten evvel bırakılacağını ümit ediyorum. Cahid bana cevap yazmadı. Acaba kartımı almadı mı?

6 – Galip Bahtiyar'ı fazla mühim bir şey öğrenemiyecem için davet etmiyeceğim. Mektup yazarak mufassal mektup yazmasını rica edeceğim.

Son mektubumda Posen'de yerleşmeği düşünmüş ve senden de rica etmiştim. Muhtar'ın üzerinde benim az çok tesirim vardır. Roma'ya muvasalatlarında benim orada bulunmaklığımda bir fayda görürsen oraya geleyim. Yahut, eski düşündüğüm gibi, mutavassıt bir yerde birleşelim. Siz nasıl düşünürseniz ben o yolda hareket ederim. Lüzum görmezseniz Münih'te otururum. Son zamanda fazla dâvetler beni rahatsız etti. Hayriye ile beraber Münih'te sakin bir hayat geçirmeği düşündük. Maatteessüf burada da dâvetlerden kurtulamıyoruz. Üç günden beri Molla Bey'de misafirim. Bir hafta da Parten Kirch'de kalacağım. Bizim dosta bir mektup yazarak Aubry Herbert'i Berlin'e dâvet etmesini söyledim. Gelirse bana telgrafla mâlumat verecek.

Başka yazacak yeni bir şey yok. Gözlerinden öper, hareketinden evvel mektubuna intizar ederim. Hatırıma şimdi başka bir şey geldi. Şayet Roma'da veya Posen'de birleşmeği münasip görmezsen Münih tarikiyle İsviçre'ye gitmekliğin muvafık olmaz mı?

12 Şubat 921

Sâî

Hâmiş: Molla Bey gözlerinden öpüyor. Halide Hanımın hemşirezâdesi Ressam Galip Bey de ellerinden öpüyor. Hayriye arzı ihlâs eder. Kartta evlendikten sonra bir azizlik yaparım demek istiyordu.

Talât Paşa: Hâtıratımı nasıl yazdım?...

Azizim Cavid'ciğim,

Her şeyden evvel sana şu eser meselesini izah edeyim. Berlin'e geldiğimiz zaman, Almanya'dan istenilmekliğimiz ihtimaline karşı Masliyah'la birlikte Hollanda'ya gitmiştim. Orada iken, Masliyah bir müdafaaname yazmaklığımı ihtar ve teşvik etti. Ben de müsvedde şeklinde bir şeyler karaladım. Maksadım Fırkayı ve Fırkanın hükûmetlerini, takip ettikleri siyaset-i dahiliye ve hariciden dolayı müdafaa etmekti. Berlin'e avdette arkadaşlara okudum. Cemiyet-i müdafaa nokta-i nazarından pek hoşlandılar. Bastırarak memlekete göndermeği tavsiye ettiler. Ben de tekrar okumağa mecbur oldum. İkinci ve üçüncü defa okuduğum zaman, beğenmedim. İleride tashih ve tafsil ederiz, dedim. Buna rağmen, benim İsviçre ve Roma seyahatim sırasında Baha Bey'le Rusûhi Bey, Arif Cemal Bey vasıtasıyla tabettirmişler. Doğru bulmadım ve nüshalarını saklattım. Hattâ hiç bir kimseye okumak için dahi verilmesine razı olmadım. İşte mesele bundan ibarettir.

Muhteviyatına gelince; ilân-ı Meşrutiyetten evvel Makedonya'daki vaziyet-i siyasiyeden mukaddemede bir nebze bahsettim. Cemiyetin anasır-ı saireye karşı ne derece tolérant olduğunu ve buna karşı Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ayrılmak fikirlerini izah ettim. İlân-ı Meşrutiyetten sonra Bulgarların Avusturyalılara ilhaklarına karşı Paris ve Berlin muahedelerini imza eden devletlerin sükûtu ve İtalya'nın Trablusu işgali Türkiye'yi taksim tehlikesine maruz kıldığından mevcut müvazene-i siyasiyelerden birine girmenin mecburiyetini ispata çalıştım. Harb-i Umumîye sureti duhulü izah ettikten sonra harp esnasında askerler tarafından vukua getirilen suiistimalâtın neden dolayı önü alınmadığından da bahsediyorum. Ne Ali Bey'e ve ne de başkalarına karşı hiç bir itham yoktur. Berlin'e avdette emin bir vasıta bulursam sana bir nüshasını gönderirim.

Münih'ten yazdığım mektupta Muhtar üzerinde tesir yapmak için lüzumlu faideli görürseniz Roma'ya gidebileceğimi yazmıştım. Temps'te, Bekir Sami'nin heyete riyaset edeceğini okudum. Onlarla da görüşmeyi arzu ederim. Fakat onların bu mülâkatı nasıl telâkki edecek-

lerini bilmiyorum. Maamafih, buna vakit de yok. İhtimalki bu mektubumu aldığın zaman, onlar gelmiş ve geçmiş bulunacaklar. Maamafih, Münih'ten gönderdiğim mektubun cevabına buralarda intizar edeceğim. Eğer gelmekliğimi arzu ediyorsanız hemen hareket edeceğim. Münih'te tahdidi ikametimin bir sebebi de bu idi. Yolun bir kısmını tasarruf etmiş oluyorum. Esasen Berlin'de de yapılacak bir iş yok. Aubry Herbert gelecek olursa bana telefonla malûmat verilecek. Kralın yaverleriyle görüşemediğimi bundan evvelki mektupta yazmıştım.

Mülâkatlar ve davetler Ali Bey tarafından işae ediliyordu. Benim mahrem olarak kendisine söylediklerimi bilâhare Cemal Azmi, Rusûhi Bey'e söylüyordu. Ne ise, Allah selâmet versin, gitti. Belki bundan sonra daha ziyade muhafaza-i esrar edilir.

Bilmem sana bahsetmiş miydim, Berlin'de bulunan bir Bulgar İngilizlerle bizim aramızda mutavassıt rolünü oynamak istemişti. Londra'da bulunan Lloyd George'un kalem-i mahsus müdürünün dostu olan Varne isminde diğer bir Bulgar bunu teklif etmişti. Bir zarar görmediğim için, ben buna muvafakat etmiş ve hattâ Bulgarın eline dostumdan diye bir de kâğıt vermiştim. İsmi Davidof olan bu Bulgar Berlin'e bir telgraf verdi. Mektup göndermiş. İşlerin yolunda olduğunu ve İngilizlerin benim vasıtamla iş görmek istediklerini ve Lausanne'a gidip kendisiyle görüşmekliğimi yazıyor. Beride benim ataşemiliter dururken bu vasıtaya müracaat edilmesini biraz müsteb'et gördüm ve belki de bu müzakereler esnasında bu temaslardan mahzur tevlit eder diye korkarak Lausanne'a gidemiyeceğimi ve arzu ederse kendisinin Münih'e gelmesini yazdırdım. Belki Lausanne'de tesadüfen sen kendisiyle görüşürsen derece-i ciddiyetini anlarsın. Ben dört beş gün için Parten Kirch'e geldim. Yarın değil ömür gün Münih'e avdet edeceğim. Senin mektubunu aldıktan sonra hatt-ı hareketimi tayin edeceğim. Yani, Roma'ya seyahat ihtimali zail olursa ayın nihayetine doğru Berlin'e avdet edeceğim Şeref Bey'den bir malûmat gelirse seni haberdar ederim. Başka yazacak bir şey yok. Ben gözlerinden öperim Hayriye de pek çok selâmlar ediyor. Lausanne'da ne kadar kalacaksın? Ne vakit evleneceksin? (37) Düğüne bizi davet etmiyecek misin? Bana yaz. Ca-

(37) Bütün bu dertler arasında, Cavid'in başında bir de gönül macerası vardı.

hid'den bir cevap gelmedi mi? Yoksa benim kartımı göndermedin mi? Allah'a ısmarladık.

18 Şubat 921

Sâî

Hâmiş: Cemil Bey'in, Ziya Bey'in gözlerinden öperim. Sudiye de selâmımı, Nuriye Nanıma, Sudi Bey'in ailesine de hürmetlerimi lütfen söyle.

Talât Paşa: Halide Edip sana bir mektup yazmış...

27 Şubat 921

Kardeşim Cavid'ciğim[38],

Partên Kirch'den yazdığım son mektubun cevabını Berlin'de aldım. Rahmi Bey'in dostlar ile [39] olan son mülâkatında onların Meclis-i Mebusan âzasından benim eski bir dostumla görüşmek arzusunu göstermiştim. Yazmışlar. O da derhal hareket etmiş. Beni de telgrafla haberdar ettiler. Perşembe günü Berlin'e cumartesi günü de buraya Düsseldorf'a geldim. Eski hikâyeleri tekrar ettik. O da notlarını aldı ve çalışacağını vâdetti. Siyaset hâtıralarının şiddetle aleyhtarıdır. Bu mülâkatın tafsilâtını da Ankara mektupları muhteviyatını Berlin'den yazarım. Halide Hanım'dan sana da bir mektup var. Yanlışlıkla açtım, okumaksızın Baha'nın ve Rusûhi'nin müvacehesinde kapadım. Bu defa umumî avdeti tecviz etmiyorlar. Bir müddet daha sabır tavsiye ediyorlar. Ben avdette Bekir Sami Bey'le görüşmeği şiddetle arzu ediyorum. Sen kendilerine benim için bir mev'udu mülâkat tâyin ettir. Bir hafta sonra tekrar Münih'e giderek intizar edeceğim. Cumaya kadar Berlin'e, ondan sonra Münih'e. Gözlerinden öperim. Müsaade varsa takdim ve ihtiramat eylerim.[40]

---

(38) *Bu mektup Düsseldorf ismini* taşıyan bir kartpostal üzerine yazılmıştır. Talât'ın yazısıyladır. Fakat imza yoktur.

(39) Yani İngilizlerle.

(40) Talât Paşa *bu mektubunda vadettiği malûmatı göndermeğe vakit kalmadan* Berlin'de şehit edilmiştir.

Talât bu mektubunda vâdettiği malûmatı vermeğe vakit bulamamıştır. Elde şehadetimden sekiz gün evvel yazdığı şu kısa mektup vardır:

Kardeşim Cavid'ciğim,

Düsseldorf'a gönderdiğim kartımı aldıktan sonra mı Londra'ya hareket ettin, bilmiyorum. Almamış isen bu mektupla birlikte belki eline gider. Düsseldorf'da dostumla olan mülâkat [41] biraz daha ciddî ve esaslı cereyan etti. Hülâsası bizim taraftan hep teminat vermek, onun tarafından inanmak oldu. Bekir Sami Bey'le görüşemediğime onun kadar ben de müteessir ve müteessifim. Bu arzusunu bana bildirmiş olsaydın Roma ile Paris arasında bir yerde yollarını keserdim. Ne ise, avdetlerinde de bundan mahrum olmıyalım. O zatla Bekir Sami Bey'e bir kart gönderdim. Biliyorsun ya, iki sene evvel görüşmek istediğim zattır. Orada kendisine hürmet ediniz, işinize yarar. Başka yazacak bir şey yok. Havadisler sizde, Küppert vasıtasıyla bana bir mektup uçurabilir ve biraz da malûmat, işlere dair malûmat verirsen teşekkür etmek hafif kalır. Minnettar olurum. Gözlerinden öperim. Bekir Sami Bey'in, Câmi Bey'in de gözlerinden öperim. Muvaffak Bey'in de gözlerinden öperim. Allah cümlenize muvaffakıyet versin.[42]

7 Mart 1921

Sâî

Hâmiş: Yunus Nâdi'ye ayrıca yazmak isterim. Bilmem mahzur var mı? Onu da behemehal görmek isterdim.

---

(41) İngiliz mebuslarından Aubry Herbert.

(42) Bu mektup, Talât Paşa'nın şehadetinden sekiz gün önce Cavid'e yazdığı son mektubudur.

Talât Paşa'dan Cemal Paşa'ya:
Gizli anlaşmayı senden asla kaçırmadık...

Muhterem Paşam,[43]

Epey zaman oluyor, ne görüşebildik ne de muhabere ettik. Her iki tarafın arzusuna mugayir olarak sui tesadüf buna sebep oldu. İsviçre'ye gittiğim zaman, Cavid Bey, sizin hareket ettiğinizi söyledi. Münih'e geldiğim zaman mutlaka görüşeceğimizi ümit ediyorum. Bizim arkadaşları yolcu ettikten sonra, bir hafta için Münih'e geleceğim. Orada Bağdad'ı tamir edeceğim. Berlin'de mükemmel perhiz ediyoruz. Doktorun tedavisine ihtiyaç kalmaksızın hastalığım bu tabiî perhiz sayesinde tamamiyle geçiyor. İnşallah o vakit Münih'te uzun uzadıya görüşürüz.

İsviçre'de, Cavid Weil ile; ben Dinari ile görüştük. Bilâhare, Berlinde Dinari'nin resmisiyle de görüşdüm. Hülâsa: Her iki tarafta da hüsnüniyet var. Bakamız, istiklâlimizi kendilerince mültezim. Buna çalışacaklar, ancak şimdiden fiilî bir taahhüt ve mukavele yapmak imkânı yoktur diyorlar. Bugünkü vaziyetimize göre, bundan başka bir suretle hareket etmelerine de imkân yoktur. Bizim için de mavi boncuğu takabildiklerimize takarak müzakere esnasında muavenetlerini alâkaderilimkân temin etmekten başka hâlen çare yoktur. Ben ümid-i âtîyi güneşin doğduğu tarfata görüyorum. Bütün varlığımızla oralarda çalışmak ve kuvvetlenmek lâzımdır. O gün her gün memleketimize iltifatlar eder. Uhbansttrasse'de bir defa görüşmüş idik. O esas dairesinde çalışmak bizim için mümkün ve muvafıktır. Baha ve refiki hâlâ hareket edemediler. Mâni yalnız havadır. Sisli havalar kalktıktan sonra derhal hareket edeceklerdir.

İki gün evvel buraya Kahireli Aziz [44] geldi, beni buldu. Uzun uzadıya görüştük. Mısır, Suriye ve Irak'ta da Araplarla Türklerin federal bir hükûmet teşkili için çalışabileceğini ve buna zemini İtilâfçıların hazırladığını söylüyor. İcabında ondan da istifade edilebilir. Benim fikrim biz halen dahilde çalışamıyacağımız için onları serbest bırakarak hariçte çalışmak ve onların bu suretle dahildeki muvaffakiyeti siyasiyelerini temin etmektir.

---

(43) Talât Paşa'nın bu mektubu Cemal Paşa'ya yazılmıştır.

(44) Osmanlı ordusunda zabit idi. Sonra Mısır'da erkân-ı harbiye reisi olmuştur.

Bedri Bey Almanlarla muahedenin zamân-ı ihzarını ve senden ne diye gizlendiğini öğrenmek istediğini söyledi. Bunu bir kaç defa diğer rüfeka huzurunda sana söylemiştim. Hatırında kalmamış olacak: Arşidük'ün katlinden biraz sonra, bir gün, Said Halim Paşa beni, Halil'i, Enver'i nezdine davet etmişti. Wangenheim'la, şerait-i mütesaviye ile Almanya'nın Türkiye ile bir ittifak muahedesi akdetmek tasavvurunda olduğunu söylediğini ve fakat ortada daha ciddî bir şey olmadığından müsbet bir hale gelinceye kadar üçümüzden başka kimsenin bilmemesini rica etti ve namusumuz üzerine söz aldı. İlân-ı harpten bir gün evvel, telefonla yalıya davet edildim. Diğer iki arkadaş dahi geldiler. Muahedenin müsveddesini bize gösterdi. İşte o vakit ben bunun üçümüzün mesuliyeti altında kabul edilmesine imkân yoktur. Bizim daha iki arkadaşımız vardır. Onlardan hiç bir şeyi şimdiye kadar gizlemedik. Biz ne isek onlar da odur dedim ve Cavid'le senden bahsettim. Paşa hiddetlendi ve bu şerait dahilinde iş görülemiyeceğinden bahsetti. Enver, Halil beni tasdik ettiler. Nihayet o da telefon ediniz, onlar da gelsin dediler. Sen yağmura tutulup tekrar eve döndüğün için geç geldin ve bizi orada bulamadın. İşte hakikat-ı tarihçe budur azizim.

Ermenilere ait Reşit Saffet'in kitabını gönderiyorum. Tehcir'den evvel Ermeni ihtilâlini musavvir kitaptan da bir nüshasını göndereceğim. Tafsilât-ı lâzimeyi alırsın. Her ihtimale karşı ben hatıratımın neşrini bir müddet tehir ettim. Cavid bir defa görmek arzusunu gösterdi. Bittikten sonra senin hatıratı da bir defa ben görsem iyi olur kanaatindeyim. Yine sen bilirsin.

Ahmet [45] dün akşam kendi geldi, görüştük. Senin gözlerinden öper, hanımefendiye arzı ihtiram eylerim. Leylâ hanımefendiye de hürmetlerimi söyleyiniz. İsmet Bey'e, İsmail Hakkı Bey'e selâm.

Tütünlerini Doktor paket olarak Ali Haydar'a teslim etti. Dördünü alıkoydum. Beşini Ekmel Bey ile gönderiyorum. Kardeş payı olmak için dört buçuk hakkın idi.

21 Kanunuevvel 919

Ali Sâî

---

(45) Cemal Paşa'nın Almanya'da tahsilde bulunan büyük oğlu.

Talât Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Afganistan'da büyük işler yapacaksın...

Pek muhterem Kardeşim Cemal Paşa,

Haziran 920 tarihli ikinci mektubunuzu bugün aldım. Rus kuryesiyle gönderdiğiniz birinci mektup hâlâ gelmedi. Kop vasıtasıyla arattırılacaktır. Müzakere ve mukarreratı ihtiva eden birinci mektubu almadığımızdan ne gibi esaslar üzerine çalışılacağına ve A'zamiyyûn tarafından teklifatımızın tarz-ı telâkkisine dair bir fikir edinmek bittabi mümkün olamadı. Afganistan'da büyük işler yapmak hakkında gösterdiğiniz ümitten zât-ı âlilerinin o tarafa ihtiyarî azimet edeceğiniz anlaşılıyor. Halil Paşa'nın dahile ve Irak'a olan memuriyetinden de arada tamamiyle bir ittifak hâsıl olarak müştereken mesaiye karar verildiği hissolunuyor. Birinci mektup gelirse bu cihetler tamamiyle taayyün etmiş olur. Fakat her ihtimale karşı Moskova'dan infikâk etmezden evvel mufassal bir mektup gönderiniz.

Ali Elhamdülillâh pek büyük tehlikeler ve sıkıntılar geçirdikten sonra, üç gün evvel Berlin'e avdet etti. On beş gün sonra hareket için hazırlanmaktadır. İnfikâkinizden sonra mühim telâkki edilecek hiç bir vak'a cereyan etmemiştir. Dahilden henüz yeni bir malûmat almadık. İttihad-ı İslâm Cemiyeti için Mısır İhtilâl Komitesinden bir murahhas istemiştik. Bizzat reisleri geldi. Ben bizzat Alman Constance'a giderek hudutta iki buçuk saat görüştük. Mütaleatımızı ve teşkilâtımızı aynen kabul ettiler. Teşkilâtı diğer Müslüman memleketlere ithale onlar da çalışacaklardır.

Edip Bey el'an Roma'dadır. Son gelen bir mektubunda Giolet-ti'nin benimle görüşmek istediğini ve bilvâsıta, a'zamiyyun ile temasa girmek arzu ettiğini bildiriyordu ve ikinci bir iş'ara intizarı tavsiye ediyordu. Henüz bir şey zuhur etmedi.

Constans'a giderken Münih'ten geçtim. Hanımefendi'yi ziyaret ettim. Kâmuran da gelmişti. Behçet'i de gördüm. Cümlesi afiyettedirler. Bilhassa hanımefendinin rahatsızlığı tamamen geçmiş ve âdetâ şişmanlanmıştır.

Baha'nın ailesi de Milâno'ya gelmiş. Bayramzâdeden bir telgraf aldık. Hududtan almak üzere Sadi gidecektir. Onun mektup yazmayışına hayret ettik. Buradan yazılacak başka bir şey yoktur. Senin, Ba-

ha'nın, pederinin gözlerinden öper ve Cenab-ı Hakk'tan muvaffakiyetleri temenni ederim.(46)

14 Temmuz 1920

Sâî

Muhterem Halid'im,(47)

Şimdiye kadar yalnız bir mektubunuzu alabildik. Kurye ile gönderilen mektup henüz gelmedi. İki gün evvel Moskova'dan gelen bir Türk zabiti doğru Münih'e giderek mektubunuzu hanımefendiye vermiş ve oradan da ağustosta Berlin'e avdet etmek üzere Turing'e gitmiştir. Akşam telgrafla adresini hanımefendiden sordum. Nezdinde bana da mektup olduğunu söylemiş.

Ali Bey'in huzuruyla dün uzun uzadıya müzakere ettik. Onun ilk seri ve emin vasıta ile hareketinin ikmâliyle beraber ben de Moskova'ya gideceğim. Orada tekrar buraya avdetim veya orada ve muhitinde çalışmaklığım muvafık olup olmıyacağı kararlaştırılacaktır.

Dahilden yeni bir malûmat almadık. Yalnız, Edip, Karabekir Kâzım'ın Karahisar'da büyük bir ordu tahşit etmekte olduğunu ve İzmir cephesinin kumandasını deruhte eylediğini yazıyor. Eylülde Yunanlılara karşı harbetmek için büyük hevesi varmış.

Hanımefendi ile çocuklar âfiyettedirler. Başka bu vaziyette yazacak bir şey yok. Gözlerinden öperim kardeşim.

23 Temmz 1920

Sâî

Muvaffkiyetler temenniyatıyla hürmetler.

Tevfik (48)

(46) Talat Paşa'nın bu mektubu Baad Kissingen'den Sanatorium Neues Kurhans antentli kağıda yazılmıştır.

(47) Talât Paşa'nın bu mektubu Cemal Paşa'ya yazılmıştır.

(48) Tevfik imzası Doktor Rüsûhi'nin adı olacaktır zannederim.

Bir kart üzerine yazılmış olan bu mektubun arkasına şunlar da ilâve edilmiştir:

Nâzım da gözlerinden öper. Baha'nın, pederinin gözlerinden öperim. Baha neden mektup göndermiyor? Ailesi bugünlerde Münih'e vâsıl olmak üzeredir. Sadi'yi yerleştirmek ve bir müddet yanlarında bulunmak üzere Münih'e gönderdik. Gitmişlerse lütfen yazınız.

Aynı sayfaya 23 Temmuz 1920 tarihiyle Enver Paşa kurşun kalemle şu satırları ilâve etmiştir:

Kardeşim Halit,(49)

Ben kısa yoldan size iltihak edeceğim yerde tekrar Almanya'ya iade edildim. Şimdilik Berlin'deyim. Çocuklarım da geldi. Onları yerleştirip tarafınıza geleceğim. İkinci mektuptan anlaşıldığına göre, vazifeniz muvaffakiyetli bulunmuştur. Memnun oldum. Tebrik eder, gözlerinden öperim. Çocuklarım da gözlerinden öperler. Bâki selâm

Ali

---

(49) Halit, Cemal Paşa'nın takma ismidir.

Edip Servet'ten Cavid Bey'e üç önemli mektup...

Roma, 19 Mayıs 920

Pek Muhterem Cavid Beyefendi,

6 mayıs tarihli mektubunuza bugüne kadar cevap veremediğime sebep tamamlamaya çalıştığım bir çok işler ve dertler idi. Bu kart ile de arzettim. Üç güne kadar Berlin'e gideceğim ve bu vezaifi daha salim bir şekle ifrağa çalışacağım. Endişelerinize birer birer cevap yazacağım.

Memduh Şevket onlarla beraberdi. Beraberce de hareket ettiler. İntihap olunan tarik benim yazdığım değil, fakat sizin düşündüğünüzdür. Yalnız, onlar hakkında çok ihtiyatkâr davranmak mecburiyeti bana o kadar *-iğri bile olsa-* bir hatayı kâğıt üzerinde kabul ettirdi. Washington sefirini Adalılar çok taharrı etmişler ve ediyorlarmış.

Galip Kemalî Bey orada kaldı. Roma istihbarat merkezi şefi oldu. Bu hususta Sâî Bey'den bir de talimat aldı. Gariptir, kardeşi de hükümet asakiri kumandanı olmuş. Ne tezat! Garip kardeşine bir mektup yazdı. Tarîk-i Hakka davet ediyor.

İsviçre'den avdetimde oraya uğrıyabilirsem mesele-i malûme hakkında daha ziyade arz-ı malûmat ederim.

İstanbul gazetelerinin tasniatından endişeye lüzum yok. İtalyanlar bu telgraf ve havadislerin yalan olduğunu tebliğ ettiler. Ali Kemal ile Refi Cevat gibi mahlûkların elbette cezaları verilir. Azıcık daha sabûr olmak icap ediyor.

Mahmut Muhtar Paşa'nın sulh heyetine ve kabineye iştirâki buradaki Mısır Heyeti üzerinde pek fena bir tesir icra etmişti. Sanki bilmiyormu gibi müşarünileyhin bu husustaki karar ve hareketlerini buradaki Mısırlılara daha evvelce söylemiş ve bu husustaki teessürlerini izale etmiştim. Milletim namına minnettarım.

Fransızlar, Trakya meselesinde tamamiyle lehimizdedir. Tarihin munasebat-ı akvamın cilvelerinden bir nümune: Kilikya'ya Türklere karşı çarpışmak için çekilen Trakya'daki Fransız kuvvetleri Trakya Müslümanlarına ve Türklerine mühimmat, esliha ve bomba bırakıyorlar!

Cafer Tayyar meselesi çok dal budak olmuş. Mesele bundan ibarettir:

Trakya'nın Yunanlılara verilmesini hiç de iyi bir nazarla görmeyen Fransız Generali Franchet Despré Trakya'nın müdafaai âtisi ve bu bapta hükûmet-i merkeziye ile anlaşılması için Tayyar'ın İstanbul'a gelip hükûmetle konuşmasını teklif etmiş. Tayyar, İstanbul'a giderse tevkif olunacağını ve bir daha Edirne'ye avdet edemiyeceğini ileri sürerek kabul etmemiş. Franchet namusu üzerine söz vermiş ve kendi emânında olarak İstanbul'a getirmiş. Tayyar, İstanbul'a gelince, yerine hükûmet bir diğerini tâyin etmiş. Bir çok müzakereler, bir netice vermemiş. Hükûmetin mümanaatine rağmen de Franchet'nin sözü üzerine Kemâlî serbestî ile İstanbul'dan çıkmış ve Trakya'nın müdafaasını itmam için Edirne'ye avdet etmiştir. Tayyar Kuva-yı Milliye ile tamamen ve kâmilen müttehittir. Bugünün hiç adamı olamaz. Zira, son tevkifat esnasında İngilizler Câfer Tayyar'dan intikam almış olmak için biraderinin haremine pak vahşiyâne bir surette taarruz etmişlerdir. Tayyar öyle sözünden nükûl eden bir hilkatte değildir.

Kemal Paşa Ankara'dadır. Padişahın beyannamesi ve hükûmetin ilânı üzerine Anadolu'nun 76 müftisinin imzasıyle neşrolunan bir fetvada, ecnebiler elinde ve taht-ı tesirinde bulunan Halifenin emir ve fetvalarının muta' olmadığı beyan ve ilân edilmiştir.

İtalya gazetelerine biz burada çok haber veriyoruz. Daha bir intizam tahtına girmediği için oralara da yetiştiremiyoruz. Gazeteleri aynen göndermekle başlıyalım da sonra haberleri de ayrıca takdim ederiz.

Anadolu'dan haber biz de alamıyoruz. Aldığımız yegâne bir haberi neşrettik. Kemal Paşa'nın bir telgrafı! Bunun suretini ehemmiyetine binaen takdim ediyorum. Neşrini rica ederiz. Paris'ten Hintlilerden haber aldık. Birimizin muhakkak bu heyete mülâki olması şarttır. Berlin'den avdetimde *-kabil olursa-* ben giderim. Onlar hakkında epeyce havadis aldık.

Bunun bir suretini Sâî Bey'e takdim edeceğim. Pek derin bir hürmet ve muhabbet ile ellerinizi sıkar, arz-ı tâzimat ederim, pek muhterem Cavid Beyciğim efendim.

Edip Servet

Edip Servet: Anadolu ile Bolşevikler teşriki mesai ediyorlarmış...

Pek muhterem Cavid Beyefendi,

Acaba ne zaman İsviçre'ye avdet buyuracağınızı düşünerken bu sabah Masliyah [50] geldi, avdetinizi tebşir etti. Masliyah çok havadis veremedi. Mektubuma intizar buyurduğunuzu bilmiyorum. Sıra ile ehemmiyetli ehemmiyetsiz cereyan eden işleri yazacağım.

– Hint Hilâfet Komitesi kâtibi Mirza beş gün evvelisi geldi. Yarın Rodos'a hareket ediyor. Oradan da mahalli maksuda.

Antalya'dan Hüseyin Ragıp Bey geldi. Bu zat, sabık Almanya'daki talebe müfettişi ve Kadıköy Sultanisi müdürü ve İfham sermuharriri idi. Bana bir çok mektuplar getirdi. Hülâsa-i mekâtib: mühimmata olan ihtiyaç; Anadolu'nun bir kütle-i muhîbe halinde hâdisata intizarı; İzmir'e karşı ihzar olunan bir taarruz hareketinden bahis.

Ragıp Rodos'ta teşekkül eden istihbarat bürosu şefidir. Şimdi önümüzdeki hafta doğruca Ankara'ya gidecek ve avdette Rusya'da kalacaktır.

Mustafa Kemal'in gayet mantıkî ve makul hareket ettiğini ve İzmir'e karşı ihzar olunan taarruz için her tarafta pek ziyade tehalük olduğunu söylüyor.

– İtalyanlar tereddüt ve korkularında berdevam. Pek kat'î bir iman ile Bologna'ya giden Sforza konferansı mukarreratı karşısında kalınca şaşırmış. Fakat «İstanbul hükûmetiyle değil, Kuvâ-yı Milliye murahhaslarıyla sulh müzakeratını itmamı daha doğru olacağı ve Yunan ordusuna bir vazife tahmil edilmemesi» hakkındaki teklifi kat'isi, Millerand'ın yine sükûtu ve Lloyd George'un: «Söylediklerinizde çok hakikat vardır. Fakat madem ki, Yunan ordusu kendisine güveniyor ve arz-ı hizmet ediyor, bu muaveneti reddetmek doğru olamaz. Cereyan edecek hâdisata bakalım olmazsa üç dört hafta sonra teklifinizi müzakere ederiz» mukabelesiyle karşılanıyor. Sforza Yunanlılar bir dayak yerlerse müzakeratın Anadolu ile cereyan edeceğine kâni. Son söz, o halde, İzmir'de.

---

(50) Eski mebuslardan Nesim Mazliyah Efendi.

– Fakat hâlâ daha İtalyanlarda maddi ve kat'î bir yardım katiyyen yok.

– Sforza'nın tereddüt ve çok tedbiri henüz Gioletti'ye tesir etmemiş gibi. O ihtiyar bir yandan memleketini, bir yandan A'zamiyyûn'u düşünüyor. Ve çok sol tarafa meylediyor. Hattâ, kıralı bile arayerden kırdırmağı bile kabul ediyor. Bu mukarrer. Fakat henüz zaman işi! Gioletti ile bir yol bulundu. Bir kere de bununla işe başlıyalım. Aldatmak, işte hep İtalyanların işi.

– A'zamiyyûn ile Anadolu tevhit ve teşriki mesaî etmiştir.

– Hint Hilâfet Komitesi Reisi Mehmed Ali Roma'ya gelecektir. Mısır İhtilâl Reisi Doktor İsmail Sıdkı Sâî Bey ile görüşmek üzere Zürih'e gitti. Oradan ya Almanya'ya gidecek veyahut Sâî Zürih'e gelecek. İsmail Sıdkı'ya mülâki olmak üzere buradan Mısırlı Abdülhamid Said Bey *-ki bu arizamı size takdim edecektir-* Zürih'e hareket ediyor. Said Bey pek namuslu ve ateşli bir İslâm, müteşebbis ve halûk bir insandır. Kendisi Roma'da yeni teşkil olunan «Bilûmum Şark Milleti Müsta'bede Cemiyeti» heyet-i merkeziyesi âzâsından ve kendisine itimat olunan ve Mısır'da sahibi nüfuz bir vatanperverdir.

– Halide Hanım'ın namınıza gönderdiği bir propaganda paketi melfuftur. Hârun Aliçe verilmek üzere bir kaç gazete ile meclis zabıtnamelerini takdim ediyorum.

– Mehmet Ali buraya geldiği zaman, sizin İsmail Sıtkı da burada olduğu halde buraya gelmenizi çok muvafık ve elzem görmekteyim. Telgrafla arz-ı malûmat eder etmez Roma'ya gelmenizi ve telgrafla haber vermenizi çok rica ederim.

– Yunanlıların sekiz bin esir aldığını ve bir Türk kolordosunu mahvettiklerine dair tebliğleri pek gülünç. Buna mukabil yirmi telefat, yüz küsur yaralı vermişler. Marathon lejantlarına avdet ediyoruz. «İzmir cebhesindeki Kuva-yı Milliye ciddî müsademe kabul etmediler. İlerleyip de bu mukavemet görmeyince, Yunanlılar ahaliyi esir alarak topladılar. Köylerde kesip yaktıklarından fazla bulduklarını da esir olarak hapis ve ezı yet için geriye gönderdilerdi. Biz bu yolda bir şey aldık ve neşr için gazetelere öbürüsü günü vereceğiz. Hakikaten böyle gülünç bir tebliğ için ya deli veyahut Rum olmalı.

– Ailem geldi. Boston otelden eski otelim olan İtalya oteline naklettim. Daha ucuz. Mektuplarınızı İtalya oteli adresine göndermenizi rica ederim.

– Mahmut Muhtar Paşa'nın seyyahatine sevindim. Ancak bugün gazetelerde gördüğümüz 26 haziran sabahı Fransa Hariciye Nezaretine verilen cevap da Mahmut Muhtar Paşa ile mülâkattan evvel mi, muahhar mı? İstanbul'dan bir İngiliz krüvazöriyle gelen Cemil Paşa ile Reşit Bey de burada Continental otelindeler. Yarın sabah Paris'e gidiyorlar. Galip Kemalî Bey görüşecek. Bunlar da çok kızgın *-Damada karşı!-* imişler.

Arz-ı hürmet eder, takip ettiğim netice hakkında istihsal ettiğim hali derakap bildireceğimi vaâd eylerim, pek muhterem Cavid Beyefendi.

Edip Servet

Edip Servet: Bir Sovyet murahhası Ankara'ya gelmiş...

Roma, 23 Temmuz 1336 (1920)

Muhterem Cavid Beyefendi,

Mektubunuza ve kartınıza cevap yazmadım. Zannediyordum ki sizinle burada bugünlerde müşerref olacaktım. Biz Mehmet Ali'yi Roma'ya çağırdık. 22 temmuzda gelecekti. Paris'ten zamân-ı hareketini ve o gün buraya gelip gelemiyeceğini bildirmesini rica ettik. 21 temmuz akşamı *-hiç bir haber gelmeden-* Mehmet Ali kâtibi ile beraber çıka geldi. Şaşırdık. Burada bir miting bir içtima yapacaktık. Fakat Roma'da ahali ile tramvaycılar arasında çıkan grev ve kavga Roma'yı şaşırttı. Kendisi de hemen avdet niyetinde olduğundan sizi buraya çağırmadım. Avdetinde Lausanne'dan geçecektir. Dün akşam telgraf çektim. Ve bunu size bildirdim. Fakat bugün bir telgraf daha çekiyorum. Papa ile görüşmek biraz teehhür edeceğinden hareketini ayrıca telgrafla bildireceğim. Siz ihtiyaten 27 ve 28 de Lausanne'dan geçen Paris trenlerini *-her ne kadar zahmet ise de-* bekleyiniz. O, Harun Aliçenin nezdine gitmek istiyor. Onu daha ziyade tercih ediyor. Bir şey söylememesini temin için imiş.

İki gündür uzun uzun görüştük. Binaenaleyh, benim behemehal bu hafta gidip bir aya kadar behemehal avdetim lâzım geldi. Altı yedi

gün sonra hareket edeceğim. Halide Hanıma olan mektubu bizzat ben vereceğim. Sâî Bey'e de ayrıca yazmıştım. Yine uzun bir mektup yazacağım. Tafsilâtı Mehmet Ali daha ziyade *-sorulursa-* anlatır.

Anadolu hakkında ben de habersizim. Sovyetlerin bir murahhası Ankara'da imiş ve haziran nihayetinde Moskova'ya hareket etmiş. Avdeti yine muhakkak imiş. Sâî'nin verdiği haberlerden de anlaşılıyor. Bu meseleye olmuş bitmiş nazariyle bakmalı. Şimdiki halde bütün iş Rusların Varşova'ya, bizim de İzmir'e girmemizdedir. Avdette çok iyi havadisler getireceğime eminim.

Bizimkiler 28 temmuzda muahedeyi imzaya karar vermişler. Bugünkü vaziyet dahilinde ben bunu çok fena buluyorum. Lâkin bana öyle geliyor ki âtî için çok iyi olacak.

Daha sonra bir mektup daha yazarım. Hürmet ve derin bir muhabbet ile ellerinizi sıkar, arz-ı tazimat ederim Cavid Beyciğim.

Edip Servet

Talât Paşa'dan Galip Kemali Bey'e gönderilmiş üç önemli mektup...

«Galip Kemalî Beyefendi Biraderime, (51)

Roma'dan avdetten sonra Berlin'de matbuat bürosu tesis ettik. Büronun mesaisi üç esasa istinat edecektir.

1 – Re'sen makalât ve telgraflar,

2 – Tekzipler,

3 – Cevaplar,

Büroda sizin İtalya'daki mesainizden şükranla bahsettim. Ve sizinle temasa girmelerini söyledim. Müttefikan kabul edildi. Şu mektubumla ben takdim muamelesini yapıyorum. Buna dair başka defa size yazmıyacağım. Kendileri sizinle doğrudan doğruya muhabere edeceklerdir.

Büro, şerait-i sulhiyenin bizimkilere tebliğinden sonra miting akdederek reisi hükûmetlere, bizim delegelere ve Humanité Gazetesine protesto telgrafları yazacaktır.

Siz de orada böyle bir miting akdetmeye muvaffak olursanız az çok faide temin eder. Burada Türkler, Mısırlılar, Araplar, Hintliler, Azerbaycanlılar mitinge davet edileceklerdir.

Edip'ten çoktan beri mektup almadım. Son telgrafında İstanbul'dan gelenlerin gitmek üzere olduklarını bildiriyordu. (İstanbul'dan, İsviçre'den Roma'ya o kadar vatandaş geliyor ve geçip gidiyordu ki, bunların kimler olduğu doğrusu, ben şimdi hatırlamıyorum. Bunun için, Edip Servet'in hâtırasına veya varsa, notlarına müracaat etmek lâzımdır. G.K.S.) Onlar da mufassal mektup yazacaklarını Rusûhi Bey'e yazdıkları bir mektupta bildirmişlerdi. Mektuplarını hâlâ almadım. Edip Bey orada ise pek mufassal mektup yazmasını söyleyiniz. Siz de müstear bir imza ile bana veya Rusûhi Bey'e vaziyete dair mektup yazar iseniz müteşekkir kalırım.

---

(51) Talât Paşa'nın bu üç mektubunu bize sayın Galip Kemalî tevdi etmiştir. Kendisine teşekkür etmeyi borç biliriz.

Di Martino ile görüştüm. Gayet sevimli davrandı. Münasebet olursa teşekküratımı Sforza'ya söyleyiniz. Gözlerinden öper, hanımefendiye arz-ı hürmet ederim.

9.4.1920

Bu mektubun arkasında, Doktor Rusûhi Bey'in de şu satırları vardır:

Mîri Muhterem Efendim,

Bir kaç aydan beri mektuplaşamadık. İstihlâs-ı vatan uğrunda mesainizi şükr ile takipteyim. Allah sayinizi müsmir etsin. Atiden tabiî ümidimiz münkati değil. Ne mümkünse yapmak, ölünceye kadar her türlü çalışmak farz-ı ayndır. Dahilî memleketteki bir kaç alçağın ve bunlara takılan bir hayli sersem ve ahmağın husule getirdiği zemini müsait, İngilizlere suikasd-i hazırı ihzar (ma'lûmya, 6 martta İstanbul askerce işgal edilmişti. G.K.S.) ve tehiye etti. Şimdi, muvaffakiyet bittabi nisbeten geç ve güç elde edilecek.

Çalışmak erbab-ı hamiyetten, inayet Allah'tan. Baki hürmetler. Hanımefendilere arz-ı ta'zimat beğim efendim.

Rusûhî

Talât Paşa'dan Galip Kemalî'ye: Siz alçaklarla teşrik-i mesai edecek tıynette değilsiniz...

Muhterem Kardeşim,

30 Mayıs 920 tarihli mektubunuzu dün aldım. Evvelce Rusûhi Bey'e bir mektp göndermiştiniz. Onu aldık başka mektup almadık. Almanya'da mevcut olan sansür malidir. Siyasî sansür yoktur. Maamafih ehemmiyetli bir işarınız olursa hariciye ve Di Martino vasıtasıyla gönderilebilir.

İrsaline inayet buyurulan evrak beni son derece alâkadar eden mesailden bâhistir. Bilhassa teşekkürler ederim. Buraca parça parça matbuata verilebilir. Bir kısmını da Holânda'da neşretmek mümkündür. İadesi işaret buyurulanların suretini alarak Edip Bey vasıtasıyla takdim ettim.

Mehmet Ali'nin Paris'ten hareketini Vevey de bulunduğum sırada Paris'ten telgrafla bildirmişlerdi. O günkü eksprese çıkarak İtalyan hududuna kadar gittim, gelmedi. Tekrar bu suretle mülâkat mümkündür. Ancak heyetin İngilizler tarafından pek sıkı tarassut altında bulundurulduğuna nazaran kendilerine bir fenalık gelmesinden korkarım. İtalya'ya geldiğinde görüşünüz. Kendileri bir mahzur görmezlerse avdetlerinde bir mülâkat tertip ederiz.

Şahsınız hakkında verdiğiniz karardan dolayı sizi tebrik ederim. Sizi esasen alçaklar ile teşrik-i mesaî edecek tıynette yaratılmamış gördüm. Allah büyüktür. Atî bizimdir. Hanımefendiye arz-ı hürmet ederim. Yeniden elde edeceğiniz malûmat ve evraka muhtacım kardeşim.

Sâî

Hâmiş olarak Doktor Rusûhi Bey'in şu yazısı vardır:

Beyim Efendim,

Payam-Sabahta tahminim gibi tekrar edepsizce neşriyat vardı. Tabi siz de gördünüz. Tabii menbaı ......??!!. *[Okunamadı]*. Bunlar sonuna kadar meslekî sakimlerinde devam edecekler. İnşallah erbab-ı namus ve hamiyetin mesaisi muvafakatiyle tetevvüç olur da mahcup olurlar. Baki gayret sebat ricası ve hürmetler mîrim.

Rusûhi

Talât Paşa'dan Galip Kemali'ye: Ahmak adamlarla çalışmak zordur...

Galip Kemalî Beyefendi Biraderime,

14 Ağustos 1920 tarihli mektubunu aldım. Hem alçak hem ahmak adamlar ile çalışmak güçtür. İttihaz buyurulan karar musiptir. Servet Bey'den uzun uzun mektuplar aldım. Bir aralık buradaki sefiri görerek bu babda mütaleatımı söyledim ve Sforza'ya yazmasını rica ettim. Kont nâzır olunca daha ihtiyatlı olmuş. Sizin bir müddet sonra Anadolu'ya gidip tekrar Avrupa'ya avdet etmekliğiniz musip olur fikrindeyim.

Vehip Paşa ufak bir teehhür dolayısıyla Rusya'ya gidemedi. Arnavutlukta çalışması münasiptir. Ve kendisi hâheşkerdir. Zannedersem, Kont bir müddet tehirini muvafık görmüş. Yeniden bir karar verirlerse bana yazınız.

Fransızların ve Ahmet Rıza Bey'in Yunanlıların Trakya hakkındaki söylediklerine inanması epeyce sâfiyane bir harekettir. Hem de orada tahrirî bir vesika olmadığı ve ifade-i şifahiyeye atfedildiği halde.

Arkadaşlarımız Moskova'ya muvasalat ettiler. Bazı temaslar için şimdilik ben burada kaldım. Aldığımız son telsiz telgrafta orada bulunan İtalyan süferasından Allioti'nin bizimkilere ve Anadolu'dan gelen heyete büyük muavenet ettiğini yazıyor. Sizden rica ederim bu adamın mahiyetine ve oradaki vazifesine dair tafahhusatta bulunarak bana yazınız. Giolitti ile Lloyd George arasında Şark için ne gibi mukarrerat ittihaz edildiğini öğrenmeğe çalışınız. Şarkta vaziyet iyidir ve her gün daha iyi olacaktır. Geç olmakla beraber bence muvaffakıyet muhakkaktır.

Hanımefendiye arz-ı hürmet ederim. Kerime hanımefendiye keza. Refikam size hanımefediye ve kerime hanımefendiye selâm ve hürmetler ediyor. Gözlerinden öperim azizim.

Sâî

25 Ağustos 1920

Cümleye hürmetler, selâmlar

Rusûhi

Dr. Rusûhi'den Galip Kemali Bey'e: Talât Paşa sizden izahat bekliyor...

Berlin'de Doktor Rusûhi Bey'den

Roma'da Galip Kemalî Bey'e Huzur-u didelerine,

Miri Muhteremim Efendim.

Risalelerini memnuniyetle aldım (Le Martyre d'un Peuple ve Sévres muahedesinin imzası üzerine L'Assassinat d'un Peuple) hakikaten güzel müdafaa edilmiş. Vakıa buyurdukları gibi kuru lâkırdı ile menfaatı memleket temin edilemez ise de herhalde faideden hali değildir. İki nokta hakkında mütalâamı arza lüzum hissediyorum: Birisi harbe girişmek sırf bir iki kişinin cebir ve sevkiyle oluşu; ikincisinde Ermeni meselesinde hükûmeti komitenin na münasip hareketlere sülûk ettirdiği.

Bence bütün milleti bir kaç adamın keyif ve arzusuna tâbi tanıtılırmak bunların kendi kendilerini idareye muktedir olmadıklarını göstermekten gayri bir şey ifade etmez. Ermeni meselesindeki ahvali gayri lhayikanın ve hattâ fecayiin velev mukabele-i bilmisil surette dahi olsa hükûmetin inzimamı rey ve müvafakatiyle olduğunu göstermek de hakikate mugayir oluşu münasebetiyle bittabi insafsızlık olur. Azizim rica ederim, biliniz ve kani olunuz ki, cemiyet hiç bir zaman yapılan fenalıkları hoş görmemiştir. Ve hükûmeti meni tekerrürü için ikazdan hali kalmamıştır. Hükûmet de kudreti yettiği kadar çalışmak ve eline geçenleri cezasız bırakmamıştır. İşte kanaatimin hülâsası. Bunun haricinde ne duydunuzsa, ne duyarsanız inanmayınız. Bîgayri hakkin hüküm verir ve günaha girersiniz. Bir zaman gelecek bunlar hep meydana çıkacaktır.

Memleketteki harekât-ı milliye tıpkı tahmin ve takdir-i âlileri gibi tamamiyle memleketi kurtarmak için her türlü fırka ihtirasatından âri bir cereyanı hamiyetkâranedir ve böyle kalmalıdır. Buradan iyma buyurulduğu fikir ve maksatla hiç kimse de gönderilmemiştir. Görüyorsunuz ya ne kadar kuvvetle söylüyorum. İşte maatteessüf şimdiye kadar memleketi kargaşalıktan kurtarmayan avamilden biri de böyle şahsî his ve zanlara hakikat şekli vermektir. O adam kendi kendine buradan gitmiş ve ihtimal ki, oralarda kendine böyle bir paye vermiştir. Buradakiler menafii aliye-i vataniyeyi hiç şüphesiz her şeyin fevkinde tuttukları gibi hareke-

ti milliyenin şekil ve mahiyetini tebdil ve tagayyürün nazarratını da takdir edecek kadar olsun iz'ana maliktir. İşte bu meselenin de hakikati bunun haricinde ne duyarsanız inanmayınız. Zevahir ekseriya insanı aldatır. İnşallah yakında hayırlısı ile bir sulh olur memleket kurtulur.

Refika-i âlileri ve kerime hanımefendilere arz-ı ihtiramat. Mümkün olur ise bizim çoluk çocuğa da selâmlar. Bâki takdimi müveddet ve muhabbettir beyim efendim.

19 Teşrinisani 1920

Rusûhi

Hâmiş: İtalya hükûmetinin Türkiye ile anlaşmak niyetinde olduğuna dair buralarda kuvvetli rivayetler var. Bunun derece-i sıhhat ve şekli hakkında malûmata muhtacız. Talât Paşa'nın memlekete nafi teşebbüsatın mümkün ve münasip olup olamıyacağına dair bir fikir edinmek üzere izahatı âlilerine intizar ediyoruz.

Adres:
Herr Sahid Effendi
Grolmanstr. 361
Berlin

Cavid Bey'den Galip Kemâli Bey'e: Yunanlıların dilleri çabuk tutuldu...

Bellevue Palace

Berne, 24 Nisan 921

Azizim Galip Kemalî Beyefendi,

9 Nisan tarihli lütufnamenizi Davos'ta almakla mübahî olmuştum; dün de ihsan buyurduğunuz kitaplar geldi. Her ikisi için de takdimi teşekkürat ederim. Yorulmak bilmiyen mesaii vazifenizin bu ikinci mahsulü matbuunu da kemal-i dikkat ve lezzetle okuyorum. Ümit ederim ki, bu eseriniz de hakikati bir türlü görmek istemiyen gözleri açmağa hizmet edecektir. Zavallı Talât Paşa'nın felâketi benim için pek elim ve feci bir darbe oldu; günlerce âdeta hasta idim. Bilhassa memleketin teşekkülâtı hazıra-i siyasiyesi itibariyle gayri kabili telâfi olan bu ziyaın teessürünü her zaman hissedeceğiz. Ailesi -*gerek İstanbul'da bulunan valdesiyle hemşireleri, gerek Berlin'de bulunan refikası*- maddeten pek fena bir mevkidedir. Bekir Sami Bey'e ben de söylemiştim. Ankara hükûmetinin kendilerini ikdar edecek bir maaş tahsis eyliyeceğine şüphe etmiyorum.

Yunanlıların dilleri çabuk tutuldu. Eskişehir hezimeti gayet münasip bir zamanda vuku buldu. Şimdi her taraftan asker yığmağa çalışıyorlarsa da Atina'dan gelen gazetelerin yazdıkları gibi bir cüşi şehametin mevcut olmadığını söylüyorlar. Eğer yine Bursa cihetlerinde yahut İzmir cephesinde bir darbe daha indirilecek olursa o zaman ya doğrudan doğruya yahut devletlerin vesatetiyle sulh talebi vuku bulacaktır. Tabiî yeni konferansta o vakit içtima edecektir. Bir iki gün için Cevad'ı görmek üzere «Bern»e geldim. Bir çok İstanbul ve Ankara havadisleri aldım. Roma'da ne var? Ankara'dan muntazaman malûmat geliyor mu? Yoksa yine eskisi gibi mi? İkinci şıkka maatteessüf daha ziyade ihtimal veriyorum. Hanımefendiler hazeratına ihtiramatımın takdimini rica eder ve zât-ı âlilerine arz-ı ihlâs ve müveddet eylerim efendim.

Cavid

Talât Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği tarihî mektup...(52)

22 Kanunuevvel 1919

Memleketin âtisini ben şu yolda görüyorum.

Avrupa, mevâdd-ı iptidaiyyesi gayet zengin olan Rusya'dan uzun müddet istifade mümkün olamıyacağını yakinen bildiği için bu zararını imkân nisbetinde Türkiye'den telâfi etmeğe çalışacaktır. Düvel-i İtilâfiye'nin Türkiye üzerinde besledikleri bütün amâl ve makasıd-ı siyasiyeden sarf-ı nazar yalnız şu maksad-ı iktisadîleri bile arzu ettiğimiz şekilde hür ve müstakil bir Türkiye'nin vücuduna mâni olacaktır. Binaenaleyh bizlerle aktedecekleri muahede-i sulhiyede kendileri için birçok esbab-ı müdahale bulunacak ve şerait-i sulhiyye iktisaden memleketimizden a'zâmî istifade etmelerine müsaid birçok mevadı haiz bulunacaktır. Elimizde kalacak yerlerin menabii kesîr olmakla beraber bu şerait dahilinde memleketin esbab-ı terakkisini te'min etmek mümkün olamıyacaktır. Sulhun tahdid edeceği Türkiye Avrupa'nın bu gayesine sed çekebilecek derecede kuvvet olmıyacaktır. Binaenaleyh bu kuvveti hariçte aramak ve muavin kuvvetler vücuda getirmek icap eder. Bunu ben iki büyük muhitte aramak ve kuvvetli bir teşkilât yapmakta görüyorum. Bu kuvvetin biri vâsi Türk âlemi, ikincisi de İslâm âlemidir. Türk âleminde şimdiye kadar hiç işlenmemiş olan Türkistan bizim için gayet esaslı bir saha-i mesaidir. Bu sahada dahildekilerin doğrudan doğruya çalışması hem müşkül, hem de tehlikelidir.

Teşkilât-ı esasiyye vücuda getirdikten sonra maddî ve manevî surette muavenet kabil olabilir. Bu teşkilât-ı esasiyeyi yapmak için rüfeka-

---

(52) Talât Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında teati edilen 22 Aralık 1919 tarihli mektup ile 29 Şubat 1920 tarihli iki mektup, şu makaleden dipnotlarıyla birlikte aynen nakledilmiştir. Talât Paşa'nın bu mektubu Kör Ali İhsan'ın kardeşi *Asım Bey [İloğlu] tarafından Ankara*'ya ulaştırılmıştır. Talât Paşa'nın mektubu kendi yazısıyla değil Asım Bey'e not ettirilerek yazdırılmıştır. Her iki mektubun geniş bir değerlendirmesi için Bkz: İlhan Tekeli-Selim İlkin, Kurtuluş Savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları, Belleten 1980 sayı: 174 s. 301-345, TTK. Ankara

dan bazılarının o havaliye giderek çalışması iktiza ediyor. Bugün üzerimize düşen vazife, mazideki umumî ve hususî hataiyyatı unutarak geniş bir fikirle herkesin kabiliyetinden a'zamî istifade ve bu suretle gaye-i umûmiyi te'mine çalışmak olmalıdır. Ben Enver Paşa'yı gerek İslâm âlemindeki nüfuz ve ehemmiyetleri ve gerek azim ve metaneti ve gerek şerait-i hazıra dahilînde uzun müddet memlekete avdetinin gayr-i mümkün bulunması dolayısıyla o havalide çalışabilecek mühim bir uzuv telâkki ediyorum. Binaenaleyh bazı rüfeka ile kendisinin Türkistan, Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'da derece derece çalışmaları takarrür etmiş ve o semte müteveccihen hareket etmişlerdir. Ancak hâvali-i mezkûrede çalışabilmek için Bolşevik'ler ile anlaşmak zarûrîdir. Bolşevikler Rauf Bey'ce de ma'lûm olduğu veçhile (Brest Litovsk) muahedesi esnasında vâsi bir Sovyet İmparatorluğu gayesini takip ediyorlardı. Eski Rusya İmparatorluğu dahilinde *-ki bunda Finlandiya, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Polonya, Kafkas ve Türkistan da dahil idi-* Sovyet teşkilâtı yapıp bu teşkilâtı Petersburg veya Moskova'ya rabt etmek ve bu suretle eski Rus İmparatorluğu'nu, başka bir kisve altında, ihya etmek arzusunda bulunuyorlardı. Bugün Bolşevik'ler bu fikirlerinden bazı fedakârlıklar yapmışlardır. Eski Rusya İmparatorluğu dahilinde teşekkül eden muhtariyet ve istiklâliyetleri tanıyacaklarından bahs ediyorlar. Buradaki Bolşevik rüesası ile hal-i temastayım. Şimdiye kadar mahbus bulunan (Radek) ile defaat ile görüştüm. Ve bâlâda zikrettiğim esaslar dairesinde çalışmak üzere (Lenin) nin tasdikine ta'likan anlaştım. (Radek) in tahliyesi ve tayyare ile Moskova'ya gidebilmesi için Almanlar nezdinde pek çok çalışarak muvaffak oldum. Ve başka bir nam altında esbab-ı seyahatini temin ettim. Bundan dolayı (Radek) ve burada bulunan Bolşevik'ler bize medyunu şükrandırlar. (Radek) Bolşevik'ler hükûmetinin şark mesaili mütehassısı olduğundan mukarreratımızın merkezce kabul edileceğini suret-i katiyyede temin ediyor.

İkinci saha-i mesainin âlem-i İslâm olduğunu söylemiş idim. Türkistan teşkilâtı Efganistan vasıtasıyla Hindistan'da çalışarak Hindistan âleminde bir tesir yapabilir ve Devlet-i Âliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye lehinde kuvvetli bir cereyan uyandırabilir. Araplar mütarekeden sonra tamamiyle inkisar-ı hayale uğramışlardır. Fransızlar ile İngilizler arasında

(1916) tarihinde [53] akt edilen mukavelename Arabistan'ı tamamiyle parçalayıp kuşa benzetiyor. Ve müstakil Arabistan'a kıt'a olarak çölden başka hemen hiç bir şey bırakmıyor. Emîr Faysal'ın maiyyetinde bulunanlardan biri İsviçre'de bize mensup bir zat ile olan mülâkatında Arap gençlerinin maziyi unutarak Türkler ile eski Almanya veya Avusturya, Macaristan gibi birleşmek ve beraber çalışarak itilâfçıların istilâsına mâni olmak fikrinde olduklarını söylemiş ve Mustafa Kemal Paşa ile tesis-i münasebet arzusunda bulunduklarını ilâve etmiştir. Sulh şeraitinin müzakeresi sırasında Arapların Türkler ile birleşmek arzusunu ızhar etmeleri ve bu babta haklı tezahüratta bulunmaları nüfuz-u hilâfetin o havalide devam ve bekasını göstereceğinden fevkalâde faydalı olabilir. Dahilden vesait-i muhtelife ile bu maksadın istihsaline sarf-ı mesai olunabilir. Bu tarz ve şekl-i mesâi Rauf Bey'in gayesine ve arzusuna pek muvafık olduğundan bu hususta sarf-ı mesai edebiliyor.

Biz de haricî bir teşkilât ile kendisine muavenet edebiliyoruz. Mısırlı Aziz Bey iki gün evvel Berlin'de beni buldu. Bu esas dairesinde kendisiyle uzun uzadıya görüştük. İnkisar-ı hayale uğramış, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı mektubu gönderiyorum. Bu zat dahilden ziyade hariçte ve bu maksad uğrunda istihdam edilebilir. Ve bu yolda çalışması için kendisine imzasız not şeklinde bir cevap verilebilir.

Ben memleket için çalışmayı şimdilik şu üç şekilde hulâsa edebiliyorum. Biri dahilde, diğerleri de Türklük ve İslâmlık âleminde.

Dahildeki teşkilât-ı milliye iktidarı tamamiyle ele almalı ve muntazam bir hükûmet şeklinde memleketi idare ederek sulhu akd etmelidir. Teşkilât-ı milliyenin halen hiç bir fırkayı temsil etmemesi pek muvafıktır. Ancak mevki-i iktidara geldikten sonra her ne nam ile olursa olsun Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir fırka vücuda getirmesi zarûrîdir.

Hariçte bulunan uzuvlar ile açık hiç bir münasebetleri olmamalıdır. Harp mesullerinin muhakemesi için bir divân-ı âlî teşkil etmeleri lâzımdır. Bu tamamiyle ayrı bir meseledir. Bir taraftan bu cihet takip

(53) M. Sykes ve J. Picot tarafından hazırlanan Osmanlı Asyasının Müttefikler arasındaki Bölüşüm planından söz etmektedir. Bu proje için bakınız: E.E.Adamof *Anadolu'nun Taksimi Planı*, İstanbul 1972

edilmekle beraber diğer taraftan yalnız ara sıra benimle gönderilecek adamlar vasıtasıyla münasebette bulunulabilir. Mamafih arzu etmedikleri ve ahvali gayr-i müsait buldukları halde şimdilik ihtiyat etmeleri de kabul olunabilir. Esasen gerek benim ve gerek diğerlerinin vaziyet-i siyasiyeleri bugün buna müsait olmadığı gibi memleket için de zararlıdır. Takibini muvafık gördüğüm üç tarz-ı mesaiyi burada tekrar ediyorum:

Evvelâ – Dahildekilerin müstakillen çalışmaları,

Sâniyen – Hariçtekilerin âtiyen Türk ittihadı vücude getirebilmek için Türkistan'da çalışmaları ve Türkistan'ın bilâhare istiklâliyyetini te'min edebilmek için idarede askerî ve mülkî teşkilât vücuda getirmeleri,

Salisen – Arapların bugünkü me'yusiyyetinden istifade ederek ilerde bir Arap ve Türk ittihadını te'min edecek teşkilâtı vücude getirmek ve umumiyet itibariyle âlem-i İslâm da lehimizde bir cereyan uyandırmak.

Bütün bu teşkilât ya şimdiden veyahut ileride Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına veyahut teşkil edeceği bir büroya rabt olunabilir. Haricî teşkilâtın nokta-i temasını ben teşkil edeceğimden işin ciddiyyet ve safiyyetinden emin ve askerce bir itaata intizar olunabilir.

Avrupa'da bulunduğum bir sene zarfından propaganda için yapılan teşebbüsat ve teşkilât;

1 – Lahaye'de bir Türk istihbarat bürosunun teşkili ve memleketimiz lehinde gerek Hollanda ve gerek diğer bîtaraf memleketler matbuatında neşriyat icrası, (Tafsilât-ı lâzime Asım Bey tarafından verilecektir). Bu teşkilât âtiyen hükûmete rabt olunabilir.

2 – Amsterdam'da in'ikad eden beynelmilel Sosyalist Kongresi'nde beynelmilel sosyalistler kâtib-i umumîsi [54] (Huysmans) ile mülâkat ettim. Ermeni vekâyiinin suret-i cereyanını buna izah ve Müslümanların Ermeniler tarafından dûçar-ı tecavüz olduğuna kendisini ik-

(54) Selânik'teki Sosyalist çevrelerin Huymans'la 1908 sonrasındaki yazışmaları için bakınız. George Haup ve Paul Dumont, Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler, İstanbul, 1977; Huysmans'ın sosyalist hareket içindeki yeri için bakınız: Max Beer, *Sosyalizm ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 636-646

naa çalıştım [55]. Amsterdam'da kongreye iştirak için gelen Gürcü hükûmet-i muvakkatesi reisi (Çengilli) ile de görüştüm. Ve Ermeni vekayii hakkındaki nokta-i nazarımızı kendisine izah ettim. Çengilli in'ikad eden (Bern) Sosyalist konferansında Ermeniler aleyhinde irad-ı nutuk ederek Türkiye'de cereyan eden Ermeni vekayiinin müsebbip ve me'sûl-i hakikîlerinin bizzat Ermeniler olduğuna yaptığı tahkikat üzerine kanaat-ı kâmile getirdiğini serd ve beyan eylemiştir.

(Bu babta Asım Bey tarafından malûmat-ı kâfiye verilecektir).

3 – Fransız ve İtalyanlar ile mülâkat ve müzakerat ve bunlardan hasıl ettiğim fikirler.

Gerek İtalyanlar, gerek Fransızlar atiyen idareyi ellerine alacaklarını muhakkak gördükleri Jön-Türkler ile şimdiden hüsn-ü münasebete girmek ve kendilerini İngilizler nezdinde müşkül bir mevkie sokmamak şartiyle bizlere mümkün olan muaveneti yapmak arzusundalar. Ancak bugün açıktan fi'lî bir harekette bulunmalarına imkân olmadığı gibi esasen vaziyet-i siyasiyeleri de buna müsait değildir. Bu hususta bize İtalyanlar, Fransızlardan daha müsaadekâr davranıyorlar. Buradaki İtalyan delegeleri vasıtasıyla İtalya Hariciye Nezareti müsteşarı Kont Sforza ve dolayısıyla [56] İtalya hükûmetiyle her vakit temas edebiliyorum.

Cavit Bey'de evvelce bizde (Turuk-u Umûmiyye) şirketi müdürü iken elyevm (İ'marât ve Te'sisat) nazırı bulunan (Lostor) vasıtasıyla Fransa hükûmeti ile temasa gelebiliyor. Mamafih bu hususat tamamiyle dahildekilerine ait olduğundan biz yalnız dahildekiler lüzum gördüğü takdirde bu işde tavassut edebiliriz... Ve icabında kendi ta'yin edecekleri zevatı bunlarla görüştürebiliriz... Arzu ettikleri takdirde tamamiyle aradan çekiliriz.

Cavit Bey hakkındaki mütaleam:

---

(55) Huysmans ile Ermeni olaylarını konuşması sırasında Huysmans Talât Paşa'yı söylediklerini yazmaya teşvik etmiştir. Talât Paşa daha sonra yayınlanan Birinci Dünya Savaşına ilişkin hatıralarını bu seyahatten sonra yazmıştır. Hatıralar için bakınız: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946.

(56) Asıl metinde mevcut olan 'bilvasıta' kelimesi karalanmış ve bu kelime yerine «dolayısiyle» yazılmıştır. Bu değişikliğin ne zaman yapılmış olduğunu saptıyamadık.

Cavit Bey memleketin dahilde ve hariçte muhtaç olduğu bir uzuvdur. Muktedir ve namusludur. İtilâfiyûn nezdinde bizim vaziyetimizde değildir. Harbe muhalif kalmış, harp esnasında ecnebileri ve menafi-i ecnebiyyeyi âtiyen memlekete nafi olur mülâhazasıyla müdafaa etmiştir. Amerika ile kat'ı münasebata aleyhtar bulunmuştur. Bu cihet Amerika sefaretince de ma'lûmdur. Ermeni vekayii ile de alâkası yoktur. Hakkında verilen hüküm hilâf-ı vicdan, kanun ve usuldür. Herhangi bir şekilde ileride Divân-ı Âlice muhakemesi icra edilmek üzere bu hüküm geri alınabilir.

Asım Bey'in avdetinden evvel *mümkün* ise *Küçük Refet Bey'i* veyahut o derece tanıdığım birisinin İsviçre veya Almanya'ya gönderilmesini ve bu mesail hakkında teati-i efkâr edilmesini pek arzu ederim.

Bu zat aynı zamanda sosyalist cereyanlarını da tetkik ve er-geç Avrupa muhitinde pek büyük bir rol oynayacak olan bu cereyanlardan bizlerin suret-i istifademiz hakkında da bir fikir edinebilir. Paramız yoktur. Sizden para istediğimize de zahip olmayınız. Şimdiye kadar bu işlerde bir miktar kendi paramdan sarfettirdim, Masarifin diğer bir kısmını *[Karasu] nun* (57) Nesim Mazlıyah (58) üzerindeki parasından mes'uliyyeti üzerime alarak sarf ettirdim ve atiyen de ettireceğim. Sonrasına Allah kerim.

Azmi Bey'i ben göndermedim, Mumaileyhin benimle hiç bir alakası yoktur. Parası kalmadığından bahisle dahile giderek bir köşede

---

(57) Karasu Kelimesi tam okunamamıştır. İlk iki harf tam okunamamaktadır. Karasu olmak muhtemeldir. Bir taraftan savaş içinde Almanya'dan alınacak mallarda Karasu Efendiye bir öncelik tanındığı ve Kararusu Efendi'nin bu ticaretten kâr ettiği bilinmektedir. Avrupa'da onun işleri ile uğraşan temsilcileri vardır. Talât Paşa'nın mektubunu getiren Asım Bey'de Karasu Efendi'nin Hollanda temsilcisidir. Eğer kullanılan para Karasu Efendi'ye ait ise mektubun bu konuda bize verdiği bilgi ilginçtir. Çünkü Karasu Efendi değişik yazarlarca İttihat ve Terakkicilere savaş sonrasında para yardımı yapmadığı için suçlanmıştı. Bu konuda bakınız, Falih Rıfkı, *Zeytin Dağı*, İstanbul, 1938, s.5. ve Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Birinci Cilt, İstanbul 1953, s.25

(58) Nesim Mazlıyah, İttihat ve Terakki'nin İzmir mebusudur. Talât Paşa'nın ölümüne kadar yakınında olmuştur. Amsterdam'daki sosyalist kongresine de Talât Paşa ile birlikte gitmiştir. Nesim Mazliyah'ın sosyalist çevrelerle ilişkisi daha eskidir. 1917 de Stokholm'de toplanan uluslararası sosyalist kongresine katılmıştır. G.S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, İstanbul 1975, s. 41.

oturacağından bahsetti. Ben de münasip gördüm. Maatteessüf haber aldığıma göre bu zavallı budala dünyayı velveleye vermiş ve bizim işlerimize de sekte îras etmiştir.

Siyaset-i dahiliyye hakkındaki mütalâatım:

Millî Teşkilât rüesası mebusana girmeli, hükûmeti elde etmelidir. Kabine dahilde ve hariçte otorite te'sis edebilecek bir zatın riyasetinde ve ekseriyyeti bu rüesadan mürekkep olmak üzere teşkil edilmelidir. Ahval ve vaziyet katiyen icap ettirdiği takdirde fırka-i saireden bir kaç zat da kabineye idhal olunabilir. Bence bu otoriteyi haiz zat buradan gördüğüme nazaran Mustafa Kemal Paşa'dır. Bu suretle teşekkül edecek kabine (Clemanso) nun tarz-ı siyasetini meşk ittihaz edebilir. Cavit Bey'in beyanatına nazaran bugün memlekete fenalıkları dokunan erazil-i eşhasın 31 Mart hadisesinde vücutları tahakkuk eden edanî imiş. Bu edepsizlere hadlerini bildirmek ve rezilliklerine meydan vermemek memleketin menafii iktizasındandır. Matbuatı erâzil-i nâs elinden kurtarmalıdır. Biz buna muvaffak olamadık. İnşallah siz olursunuz. Millî kuvvet buradan mütalea dermeyan edemiyeceğim bir şekilde sulh neticesine kadar muhafaza olunmalıdır. Kuvve-i milliyeye istinad eden mütecanis bir kabinenin dahilde ve hariçte pek büyük tesiri olacağından şüphe yoktur.

Bizlere gelince istediğiniz şekle girmek, istediğiniz tarzda çalışmak arzu ettiğiniz hususî ve umumî her türlü fedakârlığı yapmak en büyük emelimizdir. Muvaffakıyetinize bütün kalbimizle duahanız. Asım Bey parolamı size bildirecektir. Bana gönderilecek zatın aynı parola ile gönderilmesini rica ederim.

Mustafa Kemal Paşa'nın Talât Paşa'ya Cevabı...

29.II.1920

Vaziyetin kısa muhâkemesi:

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücuda getirilen vahdet-i milliyye Erzurum ve müteakiben Sivas umumî kongrelerinde tesbit edilen esaslara göre Türk ve Kürt millî hudutlarıyla tahdid edilen Türkiye'yi inkısamdan kurtarmak ve Osmanlı Devlet ve milletlerinin istiklâlini temin etmek gayesini istihdaf etti. Bu gayeye vusul için fi'len ve zımmen müdafaayı esas ittihaz etti. Teşkilât-ı milliyye köylerden bil'itibar nahiye, kaza, livâ ve müstakil livâ ve vilâyet merkezlerindeki heyet-i idare ve heyât-ı merkeziler ile yekdiğerine rabt olundu. Kongrelerin tevlid ettiği on altı kişilik bir heyet-i temsiliye teşkilât-ı umumiyyenin müdür ve nâzımı oldu. Gayeye vusul için Heyet-i Temsiliyeye büyük salâhiyet verildi. Heyet-i Temsiliye riyaseti benim üzerimdedir.

Medenî ve zahirî ve kanunî denilebilecek olan Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının içinde mahrem talimat dairesinde teşkilât-ı müselleme mevcuttur. Ordu bilâistisna başlarındaki büyük kumandanlardan son neferine kadar teşkilâtımız kadrosuna dahildir. Harekât ve muharebâtı idare etmek için bana merbut bir Erkân-ı Harbiye vardır. Heyet-i Temsiliye namına da, müntehap âzadan maada güzide arkadaşlardan mürekkep muamelât-ı umumiyeyi tedvir eden bir büro vardır. Harekât-ı fi'liyye şimdilik yalnız umum İzmir cephesi üzerindedir. Bu cephe de muhtelif kumandanlıklara ayrılmıştır. Son günlerde (Maraş) Fransız'ları tard eden ve Kilikya'nın bazı aksamında mahallî teşebbüsatta bulunan ve (Urfa) ile (Birecik) teki Fransızları muhasara eden Kuva-yı Milliyede bulunan muhalifler Adapazarı-Balıkesir-Bozkır havalisinde şiddetle kahır ve tenkil edilmişlerdir.

Suriye ve Iraklılar ile öteden beri münasebet tesis etmiş ve kendileri İngiliz ve Fransızlar aleyhine teşebbüsata geçirilmiştir.

Daha ciddî esaslar dahilinde tevhid-i harekât için nezdimize gelmiş olan salâhiyettar Arap murahhasları ile mukarrerat ittihaz edilmiştir. Araplara karşı bidayetten beri ifade ettiğimiz siyasî formül şudur:

Her millet kendi dahilinde istiklâlini kurtardıktan sonra (konfederasyon) halinde birleşmek; bu esas Araplarca maalmemnuniyye kabul edilmiştir.

(Emîr Faysal'ın) mutemetleri dahi bu esas dahilinde birleşmek üzere müracaat eylemişlerdir. (Faysal)ın Fransızlar lehine gizli bir politika takip etmesi zan ve ihtimali henüz bizi ihtiyatkâr hareket ettiriyor. Fakat Araplarla müşareket-i ef'alde fi'liyat, diğer hiziblerin itilâfiyle başlamıştır [(59)].

Azerbaycan, Şimalî Kafkasya, Gürcistan ile daha ilk devirde az çok münasebata başlanmıştı. Halil Paşa ile Sivas'ta arîz ve amîk görüştükten sonra kendisini Azerbaycan'a gönderdik. Esaretten kurtulan Nuri Paşa'nın da Kafkasya'da faaliyete geçmesi için tedabir alındı. Elyevm her ikisi ile muhabere ve münasebet berdevamdır. Halil Paşa Azerbaycanlılardan bir kuvvetin başında olarak elyevm (Zanzezur) [(60)] dedir ve Ermenilerle muharebe ediyor, Nuri Paşa şimalî Kafkasya kuvvetlerine kumanda ediyor. Kendilerine arzu ettikleri zabitleri peyderpey gönderiyoruz.

Halil Paşa'ya verdiğim nokta-i nazarlar: Azerbaycan ve şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin istiklâllerini te'min etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş olan Gürcistan ile itilâf halinde yaşamak. Daha evvel Türkistan'da bulunduğunu tahmin ettiğim Enver Paşa ile te'sis-i irtibat ederek onunla Türkistan istiklâlini te'mine çalışmasını söylemek ve gerek Kafkasya'da ve gerek Türkistan'da vücuda getirilecek harekât ve faaliyeti Türkiye menafiine tevcih etmek ve bunun için benimle muhafaza-i irtibat eylemek.

İki gün evvelisine kadar Halil ve Nuri Paşalardan vürûd eden ma'lûmattan [(61)] henüz Enver Paşa ile te'sis-i irtibat edilmemiş ve fakat bu maksatla icap eden zabitânın gönderilmiş olduğu anlaşıldı. Halil Paşa'ya ve Halil Paşa'dan evvel Kafkasya'ya gönderdiğim zabitlere

(59) Mustafa Kemal ile Arapların ilişkileri için bakınız, Lauren Evans: *Türkiye'nin Paylaşılması*, Milliyet Yayınları, 1972, s. 246. Z.N. *Zeine, The Struggle for Arab Independence*, 1960, s. 130-150.

(60) Halil Paşa'nın yaptıkları için bakınız: Halil Paşa, (Haz. Taylan Sorgun), *Bitmeyen Savaş*, İstanbul, 1972, s. 316-317.

(61) Bu telgraf Mustafa Kemal'in mektubunun sonunda verilmektedir.

Bolşeviklerle temas ve zemîn-i itilâf taharri etmelerini ve fakat her türlü mukarrerat-ı kat'iyye için benim tasdikime ta'lik-i keyfiyet olunmasını söyledim. Yakın zamana kadar (Novorosiski) ve şarkında (Denikin) ordusunun mevcudiyeti mezkûr temasa müsaade etmiyordu. Şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin teşkil ettikleri şûra tarafından gönderilen bir heyet-i murahhasa ile aynı daire dahilinde talimat verdim.

Araplarla îtilâfta kullandığım formülden ve Kafkasya'daki arkadaşlara verdiğim talimattan anlaşılacağı vechile benim de düşündüğüm muhtelif İslâm kitlelerini mazhar-ı istiklâl olmak için bugün Türkiye'ye musallat olan düşmanlar aleyhine tahrik etmek ve bu suretle Türkiye'nin tazyikini tahfif ve kuvva-i maddiye ve maneviyyesini âzamî menâfii istihsal edebilecek surette daha serbest kullanmak. Ve âtiyen istiklâllerini kurtaracak olan İslâm kitleleriyle konfederasyon halinde birleşmek. Şimdiye kadar masruf mesainin tecellî eden netayici şayan-ı memnuniyet gibi görünmektedir. Tahmin olunduğuna göre îtilâf devletleri ilk zamanlarda tatbikini tasavvur ettikleri imha kararlarından sarf-ı nazar edecek Türkiye'nin mevcudiyetini tanımak kararına takarrüp ediyorlar.

Fransızlar, İtalyanlar daima; İngilizler zaman zaman Kuvva-yı Milliyye ile anlaşmak için Sivas'a kadar büyük ve sahib-i salâhiyet siyasî memurlarını seyahat ettirmişlerdir. Biz hudud ve istiklâl noktalarında fedâkarlık hususuna katiyen yanaşmadık. Bunun için onlardan bize âzamî fedakârlığı yaptırabilecekleri ümidi ile zamandan istifâdeyi tercih edegeldiler. Amerikalılar ile daha çok samimî görüştük. General (Harbord) [62] bizzat Sivas'ta uzun uzadıya müdavele-i efkâr etti. Ve neticede bizim lehimizde harekete karar verdi.

Îtilâf devletlerinde meşhud olan âzamî tebeddül zihniyetinin son (Bolşevik) harekât ve muvaffakıyâtına bizim Maraş'ta ve Islahiye civa-

(62) General Harbord yönetiminde bir heyet Ermenistan'da Amerikan Mandasının olabilirliğini incelemek üzere 22 Ağustos 1919'da Paris'ten ayrılmıştır. Altı hafta süren incelemeleri sırasında 22 Eylül'de Mustafa Kemal'e Sivas'ta, 25 Eylül'de Kâzım Karabekir ile Erzurum'da konuşmuşlardır. Hazırladıkları 13 ciltlik raporu Wilson 3 Nisan 1920'de senatoya sunmuştur. Hazırlanan rapor için bakınız: «Türkiye'de kurulmak istenen Amerikan Mandası General James G. Harbord'un Gizli Raporu», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 33, Haziran 1970.

rındaki muvaffakıyat-ı askeriyyemizin inzimam etmesinden neş'et ettiği zan olunuyor.

Suriye ve Irak'taki mütevazi faaliyetler dahi Fransız ve İngilizlerin hadd-i ma'kule *inmelerine* sebebiyet vermiş olabilir.

Şimdiye kadar (Bolşevikler) ile temas ve îtilâf hususunda memur ettiğimiz zevata verdiğimiz talimatta şart-ı esas olarak kendi nokta-i nazar ve gayelerimiz mahfuz kalmak üzere kadîmen müşterek düşman aleyhine tevhid-i hareketden ibarettir. Buna mukabil bizim şiddetle muhtaç olduğumuz para vesaire talebi mühim görülmüştür. Bolşevikler ile prensip ve içtihatta ittihad hususunu bugün için sehîl görmemekle beraber zarûret-i kat'iyye halinde tasavvur etmediğimizden mevzuu bahis edilmemiştir. Binaenaleyh vatanımızı parçalanmak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek ihtimal-i meş'ûmu karşısında Bolşevik prensiplerini fi'len tatbik etmekte çare-i halâs tahmin olunursa cihet-i tatbikiyyesindeki müşkülâta rağmen bugün hâkim olduğumuz kuvvete istinaden o hususa da tevessül etmek lâzım gelebilir.

Hükûmet-i merkeziyyeyi tazyik ederek meb'usan intihabatını icra ettirdik. Elyevm içtima eden meb'usan hemen istisna bizim esaslarımız dairesinde tarafımızdan yapılan bir programı disiplin dairesinde müdafaa etmek üzere sekseni mütecaviz meb'ustan mürekkep (Felâh-ı Vatan) namı altında bir ekseriyyet grubu vücuda getirdik. Bu grup intihap olunan dokuz kişilik bir heyet-i idare tarafından idare edilmektedir. Heyet-i Temsiliyye azasından olan meb'us arkadaşları kâmilen meclise gönderdim. Bunlardan icap edenler grup heyet-i idaresi dahilindedirler. Ben de mebusum. Fakat kuvvâ-i umumiyyeyi muhafaza ve menfî ihtimalât karşısında serbest sevk ve idare edebilmek için İstanbul'a gitmedim. İkmal ettiğim heyet-i merkeziyye â'zasıyla şimdilik Ankara'yı merkez ittihaz ettim. Hem Kuva-yı Milliye hem de heyet-i idaredeki murahhaslarımız vasıtasıyla grup ile irtibat ve münasebetteyim.

Bilvasıta icra eylemekte olduğum muhaberat ile zât-ı şahanenin niyatına ıttıla hasıl ediyorum. Zât-ı şâhane Kuva-yı Milliyyeden mütevahhıştır. Me'buslar, sizce pek güzel tahmin olunur, daima sevk ve idare edilmek lâzımdır. Bundan mahrum oldukları dakikada gûnâgûn te'sirat altında mevcudiyetleri muayyen bir gayeye yürümeye hâdim ve nâ-

li olmaktan ziyade hail olur. Elyevm İstanbul'da 30-40 bin İngiliz ve aynı miktarda Fransız kuvveti vardır. Polis ve Jandarmamız dahi ecnabîbin âletidir. Ali Kemal, Refi Cevat ve hempaları gibi alçaklar, Ferit Paşa ve tevabii gibi ahmaklar kendilerini düşman mevcudiyetinden istifade ederek emin görüyorlar ve teşebbüsat-ı mel'anetlerinde serbest buluyorlar. Kuva-yı Milliye'den mütevahhiş olan Padişah Kuva-yı Milliye'ye muarız olanlara ve onların ığfalâtiyle belki İngilizlere tevdî-i hayata mütemayil görünüyor. İşte bu kuyûd ve şurûtdan dolayı bugün için Dahiliye, Hariciye vesair bir iki nâzırın tebdili şartiyle Ali Rıza Paşa Kabinesini mevki-i iktidarda tutmak tercih olundu. Zâhiren itilâf etmiş gibi olduğumuz Ali Rıza Paşa hakikatte Kuva-yı Milliyye'yi imha için çarecûdur. Bütün fikirlerimizi ve maksatlarımızı bütün meb'uslara anlatmağa ve onları İstanbul muhitinin ve düşman tehdidinin ve padişah vehminin tesirinden kurtarmağa imkân olmadığından bugün hükûmet meselesinde radikal hareket edilmek mahzurlu telâkkî edilmiştir.

Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum: Birincisi sulha kadar takip olunacak tarz-ı hareket; ikincisi sulhtan sonra tavır ve hareket. Bunlar birbirinden farklı olmak lâzımgelir. Çünkü bugün yalnız dahilî düşmanlarımıza karşı değil onlarla beraber doğrudan doğruya itilâf devletlerine bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecburiyetindeyiz.

Halbuki İstiklâlimiz mahfuz kalmak şartıyla bir sulh aktedildikten sonra yalnız dahili husemâmızla karşı karşıya bulunacağız ki bugünkü âm ve şâmil kuvvet ve nüfuzumuzu hüsn-ü muhafaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara lâyık oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülât tasavvur etmiyorum.

Fakat birinci safha bence henüz çok mühimdir. İtilâf devletleri yukarıda söylediğim hudud dahilinde (cenup hududu İskenderun cenubu - Halep ile Fusta arası- Cerablus köprüsü ve şarkta Musul vilâyeti) tamamiyet-i mülkiyemizi ve istiklâlimizi bütün mânasıyla kabul ve tasdik etmek şartiyle bir sulh yaparsa ve iktisaden te'min-i menâfi için dermeyan edeceği şurût hakk-ı hayâtımızı iptal etmiyecek derecede olursa ba'des-sulh çalışmak için müsait bir sahaya ve şerâite malik olabiliriz. Eğer istiklâlimiz iktisaden olduğundan ziyade siyaseten İngilizlerin taht-ı murakabesinde olacak surette bir sulh yapılırsa âtiyen dahi serbestî-i harekâttan mahrum bırakılmış olacağız. İşte böyle bir neticeye razı olmamak ve

bu noktada lüzum görülürse sulhu muallakta bırakıp harekete geçmeyi şahsen tercih ederim. Yalnız burada nâzik bir nokta vardır. O da bu fikrin Meclis-i Mebusan'ca ve pâdişahca kabulünde tereddüt gösterilmesidir. Bu takdirde hareket isyan halinde olacak demektir. Her halde az çok kabil-i hazım şerait-i sulhiyye karşısında mesai-i âtiyye ile telâfi-i mâfât'a güvenerek ifratkâr harekâttan mücanebet olunacaktır. Bugün için hükûmetin henüz bütün manasiyle teşkilât-ı milliyyenin elinde bulunmadığını zikretmek lâzımdır. Agleb-i ihtimâl sulhu yapacak olan kabine Ali Rıza Paşa Kabinesi olacaktır. Bu kabinenin sulh yapmakta bizim prensiplerimizi takip edeceğini me'mul ederim. Fakat bir tarafın (63) da âtiyi düşünerek Kuvva-yı Milliyyeyi imhâda sarf-ı mesaî edeceğini kabul ediyorum. Maahaza bugün bütün vesait-i icraiyye hemen bizim elimizde bulunduğuna göre teşebbüsatının akîm bırakılacağından eminim. Yukarıda tasvir ettiğim gibi bir sulh akdinden sonra teşkilât-ı milliyyeye münasip bir şekil vereceğim. Ve bizzat meclise girerek her halde kuvvetli bir parti yapmağa ve hükûmete hâkim olmağa çalışacağım. Bizzat kabine teşkil etmek niyetinde değilim. Kuvvetli bir parti vücuda getirmek ve bu partiye meclis dahilinde ve memlekette idame ve hüsn-ü idare etmek cihetini uzun zaman için daha faydalı ve müessir görüyorum. Mamafih hükûmeti tamamen şâyan-ı emniyet ve enerjik arkadaşlardan ve radikal bir tarzda teşkil ettirmeyi de lâzimeden addederim. Bittabi böyle bir kabine gayeye tevcih ve himaye edilecektir.

Türkiye'deki mesâinin tarihî mesuliyyeti teşebbüsat ve faaliyyet-i şahsiyem ile alâkadar bulundurulunca rey ve mütalaam haricindeki teşebbüslere muârızım. Türkiye'nin tâli ve mukadderatına ma'tuf mesâii hariciyyenin dahi nokta-i nazar ve mütalâatım dairesinde olmasını lüzumlu addederim. Mütalâatımda ve tasavvuratımda mutaassıb değilim. İcabat-ı ahval ve hâdisatı sühuletle takdir ederim.

Türkiye'nin menafiine mutabık her türlü muhassala-i mesaîyi hürmetle karşılarım. Müdavele-i efkârla mutalaatımdan gaye-i umumîye nafi olabilecek fedakârlığı yapmakta tereddüd etmem. Ancak ikinci üçüncü derecede vesaitle mukadderat-ı umumiyyeye tesir yapacak temas ve teşebbüsleri mahzurlu görürüm. Ecnebiler ile dahi yapılacak her türlü te-

---

(63) Bu kelime «taraftan» olsa gerektir.

mas ve îtilâflarda son söz ve son karar buraya ta'lik olunmalıdır. Meselâ (Lenin) in tasdikine ta'liken (Radek) ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyet olmalıdır. Sulhtan sonraki mesaî-i müştereke için daha esaslı projeler yapılabilir. Sulha kadar takip edilmekte olan hatt-ı harekette devam maksada kâfi gelebilir zannederim. Müsait gibi görünen vaziyet-i ahîre-i siyasiyenin büsbütün ma'kûs bir şekil ve renk alması ihtimaline karşı mücadeleye devam esas olarak kabul olunmalıdır.

Bir seneden beri Avrupa'daki mesainiz şayan-ı memnuniyettir. Aynı tarzda sarf-ı mesaîye devam daha faideli netayiç verecektir. Ben müdafaa ettiğim prensipler meyanında Harb-i Umumî'ye duhulün zarurî olduğunu ve harbe duhul ettikten sonra grubuna dahil bulunmanın yine zarurî olduğunu ve bundan dolayı harb mes'ûlü aramak mantıksız olduğunu alel'ıtlak Kanun-u Esâsî ahkâmına mugayir hareket edilmiş ise bu suretle hareket eden kabineleri meydana çıkarmak ve haklarında ahkâm-ı kanuniyye tatbik etmek için mütarekeden evvel Balkan Harbi'nden itibaren ve mütarekeden bugüne kadar mevki-i iktidara geçen kabineleri nazar-ı dikkate almak lâzım geleceğini ifade ediyorum. İşbu nokta-i nazarlarımı, benden, Harb-i Umumî'yi ilân eden kabine ve Harb-i Umumîye duhul ve Alman taraftarlığı aleyhinde resmen beyanatta bulunmamı talep ederek müdafaa ettim [64]. Ecânible dahi münasebatımda aynı nokta-i nazarların müdafaasını iltizam ettim. Ermeni

(64) Ali Rıza Paşa hükûmeti kurulduktan sonra 9 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa tarafından gönderilen bir telgrafla Mustafa Kemal'den Birinci Dünya Savaşı'na katılmanın doğru olup olmadığını ilân ederek ittihatçı önderleri suçlaması istenmişti. Mustafa Kemal bu mektupta da bildirdiği gibi bu isteğe karşı çıkmıştır. Bu isteğe karşı çıkarken de Birinci Dünya Savaşı'na katıldığımız konusunda aşağıdaki çok ilginç ve gerçekçi analizi yapmıştır. «... Savaşa katılmamak elbette çok istenirdi. Fakat buna katılmamak ancak silahlı tarafsızlıkla ve Boğazların kapatılması ile sağlanabilirdi. Oysa ki vatanımızın coğrafi ve İstanbul'un stratejik durumu Rusların İtilâf Devletleri yanında yer alması buna imkân vermediği gibi silâhlı bir tarafsızlığı sağlayacak paramız, silahımız ve gerekli araçlarımız da yoktu... Şimdi savaşa girmekliğimizi bir cinayet saymak ve koca bir milleti dört beş kişinin elinde oyuncak gibi göstermek bir fayda sağlamayacağı gibi, Klemanso'nun Ferit Paşa'ya verdiği hakaret dolu cevabın tekrarlanmasına sebep olabilir...» Mahmud Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1969, s. 168-169.

mesaili hakkında en ziyade aleyhimizde bulunan Amerikalılardır. General (Harbord)'a verdiğim izahat müşarünileyhde azîm tahavvül husule getirdi ve beni tasdik etti. İstanbul'da İtalya mümessil-i siyasîliğinde bulunmuş olan (Sforza) ile benim de hususî dostluğum vardır.

Cavid Bey'in mesâîsini her zaman semere bahş bulurum. Sizin de takdir ettiğiniz gibi bir zaman için münasebatımız bilhassa hafî tutulması pek mühimdir. Refet Bey'i, pek mühim olan Denizli cephesindeki kuvvetlere kumandan tayin ettik. Yunanlıların taarruz hazırlıklarında bulundukları bu sıralarda oradan ayrılması mümkün değildir. Buna mümasil muktedir ve şayan-ı itimad arkadaşların kâffesi vücutlarıyla kaim mühim vezayıf üzerinde bulunuyorlar. Şimdilik Asım Bey'in sür'at-i mümkine ile tekrar size mülâki olması ve yine kendisinin avdetiyle aramızdaki rabıtayı muhafaza eylemesini daha emin ve sehîl buluyorum. Parasızlıktan bahsediyorsunuz. Maatteessüf ben de ondan bahsedeceğim. Bugün içinde bulunduğum vaziyete girerken beş param olmadığını suhuletle tahmin edeceğinizden eminim. Girdikten sonra da İstanbul'a bol bol mevaidde bulunan zengin zevatın bizi derhatır edeceklerini farz etmek gafletinde bulundum. Milletten para istemek, onlara en mukaddes gayeler hakkında bile şüphe ve tereddüt ilka ediyor. Bundan başka muhaliflerin en kuvvetli propaganda silâhını teşkil ediyor. Bu sebeple pek elîm ihtiyacat içinde dua ile iş görmeğe çalışıyoruz. Fakat bittabi parasızlık yüzünden birçok nafi teşebbüsler ve kat'î ihtiyaçlar te'min ve tatmin edilemiyor. Binaenaleyh sizden şimdilik hiç olmazsa elli bin liranın Asım Bey'le gönderilmesine intizar eylerim.

Şimdilik münasebet ve irtibatımızın yalnız benimle ve yalnız Asım Bey (65) vasıtasıyla olmasını lüzumlu görürüm, Çünkü başka vasıtalarla ve başka şahıslar ile münasebette bulunduğunuz takdirde derhal şuyû bulur... Nitekim bulmuştur... Bu takdirde memlekette bütün teşebbüsatımızı zaten tefsir etmekte oldukları (İttihatçılık) ile tavsif ederek kuvvetinizi tenkis için düşmanlara silâh ve fırsat vermiş oluruz.

---

(65) Mektubun bu kesimi Asım Bey'in döneceği varsayımına göre yazılmıştır. Oysa biliyoruz ki Asım Bey Almanya'ya dönmemiştir. Asım Bey'in neden dolayı dönmediğini bilmiyoruz.

(Aziz) Bey'in Arap mesailinde burada istifadeli olacağını tasavvur ediyorum. Ancak kendisine maddeten muavenet edecek halde olmadığımı bilmesi münasip olur.

Mektubunuzu aldım. Ötedenberi hemfikir olduğumuz kanaatındayım Suriye ve Irak işlerinde buraya gelmekle pek nafi olabileceğinizi ümid ederim. (Tarik Antalya üzerinden olabilir ve nâm-ı müstearla gelebilirsiniz icap eden malûmatı Asım Bey size verecektir) (66).

(...) hakkında nokta-i nazar [O] 19.2.36 tarihli telgrafnâmeden (67).

1) Azerbaycanlıların İngilizlerle ittifâkı doğru değildir. Bakû'dan Azerbaycan ve Dağıstanlıların mühim bir ekseriyetine istinaden verilen karar neticesince Bolşevikler'le hafî bir mukavele aktedilmiş ve bu mukavele mûcibince Azerbaycan ve Dağıstan'ın tamamiyet ve istiklâli Bolşevikler tarafından tasdik edilmiştir. Re'si kârda bulunan Azerbaycan hükûmetinin de Bolşevikler ile teşrik-i mesaîye taraftar olduğu ve fakat henüz resmî bir teşebbüste bulunulmadığı anlaşılmıştır.

2) Nuri Paşa 3 Şubat 36'da Bakû'dan Dağıstan'a hareket etmiştir. Şimalî Kafkasya İslâm ordusu kumandanlığını ifâ etmektedir.

3) Azerbaycan ve Dağıstan havalisindeki adamlarımız Bolşeviklerle ve Türkistan'la irtibat ve münasebetlerinde devam etmektedirler. (Reşt) havalisinde hâl-i faaliyette bulunan (Mirza Küçük Han) Bolşeviklerle te'min-i münasebet etmiştir. Küçük Han talimat almak üzere hemşirezâdesini Bakû'ya göndermiştir. Bolşevikler Dağıstan ve Türkistan Bolşevikleriyle Afganistan'a vâsi mikyasta muâvenet etmektedirler. Dağıstan'da teşkilât ve saire için fedakâr zabitlerden maada hiç bir şeye ihtiyaç olmadığı bildirilmektedir.

(66) *Mektubun bu kesimi Mısırlı Aziz Bey'e yazılmıştır.*

(67) Mustafa Kemal'in, Halil Paşa ve Nuri Paşa'dan elde ettiği bilgileri veren telgraf budur.

Berlinde Talât Paşa'ya

Kardeşim,

Geçenlerde pek kısa fasılalarla Moskova'da Enver ve Cemal Paşalardan vârit olup Berlin'de zât-ı devletleri ile birlikte ittihaz edilmiş ve Rusya Cumhuriyeti tarafından ta tasvibe iktiran eylemiş bir karar üzerine Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da İngiltere aleyhine icrâyı faaliyet ve hareket maksadına matûf tasavvurat ve teşebbüsattan bahis bulunan iki kıta mektuba verilen cevap suretleri İtalya'da Ankara hükûmetinin mümessilliğine tayin kılınan Aydın mebusu Câmi Beyefendi tarafı âlilerine isal edeceği cihetle onlarda mevzuubahis olan mesail ve hususatı burada tekrara hâcet görmedim. Mesâilli hariciyeye dair teati edilen muharrerâtı resmiye suretleri de müşarünileyhin nezdinde olduğundan onları da bittabi mütalea buyurursunuz. Anadolu ahvaline ve vaziyet-i hariciyemizle Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin istihlâs ve istiklâli devlet ve memleket emrindeki mukarrerat ve icraatına dair olan mülâkat ve izahatı ve hattâ mümessili müşârünileyhten alabileceğiniz cihetle bu mebhaste de tatvili kelâm-ı zaid ad eyledim.

Gerek mekâtib-i mezkûre mefâdından ve gerek Câmi Beyefendi'nin ifadatından müsteban olacağı üzere, zât-ı âlinizin garp âleminde, bizim anavatanda ve diğer rüfekayı mesainin de memâlik-i şarkiyede mütevâziyen hareket ve müttefikan bezli mesai ve gayret etmeleri halâs-ı memleket ve selâmet-i millet için âzamî derecede istifadenin şartı mukaddemidir. Bu cihetle garpta vukubulacak mesaî ve icraatı devletlerinden buraya peyderpey itayı malûmat edildiği takdirde, mukarrerat ve icraatta ahengi tâm husul bularak maksada vusul kesbi sühulet eder. Salâhiyet-i temsiliyes-i Almanya'ya da şâmil olan Câmi Beyefendi ile bu bapta tesis-i münasebet edilmesi ricasiyle teyid-i meâsiri ihtiram olunur kardeşim.[68]

25 Teşrinievvel 336 (1920)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

---

(68) Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubu TBMM. Umur-u Hariciye Vekâleti Umur-u Siyasiye Müdüriyeti başlıklı kağıda yazılmıştır

Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa'ya mektubu...

Ankara Hükûmetinin Roma mümessili Câmi Bey'in Talât Paşa'ya yazdığı iki mektup...

Roma, 6 Kânunuevvel 1920

Muhterem Paşa Hazretleri,

Ankara hükûmet-i milliyesinin mümessili sıfatıyla 3 Kânunuevvelde Roma'ya vâsıl oldum. Yakında Berlin'e de geleceğim. Zât-ı devletlerine takdim olunmak üzere muharreratı da hâmil bulunuyorum. Ancak, Londra'da bulunan Kont Sforza'nın avdetinden ve İtalya hükûmetiyle tesisine muvaffak olacağımız münasebatın şekil ve mahiyeti malûm olduktan sonra Roma'dan hareket edebileceğim.

Cavid Bey dün Roma'ya vâsıl oldu ve kendisiyle görüştüm. İngilizlerin gerek kendisine ve gerekse zât-ı devletlerine vaki olan müracaatlarından bahsettiler. Bu malûmatı ilk gidecek kurye ile yazacağım. Bu kurye 18 Kânunuevvelde buradan hareket edeceğinden o zamana kadar mütemmim haberler göndermek lûtfunda bulunacağınızı ümit ederim. Bu haberlerin Cavid Bey vasıtasıyla ve yahut doğruca bendenize yazılması menûtı reyi devletleridir. Şimdilik adresim:

Mehmet Abousouad
Hotel d'İtalie, Quatro
Fontane, Roma

İhtiramatı âcizanemin kabulünü niyaz ederim muhterem Paşa Hazretleri.

Câmi

Roma, 25 Kânunuevvel 1920

Berlin'de Talât Paşa Hazretlerine,

Maruzdur:

Büyük Millet Meclisi Umuru Hariciye Vekâleti Celilesi tarafından gönderilerek İtalya'ya mütevecciben Rodos'tan hareketi âcizânem esnasında vâsıl olan ve nâmı devletlerine muharrer bulunan mektubu takdim ile kesbi mübahat ederim[69]. Muhtelif aktârda ve fakat aynı gaye uğrunda bezli mesaî buyurmakta olan zât-ı devletleri ve Enver ve Cemal Paşalar Hazerâtıyla tesis-i münasebat olunarak icraat-ı hariciyede temin-i ahenk ve vahdet olunmasındaki fevaid-i azime Ankara hükûmetince takdir edilmekte olduğu ve zât-ı sâmileriyle icrayı temas ve idame-i münasebet hususuna sarf-ı gayret eylemekliğim lüzumu vekâleti müşarünileyhâdan telâkki olunan son talimat cümle-i muhteviyatındandır. Haiz bulunduğum sıfatı temsiliye Almanya'ya da şâmil olduğundan zâtı devletlerinin vatanımızın halâs ve selâmetine matuf mesaîi siyasiyelerinden lütfen bendenizin de haberdar edilmekliğim hususunu ve bizzat Berlin'de ve nezdi sâmilerinde bulunmaklığım faideli olacağı zaman icabına tevessül olunmak üzere işarı keyfiyet buyurulmasını rica eder ve ihtiramatı faika-i âcizânemin kabulünü niyaz eylerim efendim hazretleri.[70]

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Hükûmetinin İtalya'da Mümessili
Aydın Mebusu
Câmi

---

(69) Câmi Bey'in bahsettiği bu mektubun, Talât Paşa'ya yazılan 25 Teşrinievvel 1920 tarihli Mustafa Kemal Paşa'nın mektubu olduğu anlaşılıyor.

(70) Bu mektuplara bakılırsa, Talât Paşa'nın Ankara'dan vukubulan iş'ar dairesinde hareket etmiş olduğunda şüphe bırakmıyor.

Mustafa Kemal Paşa, Talât Paşa'ya hariçte çalışmak vazifesini vermiş miydi?...

Talât, Enver, Cemal Paşalar'ın birbirlerine ve Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdıkları mektuplar okunduktan sonra, zihinlerde bir tereddüt hâsıl olmamak kâbil değildir. Talât Paşa Cavid'e yazdığı bir mektupta, memleket için çalışma tarzı hakkında Mustafa Kemal Paşa ile anlaştıklarını, hariçte çalışmak vazifesini Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine tevdi ettiğini belirtiyor. Cemal Paşa'ya da aynı şeyi şifahen temin etmiş olacaktır ki, Cemal Paşa Moskova'ya gelip de Ankara'dan gelen kurye vasıtasıyla aldığı tebliğde Enver, Cemal ve Talât Paşaların hariçte Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti namına hiç bir faaliyette bulunmağa salâhiyetleri olmadığını okuyunca hayretler içinde kalıyor ve Talât'a: Sen böyle söylemiştin, halbuki böyle çıktı, ben az kalsın Moskova'da rezil olacaktım diyor. Cemal Paşa aynı sözleri Mustafa Kemal Paşa'ya da yazmıştır.

Şu halde, Talât Paşa ile Mustafa Kemâl Paşa arasında bir yanlış anlama bulunduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu yanlış anlama neden vukua gelmiştir. Burasını tenvir için Talât Paşa'nın evrakı arasında bir vesika bulunup bulunmadığını araştırmak icabetti. Ancak şurası da muhakkak ki, Anadolu teşkilâtı ile hariçteki İttihat ve Terakki rüesası arasında gayet dostâne münasebetler bulunduğu Mustafa Kemal Paşa ile Câmi Bey'in mektuplarıyla açıkça anlaşılmaktadır.

Avrupa'da siyasî teşebbüslerde bulunmağa kendisini salâhiyettar kılan mektuplarda ayrıca bir sarahat bulunmasına rağmen, Talât Paşa'nın nihaî karar almak icabederse bu hakkın Büyük Millet Meclisine ait olacağını arkadaşlarına kendiliğinden bilhassa ihtar etmesi ne kadar dürüst hareket ettiğinin ayrı bir delilidir. Ankara ile Avrupadakilerin arasında bu kadar iyi ve dostâne başlıyan münasebetlere ne gibi tezvirler dolayısıyla tereddüt ve şüphe girmiştir? Bunu kimler yapmıştır? Elimizdeki vesikalarda bu meseleye dair hiç bir işarete tesadüf edemiyoruz. Ankara'ya ait hâtıralar ve vesikalar neşrolunursa tarihin aydınlatılmamış olan bu noktasını onlardan öğrenmek belki kâbil olacaktır.

Dördüncü Bölüm

CEMAL PAŞA'NIN MEKTUPLARI

Cemal Paşa: Bosnalı Halit Efendi'yi burda herkes tanıyacaktır...

Kloster, 2 Teşrinievvel 19

Kardeşim Cavid'ciğim,

Şimdi telefonda ahenktar sesini işittiğim zaman, bilsen ne kadar neşeler duydum. Hele neşeli ve ümitli olduğunu söylediğin vakit mümkün olsa da boynuna sarılıp öpsem demeğe başladım.

Ben 9 Temmuz tarihinden beri Grizon kantonunda Klosters Platz denilen bir köyde bulunuyorum. Yalnız geçen 19 Ağustosta on beş gün için tekrar Münih'e giderek 3 Eylülde yine buraya geldim. Avusturya tebeasından Bosnalı Halit Efendi'yi bulunduğum otelde ve köyde herkes tanır ve hürmet eder. (1) Fakat maatteessüf bu köyden başka bir yere gitmek imkânı yoktur. Zira hafiyeler tarafından tanılıp haber verilecek olursam vaziyetim tehlikeye girebilir zannediyorum.

Benim vaziyetimin de tanzim edilebilmesi için acaba Avni Bey İpekçi'yi bir gün için buraya gönderemez misin? Şayet mumaileyh buraya gelecek olursa tekmil ahvalimi ona şifahen anlatır ve bu vaziyetten nasıl kurtulmak hakkında istişare etmiş olurum.

Talât Paşa ile Doktor Baha ve Nâzım Almanya'dadırlar. Hepsi âfiyetteler. Birinci ile üçüncünün bir haftaya kadar buraya geleceklerine dair malûmat aldım. Fakat kat'î olup olmadığını bilemiyorum.

Eğer sen bir iki güne kadar kâğıtları tanzim ettirebilip de buraya gelirsen uzun uzadıya konuşuruz. Benim burada olduğumu senden başka hiç kimse bilmez. Binaenaleyh sen yine hiç kimseye söyleme ki

---

(1) Cemal Paşa'nın müstear hüviyeti bu idi.

ağızdan ağıza yayılmasın. Zira müthiş hafiyelerle muhât bulunuyoruz. Yalnız, buraya gönderecek olursan, Avni Bey İpekçiye söyliyebilirsin. Ağızlarını pek sıkı tutmak şartıyla Hallaçyan ve Mahmut Bey'e de söyleyip söylememek mesuliyetini sana bırakıyorum. Tuhafa bak ki yazmak için aklıma hiç bir şey gelmiyor. Şimdi adresi yazıyorum:

D. Halid
İngenieur
Hotel Silvretta
Klosters

Telefonla konuşmak istersen Klosters'de oteli aramalı ve Mösyö Halid'i istemeli. Şayet Avni Bey'i gönderecek olursan bir gün evvel bana telgrafla malûmat veriniz ki, istasyonda adam bekleteyim.

Buraya gelmek için Lausanne'dan Zürih tarikiyle Landquart istasyonuna gelmeli ve oradan Davos trenine rakip olarak Klosters-Platz istasyonuna çıkmalı.

Bu mektubuma mümkün olduğu kadar mufassal bir mektupla cevap verecek olursan beni pek sevindirmiş olursun.

Ailem hakkında verdiğiniz malûmattan dolayı binlerce teşekkür. Seni hasretle bin kere öperim kardeşim Cavid'ciğim.

Halit

Cemal Paşa: Bana Mustafa Kemal Paşa hakkında malûmat veriniz...

7 Teşrinievvel 919

Kardeşim Cavid'ciğim,

Şimdi mektubunu aldım hemen şimdi cevabını yazıyorum.

Benim İsviçre'de olduğumu bazı zevat gerçi biliyorsa da nerede oturduğumu zannedersem kimse bilmez. Meselâ Rüştü Paşa (Mahmut Bey'in biraderi) bulunduğum yeri bilirse de zannedersem başka kimse bilmez. Her halde ziyade gizli bulunmaklığımız en âkilâne bir hareket olacağı için Mahmut, Hallaçyan ve Avni Beylere ağızlarını pek sıkı tutmalarını ve benim burada olduğumu söyliyecek zevata «ihtimal veremeyiz» tarzında cevap vermelerini bir daha benim tarafımdan rica etmenizi rica ederim.

Talât'ın buraya geleceğini bana Berlin'den yazıyorlardı. İhtimal ki, başkalarına da yazmışlardır da onlar ağızlarını gevşek tutarak öteye beriye söylemişlerdir. Her halde biz Türkler biraz boş boğaz olmuşuz. Niçin bilmem?

Avni Bey'in buraya gönderilmemesi, düşündüğünüz gibi pek muvafıktır. İnşallah eğer siz bütün İsviçre için mezuniyeti havi evrak elde ederseniz o zaman gelirsiniz ve bir kaç gün dertleşe dertleşe vakit geçiririz. Her halde bana biraz İstanbul havadisi ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa işleri hakkında malûmat verecek olursanız müteşekkir kalırım. Bizim hanımın ne halde bulunduğunu da bir kaç satırla izah etmeniz mucibi minnettari olur.

Şimdi aldığım gazeteler Damat Ferit Paşa'nın istifasının kabul olunduğunu yazıyorlar idiyse de halefi hakkında bir malûmat vermediklerinden tebeddülü vaktin mahiyeti hakkında hiç bir fikir peyda edemedim. Yarınki gazetelerde belki bazı şeyler görürüz. İnşallah selâmete doğru bir adımdır. Ahmet Rıza Bey dahi İstanbul'dan çıkmağa mecbur olmuş zannediyorum. Roma tarikiyle İsviçre'ye geliyormuş. Ne olur, bütün şu olan biten işlerden bana bir parça malûmat verseniz olmaz mı?

Baki hürmetle ellerini sıkar ve cevabına muntazır olurum kardeşim efendim.

Halit

Cahit'ten ve diğer arkadaşlardan hiç haber alıyor musunuz? Acaba kendileri için bir tehlike melhuz mu?

Cemal Paşa: Dünyada bu kadar hayâsız ve namussuz bir adam daha görmedim...

Kloters, 16 Teşrinievvel 919

Azizim,

11 Teşrinievvel tarihli mektubunu aldım. Verdiğin havadislere çok teşekkür ederim.

Fransız siyasetinin elyevm bizim lehimize dönmüş olduğuna ben de senin gibi kani bulunuyorum. Fakat melûn İngiliz siyaset-i resmiyesi hâlâ edepsizliğinde devam ediyor zannediyorum. Bu muvaffakiyet Mustafa Kemal'in irae edeceği hakikî kuvvetin derecesine bağlı. Eğer teşkilât hakikaten pek muntazam ve bütün kuvvet Nasyonalistlerin elinde ise nihayet İngilizlerin de yumuşayacağını zannediyorum. Cemal Paşa pek namuslu bir zattır. Ve zannediyorum ki, Mustafa Kemal ile müşterek hareket ediyorlar[2]. Bizim içimizden bazılarını sevmez ise de her halde nasyonalist siyasetinde hemfikir olacağını zannederim. Akıllı ve cesur bir adamdır. İnşallah muvaffak olurlar. Lâkin benim işittiğim şey doğru ise buna pek canım sıkılıyor. Mâhut «Türkçe İstanbul» Gazetesi sahibi Sait Molla şeyhülislâm olmuş. Dünyada bunun kadar hayasız ve namussuz bir adam tasavvur olunamaz Ahiren İstanbul'da «İngiliz Muhibleri» namı altında bir cemiyet teşkil ettiğini gazetelerde görmüştüm.

---

(2) Cemal Paşa Cavid Bey'e yazdığı bu mektubunda kendinden yabancı bir adam gibi bahsediyor ve Mustafa Kemal Paşa ile münasebete girmiş olduğunu Cavid'e ihtiyaten bu suretle anlatıyor olmalı.

Belki bu cemiyetin icabatından olarak Hünkâr bu adamı makam-ı meşihate geçirmiştir. Eğer böyle bir şey olmuş ise pek yazık.

Ben yedi sekiz güne kadar Almanya'ya gidiyorum. Oraya varır varmaz adresimi size yazarım. O zamana kadar eğer mühim bir sebep olmazsa sen bana yazma. Fakat her halde Almanya'da bulunduğum müddetçe muhaberatımızın arasını kesmiyelim. Daima yekdiğerimizden haberdar olalım.

Baki hürmetle gözlerini öper ve zavallı memleket için hâlâs-ı serî ve kat'î temenni ederim kardeşim.

Halit

Cemal Paşa: Dr. Nâzım'ı buraya bekliyorum...

19 Teşrinievvel 1919

Azizim Cavid Bey,

Bundan evvelki mektubumda Almanya'ya gidecekliğimden dolayı artık bana mektup yazmamanızı rica etmiştim. Hareketim 25 Teşrinievvelden evvel mümkün olamıyacağı için son aldığım havadislere göre size şu mektubumu yazmağa ve sizden pek serî bir cevap rica etmeğe karar verdim.

Berlinden aldığım havadise göre Talât Paşa geçen perşembe günü oradan buraya gelmek üzere hareket etmiş. Şimdiye kadar Lausanne'a gelmiş olacak. Halbuki ben kendisini Berlin'de görebilmek için pek istical ediyordum. Acaba ne zaman avdet etmek niyetindedir. Kendisi namı müstear ile oturacak ise uzun müddet burada kalması caiz değildir. Her halde pek ziyade ihtiyatkâr davranması elzemdir. Yoksa İsviçre'den çıkarmak gibi bir iskandal olursa pek fena olur.

Eğer Doktor Nâzım onunla beraber gelmiş ise doktorun buraya kadar gelip beni görmesi pek mümkündür. Ben önümüzdeki cumartesi gününe kadar buradayım. Siz de bu mektubumu pazartesi günü akşamı alacaksınız. O zamana kadar doktorun buraya gelebilmesi her halde mümkün olur. Her ikisinin de gözlerini öptüğümü lütfen söylersiniz.

Roma'dan bana verilen malûmata göre Fransızlar size bir mükâleme memuru göndermişler. Bunun ne dereceye kadar aslı var? Hakkımızda ne kadar hayırlı neticeler bekliyebiliriz?

İstanbul'da Tanin'in intişara başladığını bittabiî Temps'de okumuşsunuzdur (3) Sahih mi? Sahih ise kim idare ediyor?..

Bu ve emsali ahvali hakkında bana pek muhtasar ve müfit malûmat verecek olursanız çok müteşekkir olurum. Mektubumu pazartesi günü akşamı alacaksınız. Eğer hemen cevabını yazarsanız salı akşamı veya çarşamba sabahı buraya gelebilir. Her halde lûtfunu intizar ederek gözlerinizi öperim kardeşim.

Halit

26 Teşrinievvel 1919

Azizim Cavid Bey,

İşte halâ gidemedim. Bu memleketin pasaport muamelesinden illâllah! Zannediyorum ki iki güne kadar nihayet gidebileceğim. Münih'e varır varmaz adresimi size yazarım. Rica ederim beni mektupsuz bırakmayınız.

Bu mektubumu getiren zat benim son derecelerde emniyetim olan vatanperver İzmirli bir zattır. Son derecelerde namuslu ve şayanı itimattır. Kendisini uzak yerlere göndermek niyetinde olduğumdan (4) bazı emirleriniz varsa itimâd-ı tam ile tevdi edebilirsiniz.

Suret-i mahsusada gözlerinizi öperim iki gözüm.

Ahmet Cemal

---

(3) Bu yanlış bir haber olacaktır.

(4) İhtimal ki Anadolu'yu ve Mustafa Kemal Paşa'yı murad ediyor.

Cemal Paşa: Şu heriflerle hâlimiz nereye varacak bilmem...

29 Teşrinievvel 1919

Azizim Cavid Bey,

Yarın Almanya'ya gidiyorum. Oradaki adresim âtide yazılıdır. Talât'ın nerede olduğuna dair hâlâ bir haber alamadığım için pek ziyade merak ve endişe içindeyim. Berlin'den buraya gelmek üzere hareket ettiğine hiç şüphe yok. Fakat oradan sonra nereye gittiğini kimse bilmiyor. Eğer haber alırsan rica ederim bana yaz.

İngilizlerin bizim aleyhimizdeki fikirleri İngiliz gazetelerinden pek güzel anlaşılıyor. Şu heriflerle halimiz neye varacak bilmem. Suret-i mahsusada gözlerinizi öperim kardeşim.

Halit

Adresim:
Professaur Salz
Nymphenburg
21, Sudb. Schlossrandell, 21
München

Bu adresi üst zarfa yazarsınız. İç zarfa yalnız «H» yazarsınız.

Cemal Paşa: Talât'la görüşmek gene kısmet olmadı...

Münih, 27 Teşrinisani 919

Azizim,

7 Teşrinisani tarihli mektubunu biraz geççe aldım. Ancak şimdi cevap yazabiliyorum. Lausann'da görüştüğünüz ailem, hamdolsun, kemal-i afiyetle geldiler. Orada bulundukları sırada kendilerine karşı gösterdiğiniz lûtfu biraderâneden dolayı azim teşekkürler takdim ederim.

Kızımın tahsili için refikamla beraber ziyaret ettiğiniz mektebe çocuğumu kabul edip etmiyeceklerine dair olan iş'arınıza kemal-i merak ile intizar ediyoruz. Rica ederim, bu meseleyi ihmal etmeyiniz. Mektep müdiresini ziyaret ediniz. Çocuğumu ne zaman ve ne şerait dairesinde oraya göndermemiz lâzım geleceğini öğrenerek lütfen bana yazınız.

Talât'la bu sefer yine görüşmek kısmet olmadı. Onun Berlin'e geleceği gün ben refikamı istikbal etmek üzere Berlin'den Münih'e hareket etmeğe mecbur olacağımdan trenlerimiz gece yarısından sonra yolda kruvazman yaptılarsa da bittabî görüşemedik. Aynı memlekette olduğumuz halde altı aydan beri tesadüf edemeyişimiz tuhaf değil mi?

Burada okuduğumuz Türkçe gazeteler neşemizi kaçıracak mahiyettedir. Ali Kemal ve hempâlarının bu kadar namussuz olabilmelerine hayret etmemek mümkün olmuyor. Allah hepsinin belâlarını versin. Bu adamlarda zerre kadar hamiyet-i vataniye hissi olmamasına cidden taaccüp ediyorum. Rica ederim, eğer sadra şifa, kalbe ferah verecek havadisler alırsanız bana yazınız.

Ahmet Rıza Bey'in Paris seyahati acaba hakkımızda ne derecelere kadar hayırlı netayiç temin edebilecek?

Münih'te hayat inanılamıyacak kadar ucuzdur. Hele İsviçre parasıyla Alman parası arasındaki fark nazar-ı dikkate alınırsa âdetâ burada bedava yaşanıyor denilebilir. Refikam ve ben, iki çocuk ve bir hizmetçi ile beraber beş kişi bir pansiyonda üç odada oturuyoruz. Oda kiraları ve yemek içmek de dahil olduğu halde günde yalnız yüz mark veriyoruz. Bugünkü akçe farkına göre on beş frank demektir ki, adam başına üç frank düşüyor. Artık üst tarafını siz takdir ediniz.

Beni mektupsuz bırakmamanızı rica ederek arz-ı meveddet ederim azizim.

Halit

Hâmiş olarak:

Refikamla Leylâ Hanımefendi arz-ı hürmet ediyorlar. Çocuklarım ellerinizi öperler.

Zürih, 11 Kanunusani 920

Kardeşim Cavid'ciğim,

Telefonla konuştuğumuz veçhile işte size Bedri Bey'in mektubunu gönderiyorum. Bu mektubun cevabını derakap ve müstacel işaretiyle gönderecek olursan ben salı günü için harekete karar versem bile treninin hareketinden evvel mektup bana vâsıl olur. Suret-i mahsusada gözlerini öperim kardeşim.(5)

Ahmet Cemal

Bittabi Bedri Bey'in mektubunu da bana iade edersiniz.

---

(5) Bu mektup Grand Hotel National antetli bir kağıt üzerine yazılmıştır. Cemal Paşa'nın iyi âdetlerinden biri yazdığı mektupların, her halde kendince mühim olan mektupların, müsvettelerini saklamış olmasıdır. Bundan sonra neşredeceğimiz çok mühim mektuplar işte Cemal Paşa'nın evrakı arasında müsveddeleri bulunanlardır. Eğer bu müsveddeler olmasa idi diğer bir çok kıymetli vesikalar gibi bunlar da mahvolacaktı.

Cemal Paşa: Radek bizi Moskova'da çok iyi ağırlıyor...

Moskova, 11 Haziran 920

Muhterem Paşacığım,(6)

Bugün sizden ayrıldığımızın yirmi sekizinci günüdür. Biraz uzun, bir parça da yoran maceralı bir seyahatten sonra kapağı atabildiğimiz Moskof diyarından on beş gün zarfında istihsal ettiğimiz azim ve pek faydalı neticeyi izah eden bu mektubu yazmağa başladığım şu sırada kalbim itimat ve ümit hisleriyle mâlî bulunuyor. Bu güne kadar muvaffakiyetle geçen günlerimizin mütebakilerinin de daima müfit ve pürsemere olacağına imanım var. Bu mukaddemeden sonra buraya yani Moskova'ya geldiğimiz dakikadan itibaren ne yaptığımızın mufassalan izahına geçiyorum.

Moskova istasyonuna mayısın yirmi yedinci perşembe günü saat on birde dahil olmuştuk. Trenin tevakkuf eylediği rıhtımdan istasyonun eşya anbarına kadar olan takriben elli adımlık mesafeye sekiz parça eşyamızı üç hamala naklettirmek için Baha'nın suratı, Bedri'nin küfürleri arasında bin rubleyi suladıktan ve Bedri'yi intizar salonuna çakdıktan sonra Baha ile ikimiz trende ahbap olduğumuz eski bir Rus generalinin *-ki şimdi yirmi bin ruble aylık ile mektep muallimliği ediyormuş-* delâleti ile Hariciye Nezaretine gittik. Kamarat Radek'in kâtib-i hususîsi denilen Rozenberg isminde birisi tarafından kabul olunduk. Hakiki isimlerimizi verdik. Rozenberg'in üzerinde elektrik tesiri icra etti. Derakap telefon ile Kamarad Radek'e ihbarı keyfiyet eyledi. Bir çeyrek saat sonra Radek'in bir kâtibi bir otomobil ile Hariciye Nezaretine ge-

(6) Cavid'e son yazdığı 11 Kanunusani 920 tarihli mektuptan sonra Cemal Paşa Sovyetler Birliğine gitmiştir. Ona bu fikrin nereden geldiğini bilmiyoruz. Yalnız, Moskova 11 Haziran 920 tarihini taşıyan mektubun oradan gönderilmiş ilk mektup olduğu münderecatından bellidir. Bu mektuplardan tam beş ay sonra Cemal Paşa'nın izini tekrar bulmuş oluyoruz.
Mektubun kime yazıldığı belli değildir. Elkabı «Muhterem Paşacağım» olduğuna göre ya Mustafa Kemal Paşa'ya, ya Enver Paşa'ya, ya Talât Paşa'ya hitap edebilir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı mektupların müsveddeleri vardır ki, orada isim tasrih edilmiştir. Binaenaleyh münderecatına bakarak, bu mektupların Talât Paşa'ya gönderilmiş olduğuna katiyetle hükmediyoruz!

lerek bizi aldı, ve Üçüncü Enternasyonal Bürosunda bulunan Radek'in nezdine götürdü. Radek şimdi Hariciye Nezaretinde değildir. Üçüncü Enternasyonalin kâtib-i umumîsi yani reisidir. Üçüncü Enternasyonalin merkezi vaktiyle Alman sefiri Kont Mirbach'ın öldürüldüğü binadır. Dahilen ve haricen pek muhteşem ve pürzînet bu binanın kapısından girerken biraz irkildim. Fakat ben burada hâtırat yazmaktan ziyade maksada girmek istediğim için şahsî empresyonlardan bahsetmiyeceğim. Nihayet Radek ile mülâki olur olmaz ilk işim sizin selâmınızı ve maksad-ı seyahatimizi söylemek oldu Radek söz aldı:

«Bir kaç günden beri, Mustafa Kemal Paşa tarafından murahhas olarak buraya gönderilen Halil Paşa buradadır. Kendisiyle Türkiye ile Rusya arasında müşterek mesaî sarf için nukât-ı esasiyeyi kararlaştırmak üzereyiz. Rusya hükûmeti Anadolu'da teşekkül etmiş olan hükûmeti resmen tanıyor ve onunla münasebat-ı siyasiyeye girişmeği kabul ediyor. Velhâsıl her şey yolunda gidiyor!» dedi.

Bu sözlerin üzerimizde ne kadar büyük ve füsûnkâr bir tesir hâsıl eylediğini takdir edersiniz. Daha mebadii muvasalatta gayelerimizin birinin müstahsal olduğunu öğrenmek mâneviyatımızı takviye etti. Radek'in verdiği emir mucibince bizi de Halil Paşa'nın misafir edildiği binaya misafir ettiler. Ve ertesi günü daha mufassal bir surette görüşmek kararıyla Radek'ten ayrıldık ve Radek'in otomobili ile istasyondan eşyalarımızı ve Bedri'yi de alarak misafir edildiğimiz konağa geldik.

Bu konak bir eski şeker tüccarının sarayıdır. Biz sarayda kâtip dairesini işgal ediyoruz. Bir odada Baha ile pederi yatıyorlar ve onlara muttasıl bir odada Halil Paşa yatıyor. Diğer bir odasında da ben yatıyorum. Büyük bir de yemek salonumuz var. Litvanyalı bir hizmetçi kadın hizmetimizi görüyor. Her gün sabahları tereyağı, peynir ve çayla beyaz ekmekten ibaret kahvaltımız, öğle ve akşam birer kap et ve sebzemiz, öğleyin de bir tabak çorbamız var. Mükemmelen yiyip içiyoruz. Haftada bir asıl saraydaki hamamda yıkanıyoruz. Her gün birer paket de sigara veriliyor. Hülâsa, bütün mânasıyla misafiriz. Ve bizi izaz ediyorlar.

Geldiğimizin ertesi günü Radek'ten bir ses çıkmadı. Fakat Halil Paşa vasıtasıyla anladık ki biz gelmezden bir hafta evvel Mustafa Kemal Paşa tarafından Rusya hükûmetine teklifatı hâvi bir tahriratı mahsuse ile Anadolu'dan bir kurye zabiti gelmiş. Zabit ile görüştük. Mus-

tafa Kemal Paşa'nın mektubunun suretini de okuduk. Ruslar bu teklifatı esas itibariyle kabul etmişler. Ve bizim muvasalatımızdan iki gün evvel Halil Paşa'ya şifahî tebligat-ı resmiyede bulunmuşlar.

Mustafa Kemal Paşa teklifatında: Sovyet Rusya ile teşrik-i mesaiye karar verdiğini, buna mukabil Ruslardan esliha ve cephane ve paraca muavenet beklediğini ve bâdemâ emperyalistler aleyhine komünistlerle idame edecekleri muhasematta Türkiye'yi de kendileriyle birlikte bulacaklarını söylüyor. Rusların cevabını leffen ve aynen gönderiyorum. Gerçi Ruslar bu cevabı radyo telgrafla bütün cihana naklettikleri için şimdiye kadar okumuş olacak iseniz de her halde tarafımdan bir nüshasının gönderilmesini faydalı addettim. Bu cevabı tahriri haziranın ikinci çarşamba günü verildi. O gün biz de Baha ile beraber ilk defa olarak Hariciye Komiserliği Umur-u Şarkiye Şubesi Müdürü Kamarad Vajni Jenski ile mülâkat ettik. O gün buraya geldiğimizin yedinci günü idi.

Vajni Jenski Rusya'ya maksad-ı seyahatimizi bildirmekliğimizi rica etti. İzahat verdik.

Biz hem Anadolu hükûmet-i inkılâbiyesi namına hem de kendi arkadaşlarımız namına Rusya hükûmetine teklifi ittifak etmeğe geldik. Fakat bu maksat için bizden evvel buraya gönderilmiş olan Halil Paşa heyeti ile Mustafa Kemal Paşa'nın mektubu netice-i matlûbeyi temin etmiş olduğundan bu bapta daha ziyade müzakerata girmek niyetinde değiliz. Karîben Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya göndereceği sefir ile sizin aranızda cereyan edecek müzakerat-ı resmiye işi bütün tafsilât ve teferrüatı ile tesbit edebilir. Bu meseleye hallolunmuş nazarıyla bakabiliriz. Şimdi bizim şahsen yapabileceğimiz diğer bir teklif var. Biz İngilizlerin elinde esir olan Şark Milletlerinin tahlisi mücadelesine şahsen iştirâk etmek istiyoruz. Ben şöyle düşünüyorum:

Türkiye ile komünist Rusya'nın düşman-ı tabiîsi İngiltere'dir. Binaenaleyh İngilizleri bize bir daha muzır olmıyacak vaziyete sokmak bizim için hayatî bir meseledir. Sizce İngiltere kapitalist ve emperyalist âleminin alemdarıdır. İngiliz siyaseti dünyadaki milletleri herhangi diğer bir milletin esaretinden kurtarmak ve alelumum işçileri müstahdimlerin zulmünden tahlise sâî bulunuyorsunuz. O halde ordunuzda hayat ve memat mücadelesi vardır. Biz de aynı gaye için hayat memat mücadelesine çıktık. Binaenaleyh, tabiî müttefikler addolunabiliriz. Türki-

ye'de bu mücadelâta senelerce pişvalık etmiş bir hizbin azayı nâfizesinden olmak itibariyle şark milletleri ve bahusus Müslümanları arasında az çok nüfuz-u şahsîden istifade ederek İngiliz istibdadı ve zulmü altında esir kalan Şark milletlerini kurtarmağa çalışmak emelindeyiz. Meselâ Halil Paşa İran'ın istihlâsına tahsis olunacaktır. Teşkilât ve teşebbüsatın başına geçerse ben de Hindistan'ın tahlisine matuf teşebbüsata pîşvâlık edebilirim. Siz bundan fayda tasavvur ediyorsanız tarz-ı mesainin teferruatını bilâhare görüşmek üzere esas itibariyle kabul edip etmediğinizi bildiriniz.

Vajni Jenski cevap verdi:

Evet. Ben şimdiden söyliyebilirim ki, Rusya hükûmeti nokta-i nazarınızı tasvip eder ve sizin mevki-i mânevinizden temini istifadeye şitap eler. Fakat ben bu meselenin evvelemirde siyasî merkez-i umumî tarafından olmakla teklifinizi Hariciye komiseri vasıtasıyla Merkez-i Umumîye arzederim.

Bu mülâkattan sonra ikametgâhımıza geldik. Orada Kamarad Radek'i bize müterakkıb bulduk Radek, Halil Paşa, Baha, ile benim aramızda akademik bir muhavere cereyan etti. Vajni Jenski'nin de iştirâk eylediği bu mülâkat esnasında Rusların merkezi bizim şahıslarımız gerek siyasî partimiz, gerek Anadolu hareketi ihtilâliyesi hakkında dermeyan ettikleri nukat-ı iştibâhiyeyi izale edecek cevaplar verildi. Aynı günde Mustafa Kemal Paşa'ya Rusya hükûmetinin cevabname-i resmîsini hâmil olarak kurye zabiti Moskova'yı terkederek Anadolu'ya azimet etti. Ben Mustafa Kemal Paşa'ya mufassal bir mektup yazdım. Bu mektubum teşebbüsat-ı müstakbelemiz hakkında sizinle ittihaz ettiğimiz mukarreratı bildirdim. Ve kariben teşebbüsat-ı fiiliyede bulunmak üzere Türkistan ve Afganistan tarafına azimet edeceğimi de ihbar ettim.

İki gün sonra, yani haziranın dördüncü cuma günü Baha ile beraber Hariciye komiseri Çiçerin ile mülâkatta bulunduk. Bu mülâkat esnasında bizim onlarla teşrik-i mesaîmizi gayri mümkün gösterebilecek ne kadar şübehât varsa kâffesini izale edecek delâil gösterdik. Netice-i mülâkatımızda Çiçerin izahatımızdan tamamiyle memnun olduğunu ve ihlasımız hakkında hiç bir şüphesi kalmadığını söyledi. Ve benim teşebbüsat-ı şahsiyem hakkındaki teklifatımın merkez-i umumice bilmüzakere haziranın sekizinci salı gününe kadar cevap verileceğini ilâve etti.

Nihayet, haziranın dokuzuncu çarşamba günü vaki olan dâvet üzerine Hariciye Komiserliği müsteşarı Karahan ile yalnızca mülâkat ettim. Rusya'ya sebeb-i seyahatimi ona da izah ettim. Karahan teklifatımın Rusya hükûmetince esas itibariyle kabul olunduğunu ve Halil Paşa'nın İran ve benim Afganistan dahilinde bilfiil sarf-ı mesaî etmekliğimize muvafakat eylediğini ve bizim bu teşebbüsatımızdan büyük faydalar beklediklerini söyledi. Tediyat hakkında görüşmek üzere umur-u şarkîye müdürü Vajni Jenski'nin ziyaretime geleceğini ilâve etti. Karahan ile mülâkatımız pek samimî idi.

Şimdi, kararlaştırdığım plân hakkında size bu mektubumda fazla izahat vermiyeceğim. Yalnız, teşebbüsatımın mukaddemesi olmak üzere, on kadar zabit ve bir miktar efrad-ı mustahsiben ve üç haftaya kadar Bedri ile beraber Afganistan'a hareket edeceğimi arzederim. Afganistan'a sebeb-i seyahatim Afgan emirine Türkiye'nin ve makam-ı hilâfetin bugünkü vaziyeti elimesi hakkında malûmat vermek ve Anadolu'da teşekkül eden Türkiye ihtilâl hükûmetinin bütün âlem-i İslâm'ın müzaheret-i mâneviyesine mazhar olduğunu bildirmek ve kendi hissiyatı tazimkârânemi takdim etmektir. Afgan emîrinin ibraz edeceği hüsnü kabulün derecesine göre kendime bir hatt-ı hareket tâyin etmeği âtiye tâlik ediyorum. Size şunu söylemek isterim ki, düşündüğümüz mücadelâtı bilâ merhamet idame ettirmek için muktazi vesait temin olunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'ya yazacağım mektupta diyeceğim ki, şayet ben Afganistan'a geçtikten sonra lüzum görürsem beni Büyük Millet Meclisi'nin temsil eylediği ihtilâl hükûmeti tarafından Afgan emîri nezdine gönderilmiş murahhas-ı fevkalâde olarak intihap ve tayin edebiliyorlar. Fakat ben şekl-i istihdamımın başka bir tarzda olmasını tensip edersem o zaman Afganistan'a başka bir sefir göndermeleri icabeder. Başkaca bir sefir göndermekten ise benim ile beraber Afganistan'a gidecek olan Bedri Bey'i sefir yapmaları daha münasip olacağını ilâve edeceğim. Fakat herhalde *«Türkiye'nin ve hilâfet-i İslâmiyenin düçar olduğu vaziyet-i elimeyi ve tehlike-i inkırazı zât-ı emiranelerine arzetmek üzere Afganistan'a gelmekte olan Cemal Paşa'nın tarafı emaretpenahilerinden mazhar-ı hüsnü kabul olmasını rica ederim»* tarzında ve kendi imzası tahtında Ankara'dan Bakü, Moskova ve Taşkent tarikiyle Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafıyla Emire bir iş'arda bulunursa menviyatımın tahassül pezir olmasını pek ziyade teshil etmiş olur.

Yani ben Mustafa Kemal Paşa'ya yazacağım. Siz de bu ricamı kendisine tekrar ederseniz fena olmaz. Şimdilik Baha'yı Bakü'de bırakacağım. Kariben vürıduna intizar ettiğimiz diğer arkadaşımız buraya gelir gelmez kendisi Moskova'ya gelecek ve onunla beraber çalışacaktır. Şimdilik Bakü'de Küçük Talât ile birlikte oturacak. Şayet maazallah diğer arkadaşımızın muvasalatı çok teahhür ederse Baha da bana iltihak etmek üzere Afganistan'a gelecek.

Dün Vajni Jenski ile teferruatı kararlaştırdık. Binaenaleyh buradaki işlerimiz hitama ermiştir. Haziranın on altıncı Çarşamba günü Kazan tarikiyle Bakü'ye hareket edeceğiz. Halil Paşa da bizimle birlikte hareket edecek.

Kazan'a Tatarlar tarafından sureti mahsusada davet olunduk. Kazan'dan sonra Volga nehri vasıtasıyla ve vapurla Ejderhan'a ve oradan yine vapurla Bakü'ye gideceğiz. Bakü'de dört beş gün kaldıktan sonra ben vapurla Bakü'nün karşısında kâin Krasna Voska gidip oradan şimendiferle ve Buhara tarikiyle Türkistan'ın merkezi olan Taşkent'e varacağız. Ve oradan Afgan Emirini ziyaret için Kâbil'e müteveccihan hareket eyliyeceğiz.

İşte iki gözüm, size bütün ümit ve itimat verecek bir sürü havadis. Burada Türklük muhitinde yapılmış bir takım neşriyata rağmen, görüştüğümüz Türklerden gördüğümüz muamelât-ı tazimkârane şayanı nazar-ı dikkattir. Hepsi hemen hemen hepimizi tanıyorlar hakkımızda muhabbetperverde ettiklerini söylüyorlar.

İki güne kadar Lenin, Troçki, Stalin ile görüşeceğiz. Bu üçü ihtilâlin temel taşları addolunuyorlar. Ve bütün emniyet ve itimatlar bunlara müteveccih bulunuyor. Aynı zamanda Erkân-ı Harbiye-i umumîye riyaseti vazifesini ifa etmekte olan «Kamenef» ile görüşeceğiz.

Baha'nın neşesi artık yerine geldi. Bedri ile hiç kavga etmiyor. Fakat Bedri arasıra zavallı uslu, akıllı Bahacığı iğnelemekten vazgeçemiyor. Maahaza, Bahacık mümkün olduğu kadar sinirlenmemeğe karar vermiş olacak ki, «Ya sabur» çekip fakat herhalde için için küfürcükleri savurup harice renk vermiyor. Hülâsa, şimdiye kadar gerek yolculuğumuz gerek mesaimiz pek tatlı bir ahenk ile geçti. İstikbalde de aynı ahengin mahfuz kalacağına hiç şüphe edilemez.

Refikamı, evlatlarımı sizin yeddi himaye ve sahabetinize tevdi ediyorum. Onları aç, çıplak bırakmamanızı, namerde muhtaç etmemenizi çok rica ederim. Hele bir tanecik kızım Kâmran'ı bazan benim namıma görüp babasından uzak olduğu için pek mahzun olan kalbciğini sevindirmenizi istirham eylerim.

Refikama hitaben yazdığım mektubu kendisine serian gönderiniz. Şayet Münih'e gidecek olursanız bu mektubu kendisine de okumanızı rica ederim. Zira mektup içinde refikamdan gizlenecek hemen hiç bir şey yoktur.

Diğer arkadaşımızın emniyet ve selâmetle ve mümkün olan süratle buraya gelebilmesi için buradaki dostlarımız her türlü esbaba tevessül etmişlerdir. İnşallah teşebbüsleri müntehibi muvaffakiyet olur.

Refikanız hanımefendi hazretlerine, Cemal Azmi Bey'in haremi hanımefendiye arz-ı tazimat eder ve Doktor Nâzım ile Cemal Azmi, Mustafa Şeref, Doktor Rüsûhî ve Ziya Beylerin gözlerini öperim. Diğer bütün ihvan ve ehibbaya ve Alman dostlarımıza selâmlarımı iblâğ edersiniz. Bilhassa Ekmel'in gözlerini öptüğümü söylemeğe unutmazsınız.

Bana göndereceğiniz mektupları Almanya'daki Rus mümessili Tavariş Kop'a verirsiniz. O da kendi kuryeleri vasıtasıyla buraya gönderir. Buradan bana gelir. Maahaza gizli yazmak istediğiniz hususat için kullanılmak üzere size leffen bir şifre miftahı gönderiyorum. Bu şifre ile her şeyi yazabilirsiniz.

Azarbeycan'da teşekkül eden Sovyet hükûmeti tamamiyle müstakildir. Bütün umur-u idare yerli komünistlerin elindedir. Ve bu tahvili idarede bizim rüfeka-yı sabıkanın çok mesaisi sebk etmişti. Merakınızın izalesi için yazıyorum. Elyevm Gürcüler Batum'dan İngilizleri defedememişlerdir. Bu hareketin süratle itmamı lâzım geleceğini Ruslara izah etmekle meşgulüm. Buna muvaffak olunduğu gün Ermenistan'daki Taşnak hükûmetine de nihayet verilmiş olacaktır.

İşte iki gözüm, iki gözlerini şapır şapır öpmek vazifesini tevdi ettiğim mektubuma burada nihayet veriyorum. Her türlü haşvi zâidden masun olmasına çalışacağım mektup yine bermutat uzun oldu. Cenab-ı Hakk selâmet-i millete matuf mesailde muîn ve zahirimiz olsun. Cümlenizi hıfz-ı Rahman'a emanet ederim, efendim paşam.

Ahmet Cemal

Cemal Paşa'dan Talât Paşa'ya: Karahan ile görüştüm, Enver'den bir haber yok...

Moskova, 5 Temmuz 920

Muhterem Paşam,(7)

1 – İki temmuz cuma günü, Halil Paşa Doktor Baha ile beraber Bakü'ye hareket etti. Burada verilen karar mucibince ahval-i umumiye hakkında şifahen malûmat vermek üzere Ankara'ya kadar bir seyahat yapacak ve oradan tekrar Bakü'ye avdet ederek bir gönüllü ordusu teşkiliyle İran'a geçecekti.

İran hareket-i ihtilâliyesi şayan-ı memnuniyet bir şekilde peydayı ittisâ ediyor. Küçük Han namını taşıyan bir zat bu hareketin başındadır. Halil Paşa'nın umum Kızılordu kumandanlığını deruhte ederek İngilizleri İran'dan tardettikten sonra Mezapotamya cephesini teşkil ve bizim güzel ve cennet Bağdad'ımızın tahlisine gayret etmesi kararlaştırılmıştır. Pek ümitvarım ki, Suriye cihetinden kurtaramadığımızı Bağdat'ı yine bir Türk çocuğu İran içlerinden dolaşarak tahlise muvaffak olacaktır. Bu maksadın istihsali için hiç bir fedakârlıktan geri durulmayacaktır. Bu işler hakkında şimdilik bu kadar malûmat kâfidir zannediyorum.

2 – Beş gün evvel buraya gelen 15 Haziran tarihli Temps Gazetesinin başmakalesini okur okumaz, nazar-ı dikkati celbetmek üzere bir ufak mektubu leffen hariciye komiseri Kamarad Çiçerin'e gönderdim. Mektubumda dedim ki:

«Görüyorsunuz, Fransızlar Türkleri, İngilizler Rusları kandırmağa çalışıyorlar. Her ikisinin de gayesi Türk ve Rus mukavemetine mâni olmaktır. Ümit ederim ki, iki taraf müdiran-ı umuru kendilerine kurulmuş olan bu tuzağa düşmekten tevakki ederler...»

Ertesi günü, Çiçerin, suretini leffen takdim ettiğim cevabî tezkereyi gönderdi. Bu tezkerede Rus siyasetinin ruhunu resmî bir lisan ile ifade ettiği için pek ehemmiyetli telâkki olunabilir. Bunun bir suretini de Mustafa Kemal Paşa'ya göndermek niyetinde idiysem de âtide arze-

(7) Cemal Paşa bu mektubu Talât Paşa'ya yazmıştır...

deceğim veçhile Bekir Sami Bey Ruslarla müzakerat-ı resmiyeye girişmek üzere buraya gelmekte olduğundan anın vuruduna talikan bundan sarf-ı nazar ettim.

3 – 3 Haziran cumartesi, Karahan ile bir konferans yaptık. Muhtelif mesail üzerine teati-î efkâr ettik. Bilhassa Ermeni hükûmeti ile aramızda bir zemini itilâf bulunmasını, İtilâf-ı heyet-i düveliyesine karşı ezici bir siyaset teşkil edeceği için buna son derecelerde ehemmiyet vermekliğimizi ileri sürdü. Ben cevaben: «Taşnaksağanlar müfrit taleplerinden sarf-ı nazar edecek olurlarsa Türkiye'nin bu meseleye dostane bir tarz-ı hal vermek tarafını iltizam edeceğini söyledim. Şayan-ı şükrandır ki, Rusların 3 Haziran tarihli mektubuna cevaben Anadolu'dan dün gelen ve meâli mücemmelen dercolunan telgrafnamede Ermeni meselesi hakkında aynen benim söylediğim fikir ileri sürülüyor.

4 – Ben Bedri Bey ile 10 Temmuz 920 Cumartesi günü Taşkent'e müteveccihan hareket edeceğim. Maiyetime iltihak edecek olan zabitana Taşkent'te intizar etmeği daha münasip gördüm.

5 – Bugün Hariciye Umur-u Şarkiye Müdürü Vajni Jenski ile görüşmeğe gitmiştim. 3 Haziran tarihinde buradan hareket etmiş olan kurye zabitimizin Mustafa Kemal Paşa'ya götürdüğü Rus mektubuna cevaben dünkü tarihli Tuhapse'den bir telgraf aldıklarını söyledi. Ve cevabın bu kadar çabuk gelmesinden dolayı son derecelerde memnun olduklarını bildirdi. Cevabı okudum. Cevap Bekir Sami Bey'in imzasını havidir. İmzanın fevkinde «Meclis-i Millî Heyet-i İcraiyesinde Umur-u Hariciye Âzası» ünvanı yazılıdır. Bundan anlıyorum ki, Anadolu hükûmetinin kuvve-i fevkalâdesi Rusların bir vakit ki Roma hükûmetinde olduğu gibi Meclis-i Âli-i Milliye karşı mesul bir hükûmet makamına kaim oluyor. Bu heyet-i icraiyenin âzasından her biri umur-u memleketten birini rüyet ediyor. Meclisin riyasetinde de Mustafa Kemal Paşa bulunuyor. Hükûmet-i muvakkate için fena bir tarzı tesviye değil. Bu hesaba göre, Bekir Sami Bey bir heyet-i mahsusa ile Moskova'ya gelmek üzeredir. Vazifesi Rusya ve Türkiye hükûmetleri arasındaki siyasi rabıtanın esasatını vazetmek ve iki memleketin münasebat-ı âtiyesini tanzim etmek olduğunu Bekir Sami Bey telgrafında bildiriyor. Bir aralık Bekir Sami Bey'in buraya gelmesine intizar etmeyi düşündümse de

ne zaman buraya geleceği suret-i katiyede bilinemediği için bu intizardan bilâhare sarf-ı nazar ettim.

Meclis-i Millî Ruslara verdiği cevapta bilhassa Ermeni meselesi üzerinde ısrar ediyor. Ve diyor ki: Brestlitovsk musalâhası ve Batum kararnamesiyle Ermeni istiklâlini en evvel tasdik etmiş olan Türkiye hükûmetinden Ermeni cumhuriyeti hakkında hiç bir fikri tecavüz beklemek caiz olamaz. Biz Ermenilerle her zaman münasebatı hasene-i hemcivarî idame etmeğe hazırız. Buna mukabil, Ermeniler her gün artan bir fikri istilâcûyane ile Türkiye arazisinden bir kısm-ı âzâmını yed-d-i temellüklerine geçirmek istiyorlar ki buna tahammül etmek bizim için mümkün olamaz. Ermeniler kendi taht-ı idarelerinde kalan aksam-ı memalikte sakin Türkler aleyhinde elân imha siyaseti takip ediyorlar. Buna mani olmak için biz de şimdiden ordumuzun seferberliğini emretmiş idik. Fakat Rus mektubunda Ermenilerin bir tarik-i salime isal edileceklerini istidlâl ettiğimizden şimdilik ordumuzun ileri hareketini tevkif ettik. Her halde hilâfı insaniyet ef'ali caniyaneden sarf-ı nazar etmeleri için Ermeniler üzerinde Rus Sovyet Cumhuriyetinin âmâli nüfuz edeceğini zannediyoruz.

İşte telgrafın meal-i umumisi bundan ibarettir. Ruslar bu telgraftan pek memnun olmuşlardır. Şimdi ben şu mektubu yazarken Karahan telgrafın bir suretini bana göndermiş. Bu muamele de memnuniyetlerinin ne kadar ziyade olduğunu gösterir.

6 – Ali'den henüz bir haber yok. Bir kaç güne kadar bizzat Kamarad «Yofe» Riga'ya gidecek ve kendisi hakkında istihsali malûmata çalışacak.

7 – Rusya hükûmeti ile aramızda itilâf-ı tam hasıl olduğundan Kamarad Cop'un sizinle resmî temasa girişmesi lâzım geleceği ve oradan buraya göndermek istediğiniz zevata azamî muavenet gösterilmesi icabedeceği ve sizin bana göndereceğiniz mektupları kurye vasıtasıyla Moskova'ya isal etmesi iktiza ettiği Hariciye Nezareti tarafından Kamarad Cop'a emredilmiştir. Kendisiyle şahsî temasa girişmenizi rica ederim. Bahusus beni mektupsuz bırakmayınız. Mektubu Hariciye Nezaretinde Kamarad Kannardice göndersinler. Fakat mektubun üzerine benim ismimi yazarsınız. Ve altını kırmızı mühür ile mühürlersiniz.

8 – Bugün size sıhhatinizin iş'arını ricasını hâvi bir telgraf yazmalarını rica ettim. Bundan mektubumu alıp almadığınızı anlamak niyetindeyim. Cevabınızı Alman telsiz telgrafiyle yazdırmağa çalışınız.

9 – Bir kaç gün evvel buradan Halit Bey isminde bir zabit oraya hareket etti. Sizin Moskova ile Berlin arasında kuryeliğiniz vazifesini yapması için size yazmaklığımı benden rica etti. Bundan maksadı ticaret ve kaçakçılık yapmak olduğuna tamamiyle kani olduğum için zinhar müsaade etmemenizi rica ederim. Maahaza Kamarad Cop ile müzakere ederek başka pek namuslu bir kurye intihab etmesini tavsiye edebilirsiniz. Allah aşkına, işimizin arasına maskara biri sokulmasın. Bu son can çekişme mücadelesinde olsun namussuzlardan elimizi, eteğimizi vikaye edelim.

10 – Doktor Baha burada pek yanlış bir tarz-ı hareket ihtiyar etti. Kendisini âdetâ İttihat ve Terakkinin propagandacısı şeklinde gösterdi. Yalnız Ruslara karşı kullanmaklığımız lâzım gelen bir lisanı ulu orta her tarafta kullandığı gibi müfrit bir milliyetperestlik prensibi tutarak Komünistlerin Tatarlara, Türklere tatbik ettiği siyaseti tenkide kalkıştı. Hülâsa beni hayli üzdü. Halil Paşa'yı kendisinin Bakü'ye gelmesini bile münasip görmeyecek derecelerde kuşkulandırdı. Maahaza, Küçük Talât'la beraber pek müfit hizmet görebilecekleri hakkında güç belâ Halil Paşa'yı ikna ederek Bakü'ye gönderdim. Ben Baha'nın bu kadar inatçı ve çöp atlamaz olduğunu bilmiyordum. Hülâsa, bugün Baha'nın mevkii Bakü'de pek rahat değildir. Hususiyle, Bakü'de bulunan Manastırlı Baha vesaire gibi herzevekillere kapılarak Bakü'de ayrıca bir cereyan takibine kalkışırsa korkarım ki âkibet büsbütün fena bir şekil alır. Benim gibi, Küçük Talât gibi, Halil Paşa gibi hassas bir politika takip etmesi lüzumuna kendisini ikna mümkün olamıyor.

Ben zannediyorum ki Almanya'ya avdet kendisi için münasip olur. Maahaza bu kendi bileceği iştir. Bunu şikâyet tarzında değil hikâyeten mâvaka' tarzında yazıyorum. Bilirsiniz ki hiç kimseden şikâyet etmek benim ahlâkımda yoktur. Efkâr ve mütaleatına iştirâk edemediğim bir zata açıktan açığa kendisiyle çalışamıyacağımı söylerim. Nitekim şimdi de kendime bir saha-i bâid intihap ettim. Orada kendi kafamın müsaade edeceği bir tarz ve şekilde geberinceye kadar uğraşıp duracağım. Ben tekrar ediyorum ki, Baha eğer şimdiye kadar gösterdiği

tarzda hareket ederse Kafkasya'da hiç rahat edemeyiz. Ve belki bir tehlikeye de maruz kalır. Almanya'ya avdeti onun için pek münasip telâkki ediyorum. İttihat ve Terakki namına Bakü'ye birisini göndermek lâzım olduğuna ben de kaniim. Fakat bu zat İttihat ve Terakki'nin şimdiye kadar tanınmış şahsiyetlerinden biri olmamalı. Elyevm Anadolu'da teşekkül etmiş olan gizli ihtilâlci İttihat ve Terakki'yi teşkil eden gençlerden birisi olmalıdır. Şahsın intihabı size kalır.

11 – Doktor Baha'nın burada bana söylediğine nazaran, İttihat ve Terakki Cemiyeti ihtilâliyesi memlekette yeni bir program ve yeni bir nizamname ile hafi olarak yeniden ihya olunmuş. Bunun ne programını ve ne de nizamnamesini bana göstermediğinize teessüf ettim. Maahaza Cenab-ı Hakk müteşebbislerini maksada muvaffak etsin demekten de kendimi alamadım.

12 – Mektubun bu fıkrası gayet ehemmiyetlidir. Son derece itina ile okuyarak düşündükten sonra karar vermenizi tavsiye ederim.

Elyevm burada Üçüncü Enternasyonalin senelik kongresi inikat etmektedir. Bu kongrede bütün dünyadaki Komünistlerin mümessilleri vardır. Fakat bütün dünya deyip de Asyalı milletlerin Komünistlerinin mümessilleri de var zannetmeyiniz. Yalnız Avrupa ve Amerika milletlerinin mümessilleri bulunuyor. Gerçi Türk, Acem, Hintli, Çin Komünistleri namıyla birtakım zevat da bulunüyor ise bu bunların kuvvetlerini milletin amele ve köylüsünden almamakta olduklarını ileri sürerek enternasyonalda sahibi rey ve salâhiyet olduklarını kabul etmiyorlar. Bizim Türklerden bir takım gençler komünist namiyle ortaya atılmış, bir vakitki İfham muharriri Mustafa Suphi Bey de bunların başına geçmiş. Bunlara ahiren bizim Küçük Talât ile son Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey ve Darülfünun muallimlerinden oldukları haber verilen Ahmet Cevat ve Halim Sabit Beyler de iltihak etmişler. Bu grup elyevm Bakü'de icrayı faaliyet ediyor. Bunlara Kayserili İsmail Hakkı Efendi isminde bir zat ile Türkiye'yi hiç tanımıyan bir Yahudiyi Türk Komünistlerinin mümessili olmak üzere Moskova'ya göndermişler. Fakat evvelce de arzettiğim veçhile, henüz kongrede bir mevkii resmîleri yok. Kongre ahiren Türkiye, İran, Ermenistan amele ve köylülerine bir beyanname neşretti. Bu beyannamenin bir suretini leffen takdim ediyorum.

Beyanname cidden kemal-i dikkatle mütaleaya sezadır. Üçüncü Enternasyonal Türkiye, İran, Ermenistan amele ve köylülerini önümüzdeki ağustosun on beşinde Bakü'de bir kongreye iştirak etmeğe dâvet ediyor. Ve ne kadar çok miktarda köylü ve amele mümessili gelecek olursa memnun olacağını söylüyor. Enternasyonalin icraî komitesinin bu kongreye iştirâk edeceğini de haber veriyor. Ve bâlâda zikrolunan üç memleket amele ve köylüsünün gerek haricî ve gerek dahilî kapitalist ve emperyalistlerin elinden kurtarılması için bütün Avrupa ve Amerika amele ve köylülerinin kendilerine yardım edeceğini vâdetti.

Bizim köylüye diyor ki: «Bu gün sizi Avrupalı mütesallitlerin elinden kurtulmak için Mustafa Kemal Paşa'nın bayrağı altına davet edenler yarın bu haricî düşmanları sizin bahadırlığınız, sizin fedakârlığınız sayesinde defettikten sonra bizzat kendileri sizin mesainizden istifadeye ve sizi istihkara başlıyacaklardır. Binaenaleyh kendinizi memleketinizin bir kısmı mahsusunun esaretine düşmekten vikaye etmek isterseniz paşalarınız Avrupa devletleriyle mucibi hacalet bir sulh akdetmiş olsalar bile onlara karşı ebediyen harbe devam etmek için bizzat kendinizin idare edeceğiniz bir hükûmet teşkil ediniz. Ve bütün cihan kapitalistlerine karşı kahramanca çarpışan kırmızı orduya iltihak ediniz. Biz Üçüncü Enternasyonal azaları bütün cihana ilân ediyoruz ki, Şarkî Karip milletlerinin amele ve köylüleri kapitalist ve emperyalistler aleyhine açılan mücadele-i umumiyede komünistlerle tevhid-i mesai etmişlerdir».

İşte beyanname hülâsaten bu mealdedir. Fikrimce bunun gayesi Türkiye'de, İran'da, Ermenistan'da vasi bir mikyasta komünizm propagandası yapmak ve Türk ve İran köylü ve amelesini kendi taraflarına almak için düşünülmüş bir tedbir olacaktır. Bu kongreye Türkiye köylü ve amele mümessillerinin vasi mikyasta iştirâk etmesini ben münasip telâkki ediyorum. Fakat intihap olunacak mümessiller köylü ve amelemizin en zeki ve en namusluları meyanından intihap olunmalı ve Türkiye köylü ve amelesinin bugünkü felâketin sebeplerini gayet vazıh bir surette ortaya dökecek bir iktidara malik olmalıdırlar. Bu köylü ve amele mümessilleri medenî milletlerin mümessillerine lâyık olacak veçhile müttehit bir kütle halinde büyük bir disiplin dahilinde kongrede bulunmalı ve Türkiye'yi Avrupalı emperyalist ve kapitalistlerin tecavüz ve tasallûtundan tahlis için Avrupa ve Amerika amele ve köylüsünün Üçüncü En-

ternasyonal vasıtasıyla muavenetine müteşekkir olduklarını ve bunun asar-ı fiiliyesine intizar ettiklerini bizzat Türkiye kapitalist ve emperyalistlerinin zulüm ve kahrından kurtulmasına gelince: Bu hususta bizzat kendi kuvvetlerinin tamamiyle kâfi olduğunu ve Avrupalı ve Amerikalı hem mesleklerinin bizzat kendi memleketlerinde idame etmeğe mecbur oldukları azim ihtilâl mücadelâtı için muhtaç oldukları kuvvet ve mesaiyi suiistimal ederek dûçar-ı zaaf etmek istemediklerini ve zaten bir şerzime-i kabileden ibaret olan Türkiye'nin halis Türk kapitalist ve emperyalistlerinin kahraman Türk köylü ve amelesinin arzu ve merakına pek kolaylıkla serfurû edeceklerini müttehit bir lisan ile söylemeli ve Türkiye'de bir «Köylü ve Amele Partisi» vücude getirildiğini ilân etmelidir.

Amele deyince, yalnız fabrika ameleleri murat edilmediği malûm-u âlileridir. Ressamlar, muharrirler, muallimler de dahil olmak üzere her sınıf işçiler ameleden madut olduklarına göre, gayet muntazam evrak-ı intihabiyeyi haiz olmak şartıyla bu amelenin mümessilleri Bakü'deki kongreye izam olunabilirler. Her mümessilin kaç kişi tarafından intihap edilmiş olduğu meselesine burada pek çok ehemmiyet veriyorlar. Şifahen aldığım malûmata göre, bu kongreye gelecek olan mümessiller arasında Türkiye'de icra-yı faaliyet eden siyasî fırka ve cemiyetlerin mümessilleri de bulunabilecek ve kendi fırka ve cemiyetlerinin programları nokta-i nazarından memleket ve milletin hukukuna yapılan tecavüzatı izah edebileceklerdir.

Kongre'de Türkiye mümessillerinin izah etmesi münasip olan nukat-ı muhtelife hakkında Üçüncü Enternasyonal kâtibi umumîsi Kamarad Radek birkaç mühim mevzu yazmış. Onun bir suretini bana gönderdi. Ben de bir suretini leffen size takdim ediyorum. Bu mevzular üzerine en doğru yazı yazabilecek olan zevat Berlin'de bulunuyorlar. Mustafa Şeref Bey ile Arif Cemil Bey.

Ben şimdi size bir şey teklif ediyorum. Bu mevzular üzerine seninle istişare ederek bu iki zat gayet mufassal ve mükemmel bir şey yazsınlar. Mümkün olursa her ikisi birden, mümkün olmazsa yalnız Mustafa Şeref Bey Berlin'den Estonya tarikiyle ve muntazam pasaportla Rusya'ya gelsin. Her halde ağustosun on beşinden evvel Bakü'de isbatı vücut edecek veçhile hareketini tesri etmesi elzemdir. Ken-

disi Anadolu'nun her hangi kariye veya kasabasından ise o kariye ve kasabadan mümessil intihap edileceğini zannederim. Eğer Antalya, Konya'ya uğrayarak bizzat intihapnamesini alarak Erzurum tarikiyle Bakü'ye gitmesi mümkün olursa hasıl edeceği tesirin büyüklüğü itibariyle pek muvafık olur. Benim kanaatimce, Arif Cemil Bey de bu meyanda Bakü'ye gitmeli ve elyevm dahilde bulunan zevattan Kör Ali, Memduh şevket, Hamal Ferit ve emsal-i zevatın kâffesi bir kütle-i muhteşem halinde bu Bakü içtimaına şitap edip Türk ihtilâlcilerinin ne gibi şahsiyetlerden terekküp ettiğini Rusyalı, Avrupalı, Amerikalı ihtilâlcilere göstermelidir. Bunlar gayet sade elbise giymeli ve fakat cerbeze-i nutkiyeleriyle hazirun-u mephut edecek bir kuvvetli zekâya malik olmalıdırlar. Köylü mümessiller için de bir kaç lisan söyliyenler bulunabilirse de bunlar arasında şimdiye kadar köyünden haricc çıkmamış ve fakat fıtrî zekâlarıyla temayüz etmiş zevat da bulunmalıdır.

Şu tebligat benim aklımı, fikrimi alt üst etti. Berlin'den hareketim sırasında siz bana aynen şu tebligatı ifa etmiştiniz:

«Türkiye ile Rus Sovyet Cumhuriyeti arasında muaveneti mütekabile esasına müstenit bir mukarenet husule getirmek için teşebbüsatta bulunacaksınız. Ancak, Türkiye'nin taahhüdatını icap ettirecek netayice vusulünüzde en son söz Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'ya ait olacak. Kendisiyle muhabere ettik ve neticede bu noktalarda mutabık kaldık».

İşte ben buraya bu zihniyetle geldim. Cenab-ı Hakk'a çok teşekkür ediyorum ki, buraya geldiğim zaman Mustafa Kemal Paşa'nın Rus Sovyet hükûmetine teklifatı hâvi bir kuryesiyle yine onun namına hareket eden Halil Paşa'yı ve Doktor Fuat Bey'i burada buldum. Ben Mustafa Kemal Paşa veya Meclis-i Millî namını ağzıma almadım. Ve onlar namına hiç bir söz söylemedim. Yoksa, büyük bir hulusu niyet ile başlıyacağım işin neticesinde Anadolu'nun reddine maruz kalarak şahsen rezil olacaktım. Ben evvelce de arzettiğim veçhile, Hindistan taraflarında ölünceye kadar çalışmağı kendim için bir gaye-i emel edinmiş olduğumdan bittabî Büyük Millet Meclisi namına hiç bir siyasî teşebbüste bulunmağa mecbur olmıyacağım. Onlar tarafından bir emir alırsam kuvvetimin tahammül ettiği derecede ifasına sâî bulunurum. Fakat

siz bazı hatalı teşebbüsata kıyam edebileceğiniz için aranızdaki bu suitefehhümü izaleye müsaaraat etmenizi tavsiye ederim.

İngilizlerle Sovyet Cumhuriyeti arasındaki müzakerat-ı sulhiyeye intizar edilmek üzeredir. Evvelki gün burada intişar eden gazeteler bu müzakeratın esas noktalarını neşrettiler. Birinci esas Rus Sovyet hükûmetinin İngilizlerin Şark milletleriyle olan münasebatını izrar edecek teşebbüsatta bulunmıyacağını taahhüt etmesidir. Bundan anlaşılıyor ki, Temps gazetesinin 10 temmuz tarihli başmakalesinde beyan ettiği nokta-i nazar hakikat kesbetmiş oluyor. İngilizler bizi ezmek için Rusya'nın bize muavenetini gayri mümkün bir hale koymak istiyorlar. Ruslar da bu muavenette bulunmamak esası dairesinde İngilizlerle müzakerat-ı sulhiyeye hazır olduklarını bildiriyorlar. Bundan iki maksat anlaşılabilir:

1 – Ruslar İngilizlerle müzakerat-ı sulhiyeye girebilmek için zuhur etmiş olan bu fırsatı fevt etmek istemiyorlar. Bu müzakerata devam edecekler ve bu sayede bütün cihana alenî beyanatta bulunarak kendi propagandalarını ilerletecekler ve bir taraftan da Polonyalılara şiddetle darbe indirecekler ve neticede müzakeratı hiçe uğratacaklardır.

2 – Rusya bu müzakeratı netice-i katiyeye isal için Türkiye ve İran'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin bu memleketleri kâmilen tahliye etmeğe mecbur olduklarını ileri sürecekler ve bu iki memleket dahilindeki mücadelenin İngiliz umur-u dahiliyesi değil Türk ve İran umur-u dahiliyesi olduğunu dermeyan ederek bunlar tarafından Rusya'nın muaveneti talep olundukça bu talebi is'afa mecbur bulunduklarını ve şu kadar ki İngilizler bu memleketlerdeki kuvvetlerini kâmilen geri çektikleri takdirde kendilerinin de bu devletlere kendi işlerini kendileri görmelerini tavsiye ederek her türlü muavenetten tevakki edeceklerini söyleyeceklerdir. Ve bunun neticesi olarak bittabi müzakeratı akamete uğratacaklar. Bakalım işin âtisi ne olacak. Ben yarın yani 12 Temmuz 920 Pazartesi günü Taşkent'e müteveccihen Moskova'dan hareket ediyorum, bu kadar. Samimî dostlarıma arz-ı veda eder ve cümlemiz için muvaffakiyetler dilerim.

Ahmet Cemal

Cemal Paşa'dan Talât Paşa'ya: Size Taşkent ve Üçüncü Enternasyonal'den haberlerim var...

Taşkent, 1 Ağustos 920

Kardeşim Talât,

Size bu mektupla Türkistan'ın iki üç güzide simasını takdim ediyorum. Münevver Kari' ile arkadaşları münazaralarından zevk alınacak, verecekleri malûmata itimat edilecek, sözlerine inanılacak zevattandırlar. Türkistan ahval-i umumiyesi hakkında pek müfit ve ibret âmiz malûmat ita edebilirler. Binaenaleyh, ben burada bunlardan bahsetmeyeceğim.

Yalnız size şu mektubumla bir kaç nokta-i nazarımı izah edeceğim.

1 – Münevver Kari' ile arkadaşları diğer bir çok Türkistanlılar gibi ağustosun on beşinde Bakü'de içtima edecek olan şark inkılâpçıları kongresinde bulunmak üzere hareket ediyorlar.

Bu kongreye Türkiye'nin, Ermenistan'ın, İran'ın, Hind'in, Türkistan'ın ve belki Çin'in inkılâpçı evlatlarının nümayendeleri iştirak edecekler. Bu kongre, malûmunuz olduğu üzere, Üçüncü Enternasyonalin insiyativi ile inikad ediyor.

Üçüncü Enternasyonal bu kongrede bulunacak olan bütün şark inkılâpçılarının ağzından istihlâs-ı şark için neler düşündüklerini işitmek, istihlâs-ı şark için uğraşanlara istihlas-ı garp hâdimlerinin ne suretle müfîd ve muavenetkâr olabileceklerini onlardan öğrenmek istiyor. O halde şark evlâtları asırdîde dertlerini ortaya dökerek, yaralarının derece-i fecaatini tasvir etmek, kurtulmak için tevessül ettiği her bir vasıta ve tedbirin ne caniyâne mukabil tedbirler ile hükümden iskat edildiğini anlatmak için gayet müsait beynelmilel bir kürsü elde etmiş olacaklar. Ben eminim ki bütün şark inkılâpçıları bu kongrede hususat-ı âtiyeye karar vereceklerdir.

1 – Şarkın esaret-i iktisadîyeden kurtulması için evvelâ esaret-i siyasiyeden kurtulması ve kendi mukadderatına bizzat sahip olması lâzımdır. Ve esaret-i siyasiye, her ne şekil ve surette tezahür ederse etsin, behemehal imha edilmeli ve kırılmalıdır.

2 – Garp işçi ve köylüleri hiç bir bahane ile şark işçi ve köylülerine has ruhî tavrı takınmamalı, onun müttefikini, hayırhahı, yardımcısı menzilesinde kalmalıdır.

3 – Şark ve Garp işçileri ve köylüleri yekdiğerinin mahsulü mesaisinden mütekabilen müstefit olmakla iktifa etmeği biri diğerine kendi mahsulü mesaisini cebren kabul ettirecek ve anın mevadd-ı iptidaiyesini cebren elinden alacak surette eski kolonizatörlere lâyık tarzı terketmelidir.

4 – Şark işçi ve köylüleri cihan işçi ve köylüleri arasında bir kütle-i müttehide halinde ahz-ı mevki etmek için bir Şark birliği vücude getirmeli ve Şarkın dertlerini, elemlerini dikkatle müzakere edip Şarkın haklarını birlikte müdafaa etmelidirler.

5 – Emperyalist ve Nasyonalist tarzı içtimaisinin birbirinden tefrik ettiği şarklı milletleri yekdiğerine yakınlaştırmak için hars birliği ihdas etmeli ve bu sayede Şarktaki muhtelif milletlerin irfanen yükselmesini temine çare bulunmalı.

6 – Şark milletlerinden her biri esaret-i siyasiyeden kurtulmak için yekdiğerine maddî ve manevi her türlü muaveneti vaad ve taahhüt etmelidir.

7 – Gerek Şarkın ve gerek Garbın halâsı için komünizm mesleğinden başka çare bulunmadığı Şark inkılâpçıları tarafından tasdik olunmalı ve fakat komünizm şekinde yine Şarkı taht-ı esarette tutmak istiyen bazı maskeli komünistlerin entrikalarına meydan vermiyeceklerini ve Şark milletlerini her türlü vesâyet-i siyasiye ve iktisadiyeden tahlis edinceye kadar terk-i silâh etmiyeceklerini ve bu yolda hâlisülfuâd Garp komünistlerinin ve alelhusus Rus komünistlerinin kendilerine müzaheret edeceklerinden emin bulunduklarını ilân eylemelidirler.

8 – Üçüncü enternasyonalin Şark şubesine dahil olan Türkiye, İran, Türkistan, Hint, Çin ve Arabistan işçi ve köylülerinin, nümâyendeleri her sene üçüncü enternasyonalin yevmi içtimaından lâakal iki ay evvel kendi icra komitelerinin tayin edeceği bir mahalde içtima etmelidirler.

9 – Üçüncü enternasyonalin icraî komitesinin Şark şubesi münhasıran Şarklılardan terekküp etmeli ve bütün Şarklı milletlerin komünistlerinin merkez komiteleriyle bu şube temasta bulunmalıdır.

İşte benim fikrimce Bakü Kongresinin mukarreratı bunlardan ibaret olmalıdır.

Türkistan Cumhuriyeti bir Şurâlar Cumhuriyetidir. Bu cumhuriyet iştirak-i lisan, iştirak-i kavmiyet, iştirak-i akide-i diniye itibariyle ve ilâh...?[8]

Cemal Paşa: Bir ihtilâl komitesi kuruyorum...

Kâbil, 30 Teşrinisâni 920

Muhterem Paşam,

Bu mektubum sizi pek ziyade memnun edecektir zannediyorum. Afganistan'ın Emiri Nevcivân ve gayyûru beni büyük bir samimiyet ve muhabbetle kabul buyurdu ve bana orduyu hümayûnlarının tensik ve talim ve terbiyesi vazifesini tevdi etti. Burada icraatımı ve tasavvuratı sairemin bir suretini leffen gönderdiğim Enver Paşa'ya yazdığım mektup münderecatından anlarsınız. Burada bu hususa dair fazla izahat vermiyeceğim.

Emîr hazretleri size bir mektubu da ya bu mektubumla beraber veyahut bilâhare oraya gelecek olan Afgan sefiri muhtârı General Mehmet Veli Han yediyle alacaksınız. Mektubun bir suretini de leffen size gönderiyorum. Emir hazretleri o mektupta sizden bazı şeyler rica ediyorlar. İrade buyurdukları hususatı büyük bir inhimak ve ehemmiyetle icra edeceğinize hiç şüphe etmiyorum.

Bugün Afganistan için en mühim mesele istiklâl-i dahilî ve haricisinin Avrupa devletleri tarafından tasdik olunması ve Afganistan'a Avrupa devletlerinden bazılarının sefir göndermeleri hususudur. Bunun için Mehmet Veli Han hazretleri nezdindeki name-i hümâyunların evvelâ Almanya Reisicumhuruna takdim edilmesi ve onlar canibinden Emir hazretlerine bir name ıstâr ettirilmesi temin olunmalıdır. Almanların Kâbil'e

(8) Cemal Paşa'nın bu mektubunun müsveddesi burada kesiliyor. Cemal Paşa bu mektubu tamamlamaktan ve göndermekten vazgeçmiş midir? Tamamlamış ve göndermişmidir? Malûm değildir.

gayet muktedir ve son derecelerde namuskâr ve benim vesayamı dinliyebilecek bir sefir göndermelerini ben pek mühim telâkki ediyorum.

Almanlardan sonra ve daha doğrusu onlardan evvel aynı şeyi İtalyanlardan istihsal etmelidir. Sizin İtalya hükûmeti ile münasebet-i samimaneniz bu maksadı istihsal ettirebilir. Gioletti vasıtasıyla General Mehmet Veli Han hazretlerini resmen Roma'da kral hazretlerine kabul ettirmek ve hamil olduğu name-i mahsusayı takdim ettirmek mümkün olur zannederim. Müteakiben İtalya kralı hazretleri kendi taraflarından Emir hazretlerine yazılacak nameyi hamilen Kâbil'e bir heyet-i sefaret-i fevkalâde göndermeli ve Kâbil'de bu heyetin benimle dostane ve samimane bir münasebet tesis etmesi suret-i hafiye ve mahsusada sefire teyit olunmalıdır. İtalyanlar tarafından Afganistan'a her türlü muavenet-i fiiliye vadi dahi alınmalıdır. Ben bu Afgan-İtalyan münasebatının samimiyetine her nokta-i nazardan pek büyük ehemmiyet atfediyorum. Bunun için bütün zekânızı, faaliyetinizi sarfediniz.

Bundan sonra Emir hazretlerinin mektuplarındaki diğer hususatı da icraya tevessül edersiniz.

Emir hazretleri mektuplarında imâen sizin vasıtanızla Almanya'dan bazı levazım-ı harbiyenin tedarik edilmesi lüzumundan bahis buyurdular. Bundan maksat Afganistan için top, tüfek, cephane, tayyare tayyareci, telgraf kıtaatı, alât ve edevatı, velhasıl kâmilen bir orduya lâzım olan teçhizattır. Eğer Almanlar bu nevi malzemeyi ucuz fiyat ile Afganistan'a satmağa razı olurlarsa bunların cins ve nevileri ve teferruatı hakkında burada görüşüp karar vermek ve fiyatları tesbit olunmak üzere namuskâr bir heyet-i mahsusa Rusya tarikiyle serian Kâbil'e gönderilmelidir. Bu meseleyi de bütün ehemmiyetiyle takip etmenizi rica ederim.

Ben Almanya'dan Afganistan için bir çok levazım ve bazı mütahassısların gönderilmesine dair Von Kress'e bir mektup yazdım. O mektubu leffen size gönderiyorum. Mektubu mahsus açık gönderiyorum. Evvelâ sen okursun ve sonra Von Kress'e verirsin ve kendisiyle bu işe dair uzun uzadıya görüşerek Almanlar tarafından bu teklifatımın kabul edilmesini temin eylersin. Almanların pekâlâ anlaması ve takdir etmesi lâzım gelir ki, İngilizlere Hindistan üzerinde indirilecek bir darbe bütün dünya ile beraber Almanların da bugünkü sefil ve bîçare vaziyetten kur-

tulması için yegâne çaredir. O halde Almanlar kendilerinden talep ettiğim fedakârlığı tamamen kabul etmelidirler. Bu fikrim kabul olunursa Meisner Paşa riyasetinde gönderilecek olan heyet-i fenniye gûya Afganistan hizmetine dahil oluyorlarmış gibi muamele yapılarak buraya gelirler. Heyet-i fenniye mühendislerinin her birisi Meisner Paşa'ya karşı konturatlarını akdederler. Ve her bir şeylerini ondan alacaklarını ve onun emri tahtında hareket eyliyeceklerini taahhüt ederler. Meisner Paşa da buraya geldikten sonra, Afganistan hükûmeti ile konturatosunu akteder. Heyet için lüzumlu olacağını söylediğim iki milyon altın mark hafiyyen Almanya hükûmeti tarafından Meisner Paşa'ya tevdi olunur ve bu para gayet emin bir surette heyetle beraber buraya Rusya tarikiyle sevkolunur.

Diğer istediğim fabrika vesaireye gelince o da Afgan sefiri fevkalâdesi ile fabrikayı ve malzemeyi satacak olan fabrika arasında cereyan eder ve sefir-i fevkalâde tarafından bayilere verilecek olan para yine gizlice ve herhangi bir vasıta ile (meselâ sizin vasıtanızla) sefiri fevkalâdeye tevdi olunur. Bundan hiç bir kimsenin ruhu bile haberdar olmaz. Telgraf ve telefon malzemesi vesaire gibi şeyler ordu depolarından gûya satış muamelesi tarzında Afgan sefareti fevkalâdesine teslim edilebilir. Ben bittabi bir fikr-i umumî veririm. Bunun teferruatını siz tanzim edersiniz.

Bu mektubumu size getirecek olan Edip Efendi Şamlı bir gençtir. Sizin de takdir edeceğiniz veçhile gayet zekidir. Nazır-ı Hariciye Serdar Mahmut Hânı Tarzî hazretlerinin kayın biraderleri ve Emir hazretlerinin harem-i şahanelerinin dayısıdır. Almanya'dan buraya celbedilecek olan mütahassıslarla sair hususatın refakatiyle buraya avdet etmek üzere bu mektubumu size isale memur edilmiştir. Binaenaleyh kendisini taht-ı himâyenize almanızı ve işlerini teshil eylemenizi rica ederim.

Eğer Bedri Bey Çiçerin'e gönderdiğim raporu kabul ettirmeğe muvaffak olursa sizin nezdinize gelecektir. İşte o zaman bütün ahvale son derecelerde mükemmel bir surette vakıf olursunuz.

Ben bütün Hindistan dahilindeki teşkilât-ı siyasîye delegelerinden mürekkep olmak üzere bir Hint ihtilâl komitesi merkez-i umumîsi teşkil etmek fikrindeyim. Eğer teşkil edebilirsem bu merkez-i umumînin Berlin'de sizin nezdinizde ve İsviçre'de birer delegesi bulunacak ve bunlar mühasıran Hindistan umuru hakkında bizim vereceğimiz direk-

tif dairesinde çalışacaklardır. Bittabi biz gazeteler vasıtasıyla şiddetli bir propagandaya muhtacız. Bu propaganda için İsviçre gazetelerinin en mühimlerinden birini elde etmek bizim için elzemdir. Gerçi yeni teşkil olunan ... heyeti dahi işimize yararsa da (9) münhasıran İsviçre gazetelerinden birinin elde edilmesi daha muvafık olur. Bu gazete aynı zamanda Afganistan'ın da mürevvici efkârı ve müdafii hukuku olmalıdır. İşte bu işlere ve oraya göndereceğimiz Hintli ihtilâlcilerle sair hususata sarfolunmak için sizin namınıza altın olarak elli bin ruble gönderilmesini Çiçerin'e teklif ettim. Eğer teklifatım kâmilen kabul edilecek olursa bu parayı size göndereceklerine hiç şüphe etmiyorum. Bu para sarfoldundukça hesabatını bana gönderirsiniz ve bundan sonra da yine para göndermek mümkün olur. Fakat bütün bu işler benim teklifatımın Ruslar tarafından kabul edilmesine mütevakkıftır.

Enver Paşa'ya yazdığım mektup suretinin mütalâasından da anlıyacaksınız ki, ben Moskova'da bir «İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı» merkez bürosu vücude getirmeğe lüzum görmüyorum. Hattâ böyle bir teşebbüsü pek muzır telâkki ediyorum. Şayet Bedri Bey gelecek olursa size bu hususlaki düşüncelerimi daha açık bir surette izah eder. Enver Paşa ümit ederim ki, benim nokta-i nazarımı kabul eder ve ben nasıl Hint ihtilâlcisi haline inkılâp etmişsem o da İran inkılâpçısı olur. Herhalde biz Anadolu ile hiç alâkadar görünmemeliyiz. Onların hiç bir işine karışmamalıyız.

Size daha fazla yazmıyacağım. Refikamdan şimdiye kadar mektup alamadığımdan dolayı pek müteessirim. Çocuklarımı öksüz gibi bırakmayınız. Onları arasıra araştırınız. Bahusus İsviçre'deki kızımı parasız bırakmayınız. Nâzım ve Rüsûhî'nin ve diğer bütün arkadaşların gözlerini öperim. Bedri, ben ve Azmi arz-ı hürmet eder ve gözlerinizi...(10)

---

(9) Cemal Paşa'nın bahsettiği heyetin ismi müsveddede boş bırakılmıştır. Onun için buraya noktalar koyduk.

(10) Cemal Paşa'nın Talât Paşa'ya yazdığı müsveddesi burada nihayet buluyor. Son kelimeler ilâve edilmemiştir. Bu mektup, başında, Kâbil 30 Teşrinisâni tarihini taşıdığı gibi yine aynı tarihi hamil ikinci bir müsvedde daha görüyoruz ki, onu da aynen burada vermeyi faydalı buluyoruz.

Cemal Paşa'dan Talât Paşa'ya: Pamir yaylasından Hindistan'a akınlar yapacağım...

Kâbil, 30 Teşrinisâni 920

Muhterem Paşam,

Bu mektupla size teşebbüsümün birinci hatvesinde veyahut daha doğrusu birinci kısmında muvaffak olduğumu tebşir edeceğim. Eğer mektubumu getirecek olan zat vazife ve teşebbüsümün ikinci kısmında da muvaffakıyetimi size isal ve ihbara muvaffak olursa maksad-ı mahsusumuzun istihsali karibi artık daire-i imkâna girmiş olur.

Cenab-ı Hakk'ın âlem-i İslâm için mahz-ı hayr olmak üzere bu kara günlerde mevkii iktidara getirdiğine hiç şüphe etmediğim emîri cedîdi Afgan hazretleri beni büyük bir samimiyet ve muhabbetle kabul ve bütün izahatımı kemâl-i dikkat ve itina ile dinledi. Ve nokat-ı nazarımızda ve gayelerimizde bulunan vahdet ve iştirak icabından uzun uzadıya teatiî efkârdan sonra tamamen mutabık kaldık. Kendilerine vukubulan teklifimizi büyük bir celâdet ve teslimiyeti dindarane ile kabul buyurdular. Binaenaleyh size şu kadar söyliyebilirim ki, cihân-ı vasîi İslâmın bu cihetlerinden artık tamamiyle emin olarak diğer bütün himmet ve gayretinizi diğer sahalara hasredebilirsiniz. Kendi hisseme Hindistan, Afganistan, Türkistan, Fergâne'yi aldım. Buhara ve Hiyve ile İran'ı da aşağıda izah edeceğim şekilde düşündüm. Yani o havalideki bütün kuvâ-yı İslâmiyenin İngilizler aleyhine istimal edilebilecek veçhile ihzar etmeyi düşünüyorum. Şöyle ki:

1 – Evvelâ Emir hazretleri bana orduyu hümâyunlarının tensik ve talim ve terbiyesi ve memalik-i şahanelerinin her bir ihtimale karşı esbab-ı müdafaasının ikmali vazifesini tevdi buyurdular.

2 – Fergâne'de Bolşevikler aleyhine iki seneden beri isyan etmiş ve hâlâ mücadelelerinde devam etmekte bulunmuş olan kahraman Fergânelilerle Bolşevikler arasında tavassut ederek bunları barıştırmağa çalışıyorum. Buna muvaffak olduktan sonra Fergâne'de Hindistan ihtilâl kıtaatı teşkil ederek oradan yani meşhur Pamir yaylasından Hindistan aleyhine şiddetli akınlar yapmağa başlıyacağım.

3 – Türkistan ve Türkmenistan ahalisinin Bolşevik tarzı idaresinin bahşettiği imkân ve sühuletten istifade ederek irfanen ve ilmen ve sanayi nokta-i nazarınca temîni terakkiyatı ve medenî milletler arasında pek az bir zaman zarfında lâyık olduğu mevkii bülendi ihraz etmesi imkânının istihsali için mekteplerin tezyit ve tenevviine ve Avrupa'ya bera-yı tahsis talebe gönderilmesine çalışacağım. Bu halka anlatmak istiyorum ki, eğer Bolşevik zamanından bilistifade irfanen pek az bir zaman zarfında yükselmeğe çalışmıyacak olurlarsa esareti ebediyeye lâyık olduklarını ispat etmiş olacaklardır. Ben bu yerler ahalisi için en büyük ve hunrizane mübadele ve muharebeyi cehle karşı ilân etmek mecburiyetini muvafık görüyorum. Bütün âmâli saireyi muzır ve tehlikeli telâkki ediyorum.

4 – Buhara ve Hiyve'de inkılâp yapıldı. Kara cahil softalar hükûmetleri yıkıldı. Tarz-ı icrayı pek de muvafık bulmamakla beraber her inkılâpta görülmüş ve binlerce defa tecrübe edilmiş şeyler olduğu için bunları izahta pek ileri gitmiyeceğim. İşte şimdi Buhara ve Hiyve halkı kendi iddiaları veçhile kendi mukadderatlarına sahip bulunuyorlar. Fakat bunlara da tıpkı Türkistan ve Türkmenistan ahalisine söylediğim şeyleri söyliyeceğim ve söylüyorum. Diyorum ki, mâfâtî telâfi ediniz. İrfanı memleketinize koşar adımlarla celbediniz. Bolşeviklerden, Türklerden vesaireden âzâmî istifade ederek mekteplerinizi pek az bir zamanda pek mükemmel bir hale koyunuz. Onlara Osmanlı zabitanından beşer onar kişi gönderdim. Her halde kıymetli bir muallim heyetine ihtiyaçları var.

Bu kadar değil. Buhara ve Hıyve'nin birer de millî orduya ihtiyacı var. Öyle ki bu ordu kara cehlin, yani softalar hükûmetinin Buhara ve Hiyve'ye avdet edebilmesi imkânını ref' etsin ve ayni zamanda kendi millî istiklâl ve hudutlarının hamisî bulunsun. Bir iş için bunların bir yedi muktedir ve emîne ihtiyaçları var. Bu faslın mabadini aşağıki maddeyi yazdıktan sonra ilâve edeceğim.

5 – İranı İngilizlerin zulm ve kahrından kurtarmak ve İran ile diğer Müslüman kardeşleri arasındaki rabıta-i muhadenet ve uhuvveti iadeye imkân bulabilmek için bütün himmetimizi sarf etmek mecburiyetindeyiz. Bugün Hindistan halâsı ile ne derecelerde meşgul oluyorsak İran halâsı için de o derecelerde çalışmak mecburiyetindeyiz. O halde ben Hindistan halâsı vazifesini deruhte ettiğim gibi Enver Paşa da İran

halâsı vazifesini deruhte etmeli ve İran'ın ne kadar namuskâr ve faal ve fedakâr inkılâpçı teşkilâtı ve inkılâpçı adamları varsa etrafına toplamalıdır. Benim fikrimce İran istihlâsı dahi tıpkı Hindistan istihlâsı gibi millî bir renkte istihsal olunmalı ve İran ihtilâlinin bayrağı «İran İranlılarındır» «devise» olmalıdır. Bolşevizm tarzında İran'da sarf-ı mesaî etmek faide yerine zarar verir. Bugün milliyetçi şark inkılâpçılarından Enver Paşa bu İran istihlâsı teşebbüsünün başına geçecek olursa bütün İranîler böyle bir teşebbüse şerik ve zahir olmağa şitap ederler.

Bolşevikler eğer hakikaten İran'dan İngiliz nüfuzunu tardetmeği kendileri için faydalı telâkki ediyorlar ve şark milletlerinin istihlâsı mücadelâtına yardım edeceklerine dair söyledikleri sözleri namuskâr bir hulusu niyetin sevkiyle irat eyliyorlarsa o halde Enver Paşa'nın bu karar ve teklif ve teşebbüsünü büyük bir samimiyet ve teveccüh ile kabul ederler.

Şimdi bu İran teşebbüsü için merkez-i istihzarat neresi olabileceğini düşünelim. Bunun için iki nokta gözümüze çarpıyor:

1 – Kafkasya,

2 – Buhara ve Türkmenistan.

Kafkasya'yı ben bir çok nukat-ı nazardan Enver Paşa için bir merkezî muvafık telâkki etmiyorum. Her halde bizim paşamız o ma'şeri mileli gûnâgûn'den uzak bulunmalı ve teşebbüsat-ı âtiye-i istihlâsiyesi için gayet sakin ve âsude bir câyi hücra ve tenha intihap etmelidir. O mevki bence Türkmenistan'dır. Fakat Türkmenistan İran hududuna pek yakın olduğu için İngilizler bütün teşebbüsata pek çabuk ıttılâ peyda edebilirler. O sebeple Buhara Enver Paşa için en münasip sâhai mesaî telâkki olunabilir. Paşamız, İran inkılâpçılarının reisi sıfatıyla Buhara'ya gelmeli ve oraya bütün milletperver İran inkılâpçılarını cemederek umumî bir kongre akdetmeli ve «İran İnkılâpçıları İttihadı Merkez-i Umumisi» namıyla bir teşkilât yapmalı ve bu merkez-i umumînin başına geçip işe başlamalı. Buhara dahilinde «İran inkılâp ordusu» namıyla bir ordu vücude getirmeli.

İşte şimdi dördüncü maddenin mabadine geliyorum. Aynı zamanda Buhara ordusunu da talim ve terbiye ile meşgul olmalı. Bu esnada Buhara'nın umur-u dahiliye ve mülkiyesine zerre kadar müdahaleyi ima eder bir harekette bulunmamalı. Münhasıran ordu işleriyle alâkadar bulunmalı ve bütün himmetini İran inkılâp ordusunun ikmaline hasreyle-

melidir. Gerek Buhara ve gerek İran inkılâp ordularının kaffe-i vesaiti ve eslehası vesairesi ve yalnız tekmil İran ordusunun masarifı Ruslar tarafından temin ve ita edilmeli. Hesabat ve sairenin tutulması için Enver Paşa'nın erkân-ı harbiyesine Ruslar tarafından başkaca memurini mahsusa konulmalıdır.

Ve bir taraftan İran inkılâp ordusu ihzar olurken diğer taraftan bir çok çeteler İran dahiline girmeli ve İngilizlerin müteferrik ve münferit kuvvetlerini tepelemeğe hasrı mechûd eylemelidir.

Çünkü İran'ın Meşhed havalisi Afganistan'a civar olduğu gibi Türkmenistan ve Buhara dahi Afganistan ile hemhudut olduklarından bu taraflardaki icraat bittabi bizi de müteessir eder. O halde o icraattan bizim de peyderpey malûmatar edilmemiz şarttır. Nitekim biz de Hindistan ve Blucistan aleyhine sebk edecek teşebbüsatımızdan Enver Paşa'yı muntazaman malûmattar ederiz.

Ben bu mektubumda burada yapmakta olduğum işlerden bahs ederken sevk-i kelâm bana Enver Paşa için en münasip gördüğüm tarz-ı mesaiyi hikâye ettirdi. Buna mecburiyetim ahiren buraya gelen Azmi Bey'in verdiği bir havadisten münbaistir. Enver Paşa bana sizinle sebkeden muhaberesinin bir suretini göndermişti. Azmi'nin verdiği malûmatı o da takviye etti. Enver Paşa şimdiki halde merkezi Moskova'da olmak üzere bir İslâm İnkılâpçıları İttihadı teşkil etmek ve onun başına kendisi geçmek istiyor. Ben böyle bir hareketi son derecede muzır ve tehlikeli telâkki ederim. Biliyorsunuz ki bizde bir «İttihad-ı İslâmcı» damgası vardır. Bizim en ufak bir hareket ve teşebbüsümüzden derakap bu mânâyı istihrac ederler. Bugün bize dost olan Bolşeviklere dahi bir kere bu kanaati verecek olursak artık bizim için mesaî sahası kalmaz. «İslâm inkılâpçıları ittihadı» namı verilecek olan cemiyet damgası üzerinde bir ittihad-ı İslâm cemiyeti ad olunabilir ve İslâm âleminin pek çok olan düşmanları Bolşevikleri bizlere muavenet etmemeğe mecbur kılmak için iblîsâne bir surette müstefit olurlar.

Benim kanaatimce, esasen Rusya dahilinde böyle bir ittihad-ı merkezi vücude getirmeğe hiç de lüzum yoktur. Bu merkezin Berlin'de veyahut İsviçre'de bulunması ve muhtelif icra merkezlerinden gelecek malûmat ve havadisi aktar-ı cihana neşretmek ve muhtelif İslâm memleketlerinde cereyan etmekte bulunan vekayii ve teşebbüs olunan husu-

satı o memleketlerdeki teşkilâta bildirmek ve bu sayede harekât-ı umumiyeyi tevhide tavassut etmek vazifesiyle meşgul olmalıdır.

Bence Enver Paşa böyle tesisin başında bulunarak bürokrat iş görecek bir zat değildir. Enver Paşa İslâmın süyûf-ı meslûlesinden bir zattır. Onun eline kalemden ziyade kılıç yakışır. O halde Enver Paşa arzettiğim gibi İran inkılâpçılarının başına geçmeli ve benim Hindistan hakkındaki teşebbüsatımı aynen o da İran'da tatbik etmelidir. İşte size umum şark âleminin halası için büyük bir plân:

Hindistan istihlâsı: Bununla Cemal Paşa iştigal edecek ve saha-i faaliyeti Hindistan, Afganistan, Fergane ve Türkistan'a münhasır olacak.

İran istihlâsı: Bununla Enver Paşa iştigal edecek ve saha-i faaliyeti İran, Buhara, Hıyve ve Türkmenistan'ı ihtiva edecek.

Türkiye istihlâsı: Bununla Mustafa Kemal Paşa meşguldür.

Buna son zamanda Enver Paşa'nın Ruslarla mutabık kalarak tevessül eylediği Türkistan-ı Çinî yani Kâşgâr teşebbüsünü de ilâve etmek lâzımdır ki, bununla da Halil Paşa müştagil olacak.

Bunlardan hiç biri diğerine ait olan mıntakaya hiç bir vesile ve bahane ile tecavüz etmez ve orada hiç bir işe tevessül eylemez ve o mahallerin halkı ile doğrudan doğruya temasa gelmez. Ancak yekdiğerini daima mukarreratı mühimme ve icraatı cesimelerinden haberdar ederler. Ve her birisi Almanya veya İsviçre'deki merkezi tenvir edecek malûmatı ita ederler. Bunların kâffesine de vesaiti maddiye Bolşevikler tarafından ita olunur.

İşte ben böyle düşünüyorum ve Moskova'da bir merkez bürosu teşkilini ve oraya Mehmet Başhamba gibi, Abdülâziz Çaviş gibi, Şekip Arslan gibi ve bahusus Vehip Paşa gibi zevatın getirilmesini hiç münasip görmüyorum.

Bunları Enver Paşa'ya yazacağım mektupta söylemek lâzım gelirken sevk-i kelâm ile sizin mektubunuza yazıyorum. O halde bu mektubun bir suretini Enver Paşa'ya gönderecek olursam onun mektubunu pek kısa olarak ikmal etmek mümkün olacaktır.[11]

(11) Cemal Paşa'nın bu müsveddesi de tamam olmuş değildir. Evrakı arasında Talât Paşa'ya hitap eden başka bir yazısı mevcut değildir...

Cemal Paşa'dan Enver Paşa'ya Kâbil'den yazılmış enteresan bir mektup...

Kâbil, 17 Mayıs 921

Kardeşim Enver Paşa,

1 – Bundan on gün evvel Afganistan hariciye kuryesi vasıtasıyla Bedri Bey'in ve sizin namınıza mufassal bir mektup göndermiştim. Bu mektubumu da Rusya kuryesi vasıtasıyla gönderiyorum.

On günden beri burada fazlaca bir tahavvül vukua gelmedi. Yalnız Afgan ordusunun tensiki için Anadolu'dan celbedilmesi lâzım gelecek olan zabitan hakkında Emîr hazretlerine müteaddit defalar sebk eden maruzatım zannediyorum ki karîni kabul olmak üzeredir. Eğer onu kabul ederlerse *-ki yarın akşam bu mesele hakkında benimle görüşmek istediklerini Emîr hazretleri bana cevap verdiler-* gelecek zabitlerin bir esas listesini size gönderirim. Bir mektup da Mustafa Kemal Paşa namına yazarım. Onu da sefir Ali Fuat Paşa vasıtasıyla Ankara'ya gönderirsiniz. Eğer zabitler gelecek olurlarsa bunlar her halde heyet-i umumiyesi itibariyle benim emrime tâbi olmalıdırlar. Zira burada emir ve kumandayı temerküz ettiremiyecek olur isek muvaffakiyetimiz tehlikeye girmiş olur. Bu hususun temini için Ali Fuat Paşa'ya şifahen tarafınızdan dahi rica olunmasını ve Mustafa Kemal Paşa'ya da bir mektup ile iş'arı keyfiyet edilmesini pek ziyade rica ederim.

2 – Bugün Bedri Bey'den aldığım bir şifreli telgrafnamede şöyle söyleniyordu:

«Bütün ahval hakkında Raskolnkof'tan malûmat alırsınız. Ben kısa bir müddet için Almanya'ya gidiyorum. Badehû Moskova'ya ve oradan da Kâbil'e avdet edeceğim.»

Bu işara nazaran bizim mahut raporun kısmen olsun kabul edilmiş olduğu zannını hâsıl ettim. Eğer hakikaten bu zannım doğru çıkarsa yakın zamanlarda sizinle görüşmek hakkındaki ümitlerimin kesbi zaaf etmesi lâzım gelir. Mâahaza gönlümün arzu ettiği veçhile çalışmak imkânını bulacağım için her halde kalbim rahattır. Cenab-ı Hak cümlemize muvaffakiyet ihsan etsin.

3 – Serhaddan kabaili elyevm İngilizlere karşı ilân-ı cihat etmişlerdir. Serhaddân kabaili ile münasebatım gayet sıkıdır. Kendilerinden sadakat mektupları aldım. Buralara para ve silâhça muavenet ettiğimiz müddetçe İngilizler aleyhine her zaman cenge devam etmelerini temin edebiliriz. Serhaddan kabailinin en mühim ve cesurlarından Vezir-i Kabaili Reisi olan Mevlevî Abdürrezzakın İngilizler aleyhine ilân-ı harbi mutazammın yazdığı beyannameyi hikâye eden İngiliz gazetesinin tercümesini melfufat meyanında bulursunuz. Bundan bir ay evvel mumaileyhten aldığım mektupta benden para, silâh ve bomba talep ediyordu. Maatteessüf Rusyalı müttefiklerimiz henüz bu husustaki ısrarlarımın derece-i ehemmiyetini takdir edip de bana para ve silâh ve cephane ve bomba göndermedikleri için bu bîçarelere hiç yardım edemiyorum. Eğer Ruslar Mr. Ross gibi Mevlevî Abdurrab gibi ihtilâl ne demek olduğunu hiç bilmiyen ve en fenası bilmediklerini bilmiyen insanlarla iş görebileceklerini zannediyorlarsa aldanıyorlar. Afganistan'da ve Hint hudutlarında bir inkılâpçı suretinde çalışmak için benim teklif ettiğim şekilden başkası yoktur ve olamaz. Bu Hindistan inkılâbının fiilî ve hakikî teşebbüsatını benim şahsımda temerküz ettirmezlerse hiç bir şeye muvaffak olamazlar.

4 – Bunun en büyük delili geçen teşrinisânide Mr. Ross ile maiyetinde bulunan Mehmet Şefik Sıddıkî tarafından «Umum Hindiye İhtilâl Komitesi Merkez-i Umumîsi» namına gûya Hindistan'a gitmek üzere Afganistan'a gönderilmiş olan yedi kişinin elyevm Kâbil'de mevkuf bulunmalarıdır. Mehmet Şefik tarafından imza edilmiş bir çok propaganda mektuplarını hâmil olan bu bîçareler üzerinde bulunan otuz bin altın ruble ile beraber Afgan hükûmeti tarafından daha Afgan hududuna vâsıl olur olmaz tevkif edilmişler ve mahfuzen Kâbil'e sevkolunmuşlardır. Propaganda mektupları Hindistan'ın Serhaddân aksamında sâkin olan bazı zevat namına yazılmıştır. En garibi, namlarına mektup yazılan adamlar doğrudan doğruya bizim adamlarımız olup propagandaya ve saireye hiç ihtiyaçları yoktur. Propaganda mektuplarından birisinin Fârisiye tercümesinin suretini leffen gönderiyorum. Bu mektubun Afganistan aleyhindeki fıkrası hakkında ne kadar hayret ve nefret edilse yeri vardır.

İşte Afganistan hükûmeti bu gibi sözlerden müteessir olarak komünist Rusya hakkındaki itimat ve hüsnü zannını bir türlü takviye edemiyor. Otuz bin ruble altın mukabilinde görülmüş olan iş işte bundan ibarettir. Halbuki bana Moskova'dan hareketim zamanında verilmiş olan elli bin ruble altın mukabilinde görülen işi mukayese etmek acaba Rus müdîrân-ı umurunun zihninden geçebilir mi?

Bu efendilere bu hakikatleri gayet açık bir lisan ile anlatmanızı pek ziyade rica ederim. Zannediyorum ki sefir Suritz bu mesele hakkında aynı posta ile Çiçerin'e şedit bir mektup yazacaktır.

5 – Benim nümune alayımda bir küçük zabit mektebi ile bir zabitan talimgâhı tesis edilmesi hakkındaki nizamnamelerle Afgan ordusunun tensikatı hakkındaki nizamname Emir Hazretleri tarafından kabul ve tasdik edilmiş ve mevkii icraya vazına başlanılmıştır. Fakat bu tensikat-ı cedideden hakkiyle istifade olunması için mutlaka Afgan ordusuna seri ateşli sahra ve cebel topları ile sahra obüsleri ve kâfi derecede mükerrer ateşli tüfek ve cephane tedarik etmek lâzımdır.

Almanya'dan dört yüz bin liraya kadar esleha ve teçhizat-ı sairenin tedarikine Mehmet Veli Hanın memur edildiğini ve Bedri Bey'in müşarünileyhe muavenet etmesi rica olunduğunu bundan evvelki mektubumda sana söylemiştim. Bedri Bey'in bugünkü telgrafında Almanya'ya gitmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat bundan evvelki mektubum Moskova'ya gelinceye kadar Bedri Bey Moskova'ya avdet etse bile tekrar o mektupları alarak bir daha Berlin'e gidip bu mesele ile iştigal etmesini kendisinden rica ediniz. Her halde Afganistan'a silâh ve teçhizatı saire tedariki hususunda pek ziyade sarf-ı dikkat ve himmet etmenizi rica ederim.

6 – Hindistan'daki adem-i muvalât tahrikâtı son zamanlarda yeniden kesb-i şiddet etmiş ise de Hint inkılâpçıları yalnız adem-i muvalât ile İngilizleri defetmenin imkânı olamıyacağını artık anlamaya başlamış gibi görünüyorlar. Mevlevî Mehmet Ali; Ebulkelâm Âzat gibi inkılâpçıların son günlerdeki nutukları ateşin itlâkına sezadır. Bunlar hakkında bir fikir hâsıl etmeniz için tercümeleri leffen takdim ediyorum. Bunları okuduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya göndermenizi münasip telâkki ederim.

7 – Son Afgan gazetelerinden birer nüshasını bu defa yine leffen takdim ediyorum. Eğer Ruslardan istediğim matbaa gelecek olursa ben

de bir askerî gazete neşrine başlıyacağım. Bittabi onlardan da muntazaman takdim ederim.

Şimdilik başkaca yazacak bir havadisim yok. Sizin muntazaman gönderdiğiniz havadis tashihleri pek ziyade işime yarıyor. Bu hususta-ki lûtfu âlinize teşekkür ederim. Arkadaşlardan orada kimler olduğunu bilmiyorum. Yalnız imzasından istidlâl ettiğime göre Doktor Naim Cevat Bey Merkez-i Umumî Kâtibi Umumisidir. Kendisine v.. sefir Ali Fuat Paşa'ya samimî selâmlarımın iblâğını rica ederim.

Emir Hazretleri zât-ı âlilerine hâlisane selâm ediyorlar.

Suret-i mahsusada gözlerinizi öperim kardeşim.

Cemal Paşa: Afganistan'da İngiliz ve Rus entrikaları arasında sıkışıp kaldım...

Kâbil, Settare Kasrı, 29 Temmuz 1921, Cuma

Kardeşim Enver,

Bu mektubumla artık bir hâdise-i tarihiye haline inkılâp etmiş olduğunu zannetmek istediğim vekayiden bahsedeceğim. Üç aydan beri çektiğim ıstırap o derecelerde şedit idi ki bazı geceler bana sabahlara kadar uyku uyutmadı. Bundan size şimdiye kadar hiç bir malûmat vermeyişimin sebebi bu pek nâgezubur olan vak'anın neticesine varmak ve iyi veya fena bir netice istihsalinden sonra sizi haberdar etmek idi. Zira ben bile hâdisenin ne şekil kesbedeceğini tahminden âciz idim. Ümit var olmak istiyorum ki artık nihayet üç güne kadar üç aylık mücadelâtımın netice-i müsbitesine varacağım. Ve bu mücadelâttan zaferle çıkmış olacağım. Bakınız hâdise nedir:

Afganistan'da bizim için emin ve müfit bir mesaî sahası açmak için yegâne çare Afgan-Rus dostluğu olduğu malûm. Daha Moskova'ya adımımı attığım gün Afgan Emîrinin Moskova'ya bir sefiri fevkalâde gönderdiğini ve buna mukabil Rusların da Kâbil'e bir sefir göndererek iki devlet arasında muhadeneti mütekabile esasına müstenit ve Rusların Afganlılara muaveneti maddiyede bulunmalarını temin eden muahedenin müzakere edilmekte olduğunu öğrenerek son derecelerde sevinmiş

ve bu sahada gayet süratle ilerlemelerini Ruslara hararetle tavsiyede bulunmuştum. Moskova'yı bu hususta son derece taraftar buldum. Fakat Taşkent'e geldiğim zaman maatteessüf işin vaziyeti pek bilkülliye tebeddül ediyordu. Taşkent'te Rusya'nın şark politikasını idare eden dimağlar Afganistan'dan bilkülliye nâümid idiler. Sebebi Afgan Emîrinin gönderdiği bir takım memurini resmiye ve hafiye vasıtasıyla Türkistan'da, Fergâne'de ve Türkmenistan'da Rus Sovyet hükûmeti aleyhine kıyamlar ihdasına teşebbüs etmesi ve o zaman henüz seriri rezailini muhafaza etmekte bulunan Buhâra Emirini himaye eder bir vaziyet alması ve hattâ Emire beş top ve bir kaç bin tüfek ve takriben beş yüz neferlik bir kuvve-i muhafaza göndermiş bulunması gibi hâdisat idi.

Bu sırada Afgan Hariciye Nâzırı *Mahmut Han Tarzî'nin taht-ı riyasetinde* bir *Afgan heyeti* sefareti fevkalâdesi de *Hindistan'ın Messuri* şehrinde *İngiliz-Hint hükûmeti murahhasalarıyla bir İngiliz-Afgan muahede-i sulhiye ve siyasiyesi akdi için müzakeratta* bulunuyordu. Bu müzakeratın İngilizler hayrına ve Rus-Afgan münasebatının bozulması noktasına doğru süratle ilerlemekte olduğu hakkında Taşkent'te o kadar büyük bir kanaat vardır ki hattâ bir mükâlememiz esnasında Taşkent'te «Türk Komisiya» da Hariciye komiserliği vekâletini ifa etmekte olan arkadaş Gopez bana demişti ki:

«Cemal Paşa, Kâbil'e gidip de ne yapacaksınız? Afganistan bizim için büsbütün kaybolmuştur. Son aldığımız malûmata göre, bir kaç gün evvel Hindistan'dan avdet etmiş olan Hariciye Nâzırı Vrodi Kûni[12] verdiği resmî bir nutukta Hindistan'dan Afganistan'ın hayrı için pek çok şeyler getirmiş olduğunu tebşir ediyordu ki bu da bizim malûmatı hususiyemizi takviye ediyor. Binaenaleyh, Afganistan-İngiltere ittifakına bir emri vaki nazariyle bakabiliriz. O halde sizin Kâbil'e gitmeniz bilkülliye faydasız ve belki de muzır olur. Zira Afganlılar sizi tutup İngilizlere teslim bile edebilirler».

Ben son mütalea ve ihtimalin yabancılığına karşı şedit bir protesto ile cevap vermekle beraber İngiliz-Afgan ittifakına inanamıyacağımı ilâve ederek behemahal Kâbil'e gideceğimi bildirmiştim. O sırada Buhara

(12) Cemal Paşa'nın mektubunda bu isim Arap harfleri ile yazılmış olduğu için doğru okuyup okuyamadığımı temin edemem.

inkılâpçı gençleri Kırmızı Ordunun muaveneti fiiliyesiyle Buhara Emîri aleyhine bir hareketi inkılâbiye ihzariyle meşgul idiler. Bu hâdisenin Afganistan'da Ruslar aleyhine büyük bir cereyan-ı efkârı mucip olacağına emin bulunuyor ve bunun bir netice-i meşumeye vâsıl olmaması için bir an evvel Kâbil'e gelip Emîre vaziyeti umumiye-i cihanı anlatmak emelini besliyorum. Nihayet Buhara inkılâbı oldu ve onun akabinde ben de Afganistan toprağına dahil oldum. Fakat Afgan Emirine bir kasd-ı fevkalâde ile bir muhtıra takdim ederek, kariben Kâbil'e muvasalat ile vaziyeti umumiye-i siyasiye hakkındaki maruzatımı dinlemezden evvel Buhara inkılâbına müdahale-i fiiliye-i müsellahayı icap ettirecek bir karar ittihaz etmemesini rica ettim. Ve Buhara'nın istiklâli kâmilinin bu inkılâbı ahir sayesinde daha ziyade takviye olunacağını da ilâve ettim.

Kâbil'e yaklaştığım sırada Buhara inkılâbının sureti cereyanını ve Buhârâ'nın şimdiki halde istiklâl ve irade-i kâmili baki kalıp kalmadığını tahkik etmek üzere hariciye nezaretinde Hindistan ve İngiltere umur-u şubesinin müdürü bulunan Abdülhamidî Hanın gönderilmekte olduğunu anladım. Ve mumaileyh ile uzun uzadıya görüştüm. Zaten kendisini tenvir etmekliğim lüzumu hariciye nâzırından aldığım bir mektupta rica olunuyordu.

Abdülhamidî Hanın ifadesinden anladım ki, Hindistan'da Hariciye nâzırı ile İngiliz murahhasları arasındaki müzakerat hiç bir netice-i müsbiteye iktiran etmemiş ve iki taraf yekdiğirene karşı son nokta-i nazarını muhtevi birer muhtıra teati eylemek suretiyle müzakerata nihayet verilmiş ve Afgan heyeti Kâbil'e avdet etmiş. Ve heyetin Hindistan'da bulunduğu sırada ise Rus sefiri ile bizzat Emîr arasında cereyan eden müzakerat bir neticeye iktiran etmiş ve Hariceye Nâzırı Hindistan'dan avdet eder etmez zaten bütün maddeleri tesbit edilmiş olan Rus ittifak muahedesine vazı imza etmiş ve muahede berayı tasdik bir kâsd-ı mahsus ile ağustos ayı iptidalarında Moskova'ya gönderilmiş. Ben bu havadisi 1920 senesi teşrinievveli evasıtında alıyordum. Fakat Abdülhamidî Han ilâve etmiş idi ki, Buhara inkılâbı ve Kızılordu'nun bu inkılâba bilfiil müdahalesi Kâbil'de o kadar fena bir tesir husule getiriyor ki her ne olursa olsun İngilizlerle bir muahede yapmak ve Ruslardan büsbütün yüz çevirmek siyaseti galebe eder gibi oluyor. Ve bunun tesiri ile Messouri müzakeratı esasına müsteniden bir muahede akdedilmek üzere bir

heyet-i murahhasanın Kâbil'e gönderilmesi Emîr Hazretleri tarafından bir name-i mahsus ile Hindistan Vali-i Umumîsine teklif edildi.

İşte ben tamam bu sıralarda Kâbil'e geldim. Ve Rusya hükûmet-i merkeziyesine gönderdiğim mufassal raporumda hikâye ettiğim vechile, Emir ile uzun uzadıya görüşerek Afganistan ile bütün âlem-i İslâmın menfaati Ruslar ile hüsni âmizişte bulunarak âlem-i İslâmın tensik ve teshili nokta-i nazarından muhtaç olduğumuz vesaitin onlardan alınması ve İngilizlere karşı istihzaratımızın zamân-ı ikmâline kadar zâhirî bir münasebeti müsalemetkârâne muhafaza etmek ve Hindistan inkılâbını güzelce ihzar ettikten ve kendi kuvvetimizi de tensik ve tanzim eyledikten sonra Hindistan'a taarruz etmek siyasetinin esas olarak kabul edilmesi nokta-i nazarını müşarünileyhe kabul ettirdim. Ve buna nazaran mahût Rus-Afgan muahedesinin Moskova'ca derâkap tasdik edilmesi lâzım geleceği esasında Rus sefiri Kamarad Suritz ile müttefik kaldılar. Ve o andan itibaren Moskova'yı bu hususta tazyik etmeğe başladık. Buna ait tafsilât sizce de malûmdur. Maatteessüf, Moskova'da bazı insanlar bu muahedenin müstakbel siyaseti şarkiyemiz için ne derecelerde hâiz-i ehemmiyet olduğunu bilemiyorlardı. Onlar her zamanki kafalarının telkinatına kapılarak eğer Afganistan'a muavenette bulunursak bilâhare Emîr bizim Türkistan'ı işgale kalkmaz mı? diyorlardı. Unutuyorlardı ki, Emîr böyle bir şeye sûret-i sariha da karar vermiş olsa İngiltereden bâligan mabelâğ tüfek, top ve para alabilirdi. Bizim menfaatimiz ancak Afganistan'ın kuvvetlenmesinde ve hadut kabaili ile Afganistan arasındaki kan ve din münasebatının icap ettirdiği birleşme hissiyatınca her gün daha ziyade kökleştirilmesini temin eylemekte idi. Bu hissiyatta her gün husule gelecek kuvvet İngiliz ile Afgan arasındaki uçurumu bir kat daha derinleştirmek için kâfi idi. Moskova'da sizin de vâkıf olduğunuz tereddütlerle vakit geçirildiği sırada Hindistan Hariciye Nâzırı Sir Henry Meiss'in riyaseti altında bir İngiliz heyeti murahhasası çabuk gelmiş ve burada müzakerata iptidar eylemiş bulunmuyordu. İngilizlerle ne gibi esasat dahilinde bir muahede-yi siyasiye akdetmeleri lâzım geleceğini Emîr senden sormuş ve hattâ hariciye nezaretinde hariciye nazırı ile beraber bir muahede-i siyasiye müsvedesini yazmış idik. Bu, tarafeynin bîtaraflığı esasına müstenit bir muahede-i siyasiye idi. İş bir müddet böylece ve kemâl-i sükûnetle devam etti. Ve İngilizler mü-

zakeratın bu şeklinden pek ziyade müteessir oluyorlardı. Kânunusâni veya şubat nihayetlerinde bir gün hariciye nâzırı ile görüştüğüm sırada nâzırı son derece müteessir ve müteheyyiç görmüştüm.

Seni sordum. Ruslar aleyhinde gayet galiz ithamata başlıyarak Suritz'in Kuşka kumandanına yazdığı bir şifreli telgrafnamenin İngilizler tarafından çalındığını ve bu telgrafnamenin mealine göre ahiren akdolunan Rus-Afgan muahedesinin Afganistanı Rusya'nın mâlî ve askerî himayesi altına vaz edecek mahiyette bulunduğunun anlaşıldığını söyledi. Bana karşı vaziyeti o kadar tebeddül etmişti ki, ben bu nâgehânî tebeddüle bir türlü mânâ veremiyorum. Fakat o günlerde alttan alta aldığım malûmat hariciye nâzırının İngilizlerle başka türlü bir mahiyeti hâvi bir müzakerat zemini açmış olduğunu bildiriyordu. Hattâ o gün bana demiş idi ki:

«Canım, siz de bırakın şu melûn Bolşevikleri! Sizinle İngilizler arasında bir dostluk zemini bulalım. Bu sayede bütün âlem-i İslâmı Ruslar aleyhine sevkederek orada bekleyen insanları kurtarırız».

O gün orada daha insanlar da bulunduğu için ben şifahen cevap vermekten ise bu hususta mektup ile fikrimi tavzihan beyan etmeği münasip görmüştüm. Onun üzerine bir suretini leffen takdim ettiğim mektubu Mahmut Han Tarzi'ye gönderdim. Bilâhare bu mektuptaki nukat-ı nazarıma iştirak ettiğini bildirdi ise de sözlerinde ümit ettiğim kuvveti bulamıyordum.

Nihayet, 28 şubat 1921'de Moskova o mahut muahedeyi tasdik edebilmişti. Bu meseleye dair Suritz'den aldığım malûmatı hariciye nâzırına tebliğ ettiğim sırada, kendisini o kadar lâübâlî gördüm ki, güyâ ki bu hâdise-i tasdik hiç bir mahiyeti haiz olmıyan bir keyfiyet idi. Halbuki İngiliz heyeti geldiği günden beri Emîr bir defasında Suritz ile beni müştereken Gülhane'ye dâvet etmek suretiyle muahedenin bir an akdem tasdiki için beni defaet ile tazyik ettiği gibi hariciye nâzırı da bu tazyikata iştirâk etmişti.

Şimdi mesele halledilmiş olduğu halde hariciye nâzırı sarf ettiğim mesaiden dolayı bir teşekkürde bulunmağı değil, hattâ en ufak bir alâmet-i sürur ibrazını bile bilüzum görmüş gibiydi. Bu havadisi verdiğim zaman, Emîrde de umduğum âsârı memnuniyeti görememiştim.

İngilizlerle ise bir aralık düçâr-ı inkıta olur gibi bir vaziyet almış olan müzakerat, fakat bir suret-i vaz'ı diğer de şüruğ etmiş ve İngilizlerde büyük bir memnuniyet alâimi görülmeğe başlamış bulunuyordu. Hindistan'da neşrolunan İngiliz gazeteleri Afganistan hakkındaki lisanlarını tebdil etmişler ve Rus-Afgan münasebatının gerginleştiğini ve bilâkis İngiliz-Afgan münasebatının her gün daha emin bir sahaya girdiğini yazmağa başlamışlardı. Hariciye Nâzırı olsun, Emîr olsun, İngilizlerle cereyan eden müzakerat hakkında bana karşı mümkün olduğu kadar bir şey söylememeğe çalışıyor ve şüpheli ifadelerle hakikati setrediyorlardı. Nihayet mayıs nihayetlerine ve ramazan evasıtına doğru Moskova'da hükûmetçe tasdik edilmiş olan Rus Afgan muahedesini ve Kamarad Lenin'den Emîre ve Hariciye Komiseri Çiçerin'den Mahmut Han Tarzî'ye hitaben yazılmış mektupları hâmilen yeni sefaret başkâtibi Kamarad Rosenberg Kâbil'e vâsıl oldu.

Muahedename mucibince Afgan hükûmetine senevî verilecek bir milyon altın rublenin nısfını da birinci taksit olarak hâmil bulunuyordu. Ben derakap Afgan Emiri tarafından da tasdik edilmesi ve muahedenin suveri musaddakasının teatisi lüzumunu ileri sürmeğe başladım. Tasdiknamenin ne şekilde yazılması lâzım geleceğini Emir benden sordu. Ona ait bir müsvedde yazarak kendisine verdim. Ramazanın yirmisine doğru, Hariciye Nâzırı ile nezaret müdürlerine bir iftar ziyafeti vermiştim. Akşam üzeri Hariciye Nazırı bize geldiği sırada kendisine Rus muahedesinin sureti musaddakasının geldiğini ve bir iki güne kadar muamele-i tasdikiyenin icra edileceğinden emin bulunduğumu söyledim. Mutadı veçhile gayet esrarengiz tavrını takınarak dedi ki:

Evet, paşa hazretleri, ben de sizin fikrinizdeyim. Fakat bu hususta sizin lûtuf ve mürüvvetinize ihtiyacımız var. Zira muahedede bazı tadilât icra ettirmeğe muhtacız. Bu tadilâtı Ruslara kabul ettirmek ancak sizin tavassutunuzla mümkün olacaktır.

Tadilâtın ne gibi şeyler olduğunu sordum. Kandehar ve ...... meselesi [13] dedi ve ilâve etti: Hattâ yarından sonra sefir Suritz'e resmen bu mesele hakkında teklifatta bulunacağım.

---

(13) Burada iki kelime okunamamıştır.

Artık bu meselenin ruhuna vakıf olmak üzere idim. Ve ümit ederim ki, eğer muahedede bir tadilât icrası Afgan hükûmeti tarafından mezkûr muahedenin tasdikinden evvel teklif edilecek olursa Moskova'da icraiye komitesi âzası meyanında muahedenin aleyhtarı bulunan insanların galebesini temin edecek ve Ruslarla muahedeyi keenlemyekün hale getireceklerdir. Veyahut hiç olmazsa bu sayede daha bir sene geçirmiş olmak suretiyle İngilizler vakit kazanacaklar ve ben Afganistan'da yapmak istediğim işleri daha bir sene müddetle ifa etmiş olmıyacağım. Bunun benim için ne kadar elîm bir darbe teşkil edeceğini tasavvur edersiniz. Bütün bir senelik istihzarat mesaisi bir anda mahvoluyor. Ve netice-i katiyesi iş göreceğim zamanlar gayri muayyen bir istikbale doğru kayıp gidiyordu. Kemal-i hiddetle Hariciye Nâzırına cevap verdim:

«Ben sizin için muahedeyi tasdikten başka çare göremem. Siz böyle bir tadilât teklifinde bulunmağa hakdar değilsiniz. Ben böyle bir teklifinizi münasip görmediğim için bittabi Ruslar nezdinde tavassutta bulunmam».

Kemal-i telâş ile dedi ki: «O halde, bari bizim yapacağımız teklif üzerine sefir sizin mütalâanızı sorarsa siz muvafık mütalaa dermeyan ediniz».

Nâzır o gece iftardan sonra Emir'in nezdine gitmek emrini almıştı. Nâzır gider gitmez, ben hemen telefon ile Emir'e dedim ki: «Hariciye Nâzırı şimdi bana dedi ki, yarından sonra Rus sefirini çağıracak ve onun ile mülâkat ederek muahedede tadilât icrası lüzumunu teklif edecek. Eğer böyle bir muamele zuhur ederse sizi temin ederim ki, bütün işlerimiz alt üst olacaktır. Ve bu muahede bilkülliye mahvedilecek».

Emir, bir müddet düşündükten sonra, nokta-i nazarımın musip olduğunu ve keyfiyeti hariciye nâzırına söyliyeceğini bildirdi. Ertesi günü sefir Suritz'i gördüğüm zaman, bir gün evvel Çarşamba günü için saat-i mülâkat tayinini mübeyyin Hariciye Nâzırından bir mektup aldığı halde bugün mülâkatın tehir edildiği hakkında ikinci bir mektup aldığını söyledi. Emir nezdindeki teşebbüsümün ilk tesirini görmüştüm.

Fakat, bir kaç gün sonra, Emir ile diğer bir çok nazırlar ve serdarlara verdiğim iftar ziyafeti esnasında Hariciye Nâzırının hal ve tavrından anlıyorum ki, Emir üzerindeki tesiratımla kendi siyaseti aleyhine

kazanmağa başladığım galebeden dolayı pek ziyade kızgındır. Ve bana karşı ilânı cihat etmek niyetindedir.

Bütün Ramazanın son günlerini Rus muahedesinin tasdik edilmesi hakkında Emiri mütemadiyen tazyik etmekle geçirdim. Emir benim tazyikatım karşısında öyle vaziyetler alıyordu ki, âdeta ne yapacağını şaşırmış bir adam tavrında bulunuyordu. Nihayet, arife günü muahedeyi tasdik edeceğini söylemişti. Arife günü hiç bir şey yapılmadı. Bayram gecesi telefonla Emire sordum. Hariciye Nazırı ile Harbiye Nazırının tavsiyeleri üzerine keyfiyeti bir Meclis-i Âli'de müzakereye karar verdiğini ve binaenaleyh işi bayramdan sonraya bıraktığını söyledi. Burada bir âdet vardır. Bir işi yapmak isterlerse meclise havale ederler. Ben artık Emirin bu sözünden istidlâl etmek istiyorum ki. Hariciye Nâzırı nasıl ki, Rus muahedesinin reddi taraftarıdır, Emiri de bu fikre taraftar yapmıştır. Ve binaenaleyh bizim muahede ve bunca mesai suya düşmüştür.

Ertesi günü, bayram merasimi için davetli bulunuyordum. Sabahleyin saraya gittim. Emir ile beraber merasimi fevkalâde ile namazgâha gidildi. Gerek yolda ve gerek namazgâhta ve gerek, bilâhare, Dürbâr'da Emir son derecelerde iltifatlar ibzal ediyordu. Fakat ben buz kesilmiştim. Sözlerine gayet kısa ve tebessümsüz bir çehre ile cevap veriyordum. Hele namazgâha giderken ve gelirken İngiliz heyeti murahhasasının pek beşuş bir sima ile güneş altında Emire muntazır olduklarını ve Hariciye Nazırının pek büyük bir muvaffakıyeti siyasiye kazanmış bir adam tavrı ile son derecelerde neşeli görünmesini hiç çekemiyordum. Bunların kâffesi bana bir mağlûbiyet-i elîme-i siyasiyenin mühlik darbelerini indiriyordu.

O gün bana öyle geliyordu ki, mel'un İngilizler Afganlıları kandırmak sayesinde bütün âlem-i İslâmı tahtı esaretlerine aldıklarının bayramını yapıyorlardı. Ahmak Hariciye Nâzırı da cehaletinden mütevvellit bir neticenin şeametini takdir edemiyerek İngiliz mızıkasına ayak uydurmuş develer gibi sırıtıp duruyordu. Artık tahammülüm kalmadı. Dürbâr'dan sonra, evime gelir gelmez, Emire bir sureti musaddakasını leffen takdim ettiğim mektubu yazdım ve emîr gerçi Türkçe konuşuyorsa da Türk tarziyle yazılmış el yazılarını okuyamamakta bulunduğundan indeliktiza okumak tavsiyesiyle mektubu Doktor Fethi Bey'le gönderdim. (Fethi Bey Emirin tababeti hususiyesini ifa eden bir Türk doktorudur.)

Gece saat dokuzda mektup Emîre takdim olundu ve Fethi Bey tarafından okundu. Fethi Bey'in verdiği malûmata göre, mektup Emîrin üzerinde bir yıldırım tesiri yapmıştır. Ben bu hususta Paşa ile görüşürüm, sözünden başka bir şey söylememiş. Ertesi gün, buranın mutadı olduğu veçhile, Bâbür kasrında bir umumî eğlence vardı. Ben de gittim. Emîr muvasalatında takındığı sima ile bana karşı muğber olduğunu göstermek istiyordu. O gün akşama kadar ancak iki üç söz teatisinden başka bir şey yapmadık.

Bayramın dördüncü günü cumartesine tesadüf ediyordu. O gün için Hariciye Nâzırından bir mülâkat talep ettim. Sabahleyin saat dokuzda Hariciye Nezaretinde bu mülâkat esnasında kendisine takip ettiği siyasetten ve daha doğrusu irtikâp etmekte bulunduğu siyasî hatalardan dolayı âlem-i İslâmın başına ne kadar büyük belâlalar hazırlamak üzere olduğunu gayet acı ve pek sarih bir ifade ile söyledim. Mustafa Kemal Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve daha sair İslâm mücahitlerinin fikirlerine münafi olarak Ruslarla kat'ı rabıta-i dost etmek suretiyle İngiliz dostluğuna gitmek, âlem-i İslâmı satmak demek olacağını söyledim.

Biz, dedi, her şeyden evvel Afganistan'ı düşünmek mecburiyetindeyiz. Binaenaleyh, biz İngilizlerle dost olmak ve hattâ pek kavi dost almak mecburiyetindeyiz. Rusların Müslümanlara yaptığı mezalim meydanda iken onlarla dost olmak bizim işimize gelmez. Amma, siz Anadolu'yu düşünerek onun menfaati için çalışıyorsunuz ve bizi o siyasete yaklaştırmak istiyorsunuz. Bizce Türkiye hükûmeti bitmiştir. Anadolu'nun hiç bir intizamı, hiç bir kıymeti kalmamıştır. Biz Anadolu için kendimizi felâkete atamayız. Hem size de tavsiye ederim, şu Rusları kendi hallerine bırakarak İngilizlerle bir dostluk yapınız, siz de kurtulup gidiverirsiniz, vesselâm.

Her biri kalbime bir hançer gibi saplanan bu sözleri kemâl-i nefretle dinliyordum. İngiliz dostluğu denilen zehirin Afganistan için pek yakın bir âtide ne kadar büyük felâketleri mucip olacağını ve Afganistan'ı ne acı ıstıraplar altında kıvrandırarak zemîn-i helâke sereceğini izah ettim ve netice de dedim ki: *«Ben, bittab'ı sizi icbar edip de elinizden bir imza alabilecek kudreti haiz değilim, yalnız benim yapacağım bir şey varsa Afganistan'ın müstakbeldeki helâkı muhakkakına şimdiden bir fatiha okuyarak size veda edip gitmektir. Anadolu'nun mahvolmuş olduğu*

hakkında kanaatinize ise «Vâhibül idrâk müzdâd eylesün iz'anını» demekten başka bir söz bulamadım. Anadolu Abı hayâtı câvidânî içmiştir. Onun kahraman evlâtları son nefere kadar mahvolmadıkça Anadolu mahvolmaz. Anadolu'nun ölümüne kani olan nice imparatorluklardan bugün eser bile kalmadı. Halbuki Anadolu zinde ve tüvânâ, ayakta duruyor ve duracaktır» dedim ve unf ile kendisinden ayrıldım.

Müteakiben, Harbiye Nâzırına giderek Spehsâlâr Mehmet Nâdir Han ile görüştüm ve bütün hâdisatı ve Emîre yazdığım mektubu ve Emîrin bana karşı dargın tavrı takındığını ve halbuki bunun çocukluktan başka bir mânâyı ifade etmeyeceğini ve siyasiyatta gücenerek değil karşı karşıya geçip müzakere-i keyfiyet ederek iş görülebileceğini söyledim. Spehsâlâr bütün mütaleatıma iştirâk ettiğini ve Hariciye Nâzırının fikirlerini hatalı bulduğunu ve ancak Kandahar ve Gazne'de Rus konsoloslarının bulundurulmasını İngilizlerin bu suretle hazmedemiyecekleri muhakkak olmasına göre bu maddenin behemehal tadili lâzım geleceğini söylemişti. Benim koyduğum müddet bayramın dördüncü gününden onuncu gününe kadar idi. Halbuki bayramın altıncı gününe gelmiş olduğumuz halde Emîr ile henüz bir kelime bile teati etmemiştik. Emîrin dargınlığı devam edip gidiyordu.

Bayramın altıncı pazartesi günü akşam üstü, emniyet-i umumiye veziri Şucauddevle'yi dâvet ettim. Saat sekiz raddelerinde geldi. Bütün hâdisatı ona hikâye ve hepsini Emîre aynen ve harfiyen söylemesini rica ettim. Onun üzerine bana dedi ki:

Paşa, size şurasını açık bir lisan ile anlatayım ki, bizim Hariciye Nâzırımızın tesiri ile hükûmetin siyaseti bilküllîye tebeddül etmiştir. Şimdi biz Rusların muahedesini tamamiyle mahvedeceğiz. Ve onun yerine İngilizlerle bir ittifak muahedesi yapacağız. İngilizler Türkistan'da Buhara'da, Fergâne'de Ruslar aleyhine bir kıyâmı umum husule getirmek şartıyla bize şimdiden yirmi bin tüfek ve iki yüz top ve iki yüz mitralyöz ve senevî dört milyon rupya para vâdediyorlar. Bunlardan başka bir çok şimendiferler yaptırmağı ve Avrupa'ya tahsil için göndereceğimiz talebenin masarifini temin eylemeği de deruhte ediyorlar. Bu tekliflerin ehemmiyeti karşısında bizimkiler kendilerini muhafaza edemediler ve artık bilküllîye İngilizlerin kucağına atıldılar. Bundan sonra,

gerek Emîr ve gerek Spehsâlâr ve gerek Hariciye Nâzırımız Rus muahedesinin tasdik edileceğine dair size her ne söylerlerse kâffesi yalandır. Vakit kazanma maksadına mebnidir. Benim fikrimce artık sizin için burada yapacak bir şey kalmamıştır. Bilâhara size: buyurun, gidin! tarzında bir teklif gelmemek için kendiliğinizden çıkıp giderseniz şerefinize daha muvafık iş görmüş olursunuz. Maahaza, şimdi bana söylediğiniz şeylerin kâffesini kendime münasip gördüğüm bir tarzda Emîre bu gece yazarım. Bakalım belki bundan bir faide temin edebiliriz. Size şunu da ilâve ederim ki, eğer Rus muahedesini bilkülliye mahvederlerse ben de istifa edip memleketi terk ile çekilip gitmek fikrindeyim.

Emniyet-i umumiye veziri Emîrin âdetâ sağ koludur. Âtiyen vezirler hakkındaki nokta-i nazarımı yazdığım sırada, bununla Emîr arasındaki samimiyetin esbabına dair olan mesmuatımı ilâve edeceğim. Bu hale göre, bunun Emîr tarafından aldığı bir talimat-ı mahsusaya tevfikan benim artık burada işim kalmamış olduğunu böyle kendi lisanından söylenilmiş bir tarzda ve fakat Emîr namına söylüyor kanaatini hâsıl ettim.

Ertesi salı günü, akşam saati dokuzda emniyet-i umumiye veziri tekrar haneme geldi. Kendisinin ahvali veçhiyesinden şayan-ı hayret bir tahavvül vardı. Dedi ki: «Dün akşam size söylediğim şeylerde pek çok mübalâğa ettiğimi şimdi anlıyorum. Emîr Hazretleri İngilizler tarafına kapılmamış ve fakat şu beş on gün zarfında kanaatleri pek ziyade mütezelzil olmuş. Şimdi sizin yazdığınız mektup üzerine büyük buhran devresi geçiriyor. Ve size karşı da pek ziyade mahcup olduğunu anlıyorum. Dün gece yazdığım mektubun hâşiyesinden bunları istidlâl ettim. Şimdi sizden rica ederim, yarın birlikte Emîrin nezdine gidelim. Aranızdaki soğukluk kalksın ve siz de kendisine söylemek istediğiniz şeyleri söyleyiniz.»

Müteakiben, bir gece evvel benimle cereyan eden mükâlemesini musavvir Emîre yazdığı mektubu ve Emîr tarafından yazılan hâşiyeyi okudu. Bunların birer suretini de leffen takdim ediyorum. Vezir-i Emniyyenin Emîre yazdığı mektubu pek ziyade dikkatle okumanızı rica ederim. Burada nasıl bir muhit içinde çalışmakta olduğumu ve fakat nasıl bir tavır takındığımı pekâlâ anlarsınız. Mektupta benim ağladığıma ve saireye dair olan fıkralar Emîrin bunlardan pek ziyade hoşlanmakta olduğu-

nu bildiği için vezir tarafından ilâve olunmuştur. Halbuki hakikatte ben bu sözleri söylerken gözlerimden yaş değil alevler çıkıyordu.

Ertesi çarşamba günü, sabahleyin saat onda sarayın Burc-u Şimâlî denilen kısmında bize muntazır olan Emîrin yanına Emniyet-i Umumîye Veziri ile birlikte gittik. Âlem-i İslâmın müttefiklerine ne kadar şedit bir darbe indirmek üzere olduklarını Emîre anlattım ve Atinalı Démosthéne vakasını hikâye ederek: «Vur, fakat dinle!» dedim. Bana darılmağa hiç hakkı olmadığını, sözlerimi sonuna kadar dinlemek mecburiyetinde bulunduğunu ve zira kendisi İslâm prensleri içinde en namuskâr, en cüretkârı olduğu için bizim İslâm inkılâpçılarının kendisini elimizden kaçırmak istemediğimizi ve bu uğurda İngilizlerle sonuna kadar mücadele edeceğimizi söyledim ve dedim ki:

«Biz seni İslâmın seyfi meslûhu haline koymak istiyoruz. Halbuki sen ancak ordunun mükemmeliyeti ile keskin bir kılıç olabilirsin. Fakat, sen bugün keskin bir kılıç değil hattâ kılıç halinde dövülmemiş ve henüz ilk çekici bile yememiş bir çelik parçasından başka bir şey değilsin. Eğer bugün bir orduya malik olduğunu zannediyorsan aldanıyorsun. Senin orduların bugünkü vesâiti harbiye karşısında hattâ bir fırkalık bir düşman kuvvetine mukavemet edemiyecek bir haldedir. Sen bu orduyu ancak Türk zabitleri vasıtasıyla islâh ve talim ve terbiye edebilirsin. Halbuki Türk zabitleri İngilizlerle müttefik olan bir Afgan ordusuna edâyi hizmet etmeği bir ihanet-i vataniye ve diniye telâkki ederler. O halde ordunu da, memleketini de, ırz ve namusunu da İngilizlere teslim etmekten ibaret olan Hariciye Nâzırının siyasetinde istersen devam et. Benim sana söyliyeceğim son sözler bunlardır. Eğer altı gün zarfında Rus muahedesini tasdik etmiyecek olursanız Afganistan'ı terkedeceğimi söylemek gibi bir protestoyu niçin yapmış olduğumu soruyorsunuz. Ben öyle zannediyorum ki, siz Türk zabitlerinin kıymetini o derecelerde yüksek telâkki ediyorsunuz ki, onlardan mahrumiyet tehlikesi karşısında İngilizlerin yapacakları en müessir entrikalarıyla tesirini zâil eder ve siz derakap tarîki sevabı bulursunuz...

Mütaleatımız bu esaslar üzerinde iki buçuk saat devam etti. Rus muahedesinin behemehal tasdik edileceğine emin olmaklığımı ve artık Kâbil'i ve Afganistan'ı terk edeceğimi dilemek gibi kendisi için cidden pek elîm tesirat husule getiren sözlerden sarf-ı nazar etmekliğimi söy-

ledi ve benimle büyük bir samimiyet ifade edecek veçhile musafaha ederek barıştı. Ve hattâ yeni dünyaya gelen prensin şerefine o gece vüzerasına vermekte olduğu ziyafete yâverler ve Ziya Bey'le birlikte beni de dâvet etti. O gece bir buçuk saat kadar Spehsâlâr ile dolaşarak bütün benim kendisine söylediğim şeyleri Spehsâlâr'a tekrar etti. Ve müteakiben beni yanına suret-i hususiyede dâvet ederek Spehsâlâr'ın da bizimle hemfikir olduğunu tebşir etti. Ve muahedenin behemehal imza edileceğine emin olmaklığımı betekrar teyit eyledi.

Emîrin bu hallerinden istidlâl ediyorum ki, Rus muahedesi aleyhinde büyük bir muhalif parti vardır. Bu partinin reisi Hariciye Nazırıdır. Fakat serdarlardan ve asker kumandanlardan bir çokları da bu fikirdedirler. Esasen Despotik olan bu memlekette garip bir halet-i ruhiye var. Emîrler her istedikleri şeyi «Ben böyle istiyorum, böyle olacaktır!» tarzında yapmakla beraber, kendilerine bir çok taraftar toplamak mecburiyeti de vardır. Eğer entrikalar Emîrin şahsı aleyhine dahi yapılacak olursa ondan bir çok fenalıklar zuhur edebilir. İşte bu halet-i ruhiyenin sevkiyle Emîr açıktan açığa Rus düşmanlığı hissiyatını izhar eden insanları kendisiyle hemfikir yapmak için mücadeleye kıyam etmiş bulunuyordu. Aradan beş on gün sonra Emîr beni dâvet etti.

Kandehar ve Gazne'de Rus konsolosları bulundurmak talebinden vaz geçmiş olduklarına dair Rus sefirinden bir kâğıt almaklığımı rica etti. Sefir bu hususu hükûmetine yazarak bu yüzden Afganistan hükûmetinin düçar olacağı müşkilâtı arzedeceğini ve daha şimdiden mesuliyeti üzerine alarak Kandehar ve Gazne'de konsolosluklar ihdas etmiyeceğini taahhüt eder tarzında bir mektup yazmağa razı oldu. Mektubu ben bizzat Emîre verdim. Fakat hâlâ iş neticelenmiyordu. Nihayet, Emîr Meclisi toplamak için evvelce Buhara'ya gitmiş olan Abdülhadi Hanın avdetine intizar etmekte olduğunu söyledi.

Bundan üç hafta evvel Abdülhadi Han geldi. Bundan iki hafta evvel de yeni Rus sefiri Skolnikof vâsıl oldu. Hâlâ vaziyette bir tahavvül yoktu. Emir her gün beni gördükçe, meclisin âzalarını şimdiden kendi tarafına celb için propaganda ile meşgul olduğunu söylüyordu. Sefirin vürudunun üçüncü günü, Hariciye Vezaretinde bütün sefaret heyeti ile bana ve benim maiyetimde bulunan bir kaç zabite ve Anadolu'nun Kâ-

bil mümessili Abdurrahman Bey'e ve Buhara sefareti fevkalâdesi heyetine bir ziyafet keşide olundu.

O gün, saat altı buçukta Vezir-i Hariciye benim Afganlı yaverim vasıtasıyla bana gönderdiği bir haberde «Paşa Hazretleri bizim her hususta muallimimizdirler. Biz böyle ziyafetlerde ve alelhusus kadın bulunduğu halde ne gibi merasime riayet lâzım geleceğini bilemiyoruz. Binaenaleyh, biraz erken teşrif buyurur da bize yardım ederlerse minnettar kalırız» demişler. Yaverim gayet beşûş bir çehre ile: «Paşa Hazretleri, tebşir ederim ki, İngilizlerle her şey bozulmuştur. Sizin tavsiye ettiğiniz gibi Ruslarla muahede tasdik olunacaktır. Bunu size söylememekliğimi bana tenbih ettiler ise de ben tahammül edemedim» dedi.

Kalktım, Hariciye Vezaretine gittim. Hakikaten, Mahmut Han Tarzî eski Mahmut Han Tarzî değildi. İngiliz aşkına tutulmazdan evvelki Mahmut Hân Tarzî ne ise şimdi de o olmuştu. O gece saat ikiye kadar hariciye vezaretinde gayet neşeli bir hayat geçirildi. Tarafeyn yekdiğere merbutiyeti muhadenethârânesini musavvir nutuklar söyledi. Ben de bir şark inkılâpçısı sıfatıyla bu geceki tezahüratın şark inkılâbı için atılmış metin bir adım gibi telâkki olunabileceğini ilâve ettim. Ertesi günü Emîr ile görüştüm.

Emîr sefiri ceditten dahi evvelce Suritz'in verdiği tarzda bir mektup almaklığımı rica etti. Onu da ifa ettim. Bundan dört gün evvel, diğer iki mektubun daha alınmasını teklif ettim. Mektuplardan biri Rusya'nın Afganistan'da inkılâp vücude getirmek için bir propaganda yapmayacağını ve gerek Afganlı ve gerek Afganlı haricî eşhasın Afganistan'da inkılâp yapmak maksadıyla Rusya dahilinde teşkilât vücude getirmelerine müsaade etmeyeceğini taahhüt edecekti. Ve diğeri de konsoloslukların adem-i ihdası hakkında deruhte ettikleri taahhüdatın muahedenin mevadd-ı sairesinin tatbikini tasdik edeceğini mutazammın bulunacaktı.

Nihayet, bu mektupların müsveddesi hususunda da dünkü 28 Temmuz tarihinde Rus sefiri ile mutabık kaldık. Bugün akşam üzeri mektuplar bana gelecek. Üç gün evvel Pigman Emîr ile beraber otomobille şehre indik. Emîr İngilizlerle olan müzakeratın son şeklini bana hikâye etti ve dedi ki: «Ben İngilizlere karşı şimdiye kadar gösterdiğim mümaşat ile İngilizlerin maksadı hakikilerini anlamak istedim. Ve şim-

di bu maksada tamamiyle vâkıfım. İngilizler bizim ile Rusların arasını açmak suretiyle bizi bir belâya atmak ve ona mukabil bize bir miktar tüfek ve para vermek istiyorlar. Şimdiye kadar onlar ilân ediyorlardı ki, kendileri bütün dünyada sulh ve müsalemet teminini istiyorlar. Halbuki bize tahriren yaptıkları teklifler ile bizi Ruslarla muharebeye ve Rusların aleyhinde Türkistan'da teşvikat yapmağa dâvet ediyorlar. Bu tahrirî teklifatı biz bütün cihan medeniyetine karşı ilân edecek olursak bütün dünya İngilizlerin Asya'yı vustâ siyaseti hakikiyesini anlamış olacaktır. Ben şimdi iki medenî devlet arasında yapılması münasip olan şekilde bir muahede müsveddesi hazırlarım. Bunu İngilizlere teklif edeceğim. Eğer bunu kabul etmezlerse gerek benim teklifatımı ve gerek İngilizlerin teklifatını, gazetelerle ilân edeceğim. Bu sürede İngilizlerin mahiyetini meydana çıkaracağım.. İngilizlere bu teklifatı yapmazdan evvel «Rus muahedesini tasdik edeceğim».

Dün kendisiyle mülâkat ettiğim Emniyet-i Umumîye Veziri de Emîrin bu sözünü aynen tekrar etti. Şimdi temmuzun otuz birinci pazar veya ağustosun birinci pazartesi günü Rus-Afgan muahedesinin imza ve teati edileceğine intizar ediyoruz. Eğer olur ise bu mektubuma tahşiye ederim. İşte benim bu son üç ay zarfındaki mücadelâtımı bu izahatımdan tamamiyle anlamış olursunuz. Öyle dakikalar geçirdim ki cidden tahammülsüz idi. Neticede muvaffak olursak bunların hepsini unutacağım.

Benim ile görüşmek üzere Afgan hududuna geleceğine dair olan telgrafını aldığım zaman pek ziyade sevindim. Muahede tasdik edilmiş olarak seninle görüşürsem çok sevineceğim. Bütün işlerimiz muahedenin tasdikine bağlıdır.

Artık bu mektubuma ilâve edecek bir şeyim kalmadı. Burada Afganistan için yaptığım ve kabul ettirdiğim bazı nizamnamelerin matbu nüshalarını size leffen gönderiyorum. Afganlılar, bilhassa Emîr bu mesaimin kıymetini takdir ederek hakkımda pek büyük bir muhabbet ve hürmet ibraz ediyorlar. Nümune kıtası, zabitan talimgâhı muvaffakiyetle devam ediyor. Küçük Zabit Mektebi henüz tesis edemiyorum. Mekteb-i Harbiye tensikatı için behemehal bir çok Türk zabitanının buraya gelmesiyle mümkün olacaktır. Mevcutlara ilâveten yirmi dört Türk zabitinin celbine Emîr muvafakat etti. Bunlar hakkında Hariciye Nâzırı tarafından

Ankara Hariciye Nâzırına bir mektupla müracaat olunuyor. Bu mektubu benim Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım mektup ile beraber Ankara'ya gönderecekler. Bunlardan başka umur-u maliye ve jandarma ve polisin tensiki için de Türk mütehassısları celbolunacaktır. Eğer bunlar kâmilen gelecek olurlarsa Kâbil'deki mevkiimiz takviye edilmiş olacaktır.

Bedri nerelerde? Münih'ten aldığım mektuba nazaran kendisi oraya gitmiş ve refikam ile görüşmüş. Halbuki henüz Moskova'ya muvasalâtına dair bir haber alamadım. Çok merak ediyorum. Son günlerde Anadolu hakkında aldığım havadisler ye'simi mucip oluyor. Yunanlılara karşı bir kaç muvaffakiyetsizliğe uğradığımız anlaşılıyor. İnşallah muvakkat ve geçici şeylerdir. Moskova'daki arkadaşlara çok selâm. Bedri orada ise gözlerinden öperim. Bak mülâkatı karibemiz esnasında doya doya bilfiil gözlerinden öpmek arzusuyla şimdi hayalen güzel gözlerinden öperim, kardeşim Enver'ciğim.(14)

---

(14) Bu mektup Cemal Paşa'nın Enver Paşa'ya yazmış olduğu müsveddeleri elimizde bulunan mektupların sonuncusudur. Cemal Paşa 17 Mayıs 1921 tarihli mektupta Afgan Hariciye Nâzırına yazmış olduğu bir mektup ile Emîre takdim ettiği diğer bir mektuptan da bahsetmektedir. Bunlardan yalnız Afgan Hariciye Nâzırına gönderdiği tezkerenin suretine malik bulunuyoruz. Afganistan'da Cemal Paşa'nın uğraşmaları hakkındaki fikrimiz tam olmak için bundan sonra onu da aynen neşretmeyi münasip buluyoruz...

Cemal Paşa'dan Afgan Hariciye Nâzırına: İngiliz yılanının zehirine Rus panzehiri kullanılır...

Aynülamâre, 26 Cedi 299[15]

Pek Muhterem Biraderim Efendim Hazretleri,

Dün akşam zât-ı âlilerini izzet-i nefsî millîsine tecavüz edilmiş bir Hariciye Nâzırı sıfatıyla gayet müteheyyiç ve müteessir görmek benim için pek elîm idi. Muhitin müsaadesi nisbetinde teskinî teessüratınıza çalıştım. Eğer biraz muvaffak olabilmişsem cidden azim bir hazzı vicdanî duyacağım. Şu ufacık muhtıracağımla, dün akşam esaslarını arzettiğim fikri umumîyi teşrih edersem zannediyorum ki, teessüratınız bilkülliye zail olacak ve dünyanın en zehirli yılanlarıyla yapmağa hazırlandığınız mücadelât esnasında bütün sükûneti âsabınıza malik olarak kemâl-i metanetle hamlelerinizi yapabileceksiniz.

Evvelâ, müsaade buyurunuz ki, Afganistan için en sağlam istikameti siyaset hangisi olduğunu araştıralım:

Afganistan ya İngilizlerle teşrik-i mesaî ederek Ruslar aleyhine hareket eder? Yahut Ruslarla teşrik-i mesai ederek İngilizler aleyhine hareket eder? Ve yahut her ikisine karşı da bîtaraf kalarak birinin zararını diğerine kendi memleketi tarikiyle sirayet ettirmez.

Bu üç şekilden başka Afganistan için hatt-ı hareket tasavvur olunamaz zannediyorum.

Birinci şıkka göre, Afganistan belki İngilizlerden göreceği para ve silâh muavenetiyle Asyâyi vusta dahilinde Bolşeviklere pek ziyade zarar iras edebilir. Fakat korkarım ki bunun neticesi olarak Buhara'da, Türkistân-ı Rûsîde bir çok Müslümanların daha katl ve ifna edilmesi ve nihayet kendisinin de zemini mağlûbiyete serilmesini mucip olmaktan başka bir netice elde edebilmiş olsun. İngiltere böyle bir harp esnasında Afganistan'a ordusuyla muavenet edebilir mi?

Ben bilâpervâ iddia edebilirim ki, edemez. Çünkü İngilizler bu muaveneti bana İngiliz ordusuyla ve yahut Hindistan ordusuyla yapa-

(15) Bu tarih Afgan takvimine göredir.

caklar. Hindistanlılar size diyorlar ki, biz İngilizlerle kat'iyyen müvalâtta bulunmıyacağız ve İngiliz menafiini muhafaza için ne bir tek Hintli neferi, ne de bir tek Hind rupyesi feda etmiyeceğiz. O halde bu muavenet Hint ordusu ile olamıyacak. İngiliz adasından veya Avusturalya'dan yüz binlerce neferi Asya'nın göbeğine sevkedip de Bolşeviklerle Merv sahralarında, Buhara dağlarında harbedecek bir İngilizin mevcudiyetine inanamam. O halde siz Bolşeviklerle tutuşacağınız bu muharebe esnasında İngilizlerin vereceği bir kaç milyon lira ile beş on batarya top ve bir kaç tayyareden başka bir muavenet göremiyeceksiniz ve Polonyalıların uğradığı mağlûbiyetten belki on misli daha elîm bir mağlûbiyete uğrıyacaksınız.

İş yalnız sizin mağlûbiyetinizle mi kalacak? Hayır! İngilizler bir kere sizi müttefik olarak cihana ilân ettikten sonra Hindistan'ın halâsı için uğraşan ne kadar mücahitler varsa kâffesini bir gecenin içinde yakalayıp torbaya sokacak ve bu suretle Hindistan ihtilâlini boğacak. Tedâbiri ihtiyati ve namı altında İran'daki kuvvetini tezyit edecek ve Afganistan gibi bir hükûmet-i kaviyeyi İslâmiyenin kendisiyle müttefik olduğunu cihana göstererek Irak'taki Filistin'deki, Mısır'daki mevkiini de tahkim edecek.

Siz böyle bir siyasetle bütün Âlem-i İslâm siyasetine muhalif bir hatt-ı hareket takip etmiş ve Hindistan ihtilâline müthiş bir darbe indirmiş olmakla beraber kendiniz için de felâketten başka hiç bir şey istihsal etmiş olmıyacaksınız. Binaenaleyh böyle bir siyaset muzırdır. Sizin aklı seliminiz bunu kabul edemez. Kabul etmiyeceğinizi bana defaat ile bildirmek suretiyle yaralı kalbime merhem olmuştunuz.

Gelelim diğer noktalara:

Müsaadenizle evvel emirde Afganistan'ın bîtaraf vaziyetini tetkik edeceğim. Afganistan bîtaraflığı demek her iki tarafa da müsavi derecede dostluk ibraz etmek demektir. Yani her iki tarafın birbirine zarar vermesine müsaade etmemek ve kendi vesaiti ile tarafeynden birinin mazarratını mucip olacak teşebbüsatta bulunmamak. Siz Ruslara karşı böyle bir vaziyet muhafaza edebilirsiniz. Fakat acaba İngilizlere karşı bunu yapabilir misiniz? Eğer İngilizlerin düşmanı yalnız Ruslar olsa bunu yapmak pek kolay. Fakat ortada Hindistan dururken siz Hintlile-

rin İngilizlere karşı yapacağı mücadelâtta seyirci kalabilecek misiniz? Onların İngilizler elinde tavuk gibi boğulduğunu uzaktan seyredip onlara hiç olmazsa pek hafi bir surette muavenet etmek vazifeniz olduğunu düşünmeyecek misiniz? Katiyen zannetmem. Bunu değil yapacak, hattâ düşünebilecek bir Afganlı mevcut olduğuna ben inanamam.

Dün akşam, hilâfet komitesinin mektubunu bana okuturken söylediğiniz sözler hâlâ kulâğımdadır. O sözlerden aldığım lezzet-i ruhiyeyi hiç bir zaman unutamıyacağım. O halde siz Hindistanlılara ya hafiyen veyahut muktedir olabildiğiniz halde alenen muavenet etmek mecburiyetindesiniz. Böyle olunca İngilizlere karşı bîtaraflık politikası takip edemezsiniz. Bunu bittabi davul zurna ile ilân etmek kabilinden olarak alenen söylemezsiniz. Fakat politikanızın esasını Hindistanlıların istihlâs mücadelâtı esnasında onlara muavenet etmek noktasının teşkil ettiğini bir kaide-i asliye olarak kabul edersiniz.

Şimdi burada bir fikir vârit olur ki, ben İngilizlere karşı Hindistan ihtilâlcilerine muavenet etmekle beraber Ruslara karşı bîtaraflığımı suret-i katiyede muhafaza eder ve Bolşeviklerin İngiliz menafiine karşı Hindistan'da tevessül etmek isteyecekleri her nevi hususata mani olurum.

Bu pek mümkün değil. Fakat o zaman siz Hindistan ihtilâlcilerinin muhtaç olacağı kâffe-i vesaiti, her nevi alât-ı harbiye ve saireyi bâligan mâbelâğ tedarik ve ita etmeğe muktedir olmalı ve bu gibi vesait için haricin hiç bir muavenetine arzı ihtiyaç etmemelisiniz. Siz buna muktedir misiniz? Ben zan ediyorum ki sizin bugünkü vesaitiniz değil başkalarına muavenet edebilmeğe, hattâ kendinizi müdafaa etmeğe bile kâfi değildir. İngilizler bugün sizden korkuyor. Niçin? «Afganlılar gibi silâhşor ve fevkalâde cesur bir millet kendisini en yeni ve en mükemmel vesait ile teslih edecek haricî bir muavenetçiye mazhar olursa Hindistan'da benim başıma en büyük belâları getirebilir!» diyor. Halbuki sizin hâli hazırı tercih ederek hariçten hiç bir muavenet istemediğinizi görünce sizden tamamiyle emin olur ve tıpkı sizinle müttefik olduğu zaman yapacağı siyaset gibi Hindistan ihtilâlcilerini birer birer tutarak boğar ve siz buna karşı hiç bir şey yapamazsınız.

Bu izahat ispat eder ki siz gerek kendiniz için ve gerek Hindistan ihtilâlcilerine muavenet için topa, tüfeğe, tayyareye, şimendifere velhâsıl her şeye, her şeye muhtaçsınız. Bunu nereden tedarik edeceksiniz?

Bittabi Rusya'dan. Böyle olduğu halde Rusya'nın zararını İngilizlere isal etmek siyasetini takip etmek sizin için mecburiyet tahtına girecektir. Bu izahat bîtaraf olamıyacağınızı ispat için kâfidir zannediyorum.

Şimdi de üçüncü noktayı tetkik edelim:

Ruslarla müttefik olarak İngilizler aleyhine hareket etmek ve esasen Ruslar kavâid-i umumîyeleri icabatından olarak burjuvazi ve monarşik devletlerle akdi ittifak edemezler. Onlar ancak muhadenet ve dostluk muahedesi yapabilirler. Binaenaleyh, siz Ruslarla bütün mânasıyla bir ittifak siyaseti takip edemezsiniz. Yalnız iştirak-i menafi dolayısıyla yekdiğere muavenet esasına müpteni bir muhadenet politikası takip edebilirsiniz.

Siz Ruslara ne suretle muavenet edebilirsiniz! Bence onlar için en büyük muavenet sizin İngilizlere karşı dostluk ve muhadenet politikası takip etmemeniz ve Hindistan ihtilâlcilerine yardım edebilmek için kuvvetli bulunmağa çalışmanız ve Asya'yı Türkî'de onlar aleyhine teşvikatta bulunmamanızdır. Sizin yapacağınız bu muavenetler Ruslar için gayri müterakkib birer nimettir. Ona karşı Ruslar size ne suretle muavenet edebilirler? Size muhtaç olduğunuz silâhı, cephaneyi, topu, fabrikayı, tayyareyi, şimendiferi velhasıl tekmil vesaiti teçhiziyeyi vermekle! Eğer vaziyet-i umumîyeniz sizin için para ihtiyacı da tevlit ediyorsa o parayı da vermek Ruslar için bir vazife olur.

Bu kadar fedakârlık yapmaktan Ruslar ne kazanacaklar? Ne gibi menfaat mukabilinde bu fedakârlığı Ruslar Afganistan'a yapmak istiyorlar? Unutmayınız ki, bugünkü Rusya Bolşevik Rusyasıdır. Bunların en büyük emeli bolşevik tarz-ı idaresini İngiltere'ye sokmaktır. Bunun için İngiltere'nin şevket ve azametini mahvetmekten başka çare bulamıyorlar. Bu maksada vusul için İngiltere'yi Hindistan'dan mahrum etmeli. Ve bunun için de Hindistan ihtilâlcilerine ya doğrudan doğruya veya bilvasıta muavenette bulunmalı. Doğrudan doğruya imkânı muavenet gayet müşkül. O halde yegâne vasıta-i muavenet olan Afganistan'ı kuvvetlendirmek siyaseti Ruslar için gayet zarurî ve esasattan doğan bir siyaset olur.

İşte bunun için size silâh da verirler, teçhizat da verirler, para da verirler. Siz bunları reddedebilir misiniz? Elbette edebilirsiniz. Fakat o

zaman ne Hindistan'a muavenet edebilirsiniz ve ne de âlem-i İslâmın siyaset-i Umumîyesinde bir âmil-i kavî ve bir unsur-u mühim vazifesini hiç bir veçhile ifaya muktedir olamazsınız.

Şimdi hülâsa edersek:

Sizin için en doğru siyaset İngilizlerle şimdilik zahirî bîtaraflık siyaseti takip etmek; fakat Hindistanlılara azamî muavenet esasını kabul ederek Afganistan'ın fevkalâde kuvvetlenmesine çalışmak; bunun için de Ruslarla muhadenet politikası takip ederek onlardan gerek silâh ve gerek paraca ne kadar çok istifade imkânı bulunursa istifade etmek; ve fakat bu muamelât esnasında Afganistan'ın istiklâl ve şerefine ve menafii umumîyesine zarar verebilecek her türlü taahhüdattan vikâye-i nefse hasr-ı dikkat eylemek. İşte elyevm takip etmekte olduğunuz siyaset budur. Ve Ruslarla akdettiğiniz muahedename de bu fikri umumîye mübtenidir. Muahedenamenize sizin için hiç bir muzır madde yoktur. Sizi Rusların himayesi altına koyacak ne bir işaret, ne de bir kelime mevcuttur.

«O halde, diyeceksiniz, Suritz Moskova'ya yazdığı telgrafnamede neden böyle bir fikir dermeyan etmiş?»

Bunun cevabı gayet basittir. Dünyada her insan gördüğü işin ehemmiyetini izam etmek hasletindedir. Bu hasletin sevkiyle Suritz kendisini dev aynasında görür. Ve böyle bir şeye muvaffak olduğu iddiasında bulunabilir. Yahut Afganistan'a maddeten yadım etmek fikrinin muhalifi olan Rusların nokta-i nazarını hükümden iskat için yaptığı muahedenameye böyle bir mâna izafe etmeyi münasip görür. Herhalde Afganistan'ı hiç bir suretle bir mecburiyet-i siyasiyeye sokmıyan bu indî ve alelâmiyâ sarfedilmiş sözün sizi bu kadar müteessir etmesine katiyen lüzum görmem.

Size bunu tevdi eden İngilizin maksadı ne olduğunu pekâlâ anlıyorsunuz zannederim. Maksat sizi teheyyüç ve iğzâb etmek ve sizin için ve hattâ bütün âlem-i İslâm için fevkalâde haizi ehemmiyet olan bu muahedenameyi size kendi elinizle parça parça ettirmek. Bu sayede sizi Rusların muavenetinden mahrum bırakıp Hindistan ihtilâlcilerine yardım edebilecek kudreti iktisap edebilmenize mâni olmak.

Yok, kardeşim, yok. Bu yılanın zehirlerine karşı kendinizi en kuvvetli panzehirlerle teçhiz ediniz. Ve Ruslar aleyhine söyliyecekleri

her sözü, iddia edecekleri her şeyi «bunlar Afganistan'ın menafiine taallûk eden şeylerdir. Biz bunları sizden daha güzel düşünürüz ve daha güzel karar veririz. Kendinize ait olmıyan işlerle uğraşmayınız ve alelhusus hiç kani olmadığımız hulûsi niyet teraneleriyle bizim işimize karışmayınız!» mukabele-i anifesiyle ağızlarına tıkınız.

Bunlar size daha nelerden bahsedecekler! Meselâ diyecekler ki:

Cemal Paşa'ya düşünmeden bir nümune kıtasının teşkili vazifesini nasıl verdiniz? Elbette Cemal Paşa burada Ruslar hesabına iş görüyor. Bu kıta-yı mükemmel bir hale koyduktan ve zabitan ve efradını satın aldıktan sonra burada bir darbe-i hükûmet yapmıyacağına emin misiniz? Bu gibi işlere alışmış olan bir adamı nasıl oluyor da burada bir Afgan alayının başına geçiriyorsunuz?»

Eğer bu sözü şimdiye kadar söylemedilerse muhakkak emin olunuz ki, bir kaç gün sonra söyliyecekler. Çünkü Enver Paşa hakkında aynı sözü İstanbul'daki İngiliz sefiri bana söylemişti.

Dikkat ediniz kardeşim! İngilizlerin iki büyük emeli vardır. Birisi Ruslarla yaptığınız muahedeyi size kendi elinizle yırttırmak. İkincisi benim hakkımda itimâdi şahaneyi izale edip benim buradan avdetimi temin etmek! Bu emellerine İngilizler katiyen muvaffak olamamalı.

Yalnız olamamalı değil! Ben bir daha sizi dün akşamki gibi ve en fenası kararsız görmemeliyim. Siz bu günler neşeye sükûneti âsaba, sebât-ı fikir ve karara muhtacsınız.

Allah muininiz olsun. Bu mel'un yılanları umduklarına nail etmeden tez günde buradan defetsin.

Suret-i Mahsusa'da takdim ettiğim biraderane hissiyat-ı tâzimiyeyi kabul ediniz de ben de tasdiatıma nihayet vereyim kardeşim efendim.

Cemal Paşa'dan Afgan Emiri'ne yazılmış çok önemli ve tarihî bir rapor...

Moskova, 1 Temmuz 922

Afgan Emîri Hazretlerine Yazılan Ârizanın Sureti:(16)

Şevketmeap Efendimiz,

Kâbil'i terkedeli bugün tamam dokuzuncu ay hitam buldu. Moskova'daki teşebbüsatıma dair Bedri Bey bendeleri vasıtasıyla takdim ettiğim arizadan sonra zât-ı şahanelerine hiç bir mufassal ariza takdim etmedim. Benim kanaatimce uzak sahalarda iş gören bir adam işini bir netice-i katiyeye isal etmedikçe hâdisatın tesiriyle her gün tebeddüle mahkûm olan hususat hakkında bir padişahı zişana raporlar takdiminden tevakki etmelidir. İşte bu kanaate tâbi olarak Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde Afganistan'ın hayır ve menfaatına teşebbüs ettiğim işlere dair o işlerin encamına reside olmayan bir şey yazmak istemedim. Eğer âtiyen esbap ve ledünniyatımı arzedeceğim veçhile Kâbil'e avdetim bir müddet için daha dûçar-ı teahhür olmasaydı bu ariza ile de zât-i Veliyyünniamîlerini taciz etmekten sarf-ı nazar edecek ve mufassal raporumu Kâbil'e avdetimde bizzat takdim eyliyecektim.

Malûm-u şahaneleri buyurulduğu üzere, 1921 senesi Teşrinisânisinin [Kasım] on sekizinde Moskova'yı terk etmiş ve doğruca Almanya'ya gitmiştim. Evvelâ, Almanya'da bulunan aileme ait umur ile yirmi beş gün kadar iştigal ettikten sonra, Paris'ten Berlin'e gelmiş olan vezir Muhtar Veli Han hazretleriyle müştereken Afganistan işleriyle meşgul olmak üzere Berlin'e gittim.

Benim başlıca emelim Afganistan için Almanya'dan top tüfek vesaire gibi esleha ve teçhizat-ı harbiye satın almak ve Afganistan'da vü-

---

(16) Cemal Paşa'nın Afgan Emîrine Moskova'dan 1 Temmuz 922 tarihinde yazdığı bu uzun mektup Cemal Paşa Temmuz 1922'de Tiflis'te şehit edilmiş olduğuna göre, kaleminden çıkmış olan en son vesika demektir.
İki arada Cemal Paşa Afganistan'dan uzun müddet ayrılmış ve Avrupa'da kalmıştı. 922 Martında Cenubî Fransa'da Menton şehrinde bana uğramış ve bir kaç gün misafir kalarak bütün projeleri hakkında izahat vermişti. Ondan sonra görüşmek nasip olmadı. Afgan Emirine yazdığı bu mektup işte arada geçen o dokuz aya ait tafsilâtı ihtiva etmektedir.

cuda getirilmesi elzem olan şimendifer gibi fabrikalar gibi, maadinin işletilmesi gibi tesisat-ı nafia için Alman sermayedarları ile erbâb-ı sanayiinin iştirakini temin eylemek idi. Bunların hiç birisinin Ruslar vasıtasıyla yapılabileceğine kani olmadığım gibi Afganistan'ın bu gibi hususatına İngilizleri tavsit etmeği de Afganistan ile bütün âlem-i İslâmın zararını mucip bir hareket olmak üzere telâkki ediyorum. Almanları bu işler için en ziyade tehlikesiz ve mûcibi istifade bir vasıta olarak kabul ediyorum. Almanya'da bu işlere karar verecek başlıca iki zat vardı. Birisi meşhur Hugo Stinnes ki Alman erbâb-ı sanayii ittihadının reisidir. Diğeri de Alman sermayedarlarlarının reisi addolunan ve son zamanlarda Almanya Hariciye nezaretini ihraz eden Sanenau'dur. Bundan bir hafta evvel bu zat Almanya'da imparatorluk taraftarları canibinden katledilmiştir.

Ben de bu iki zat ile Afganistan işleri hakkında görüşmek ve onları Afganistan'a bir heyet-i fenniye-i tetkikiye göndermeğe ikna etmek istedim. Vaki olan müracaatlarımı kabul ederek ikisi de ayrı ayrı zamanlarda benimle görüştüler. Ayrı ayrı siyasî gruplara mensup olsun, yekdiğerine âdetâ hasmı can olan bu iki zatın teklifatıma karşı verdikleri cevaplar tamamen yekdiğerinin ayni idi. Dediler ki:

«Cemal Paşa, Afganistan'ın vaziyeti coğrafiye ve siyasiyesine dair verdiğiniz izahat tamamen doğrudur ve Almanya Afganistan'ın peydâyı umrân etmesine muavenet ederek iktisaden müstefit olacağı gibi Afganistan'ın kesbi kuvvet etmesine muavenet sayesinde de siyaseten müstefit olabilir. Binaenaleyh, bu işe lâyık olduğu ehemmiyetle teşebbüs etmek her Alman için bir vecibedir. Fakat Almanya'nın bugünkü vaziyet-i iktisadiye ve siyasiyesi buna şimdilik maatteessüf imkân bırakmaz. Evvelâ Almanya böyle Afganistan umur-u iktisadiyesi ile alâkadar görünmeğe başlar başlamaz düşmanlarımız «mademki Afganistan'a sarfedecek kadar para ve vesaite maliksiniz, o halde borçlarınızı niçin vermiyorsunuz?» derler. Ve bizi daha ziyade tazyike başlarlar.

Saniyen bir vaziyet-i müşkile-i hâzıramızdan kurtulmak için İngiltere'nin müzahereti mâneviyesine arz-ı iftikâr ediyoruz. Afganistan'ın kuvvetlenmesine yardım etmek demek İngiltere'nin menfaatine muhalif hareket etmek demektir. İngiltere bizim Afganistan'la alâkadar olduğumuzu görür görmez bizi Fransa'dan daha ziyade tazyike başlar ve işte o zaman Almanya için iflâs muhakkaktır. Binaenaleyh menhus

Versay muahedesinin tadiline ihrâz-ı muvaffakiyet etmedikçe Afganistan işiyle gerek doğrudan doğruya ve gerek bilvasıta alâkadar görünmekten tevakkî etmeğe mecburuz. Size her kim bunun hilâfına bir şey söyliyecek olursa katiyen inanmayınız ve Almanya'dan şimdilik uzun zaman için hiç bir şey beklemeyiniz».

Cevabın bu katiyeti karşısında artık benim için yapacak bir şey kalmamıştı. O zamana kadar Meisner Paşa ile Alman mühendisleri hakkında görüşmüş ve kalben kendileriyle mukavele akdi için mukarrerat ittihaz ettirmiştim. Fakat bizim Alman mühendisleri vasıtasıyla şimendifer vesaire projeleri ihzar ettirmekten maksadımız bilâhare bunları Alman sermayedaranı ve Alman sanayii vasıtasıyla inşa ettirmekti. Bunlar Afganistan'da teşebbüsat-ı sınaiye ve umrâniye ile alâkadar olmıyacaklarını alenen beyan etmiş olmalarına göre artık Alman mühendisleri celbi keyfiyeti de bilâlüzum büyük bir masraf ihtiyarından başka bir faydayı müfit olamazdı.

Mehmet Veli Hanla bilmüzâkere bir kere de Fransız ve İtalya sermayedârân ve erbab-ı sanayii ile müzakere-i keyfiyet etmeği kararlaştırdık. Tesâdüfât-ı garibeden olmak üzere, o sırada fevkalâde bir hâdise cereyan etmekte idi. Kânunusâninin nısfı evvelinde ben Berlinde bulunduğum sırada bir gece bir Fransızın Paris'ten bilhassa benimle görüşmek üzere gelmiş olduğunu haber verdiler. Hemen bulunduğu otele gittim. Fransa Meclis-i Âyanı âzâsından Nissier isminde bir zat idi. Yanında benim harpten evvel İstanbul'da tanımış olduğum bir Fransız vardı. Mösyö Nissier Fransız Başvekili Mösyö Briand tarafından bilhassa benimle görüşmek için gönderilmiş olduğunu ve Mösyö Briand'ın benden sorduğu bazı suallere cevap vermekliğimi rica ettiğini bildirdi.

Ertesi gün, erkence görüştük ve bütün suallerine cevaplar verdim. O gün akşam üzeri Mösyö Nissier Paris'e avdet etti. Ve verdiğim cevaplara göre Mösyö Briand'ın Başvekâletten istifasını vermiş ve yerine sabık reisicumhur Poincar'e geçmişti. Beş altı gün sonra Mösyö Nissier'den aldığım mektup Mösyö Briand'ın verdiğim cevapları fevkalhad câlibi nazar-ı dikkat bulunduğu ve benimle bizzat görüşmek Fransa hükûmetinin menafii azimesi iktizasından bulunduğuna kanaat ettiğini ve bunun için Nissier'nin keyfiyeti Poincare'ye söylemesi lâ-

zın geleceğini ve kendisinin de Mösyö Poincare'yi görerek Cemal Paşa'yı Paris'e davet etmesini tavsiye edeceğini söylediği bildiriliyordu.

Bir kaç gün sonra, Fransa'nın Berlin sefiri Mösyö Laurent ile görüştüm ve benim Fransa'ya Fransız hükûmetinin daveti resmiyesi üzerine azimetim kararlaştırıldı. Berlin'de bulunan rüfekamızın inzimamı muvafakati ile ben de kabul ettim. Poincaré benim doğrudan doğruya Cemal Paşa namıyla seyahat etmemi istiyordu. Fakat ben bazı mülâhazata mebnî Afgan tebaasından serdar Ahmet Cemal Han namıyla seyahati tercih etmiştim. İlelebet mucib-i iftihârı azim olacak *-tevcihi ve ihi şehrî yârîleri- ki avdetimde Afganistan ordusunun müfettiş-i umumîliği hizmeti mübeccelesidir-* Afgan tebaası olmak hakkı meşruunu da tahsin ediyordu. Mehmet Veli Han ile bilistişare ona göre pasaportlarımı ihzar ettirdikten sonra şubat mahı nısfı âhırında evvelce İsviçre'ye ve bâdehu Paris'e gittim.(17)

Ben bu Paris seyahatine cidden pek büyük bir ehemmiyet veriyordum. Bu ehemmiyet hem Âlem-i İslâmın siyaset-i umumîyesi hem de Afganistan'ın siyaseti hususiyesi nokta-i nazarından idi. Fransa'da pek kesin olan eski siyasi dostlarım ile tecdidi revâbıtı hasene etmek imkânı da başkaca hâizi ehemmiyet bir keyfiyet olacaktı.

İngiltere ile Fransa arasında âlem-i İslâm siyaseti nokta-i nazarından zuhura gelmiş olan ihtilâfı rey ve fikir biz Müslüman siyasetçileri için istifadesiz geçiştirilecek fırsatlardan değildi. İngiltere'nin zarar görebileceği her şeyden bizim âzâmî istifademizi temine çalışmak bizler için bir vazife idi. Münhasıran Afgan siyaseti nokta-i nazarından tetkîk-i mesele edince de Kâbil'de bulunduğum sırada defaat ile hâkipâyi hümayunlarına arzeylediğim veçhile, Afganistan'ın Fransa ve İtalya ve Amerika gibi düvel-i muazzama ile doğrudan doğruya münasebat-ı resmiye-i siyasiye peyda etmesini ve Kâbil'e o memleketler haberlerinin de celbini temin etmek, Afganistan'ın payitahtında artık yalnız Rus ve İngiliz erbâbı servet ve sanayiine muhtaç olmaksızın başka milletler sermayedarları vasıtasıyla Afganistan'da âsar-ı umraniye ve iktisadiye vücude getirmek Afganistan için hayatî mesailden idi. İşte evvelâ Mös-

(17) Cemal Paşa İsviçre'den Paris'e giderken Menton'dan geçmiştir. Ve burada görüşmemiz olmuştur.

yö Briand'ın ve bilâhare Mösyö Poincaré'nin vaki olan nazikâne dâvetlerini kabul etmekliğim saiki bunlardı. Bu seyahat pek büyük masrafı mucip olacaktı. Bende ise Kâbilden hareketim sırasında ihsan buyurulmuş olan yirmi bin franktan mütebaki paradan başka para bulunmadığından Mehmet Veli Han'dan beş yüz İngiliz lirası alarak yola çıktım. Evvelâ İsviçre'ye gittim.

İsviçre hükûmeti hariciye nezareti müsteşarı Mösyö Vinicher ile görüştüm. Afganistan sefir-i fevkalâdesinin yakın zamanda İsviçre'yi resmen ziyaret edeceğini, Afganistan'ın Postalar İttihadına ve Hilâliahmer teşkilât-ı umumîyesine dahil olmak için vaki olan teşebbüsatını lütfen teshil etmelerini söyledim. Ve zât-ı hümâyunu ş^ehriyârilerinin ihyâkâr ellerinde taze bir hayat ile canlanmağa başlayan yeni Afganistan hakkında da kendisine pek vazıh ve calib-i merak malûmatlar verdim. Ve oradan Paris'e müteveccihen hareket ederek mart iptidasında muvasalat eyledim.

Paris'e muvasalatımdan iki gün sonra Poinceré ile görüştüm. Kendisiyle cereyan eden mahremâne mükâlememizi bu mektuba dercetmekten tevakkî ederim. Bunu ancak Kâbil'e avdetimde bizzat huzur-u şâhânelerine arzetmekliğime müsaade buyurmanızı pek rica ederim. Ancak, Poincaré'dan Afganistan için maddeten talep ettiğim hususatı arz edebilirim:

Evvelâ, Kâbil'de bir Fransız sefarethanesi tesisi, saniyen, Afganistan'da şimendifer inşası, madenlerin işletilmesi ve arazinin irvâ ve iskası nokta-i nazarından tetkikatta bulunmak üzere bir Fransız heyeti fenniye-i keşfiyyesinin îzâm! (Bütün masarifi Fransa hükûmeti cânibinden ve yahut Fransa sermayedaranı tarafından temin olunmak üzere ve netice-i keşfiyat Afgan hükûmetine bilâ bedel tevdi edilmek ve bundan dolayı Afgan hükûmeti hiç bir taahhüt altına girmemek şarttır).

Salisen, Afganistan için Fransa'dan tedarik edilecek top, tüfek, cephane, tayyare vesaire gibi teçhizatı harbiyenin ihracına müsaade edilmek. Zannediyorum ki bu üç şeyden başka Afganistan'ın istiyeceği bir şey olamazdı.

Poincaré benden martın yirmi ikisinde Paris'te inikat edecek olan Şarkı karîb sulhü müzakeratının nihayetine kadar intizar etmemi rica etti. Ben de bilmecburiye bir ay kadar Paris'te kaldım. Fakat vaktimi

boş geçirmedim. Afganistan için ucuz fiyatlarla tüfek tedarik ettim. Afganistan'da bir mükemmel tayyare filosu tesisatı vücude getirmek için Fransa'nın en ciddî ve en mükemmel bir şirketi ile şeraiti tesbit ettim. Creusot Top Fabrikasını Afganistan'da bir top ve tüfek fabrikası tesisi için masarifi kendisine ait olmak üzere tetkikatta bulunmağa razı ettim. Ve Afganistan'da yapılacak şimendiferler ve işletilecek madenler vesaire hakkında tedkikat-ı fenniyede bulunmak ve bunun için Afganistan'dan hiç bir şey talep etmemek üzere en meşhur Fransız teşebbüsat-ı sınaiyye şirketlerinden biriyle tesbit-i şerait ettim. Bu şirketin başında Fransa'nın bugünkü erbâb-ı siyasetinin en mühimlerinden addolunan Mösyö Loucheur vardı.

Bundan başka Mösyö Briand, Mareşal Liyautey, General Gouraud, Mösyö Laucheur, Mösyö Bompard gibi Fransız ekâbiri ricali ile ve İtalya'nın Paris sefiri Mösyö Sforza ile de görüşerek her biriyle âlem-i İslâm hakkında uzun uzadıya mükâlemelerde bulundum. O sırada Paris'e gelmiş olan Ankara Hariciye Nâzırı Yusuf Kemal Bey ve İstanbul Hariciye Nâzırı İzzet Paşa ile de görüştüm. Hülâsa Paris'te İslâmın menfaatine hâdim olabilecek hiç bir fırsatı kaçırmadım. Eğer Mehmet Veli Han kendisine gönderileceği müteaddit defalar beyan buyurulan dört yüz bin İngiliz lirasını hâmilen Paris'e gelmiş olsaydı arzettiğim toplar ve tüfekler ve mitralyözler alınmış ve şimdi Hindistan tarikiyle Afganistan'a sevkedilmiş bulunuyordu. Fakat bilmiyorum hangi mülâhazaya mebnidir defaat ile vaki olan iş'arâta rağmen para gelmedi ve benim yaptığım ihzarattan da bittabi bir faide hâsıl olmadı.

Mart ayı nihayetinde Poincaré ile bir daha görüştük. Afganistan'a şimdilik daimî bir sefir göndermiyeceklerini ve fakat benim söylediğim heyet-i fenniyenin riyasetine Fransız erbab-ı siyasetinden birini tayin ederek göndereceklerini ve bu suretle ilk temas istihsal olunacağı gibi benim istediğim heyet-i fenniyenin de Fransız parasıyla gönderilmiş olacağını söyledi.

İzahât-ı vakıâdan malûm-u âli cenab-ı şehriyârileri buyurulacağı veçhile, Paris seyahatim cidden muvaffakiyetle neticelenmiştir. Cenab-ı Hakk'tan çok temenni ederim ki, bu heyetin Kâbil'e vürudundan evvel ben de oraya muvasalat etmiş bulunayım.

Fransa'da istihsal ettiğim bu netayice nazaran, artık Almanya'dan mühendisler celbine ve bunlar için otuz kırk bin İngiliz lirası masraf ihtiyarına ihtiyaç kalmamış ve zaten mühendislerin masarifi rahiyesi vesairesi olarak Almanya'da Edip Efendi'ye gönderilmesi mukarrer olan dört bin İngiliz lirası da el'an Berlin'e gelmemiş olduğundan şimdilik mühendislerin celbinden sarf-ı nazar ettiğimizi Meisner Paşa'ya söyledim. Ve ben de mayısın ikinci günü Berlin'i terkederek sekizinci günü Moskova'ya muvasalât ettim.

Esasen, Almanya ve Fransa'da bulunduğum müddetçe zihin ve fikrimi her dakika işgal eden yegâne mesele Enver Paşa'nın Şarkî Buhara'da teşebbüs ettiği işin bizim teşebbüsât-ı umumîyemiz üzerinde icra edebileceği tesiratı muzırra idi. Daha henüz Moskova'dan hareketimden evvel zât-ı şâhânelerine takdim ettiğim ve Bedri Bey'le gönderdiğim mektubun hâtimesinde bu husustaki endişelerimi bir kaç kısa cümle ile hülâsa etmiştim. Berlin'e gelir gelmez Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine yazdığım mektup ile Enver Paşa'nın orada Rus Sovyet Cumhuriyeti aleyhinde teşebbüs ettiği harekât-ı hasmâne ne gibi mazarratlar tevlit edebileceğini müşarünileyhe yazmış ve kendilerinin bu hususta neler düşünmekte olduklarını sormuştum. Meselenin haiz olduğu ehemmiyeti azimeyi takdir eden müşarünileyh orada Ankara'da bulunan Süreyya Bey bendelerini kemâl-i süratle Berlin'e göndermişler onunla bana mufassal bir mektup isâl eylemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri bu mektupların da bu hususta tamamen benimle hemfikir olduklarını beyan ediyorlar. Ve Enver Paşa'nın bu teşebbüsünün cinnetten başka bir şeye hamledilemiyeceğini söylüyorlardı. Mektuplarının hatimesine Sovyet Rusya ile aramızdaki münâsebâtı haseneyi tehlikeye koyacak en ufak harekâttan tevakkî edilmesi bizim için bir vazife olduğunu bildiriyorlardı. Aynı zamanda , Fahri Paşa Hazretlerinin Kâbil sefareti hizmet-i mübeccelesiyle nezd-i hümâyûnu şehriyarilerine tayin edildiği ve müşarünileyh refakatiyle Afganistan için muhtaç olduğumuz mütehassıs zabitan ile sair erbab-ı ihtisasın da gönderileceğini tebşir eyliyorlar ve gerek Afganistan'da gerekse Orta-Asya'da takip etmekte olduğum siyasete tamamen iştirâk ettiklerini ilâve ediyorlardı.

İşte bu ahval dahilinde ben mayısın sekizinci günü Moskova'ya muvasalat ettim. Ve iki gün sonra Karahan ile görüştüm. Karahan'ın ifadelerini aynen naklediyorum:

«Avrupa'dan yeni geldiğiniz için Enver Paşa'nın son «aventures»u hakkında fazla malûmatınız olmasa gerek. Ben bunları size mücmelen beyan edeyim. Enver Paşa sizin de malûmunuz olan tarz-ı gariple Buhara'dan firar ettikten sonra Şarkî Buhara'daki erbâb-ı kıyam ile teşriki mesai ederek bizim aleyhimize ilân-ı harp etti. Biz bidayette bu delice harekete inanmak istemedik. Bilhassa hariciye komiserliği ile onun Türkistan ve Buhara'daki mümessilleri Enver Paşa gibi akıllı ve namuslu telâkki olunan bir zatın böyle bir iş yapamıyacağına bir türlü imkân veremiyorlardı. (18) Fakat nihayet hakikat olanca çıplaklığı ve çirkinliği ile meydana çıktı ve bizim emniyetimizi suiistimal ederek Basmacılara iltihak ettiği anlaşıldı. Ve yine bizce hiç inkâr kabul etmiyecek derecelerde anlaşıldı ki, Afganistan hükûmeti bizimle akdettiği muahedeye ve bize karşı verdiği vâadlere rağmen Enver Paşa'yı himaye ediyor ve ona gerek para ve gerek esliha ve cephane nokta-i nazarından yardım ediyor. Elyevm İngilizlerin nüfuzu Afganistan'da şayan-ı hayret bir derecede tezayüt etmiştir. Biz Enver Paşa'nın İngilizlerin bir âleti olarak iş görmekte olduğuna ihtimal veremiyoruz. Fakat İngilizler malûm olan şeytanetleri sayesinde bu teşebbüsten âzâmî surette istifade etmek çarelerini bulacaklardır ve bulmuşlardır.

«Enver Paşa'nın bu teşebbüsü Rusya hükûmetinin zararını mucip olduğu nisbette Türkiye ve Afganistan'ın ve bütün Asya'daki İslâm ve Türk milletlerinin de zararını mucip olacaktır. Enver Paşa gibi bir adamın nasıl olup da bunu takdir edememiş ve böyle yanlış bir yola sapmış olduğunu bir türlü anlıyamıyoruz. Ben bundan iki ay evvel Enver Paşa'ya bizim şarkî Buhara'daki konsolosumuz vasıtasıyla bir haber gönderdim. Ve böyle yanlış bir siyaset takip etmekten ise gelip bizimle konuşmasını ve ne istediğini izah etmesini teklif ettim. Bana gönderdiği cevap Türkistan ve Buhara'daki Ruslar kâmilen oralarını terk ve tahliye etmedikçe bizimle müzakereye katiyen yanaşmıyacağını ve hiç bir yere gitmiyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Rusya hükûmeti de suret-i katiyede âtideki kararı verdi:

«Enver Paşa'yı ve başına topladığı âsileri Rusya ordusu vasıtasıyla kâmilen mahvetmek. Rusya hükûmetinin bu kararı kat'idir. Bunu teb-

(18) Mektubun aslı böyledir. Bir yanlışlık olduğu açıktır.

dil ve tadil etmemize imkân yoktur. Biz Türkistan ahalisine ve bilhassa Afganistan'a anlatmak istiyoruz ki, bizim kuvvetimiz böyle Enver Paşa gibi delilerin tevessül edebilecekleri harekât-ı isyaniyeye karşı kâfidir. Onların akıllarını başlarına getirmeğe her zaman muktediriz. Bunun için, Buhara'ya ve Türkistan'a ordumuzun en güzide kıtaatını sevkettik. Bu kıtaat içinde pek çok miktarda suvari alayları vardır. Harekât-ı askeriyeye pek yakın bir zamanda başlanacaktır. Neticeyi de kezalik yakın bir zamanda istihsal edeceğimize hiç şüphe etmiyoruz. Fakat madem ki şimdi biz Şarkî Buhara'da ve Ferganede Enver Paşa ile hâl-i harbe giriyoruz ve zannediyoruz ki, Afganistan da Enver Paşa'ya yardım ediyor. Bu halde evvelce sizin tavassutunuzla Afganistan'a vermeğe razı olduğumuz top, tüfek, para vesaireyi bittabi vermekten şimdilik sarf-ı nazar ettik ve Hindistan'daki teşebbüsatımızı şimdilik tehir eyledik. Afganistan ve Hindistan işleri hakkında buradan azimetinizden evvel size vaat ettiğimiz şeylerin hiç birisini artık veremiyeceğiz. Zira Afganistan'daki vaziyet-i siyasiyemiz bundan bir sene evvelki halini iktisap etmedikçe Afganistan'a muavenette bulunmağı muzır telâkki ediyoruz. Afganistan'a muavenet etmeyince de Afganistan dahilinde Hindistan işleri için çalışmağa imkân tasavvur edemiyoruz. Binaenaleyh şimdilik bu işe tahsis ettiğimiz hususatı da icra etmemeğe karar verdik».

İfadatın katiyeti hiç bir tereddüde mahal bırakmıyordu. Enver Paşa, teşebbüsünden evvel, tevellüt etmesi muhtemel olan bütün fenalıklar maaziyâdetin hâdis olmuştu. Ben bunları daha Moskova'dan Almanya'ya gitmezden evvel tahmin etmiş ve bütün arkadaşlarıma bu baptaki endişelerimi tafsilen söylediğim gibi zât-ı hümâyun-u şehriyarîlerine takdim ettiğim arîzai mufassalanın nihayetine de imaen bazı mülâhazat ilavesine cüret etmiştim. Zât-ı Şâhanelerine sarahaten arzetmekliğime müsaade buyurulursa bilâ tereddüt beyan edebilirim ki, ben Enver Paşa'nın Buhara ve Fergâne'de teşebbüsü ahirine hiç taraftar değilim ve bu teşebbüsü en büyük hatiat-ı siyasiyeden telâkki ederim. Fakat bir zaman için bîtaraf bir adam sıfatıyla bu hareketin faide ve mazarratlarını tetkike ve neticesine göre karar ittihazına ihtiyaç hissettiğimizi farzedelim ve Enver Paşa'nın bu teşebbüsü neticesi olarak âlem-i İslâmın neler kazanmış ve neler kaybetmiş olduğunu araştıralım:

Evvelâ, hiç şüpheye mahal kalmıyacak surette malûm olmuştur ki, Ruslar muahedename mucibince Afganistan'a vermeğe mecbur oldukları şeylerle muahedenin haricinde olarak benim tavassutumla îtasına razı oldukları şeyleri de hiç olmazsa şimdilik itadan sarf-ı nazar etmişlerdir. Bunlardan dolayı Rusları muahaze etmeğe hiç de hakkımız olamaz. Nezd-i Hümâyûn-u Şehriyârilerinde tamamen malûm olan hakayıkı siyasiyedendir ki bir devletin diğer devlete muavenet-i maddiyede bulunması ona karşı emniyet-i kâmile perverde etmesiyle meşruttur. Afganistan'ın Enver Paşa hakkında lütufkârâne muamelede bulunduğuna dair tâdat edilen delâil ve emaratın kâffesini gayrı vâki olmak üzere iddia edemeyiz. Enver Paşa harekete başlar başlamaz, en güzide ve müteşebbis ricâl-i Afganiye'nin Türkistan hududundaki eyâlâta memur edilmeleri, eyâlât-ı mezkûrede kâdîmen mevcut kuva-yı askeriyenin tezyit olunması, yeni Afganistan'ın en kıymetli askerî cüzü tamı telâkki olunan nümune kıtası taburlarının Rusya hududuna memur edilmeleri, Buhara'da bulunan Afgan sefirinin âdetâ açıktan açığa Enver Paşa'nın muhaberatına tavassut etmekte bulunması, hariciye nâzırı hazretlerinin Enver Paşa'nın teşebbüsatını takdiren alâmeleinnâs tedbirsizce bazı beyanatta bulunması, Kâbil'e Enver Paşa tarafından adamların gönderilmesi ve onların orada açıktan açığa Enver Paşa için bazı vesâiti cenk ve cidâl tedarikiyle meşgul olmaları, Kâbil'de maiyyett-i âcizanemde çalışmakta bulunan Türk zabitanı hakkında bazı gûna itimatsızlık alâimi gösterilmesi ve Enver Paşa kuvvetleri ile Rus kuvvetleri arasında en son yapılan müsademeler esnasında şühedâ meyanında bazı Afgan zabitan ve efradına tesadüf ve bir Afgan binbaşısının dahi esir edilmesi gibi hususat Afganistan hükûmetinin Rusya hükûmetine karşı hulûsi niyetine delil olacak emârâttan olmasalar gerek.

Bu şerait dahilinde ise tarafeynin mütekabil hulûsi niyetine iştirak-i menafiine müstenit olarak akdedilmiş olan bir muahedenin tatbiki ahkâmına imkân tasavvur etmek nasıl mümkün olabilir? Bu halde biz şimdilik Ruslardan beklediğimiz muavenetlerin kâffesinden mahrumuz. Ve daha fenası Avrupa'dan tedarik edeceğimiz malzeme ve teçhizatı harbiyenin Rusya tarikiyle geçirilmesine Ruslar muvafakat etmeyeceklerdir. O halde elimizde yalnız Hindistan tariki kalıyor demektir ki, İngilizlerin Ruslardan daha ihmalkâr davranacağına da hiç ihtimal

vermiyorum. Karahan ile bir hafta evvel yaptığım son mülâkat esnasında Rusların Kuşka ile Tahtapazar arasında mühim bir kuvvet tahşit ederek hazırlık yaptıklarını ve bu esnada Afganistan'a bir nota vererek evvelâ Buhara'daki Afgan sefirinin geri çağrılmasını, âtiyen de Türkistan hududuna tahşit olunan Afgan kuvve-i askeriyesinin dağıtılmasını ve salisen hiç bir Afganlının Enver Paşa'ya muavenet etmeğe mezun olmadığının resmen ilân edilmesini talep ettiği ve bu notanın Afgan hükûmeti tarafından kemal-i tehalükle nazar-ı dikkate alındığını anlatmış, Afganistan'ın bu ilk mağlûbiyeti siyasiyesi kalbime hançerler saplamıştır. İşte Enver Paşa teşebbüsünün Afganistan hakkında mucip olduğu zararlar aşağı yukarı bunlardan ibarettir.

Diğer sahalarda vücude getirdiği zararlara gelince: Evvelce Ruslar Enver Paşa teşebbüsünden dolayı bütün Müslüman ve Türk inkılâpçıları hakkındaki itimatlarını zayi etmişlerdir. Bunların birinden sâdır olan bir hareketin diğerlerinden de aynıyla sâdır olmıyacağını bize kim temin edebilir, diyorlar? Bâhusus eski nasyonalist Ruslar Komünistlerin Rus-Müslüman yakınlaşması siyasetini Rus milliyetperverliği nokta-i nazarından öteden beri tehlikeli telâkki ediyorlardı. Şimdi bir Türk nasyonalistinin teşebbüs ettiği böyle bir hareketi münune gibi göstererek, Müslüman-Rus yakınlaşmasının komünistlik için de, Rus milleti için de muzır netayiç verebilecek mahiyette olduğu iddiasını ileri sürüyorlar ve komünistler arasında pek kuvvetli partizanlar tedarikine muvaffak oluyorlar. Evvelce uzun müddet Türkistan'da bulunmuş olan Kamarad Gopner isminde bir komünist geçen gün yaptığımız bir hususî musahabemiz esnasında bana aynen şu sözleri söylemişti: «Enver Paşa'nın bu teşebbüsü Rus Sovyetleri muhitinde «Enver Paşa-Sovyet hükûmeti ihtilâfı» gibi telâkki edilmiyor. Eski «Rus-Türk» mücadele-i milliyesinin tekrar başladığı suretinde muhakeme olunuyor. Onun için bu harekette Cemal Paşa'nın da, Mustafa Kemal Paşa'nın da Anadolu hükûmet ve halkının da, bütün Buhara ve Türkistan ahalisinin de «müşârik olduğu iddiasına kadar ileri gidiliyor. Bu zann-ı batılayı selb için sizin tutacağınız hattı hareketin büyük tesiri ve faydası olacaktır» demişti.

Ankara hükûmetinin Moskova sefarethanesi başkâtibi Aziz Bey bundan bir hafta mukaddem Anadolu'dan Moskova'ya avdet etmişlerdi. Onun ile vaki olan mükâlememde Enver Paşa hâdisesinden sonra

Rusların Anadolu hükûmeti hakkındaki muamelelerinde hissolunacak derecelerde tahavvül müşahede edilmeğe başlandığını söylemiştir ki, bazı alâim ve emarât zaten bende de bu hususta az çok şüpheler tevlit etmeğe başlamıştı.

Malûm-u şehriyârileridir ki, bütün Afrika, Asya'daki âlem-i İslâmın nazarları başlıca iki kuvvete teveccüh ediyor: Anadolu Türkiye hükûmeti ve Afganistan hükûmeti. Bunların ikisinin de bugünkü mücadeleden kuvvetle çıkmaları âlem-i İslâmın halâs-ı kat'î-i müstakbeli için yegâne çaredir. Bunların her ikisinin de en şedit ve kahhar düşmanı İngiltere'dir. Buna mukabil, bunlara maddeten ve manen meyyal yegâne bir hükûmet var: Sovyet Rusya hükûmeti. Bu hükûmet de Enver Paşa'nın hareket-i âhiresinden müteessir olarak bu iki devlet-i İslâmiye'den birine vâdettiği muavenetlerden bilkülliye sarf-ı nazar ediyor. Diğeri hakkında da az çok şüphe izharına başlıyor. Ve fazla olarak Türk ve Müslüman mücahitleriyle Orta-Asya Türk ve Müslümanları arasında üç seneden beri bilâvâsıta cereyan etmekte olan temas ve münasebetlere nihayet veriyor. Onlarda ne kadar Türk zabitan ve muallimini varsa kemal-i hareketle memleketlerine tard ve tebît ediliyorlar. Hindistan'da bulunan Müslümanlarla Afrika'daki Müslümünlar ise kendileri için nasıl bir istikâmet-i hareket intihap edeceklerini şaşırarak ahvale mütehayyirane nazar ediyorlar. İngilizler Afganistan'la muahedelerinin akdini müteakip zuhur eden Enver Paşa hâdisesinin kendileri için pek büyük ve gayrimüterakkib bir fırsat olduğunu anladılar. Ve derakap Hindistan erbab-ı ihtilâlini hapishanelere tıktılar. Elyevm Hindistan'da büyük bir sükûn ve hayret alâimi mevcut!

Bence bunların kaffesinden daha fena bir şey var: İslâm âlemi Ankara ile Kâbil'in etrafına toplanmış bir kütle-i vâhide halinde hareket ediyor ve kütle kendisi için sabit bir siyaseti muayyene takip ediyor suretinde telâkki ediliyordu. Deniliyordu ki: «Müslümanlar düşmanlarının İngiliz olduğuna umumen kâni olmuşlar ve onlar aleyhine müttehiden çarpışmağa karar vermişler.

Mücadele için muhtaç oldukları şeyleri şimdilik menfaatleri kendileriyle müttehit olan Sovyet Rusya'dan tedarike çalışıyorlar. Fakat Avrupa devletleri arasındaki ihtilâf-ı menafii de nazar-ı dikkatten kaçırmıyorlar. Ve İngilizlerin en kuvvetli râkîbi siyasîleri olan Fransızlarla

münasebat-ı hasene idamesini ve İtalya'yı kendi taraflarına imale etmeği ihmal etmiyorlar. Bu hususta bütün Müslümanlar müttefik!»

Fakat bir de bakıyorlar ki, günün birinde bir Enver Paşa çıkıyor. Sovyet Rusya'ya karşı ilân-ı husumet ediyor. Afganistan ona karşı mümaşatkâr bir vaziyet alıyor. Anadolu ile diğer mücahidin-i İslâmiye bu hareket karşısında ne yapacaklarını tayinde mütehayyır! Hem bu hal ne vakit hâdis oluyor? Anadolu'nun henüz muharebeden kurtulmadığı, başında izmihlâl tehlikelerinin olanca şiddetiyle dolaştığı ve Afganistan'ın hattâ bir fırka teçhizine kâfi malzeme ve teçhizat-ı askeriyeden mahrum bulunduğu sırada!

Artık bu neticeyi tevlit eden bir harekete taraftar bulunmadığımdan dolayı tayibe lâyık olup olmadığımın tayinini erbab-ı insafın vicdanına terkederim. Enver Paşa'nın bu hareketinde bir de manevi ve ahlâkî bir leke var: Arkadaşlarına verdiği sözde durmamak, dost olan veya hiç olmazsa öyle görünen bir devlet-i ecnebiyenin emniyetini suiistimal etmek lekesi.

Orta-Asya'da ve Afganistan ile Hindistan'da çalışmak üzere karar verdiğimiz sırada Rus komünistleriyle dostane münasebatta bulunacağımızı tesbit etmiş ve yek diğerimizle teatiî edilmedikçe bu karar-ı umumîye muhalif harekette bulunmıyacağımızı mütekabilen taahhüt eylemiştik. Hâtırnişani şâhâneleri olsa gerektir ki, ben Kâbil'de bulunduğum sırada Enver Paşa'dan aldığım bir mektubun bir fıkrasında Berlin'de bulunan Talât Paşa merhumun İngilizlerle teşrik-i mesai etmeğe karar vermiş olduğu hikâye olunuyor ve bundan dolayı kendisinden külliyen kat'ı alâka ettiği ve bu hususu Rusya hükûmetine de bildirdiği ilâve ediliyordu. Hattâ, Talât Paşa'nın şehadetini müteakip Kâbil'deki bendehanede merhum namına fatiha merasimi yapılmasını zât-ı şahanelerinden rica ettiğim sırada Enver Paşa'nın rivayetine atfen merhumun son emellerinde İngilizlerle teşrik-i mesaiye başlamış olduğundan dolayı şimdi fatiha okunmak münasip olup olmıyacağı bendelerinden istifsar buyurulmuş idi de böyle bir şeyin sıdkına pek itimat edemediğimi arzederek bu bapta müsaade-i şahanelerinin şereferzânını temin edebilmiştim.

Halbuki Enver Paşa son hareketini tesbit etmezden evvel ne benim ne de diğer arkadaşlardan hiç birinin reyine müracaat etmemiş ve binaenaleyh bize karşı verdiği söze ve aldığı taahhüde riayet etmemiştir.

Rusya hükûmetinin *emniyetini* suiistimal keyfiyetini ise izaha lüzum görmüyorum. O hükûmetin gösterdiği büyük itimat sayesinde ve onun ihzar ettiği vesaitle Buhara'ya kadar gidiyor ve sonra ona karşı muhasimetkâr bir vaziyet takınıyor.

Zât-ı şahanelerini suret-i kat'îyede temin ederim ki, Avrupa'da ve Rusya'da bulunan arkadaşlarımızdan hiç birisi Enver Paşa'nın hareke-t-i ahiresini siyaseti umumîye-i İslâmiye nokta-i nazarından tasvip etmiyorlar. Ve elyevm yegâne vazife Türkiye'yi tehlike-i izmihlâlden kurtarmak ve Afganistan'ı ciddî ve hakikî bir surette tensik ve teşkil ederek kuvvetli bir devlet-i İslâmiye haline koymaktır kanaatinde benimle müşterek bulunuyorlar. Mustafa Kemal Paşa hazretleriyle rüfekayı mesaisi de tamamiyle bu fikirde olduklarını bana yazmışlardı. Kaviyyen ümitvârım ki, sefiri cedit Fahri Paşa hazretleri Anadolu ile efkâr ve mütalaatımızın müttehit olduğunu zât-ı âlinize açık bir lisan ile arzedeceklerdir. Merkadi pürnur-u Muhammedînin arazi-i mukaddese-i Hicaziyenin bu müdafi-i mübecceli hakkında iltifatı teveccühatı şahanelerinin ibzal edileceğine itimâd-ı kâmilim olduğunu şuracakta istitraden arzetmekligime müsaade buyurulur mu? Fakat bütün bu mahazire rağmen «Dâmâd-ı Halife-i Müslimin, Emir-i Buhara ve leşkeri İslâm» imzasını takınmış olduğuna göre, bu badireden âlem-i İslâmın en az zararla çıkmasını temin edecek vasıtaya tevessül etmek ukalâyı İslâmiyenin vazifeleri cümlesindendir.

Enver Paşa'ya karşı nasıl bir hatt-ı hareket takip edelim? Rus Sovyet Cumhuriyetiyle aramızda hâdis olan adem-i itimadı izaleye tevessül edelim mi? Etmiyelim mi? Tevessül edecek isek ne gibi tedabir ittihaz edelim? Etmiyecek isek onun yerine kimin dostluğunu kazanmağa ve nasıl çalışacağız? İşte Müslüman ukâlasının bugün halletmeğe mecbur oldukları en mühim mesail. Bunlar darılarak, gücenilerek, yekdiğerinden uzaklaşarak değil gayet samimî bir surette bir araya gelerek müzakere ve münakaşa neticesinde kararlaştırılacak şeylerdir. Enver Paşa elbet bu işe İslâmın menfaatı bu noktadadır kanaatiyle başlamış olacak. Biz hepimiz bu meselede kendisini muhtî görürsek ve kendisine bu baptaki kanaatlerimizi bildirirsek zannetmem ki, inadında musır ve mükib olsun. Fakat ısrarını görürsek menafii umumiye-i İslâmiyeyi siyâneten kendisine karşı ne gibi tedbirler ittihaz edeceğimizi de bilâhare düşünebiliriz.

Şurasını da kanaat-i katiyeme müsteniden beyan edebilirim ki, Enver Paşa bu teşebbüste katiyen muvaffak olamıyacaktır. Nâhak yere binlerce Müslüman ve Türk kanı dökülmekten başka Buharalılar ve Türkistanlılar için hattâ mahallî bir faydayı bile mucip olamıyacaktır.

İşte bâlâda arzettiğim mülâhazalara mebni Mustafa Kemal Paşa hazretleriyle kat'î bir hatt-ı hareket kararlaştırmak için Afganistan'a gelmezden evvel Türkiye'ye kadar bir bir seyahat icrasını münasip telâkki ettim. Ve iki gün sonra Tiflis'e müteveccihen harekete karar verdim[19]. Onların kat'î karar ve tasavvurlarını aldıktan sonra, Hâkipâyi Hümâyun-u şehriyârilerine arz-ı tazimat ve Zât-ı Şahaneleriyle teati-i efkâr ve mütalâat etmek üzere Afganistan'a azimet edeceğim. Menhus İngilizlerce Kâbil'e gelemiyeceğim havadisini neşretmekte bulunduklarını haber alıyorum. Ben Kâbil'de hiç kimsenin arzu ve muvafakatı ile bulunmuyorum. Münhasıran tarafı mülûkânelerinden gördüğüm muhabbet ve teveccühat-ı bînihâye minnettarı olarak Afganistan için cansipârâne edayı hizmet maksadıyla bulunuyorum. Dokuz ay evvelki müfarekatim sırasında mübarek düçeşm-i Şâhânelerinden akan yaşlar el'an gözümün önünden gitmiyor. O zaman huzur-u şahanelerinde arzettiğim veçhile, ben Afganistan'ın zât-ı şahânelerinin meknet ve azametin zirve-i bâlâterinine suudu için sonuna kadar sarf-ı mesaiden bir an halî kalmıyacağım. Esâfil ve edânî her ne gûnâ tefevvuhat ve türrehatta bulunacak olurlarsa olsunlar ben onlara karşı hattâ cevap vermek tenezzülünde bile bulunmam. İslâmın hayrına matuf hidemât-ı acizeye masruf olan sinn-i mâziye-i hayatiyem beni en ağır düşmanlarımın azviyat ve müfteriyatı ile bile lekedar olmamıştır. Şimdi de Afganistan'da zuhur etmiş olan bir iki şahs-ı sefilin bîmegzâne güftügûlarına havale-i sem'i itibar edecek kadar mütenezzil olmıyacağım. Evet efendimiz. Afganistan'a geleceğim ve Zât-ı Şahanelerine bütün hakayıkı ahvali ve Müslüman âleminin kanaat-ı umumiyesini isal eyliyeceğim.

Arizam pek uzun oldu. Fakat bunu okuduktan sonra Zât-ı Şahaneleri bütün yedi aylık hâdisata tamamiyle vâkıf olacakları için bilâtereddüt arz ve takdime cüret edebilirim. Kemâl-i hürmet ve tâzim ile

---

(19) Filhakika, Cemal Paşa Tiflis'e gitmiş ve orada Temmuz ayı içinde şehit edilmiştir. *Kimler tarafından?*

Zât-ı Hümâyun-u Mülûkânelerinin iki mukaddes ve mübeccel ellerini öpmekliğime müsaade-i Şahanelerini istirham ederek, teskini şevki iştiyak demlerinin tekrar rübünden mütevvellit huzur-u kalb ile muvaffakiyat-ı Şehriyârîleri daavâtını tekrar eylerim, Şevketlû ve nihayet derece kudretlû efendimiz hazretleri.

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın mazlum milletler adına yayınladığı tarihi Beyanname (20)

Moskova, 5 Temmuz 921

Bakü'de Şark milletleri içtimaından beri geçen zaman bir seneye yaklaşıyor. Bahri-muhit-i Atlâsi'den Afrika şimalini geçerek tâ Çin'e kadar Bahri-muhiti Kebire kadar beşte dört ekseriyeti Müslümanlık gibi insanları hürriyete teşne kılan bir akide ile bağlı beş yüz milyondan fazla olan bu halkın istihsal-i hürriyete doğru olan bu harekâtını nazar-ı memnuniyetle görüyoruz.

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadına dahil olan Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arnavutluk, Yemen, Suriye, Irak, İran, Hindistan ihtilâl teşebbüslerinin faaliyeti ve elde edilen netayiç ümidimizi süratle kuvvetlendiriyor.

Bütün bu teşkilâta istinat noktası olmakla beraber yegâne hür kalmış olan Türkiye'deki arkadaşlarımız, o zamandan beri Sovyet Rusyası sulh devresine girdiği halde; silâhları terk etmemiş, yapayalnız bir zulüm dünyasına karşı mücadelelerinde devam ediyorlar. Türkiye'nin vaziyetine bakılırsa şimdiki vaziyet geçen sene bu zamanki vaziyete göre pek çok farklı bulunduğu anlaşılır. Şarkın ufak emperyalistleri olan Taşnakların Komünist Partisine terk-i mevki etmesiyle hâsıl olan vaziyet, dünya emperyalistleri hesabına beyhude akmakta olan Türk ve Ermeni kanının artık durmasına bir vesile-i hasene olmuştur.

---

(20) Yukarıki mektupların taalluk ettiği meselelerin daha iyi bir surette anlaşılabilmesini temin için, «İslâm İhtilâl Cemiyetleri» teşkilâtına ait bir vesikayı da burada yayınlıyoruz. Moskova, 5 Temmuz 921 tarihini taşıyan bu vesika Cavid Bey'in evrakı arasından çıkmıştır. Bu vesikanın kendisine gönderildiği Cavid Bey'in mektuplarından birinde zaten bahsedilmekte idi.

Şark tehlikesini bertaraf eden Türkiye, Garpta İngiliz emperyalistlerinin kör hizmetçisi olan Yunanîlere ise iki defa haddini bildirdi. Yakında bu tehlikeyi de bütün bütün defederek Anadolu halkına pek muhtaç olduğu sulhü getirecek bir surette hakkın galebe edeceğine ümid-i katimiz vardır.

Bu mücadele, Anadolu halkının aralarındaki her türlü hususî fikir ve maksatları bir tarafa bırakarak el birliğiyle çalışmasıyla vâsıl oldukları neticedir. Bu da bütün mazlûm milletler için istihsal-i hürriyet mücadelesinde bir misal teşkil eder.

Fakat Fransızların milyarlar sarfına mukabil elde ettikleri netice Fas ihtilâlcilerinin tevsii faaliyetine ve taraf taraf Fransız emperyalistlerini mağlup etmelerine mani olamamıştır. Fas'taki teşkilâtımızın mühim uzuvlarından olup Şarkî Fas'ta kahramanca mücadelâtile isbat-ı celâdet etmiş bulunan kardeşimiz Emir Abdülkadir Zade Emîr Abdülhalim'in rüfekayı cihadını burada hürmetle yad etmeden geçemem.

Geçen seneden beri muhtelif noktalarda münferiden uğraşan ihtilâl rüesasını merkezî teşkilâta rapt hususunda görülen muvaffakiyat bize pek büyük ümitler vermiştir. İhtilâlin henüz hazırlık devresinde bulunduğu Cezayir, Tunus hakkında fazla söz söylemiyerek yalnız ümidimizin burada da pek kuvvetli olduğunu söyler Trablusgarb'a geçeriz.

Burada on senedir devam eden mücadele milyarlarla para ve lâakal yüz bin İtalyan neferinin mahvına sebep olduğu ve bugün bütün mânâsıyla bura halkının İtalyan tahakkümüne galip geldiğini, son üç sene zarfında İtalyan ordusundan yalnız Trablus'ta yetmiş bin tüfek zaptedilmiş ve otuz beş bin nefer mahvedilmiş olduğunu söylersek bura vaziyeti hakkında iyi bir fikir edinilmiş olur. Şimdi burada teessüs eden idare tamamiyle halk tarafından müntehip ve heyet-i merkeziye elindedir.

Burada teşkilâtımız ihzarat devresini çoktan geçirmiş, müsellah ihtilâle geçerek istihsali hürriyet etmiş, memleketi bizzat idare eder bir vaziyette bulunmuştur. Bin kilometreden uzun bir sahilin yalnız Bingazi de dahil olduğu halde dört noktasında tutunabilmekte olan İtalyanlar buradan hiç bir faide görmedikleri halde her sene bir kaç milyar frank sarfetmektedir. Fakat kâmilen tard edilmeleri uzak değildir.

Mısır'a dair fazla söz söylemek istemeyiz. Daha geçenlerde İngiliz hâkimiyetine karşı sopa ile taş ile hücum eden halkın teçhizi ikmâl edilince Mısır'da başka sahnelere şahit olacağız. Mısır'da ittihada dahil olan Hizbül-Vatanî ve Serbest Nil ve Terörist Cemiyetleri hele son Zağlûl Paşa teşebbüsünden sonra, tamamiyle fikrimize gelerek hürriyetin ancak kuvvetle alınacağını, yoksa tahakküm eden emperyalist hükûmetin ihsanını dilenmenin mânasız bir tezellül olacağını anlıyarak ona göre hazırlanmaktadırlar.

Daha şarka geçmeden Arnavut milletinin harekâtı istihlâskârânesinden bahsetmek isteriz. Garptan İtalya, cenuptan Yunanistan şark ve şimalden Sırbistan emperyalistleri hücumlarına uğrayan bu cesur kavmin garptaki kısmının müdafa-i nefisten galip çıktığı ve bugün tamamiyle müstakil ve müstevlilerini tardetmiş olduğunu görerek müftehir bulunuyoruz. Vâkıâ henüz dünkü mağlûplar ve yoldaşları olan zulme istiklâlini tanımak istemiyorlarsa da, hür Rusyanın zalim ve emperyalistlere de bu hususta iyi bir ders vererek bu milletle münasebâta girişeceğini ümit ederiz.

Türkiye'den tekrar bahse lüzum görmüyoruz. Yalnız Trakya kıtasında müstevlilerin tecridine karşı o da binlerce can feda ettikleri halde Trakyalıların hâlâ mücadelâtına devam etmekte bulundukları ve keza Anadolu'nun garp kısmında Yunan cephesi gerisinde şimdiye kadar iki yüz bin erkek kadın, çoluk çocuk bazı yerde diri diri yakılmak suretiyle Yunan vahşileri tarafından imha edildiği halde burada müdafaai hürriyet için uğraşmağa devam edildiğini söylemeden geçemeyiz.

Bîçare İran halkının da hiç bir taraftan ümit beklemiyerek kendi kendini kurtarmak mecburiyetinde olduğunu ve bu suretle burada, ittihadımıza dahil teşkilâtın başladığını maalmemnuniye görüyoruz. Hindistan'da ise ittihada dahil olmakla beraber şimdiye kadar mukavemeti muslihane ile istihsal-i hürriyete varılacağına kani olarak tâbiyece bizden ayrılarak arkadaşlarımızın nihayet demire demirle mukabeleden başka çare olmadığını anlıyarak hakikî ihtilâl yoluna girdiklerini görmekle müftehiriz. Bundan başka Cava'daki Şeriatülislâm Cemiyeti vesaire gibi cem'iyyatın da aynı maksatta bizimle müttehit bulunduğunu ilâve ederiz.

İşte biz «İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı» Mısır'da Kıptîler ve Hindistan'da Hindûlar ve Suriye'de Hıristiyanlar gibi aynı zulmün te-

sirinde bulunan mazlûm gayri müslim milletlerle tevhid-i mesaî ettiğimiz gibi, mücahedelerini kemal-i tebcil ve hayretle takip ettiğimiz İrlânda kahramanlarıyla da münasebat-ı daimede bulunuyoruz.

Arkadaşlar! İşte biz bu mesaimizle bizi ezen aynı emperyalistlere karşı mücahedede sizinle beraber bulunduğumuz hakkında Bakü'de verdiğimiz sözde sabit kadem olarak bugün sizi aynı hissî hürmetlerle selâmlar ve hassaten Fransız ve İtalyan arkadaşların bu hususta gösterdikleri samimî hüsnü kabule teşekkürler ederiz. Üçüncü Enternasyonal şark milletlerine hürriyetlerinin istihsalinde verdiği sözde sabit kaldıkça, bizlerin daima yanı başımızda en samimî cidal dostu olarak kalacağımızı tekrar ederiz.

Bu hususta komünist arkadaşlardan şark milletlerinin istihlâsı esnasınca Rusya Komünist Partisinin hükûmet üzerine lâzım gelen tesiri icradan hâli kalmıyarak eski Rusya dahilinde bulunan akvam-ı sairenin hassaten Çar idaresi zamanında pek çok tazyike maruz kalmış ve Sovyet idaresinin tesisine pek çok kan dökmüş olan Müslüman kütlesinin mevut serbestilerinin haleldeu vikâyesine nîgehban olacaklarına emniyetimiz kavidir.

Böylece Şark milletleri arasında emperyalistlerin yapmakta oldukları propaganda da kendiliğinden hükümden iskat edilmiş olur.

Arabistan'a gelince, esasen kendilerine idarede ve hukukta aynı mevkii vermiş olan Türkler'dan himaye suretiyle ayrıldıkları Arap memleketlerine müstevli olan İngiliz ve Fransız âsileri hakkında ve bunların pençesine geçmiş olan memleketin bunlara kaça malolduğunu ve oralarda eski sükûn ve refah yerine bugün kıtal ve zulüm kaim olduğunu bilmeyen yoktur. Fransızların daha dün kendilerini hüsnü kabul ettiklerini bağıra bağıra söyledikleri Suriye'de 21 Haziranda General Goro'nun yalnız gömleğinin koluna isabet eden iki kurşun ile tercümanının katli ve Fransızların Şam hükûmetine reis yaptıkları Hakkı El-Âzam'a isabet eden üç kurşun Suriyelilerin Fransız işgalini ne kadar hüsnü telâkki ettiklerini gösterirliği bir delildir. Fakat iş bununla kalmıyacaktır, arkadaşlar! Suriye Fransızların emperyalizminin firarı olacaktır.

Arkadaşlar! Fransızların müstemlekât askeri hem sizin ve hem de bizim için tehlikeli görünüyor. Fakat 1857 Hint isyanını tetkik ederseniz

bu teşkilâtın iyi çalışırsak her halde bize pek nafi olacağını anlamakta gecikmezsiniz. Suriye için müttefikleri İngilizlerin Jordan [Ürdün] şarkında bir emaret teşkiline Fransız emperyalistlerine hazırlanmakta oldukları tuzak ve sonra eski Suriye Emîri Faysal'ı Irak kralı yaparak bu cihetten Fransızlara karşı oynamak istedikleri oyun bunlar arasında da yakında bize faideli ve ferahbahş büyük ihtilâfların çıkacağını gösterir.

Yemen'de arkadaşlarımızla teşrik-i mesaî eden ve dört milyon halk tarafından müntehap İmam Yahya'nın daha dün İngilizleri Hudeyde'den koğmak suretiyle İngiliz emperyalizmine karşı gösterdiği mukavemet şayan-ı zikirdir.

Arabistan şibihceziresinin merkezinde Riyaz Emîri İbnissuut da bu ciheti tahakküme karşı mücadelede daimdir. Irak'ta da Trablus tahlisinde Afrika merkezine doğru yirmi milyon halk arasındaki mühim teşkilâtlarıyla bizimle teşrik-i mesaî ederek Trablus ve Bingazi'nin tahlisine yardım etmiş olan Sünûsîlerin büyük reisleri Seyit Ahmedeşşerif kardeşimizin etrafında toplanmış olan Necid Emîri İbnürreşit, Ganze reisi Hacim ve Şemmer Aşireti Reisi Cüheynilerin gittikçe tekemmül etmekte olan mücahedat teşkilâtlarının öyle İngilizlerin uydurma kralları önünde aldanmıyacak ve kırılmıyacak kadar kuvvetli olduğunu söylemekten geri duramam.

Burada İngilizlerin el'an yüz yirmi bin nefer beslemekte ve altmış milyon altın sarfetmekte olduklarını söylersem bu harekâtın ehemmiyeti anlaşılır. İşte geçen sene Şark Milletleri Kongresinde Bakü'de zikrettiğimiz esasat sabit kalmak üzere, beşeriyetin bütün ezilen kısmıyla refah ve hürriyet-i umumînin teminine yürümekte azm etmiş olarak hepimiz için muvaffakiyetler temenni ederiz.

Arkadaşlar! Geçen sene de dediğimiz gibi emperyalistler arasında «1914» de başlamış olan harp hâlâ devam ediyor. Gözleri doymak bilmeyen bu canavarlar yere devirdiği mazlûm milletlerin vücudü üzerinde daha çok didişeceklerdir. Yeter ki biz dünya ihtilâli için hazırlanmakta devam edelim ve vakt-i münasibinde el birliğiyle hareket ederek hep birlikte kurtulalım. [Vakit] bizim lehimize çalışıyor, uyumayalım; cesaretle ilerliyelim. Elbette son galebe bizimdir. Çünkü biz mazlûmuz.

«Elhak ya'leva vela ya'li aleyhi».

TARİHİ BİR VESİKA

İslâm İhtilâl Cemiyetleri Merkez-i Umumîsi mühürüyle ve mühürün üzerinde Ali (Enver Paşa), Rüstem (Doktor Nâzım) imzasıyla ve Moskova 25 Haziran 1337 (1921) tarihiyle yazılmış bir makbuz vardır ki, Afgan Emîrine hitap etmektedir. Bu vesikayı aynen buraya yazmakla beraber fotoğrafisini de neşrediyoruz:

Moskova, 25 Haziran 1337 (1921)

Büyük ve Muazzez Kardeşimiz, Efendimiz.

Merkez-i umumîmiz âzâsından Cemal Paşa kardeşimiz vasıtasıyla ihsan-ı tebşir buyurulan dört bin altın (fund) maatteşekkür alınmıştır. Bu vesile ile maksad-ı mukaddesi cemiyet hakkında teveccühâtı Şahanelerine arz-ı minnettariyi borç biliriz.

Mühür

İslâm İhtilâl Cemiyetleri

(Merkez-i Umumî)

Ali Rüstem

Afgan Kralının verdiği 4000 altının alındığına dair resmi vesika.

Ankara'da Türkiye Komünist Fırkası'ndan Cemal Paşa'ya mektup...

Muhterem Paşam, Aziz Yoldaşım,[21]

Büyük gayeler arasında, hayatın bin türlü mezahim ve müşkilâtına rağmen devam ettiğiniz mücahedenin ruhen müştereki ve müebbeden takdirkârı olan bizler yoldaşımız İsmet Bey'in oraya azimeti münasebetiyle şu bir kaç satırın müsaadesi nisbetinde inkılâpçı ruhunuzu bir kere daha takdis ve tebcile imkân bulmuş olmakla müftehiriz.

Emperyalizme, bilhassa İngiliz siyaseti hainanesine karşı bizim de bin müşkilât ile, kanlar ve ihtilâller içinde, Anadolu'da yaşadığımız hayat-ı inkılâbın safahatını uzun uzadıya teşrihe lüzum görmüyoruz. Yalnız pek canlı noktalar üzerinde nazar-ı dikkatinizi celp etmek için kısaca diyebiliriz ki, yaşıyoruz ve gayelerimizi yaşatabiliyoruz.

İngiliz düşmanlığı, padişahçılık fikirlerinin Anadolu'da istinat ettiği ananat ile şiddetli bir muhalefete tesadüf etmiş olmakla beraber, denilebilir ki, bütün milletin ruhuna nüfuz etmiştir. Rusya inkılâbının daha insanî ve daha saadetperverâne esasata, irca-ı hâkimiyet eden usulleri de oldukça taraftar bulmaktadır. Yalnız, her şeyden evvel umum Müslümanlık âlemiyle tevhid-i mesaî edebilmek Avrupa siyasetine müebbeden kapılarımızı kapıyarak şarka tevcih-i âmâl eylemek, her fırsattan ve her imkândan bilistifade istikbalde Avrupa'yı bir inhizam-ı katiye dûçar edecek muazzam bir Asya federasyonuna doğru yürümek herşeyin, her fikrin ve her kuvvetin fevkinde bizi teshir eden gayelerdir. Bu gayelerin istilzam ettiği hiç bir fedakârlıktan çekinmemek azmindeyiz. Bu azmin sevkiyledir ki, Şarkta Rus siyasetiyle ve Rusların inkılâp umdeleriyle beraber yürüyebilmek için burada bir Komünist Fırkası teşkil ettik. Bu suretle bir taraftan Rusya'dan gelecek ve gayelerimize tevafuk edemiyecek inkılâp cereyanlarını durdurarak memleketimizde-

(21) Bazı dostları tarafından Cemal Paşa'ya yazılmış dört mektup vardır ki, bunların birbirleriyle hiç münasebetleri yoktur. Aynı zatların başka mektuplar yazıp yazmadıkları da meçhuldür. Fakat bu halleriyle bile bu mektup o devre ait tablonun ufak bir parçasını teşkil etmek itibariyle kıymeti haizdir. Onun için buraya almayı münasip gördük.

ki hareket-i inkılâbiyenin istinat noktalarını daima elimizde bulundurmak, diğer taraftan Rus inkılâbının açacağı kanaldan istifade ederek âlem-i İslâm ile samimî münasebata girişebilmek maksatlarını istihdaf ettik. Bilmem doğru düşündük mü?

Âlem-i İslâm üzerindeki harekât-ı inkılâbiyenin amelî cereyanlarını siz deruhte etmiş bulunduğunuz için, buradaki esasatın cümlemizi yakından tevhid-i mesaîye ve teşrik-i faaliyete sevketmiş bulunması ayrıca bizim için bahtiyarlığı ve daha fazla şeref ve iftiharı mucip olmaktadır.

Anadolu'da, ilk zamanlarda benim de erkânı arasında bulunduğum bir millet hükûmeti mevcut olduğunu bilirsiniz. Bu hükûmet, pek kuvvetli olmamakla beraber, az çok ikaı tesire kabiliyetli bir meclise istinat ederek yürüyor. Vakıâ henüz muzaffer ve henüz milletin maddî ve mânevî bütün kuvvetlerine hâkim ve ruhiyat-ı müşterekesine müstenit değildir. Bundan dolayı merhale merhale ihtilâl devrelerinden geçerek muhafaza-i hüküm ve kuvvet edebiliyor. Böyle olmakla beraber, eldeki kuvvetlere istinaden Anadolu'yu daha uzunca bir müddet için hal-i kıyamda tutabilecektir.

Müslümanlık âleminde hâsıl olacak intibah ve inkılâbın şüphesiz bize maddeten çok faidesi olmakla beraber Anadolu'nun hiss-i mukavemeti de tezyit etmek itibariyle manen de büyük ve ehemmiyetli tesiratı olacaktır. Hususiyle Afgan ve Hindistan ahvali hakkında buraya akseden en küçük haberlere pek büyük ümitler raptedilmektedir.

Son zamanlarda İstanbul'da, Millerant ile Giolitt'nin icbarı üzerine olduğunu zannettiğimiz bir uzlaşma siyaseti galebe etti. Bu siyasetin tatbiki için Salih Paşa'nın İzzet Paşa'nın dahil bulunduğu bir Tevfik Paşa kabinesi mevkii iktidara getirildi. Sevr muahedesini hiç olmazsa pek cüzî tadilât ile kabul ettirerek Anadolu'nun hasmâne vaziyetine nihayet vermek maksadıyla yapıldığını ve âtisinden pek büyük ümitler vermeğe başlıyan Yunan ordusunun yerine daha sağlamca bir kuvvet ikame edebilmek için vakit kazanmak emeliyle İngilizlerin de muvafık bulduğunu zannettiğimiz bu manevra Anadolu'da câyi kabul görmeyecektir. Hususîyle biz, Komünist olarak kendimizi ilân için bütün inkılâp âleminin garba karşı alacağı vaziyetten ayrılmamak ve icabederse Anadolu haricinde de mücahedatımıza devam etmek mecburiyetinde-

yiz. Bu itibarla Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu hükûmeti ile bizim aramızda vaziyet itibariyle farklar da hasıl olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa inkılâp ruhiyle mütehassis, fakat her şeyden evvel millî bir şekilde ortaya çıkan dâvâsının müdafiidir. Garp ile uzlaşmağa her zaman Şark ile münasebatı tercih eder. Fakat Şark siyasiyatını elinde bulunduran Rusyanın hiç olmazsa kuvvetli bir muhadenet ve müzahereti, hiç olmazsa Asya'dan bizi tefrik etmeğe çalışır bir vaziyet göstermemesi lâzımdır.

Afganistan'da bu mektubun sizi ne vakit bulacağını ve o zamana kadar ne gibi tebeddülât ve inkılâbat tahaddüs edeceğini bittabi kestiremem. Enver Paşa'ya ve Azmi Bey'e hitaben de birer mektup takdim ettik ve Cenab-ı Hakk cümlemizin mesaisini muvaffakiyetle terviç eylesin.

İslâm âleminin komünizm cereyanlarını Türkiye'de ve bizim idaremiz altında toplamak muvafıksa *-ki biz buna çok ehemmiyet veriyoruz-* oralarda vücude getirilecek teşkilâtı merkezi umumîmize raptetmek ve icabında Rusya'ya karşı bu teşkilâta istinat etmek mümkündür. Bu suretle İslâm âleminin inkılâp cereyanları tevhit edilmiş olur ve bir gün büyük bir kongrenin Rusya'daki inkılâp kuvvetine muadil bir kuvvetle Asya'ya hâkimiyeti temin edilmiş bulunur. Bu cereyanların doğrudan doğruya riyasetinde bulunduğunuz için bu noktaya bilhassa nazar-ı dikkatinizi celbederek ellerinizden öper, cevapnamenize intizar ederiz.

8 Teşrinisâni 1336 (1920)

Türkiye Komünist Fırkası	Türkiye Komünist Fırkası
Merkez-i Umumî icra heyetinden	Kâtib-i Umumîsi
Eyüp Sabri	*Hakkı Behiç* (22)

(22) Cemal Paşa Adana valiliğine tâyin edildiği zaman, benden mektupçuluk için muktedir bir genci tavsiye etmemi rica etmişti. İdadî mektebinden talebem olan Hakkı Behiç bu suretle Adana mektupçusu olmuş ve Cemal Paşa ile orada tanışmıştır. Hakkı Behiç'in sonra izini kaybetmiştim. Anadolu millî hareketine iştirâk ettiğini dahi, bu mektupta işaret ettiği gibi, hükûmete iştirâk ederek Maliye Vekilliği hizmetini gördüğünü işittimdi. Sonra çıldırdığını ve öldüğünü söylediler. Cemal Paşa'nın bu mektuba ne cevap verdiğine dair hiç bir işarete tesadüf edemedim.

Hâmiş olarak: İmzamızı unuttunuz diye yazdım. Fakat bilirim ki hiç bir arkadaşınızı unutmak ihtimaliniz yoktur. Tekrar hürmetlerimi takdim ederim.

Cafer Bey'den Cemal Paşa'ya: Sizler İslâmın Aşere-i mübeşşereleri sayılırsınız...

10.11.336 (1920)

Pek Muhterem ve Kıymetli Paşam,

Geçen senenin şubatında bizim Doktor Nazım Bey'in yeğeni Hamit Bey ile uzun bir mektup yazmış ve o zamanki vekayi ve hâdisatı mümkün olduğu kadar tafsilen arzetmiştim(23).

Ve 21 büyük sahifeden ibaret olan mezkûr mektubumun her halde vüsulünü kaviyen zannediyorum. Halbuki bizim İsmet Bey'in ifadesine nazaran mektubum yed-i veliyyüniamîlerine verilmemiş. Hayret ettim. O tarihi müteakip günler ise bizim için cidden pek elîm günler oldu. Çünkü takibat ve tevkifat alabildiğine gidiyor, bizler de avni Hakka istinaden müdebbir ve basiretkâr hareket ediyorduk. En nihayet, artık bizim için İstanbul'da durabilmenin imkânı kalmamış gibiydi. Bendeniz de ramazanda bu taraflara geçebildim.

Paşam, geçirdiğimiz kara günler bizim için büyük bir imtihan oldu. Sizin ve arkadaşlarınızın sayesinde servet ve sâmânın bilmem kaçıncı derecelerinde mevki tutan ve fakat hiç bir vakit insan sıfatına kabul edilmeğe lâyık olmıyan adamlar herhangi bir muavenet değil, belki de bir «yahu, nasılsınız?» gibi bir iltifat ve hâtırnüvâzlıkta bile bulunmadılar. Bizler yine ancak bizim gibi ebedî demokrat ve züğürt candan arkadaşların hususî muavenet ve kıymettar fedakârlıkları ile hayatımızı idame edebildik. Ve doğrusu o acı günlerde sizleri de çok hatırladık. Ve memlekette bilhassa bizim muhitimizdeki insanlar bazı hemfikrimiz olanlar bakınız: «Sizin ricâli adliyeniz kimleri yükseltti, bugün size kim yardım ediyor» serzenişleri her gün yüzümüze söylenmekte,

(23) Teşkilât-ı Mahsusa kumandanlarından Erzurumlu Cafer.

fakat samimî arkadaşlardan söylendiği için biz de bazan sükût, bazan da müdafi mevkiinde kalıyorduk. Bu hitaba ancak elinizi öpmek nasip olacağı zaman yâd-ı mâzi kabilinden arzedelim de şimdi vaziyetin ve hal ve mevkiin örfüne başlıyalım. Şöyle ki:

1) Anadoluda vaziyet:

Bu gün hal ve mevki bizim için daha müsaittir. Ve günden güne müsait bir şekil ve mahiyet almaktadır. Bu geçen yaz Yunanlıların taarruzu karşısında pek mühim yerlerimiz terketmek zaruretinde kalınmıştı. Şimdiki ise biz Yunanlılara taarruz edebilmek kâbiliyetini iktisap edebildik. Ve geçen gün de Yunanlılara Gediz-Uşak hattında kuvvetli bir yumruk vurabildik. Ve artık karşısında sürüden ibaret bir kütle değil, manevra harekâtına kabiliyetli bir asker kuvveti bulunduğunu bilfiil ve kendi hesaplarına acı olmak üzere anladılar.

Bu gün askerî vaziyetimiz garp cephemizde çok emniyetbahştır. Ve ümidimiz pek kuvvetlidir. İnşallah Avni Hakla şu Yunanı geldiği yere gönderebilirsek vaziyetimiz daha iyileşecek. Ve bu son taarruz hareketimizin memlekette maneviyat üzerinde pek büyük tesiri oldu. Ve an karîb İnşallah havali-i meşguleyi kurtaracağız. Bu husustaki ümitlerimiz pek kuvvetlidir.

İngilizler ve bizim imanı yok Türk İngilizler memleketimizin ve Şarkın katili olan Sevr muahedesini bize cebren zorla kabul ettiremiyeceklerdir. Ve Yunan kuvvetinin bu maksatları temin için nâkâfî olduğunu görünce memlekette bize karşı mütemadiyen mesail-i dahiliye ihdasına var kuvvetleriyle uğraştılar. Ve biz düşman-ı harici ile meşgul iken bizi arkadan vurmak için evvelâ İzmit civarında Abazaları ve bilâhare Yozgatlıları son defa olmak üzere de meşhun Konyalıları kendilerine bir âlet bulabildilerse de ihtilâl ve inkılâp yumruğu tepelerine adamakıllı indirildi. Ve nush ile pend ile yola gelmiyenler bu suretle kendi maksadımız etrafında hiç olmazsa zararsız bir hale getirildi. Ve bu gün için vekayii dahiliyeden madut olabilecek bir vak'a kalmamış gibidir.

Bildiğiniz hep arkadaşlar bir ucu Geyve'de, bir ucu Adana taraflarında, bir ucu Musul ve havalisinde Yunanlılar, Fransızlar, İngilizlerle vuruşup dövüşmektedirler. Adana vilâyeti hemen hemen kurtarılmak üzeredir. Velhasıl, garp ve cenup vaziyeti askeriyemiz düne nazaran bu gün için daha emniyetbahştır.

Şark cephemize gelince: Bu son günlerde cereyan eden vak'alar zannederim ki, sizlerce de malûmdur. Tabiî haber almışsınızdır ki, Ermenistan Avrupalıların arzusu veçhile tevsian hallediliyor. Harb-i Umumî sonlarında, işgal ordumuzun vaziyeti hemen hemen bugünkü Şark ordumuz tutabilmek üzeredir. Yani Ermenistan haili ortadan kaldırılmış ve Azarbeycan ve sizlerle münasebet ve muvasalamız artık temin edilebilmiştir zannederim.

Buradaki ahvali siyasiyeye gelince: Bu gün resmen teşekkül etmiş bir Türk Komünist Fırkası vardır ve merkez-i umumîsinde vaktiyle sizin de refakatinizde bulunmuş olan Hakkı Behiç Bey'le bizim Eyüp Sabri Bey başta olmak üzere daha pek çok arkadaşlar vardır ve dahildir. Ve Türkiye'ye bu yeni mezhepli siyasî ocağın akait ve icabatına tevfikan bir şekli idare ile ve yeni bir Türkiye şeklinde bir mev'ud-u siyasî doğmak üzereder. Çok müteessifim ki, bunun matbu program ve nizamnamelerini takdim edemiyeceğim. Çünkü henüz hazır değildir. İsmet Bey bu işler için daha âlî ve vakıf-ı ahval zevatın malûmat ve tafsilâtını hamilen gelmektedir. Kendisinden bu hususta lâzım gelen izahatı belgan mâbelâg alabileceksiniz. Biz yani Anadolu mücahitleri kendi yağımızla kavrulmaktayız.

Biz mücadelemizi bu güne kadar idame ettik. Ve artık İngilizler de cidden candan ve yürekten gelen bu gayret ve fedakârlığımız önünde cebir ile zor ile bizlere, memleketler kabul ettiremiyecektir. Sevr muahedenamesini şimdi kendilerince yeni bir tariki fesat bir tedbir olmak üzere başka bir şekilde bizim karşımıza çıkıyorlar. Ve güya lisanı hâl ile demek istiyorlar ki: «İşte biz sizin eşhas ve mesail-i dahiliye ve şahsiyenizle uğraşmıyacağız. Size mülâyim ve arzu edilen eşhastan mürekkep bir heyet-i hükûmet vücude getirerek ne yaparsanız yapınız, biz karışmıyacağız. Ancak, bizce matlûp olan ve Türk namına imza edilen Sevr muahedesinin tatbikini görmektir. Ne yaparsanız yapınız, biz karışmayız».

Şimdi İstanbul'da Tevfik Paşa'nın taht-ı riyasetinde İzzet, Salih Paşalarla memleketin namuslu ve fakat gevşek ve ancak yadigâr-ı mazi mahiyetinde denilebilecek bir takım zevattan ibaret bir heyet-i hükûmet mevki-i iktidara gelmiştir. Biz bunu İngilizlerin yeni bir tedbir-i fesadı olmak üzere telâkki etmekteyiz. Ve anlıyoruz ki, İngilizler bize silâh ve zor kuvvetiyle kabul ettiremediklerini gûya bizim iliklerimizi gevşetecek

bir tedbir olmak üzere şimdiki İstanbul hükûmetini önümüze çıkardılar. Ve belki bizler de gevşek davranırsak bugün Anadolu'daki tesanüd-ü milliyi İngilizlerin yegâne vasıta-i muvaffakiyeti olan para ve fitne ile inhilâle uğratırız ümidine düşmüşlerdir. İnşallah bizler de gözümüzü dört açar ve acem kılıcı tâbiriyle kabil-i tavsif olan bu yeni İngiliz tarzı siyasetine adamakıllı gözümüzü dört açarak hareket edersek galebe çalarız zan ve kanaatindeyiz. İşte vaziyetimizi tamamen değilse bile kısmen ve şeklen tecessüm ettirebilecek malûmatı arzettim. Şimdi de akvam-ı mazlûmenin alemdarları olan sizlerin vaziyetinize gelelim:

Talât Paşa'nın buraya arkadaşlarla tebliğ edilen mektubunda Talât Paşa şöyle diyordu: Sovyetler Şark ahvalinin idaresini bizlere terketti. Ve Enver Paşa Şark milletleri başkumandanı oldu. Ve bunu müteakip diğer bir ajans zat-ı âlinizin Afganistan'a hareketini tebşir ve ilân etti. Şimdi memleketin nazarları sizlere teveccüh etmiştir. Ve öyle ümit ediyoruz ki, büyük bir muaveneti maddiyeye de istinat ettiğini zannettiğimiz bu yeni mücahedeniz sizi Türkistan'ın ve Afganistan'ın halâskârı yapacaktır. Türk inkılâbının sizlere verdiği ve üç paşada tecelli ettirdiği büyük şöhret-i tarihiyeleriniz daima mazlumların ve dindaşların halâsına ait gayelere matuf olacaktır. Biz sizlere İslâmın bugünkü Aşere-i mübeşşereleri(24) diye bakıyoruz. Büyük bir mesuliyet-i tarihiye kabul ettiniz. Allah cümleten yardımcımız olsun. Ancak şuracıkta belki kalbiniz münkesir olacak, fakat sizi çok sevdiğim için söylemekten vazgeçemiyeceğim. Eğer muhitinizde yine «jurnalcılık olmamak için isim tasrih etmiyeceğim» fakat pek yüksek olan zekânızdan takdir buyuracağınızı ümit ettiğim eşhas ki, yine size surette mütebasbıs, sıyrette şeytan ve müfsit bir takım insanlar peşinize takılmasın ve buna çok dikkat buyurmanızı fevkalâde rica ederim. Çünkü Harb-i Umumîdeki mahrem-i esrarınız ve refik-i mesaileriniz mevkiinde görünen ve bulunan bir çok kişiler neler yazmadılar, neler söylemediler.

Hanımefendi vasıtasıyla ve pek büyük teahhürlerle bendenize vâsıl olabilen bir mektubunuzun kopyasını alabildim. Unutmadığınıza fevkalâde minnettar ve müteşekkirim. İnşallah İsmet Bey'in de şifahen arzedeceği veçhile ailevî ve mâlî hususî vaziyetimin ilk müsait vaziye-

(24) Hz. Muhammed'in asr-ı saadetinde cennetle müjdelenmiş on kişi.

tinde nezd-i âlinize gelmek vazifem olacaktır. Ancak işte arzedebildiğim gibi biz ancak bu müsait vaziyeti nezd-i âlinizden İsmet Bey'in avdetinde görüyoruz. Şu ufak cümlecik bizim hususî vaziyetimizi arza kâfidir zannederim.

Bakü'de size menzil gibi bir heyetin vücut ve faaliyetinden bahis buyurmuşsunuz. Oraya müracaat size vüsulü temine kâfi imiş. Halbuki bizler bunu bilmiyoruz. Şimdi efendimizden ricalarımız:

1 – Bize bir tarik-i muvasala ve muhabere irae buyurmak.

2 – Sizlere yâri vefakâr olacak zevatı gönderebilmek için cihet-i ikdârını temin edebilmek esbap ve vesaitinin taraf-ı âlinizden ihzar ve istikmali.

3 – Dosta, düşmana göğüs gere gere idare-i kelâm edebilmek için, bu yeni hayata atıldığınızda mebdeinden ve safahatı muhtelifesinden uzun tafsilâtınızı lütfen bildirmek.

4 – Geçen sene yukarıda gönderdiğimi arzettiğim mektubumda istirhamatım veçhile, ne olursa olsun her şeyi unutarak tahatturu bile inkisar-ı kalbe vesile teşkil edecek herhangi bir müellim hâtırayı kararı nisyana gömerek Talât Paşa, Enver Paşa ve diğer rüfeka-yı mesai ve ikbal ve idbar arkadaşlarıyla daima elele vermek ve ölünceye kadar ayrılmamak.

İşte paşam sizi daima böyle fedakâr ve âlicenap görmek en büyük emelimizdir. İnşallah daima büyük Cemal Paşa kalırsınız.

Fakirinizi her suretle bilirsiniz. İsmet Bey'in avdetinde mumaileyhi ona göre ikdâren gönderirseniz bizim vaziyet-i hususiyemize azîm lütufta bulunmuş olursunuz. Bu kadarcık sözü kâfi görürüm. İsmet Bey'in gerek tahrirî ve gerek şifahiî hamil olduğu malûmat memleket ahvali umumiyesi hakkında sizi tamamiyle tenvir edecektir. Bendeniz de bildiğim kadarını arzederim.

Hürmetle ve tazim ile ellerinizden öper, İsmet Bey'e cevab-ı âlinizi intizar eylerim. Size daima duacı ve hürmetkâr

Oğlunuz Cafer

Adres: Ankara'da Eskişehir Mebusu Eyüp Sabri vasıtasıyla.

Hâmiş: Selâmeti maslahat namına pek rica eder ve zarurî görürüm ki, buraları zevat-ı âliye ile her şeyi bir tarafa bırakarak münasebatı samimiye ve uhuvvetkâranenin hemen tesis ve daima muhafaza ve idamesi lüzumunu arz-ı zait görürüm.

Eyüp Sabri Bey bilhassa arz-ı hürmet eder ve ellerinizden öper.

Memduh Şevket'ten Cemal Paşa'ya: Ankara'ya milliyetçi ve inkılâpçı kadrolar hâkimdir...

Afganistan'da Kâbil'de, Cemal Paşa Hazretlerine,

Arz-ı hürmetkâranemdir:

Birkaç gün evvel; Ankara'dan aldığım bir talimatnamede, devletin haricî vaziyetinden bir nebze bahs ile bu bapta ihtiyar olunan siyasete dair izahat verildikten sonra zât-ı devletlerine de bu nukatı nazardan malûmat vermekliğim emrolunuyordu. Bu defa, İsmet ve Süreyya Beyefendinin azimetleri hüsn-ü tesadüf oldu. Berveçhiâtî maruzatta bulunuyorum:

1 – Kapitalist âleminin bekâ ve kıvâmı, şarkın bütün mağlûp ve mazlûm milletleri gibi, bizim için de, en acı mânasıyla esaretten başka hiç bir şeyi vadedememek bünyesinde bulunduğu cihetle, nisbeten zayıf ve yorgun bulundukları bu zamanda bizim için Rusya'yı takviye ve onunla bir ittihat vücude getirmek doğru olduğundan evvelce tanzim edilen muhadenet ahitnamesinin bu defa kat'î surette akid ve kabulüne ve fakat bu ahitname, kabul edilsin edilmesin, herhalde Rusya ile takarrüp hususuna çalışılacaktır.

2 – Rusya, muhadenet ahitnamesinin bir maddesinde, bize Van ve Bitlis'in Ermeni devletine terkini teklif ve bu maddenin bütün cihan proletaryasını tatmin edeceğini beyan ediyorsa da böyle bir maddenin kabulü Anadolu hükûmetinin mevkiini güçleştireceği ve bu hükûmetin mevkiini kaybetmesi İstanbul'u ve netice itibariyle de İngilizlerin mevkiini tahkim edeceği ve bütün şarkta hilâfet namı altında İngilizler hâkim kalacakları gibi Ermeni milleti henüz teşekkül halinde bir millet olup, velevki pek reşîd olsa da, emperyalist âleme diğerinden daha yakın bulunacağı tabiî olduğundan onların Irak havalisinde İngilizlerle temasına meydan vermek ikinci bir mahzur teşkil edeceği ve binaena-

leyh, Millet Meclisimizin misak-ı millîdeki hudutlarımızı muhafazaya karar verdiği ve tarihî ve etnografik esasata göre de bu kararda isabet edildiği Ruslara anlatılmağa çalışılacaktır.

3 – Yunanistan'da bir tahavvül husule gelmiş ve Venizelos sükût etmiştir ve şimdiki Gunasis kabinesi Epir'de ve Makedonya'da kendilerini tehdit eden Slâv kuvvetlerine karşı İtalya ile bir takarrüp husulüne çalışmakta olduğu ve aynı suretle bize de mütemayil bulunduğu rivayeti vardır. Eğer böyle bir şey daha ziyade inkişaf edecek ve Yunanistan'da İngilize âlet olmaktan vazgeçip bizim topraklarımızı da tahliye edecek olursa devletimiz onun bu temayülâtına lâzım gelen ehemmiyeti verecektir.

4 – Devletimiz Azerbaycan'ın, Şimalî Kafkas'ın, Türkistan'ın, sair ırkdaş ve dindaş bulunduğu mağlûp ve mazlûm milletlerin muhtariyetlerini arzu eder ve Rusya menafiinin de bu noktada bulunduğunu kaviyyen ve katiyyen bilir. Rusya'nın Şark inkılâbı ve Şark siyaseti, bu güne kadar, Rus inkılâbını takviye edecek yerde, bilâkis, inkılâp ordularını işgalden başka bir şeye yaramamıştır. Bu hal, şüphesiz, Şarkta henüz hiç müsait olmadığı inkılâbı idame edebilmek fikriyle milletlerin arzu ve istidatlarının nazar-ı dikkate alınmamasından ileri gelmektedir. Ancak, Şark milletlerine inkılâp, âzâdegî ve hürriyeti hazmedebilecekleri bir şekilde verilebilirdi ve Rusya Şarkta inkılâp ve âzâdegînin hâmisi olabilirdi. Bu siyasetin Rusya ile milletler arasında kadim olan münasebatı iktisadiyenin birden bire kesilmesinden tevellüt edecek, buhran ve vehameti müeddî olmıyacak bir tarzda, mütekabil mukavelât ve müsaedatı dostane ve samimî ittifaklarda hal ve akdi kabil olabilirdi. Bu yola geçmeğe hâlen de hem imkân hem ihtiyaç mevcut olduğu Ruslara tefhim olunacaktır. Ancak, harareti inkılâp ile pek mütehassıs bulundukları cihetle bu nokta üzerinde onlarca endişeye bâdî olacak ısrarlardan içtinap olunacaktır. Ve her halde, netice ne olursa olsun, Ruslarla aramızda müzakere cereyan ettirilecek ve daima her müsaade mukabil bir müsadaedeye karşı ihtiyar olunacaktır.

6 [(25)] – Rusya ile İngiltere arasındaki müzakerata dair her ne malûmat alınırsa derhal malûmat verilmesi mühim olduğu gibi bu müza-

(25) Burada rakam 5 olacak iken atlanmıştır.

kerat bir sulh ile neticelense bile yine Rusya'nın bize muavenette bulunmasının teminine çalışılacaktır.

7 – Rusya'nın ahval-i dahiliye ve askeriye ve iktisadiyesi ve kavanin-i cedidesi ve Rusya dahilindeki müstakil cumhuriyetlerin ahvali ve garp sosyalistleri hakkında alınacak malûmat keza Ankara'ca kıymettardır.

8 – Necef'te yeni teessüs eden Arap hükûmetinin muhafaza ve müdafaası emrinde Rusya'nın muavenetini istiyecektir.

Talimatta bendenize yazılan şeyleri işte yukarıda hülâsa eyledim. Fakat bunlardan başka, ayrıca zât-ı devletlerine, dört beş mukaddem [26] çıktığım Ankara ahvaline dair de bazı haberler yazmaklığıma müsaade buyurmalarını rica ederim.

Evvelâ, Ankara hükûmeti yalnızca Misak-ı Millîde zikredilen hudutlarını ve milletimizin iktisadî hukukunu müdafaa için ortaya çıkmış milliyetperver bir ordu değil, belki, aynı zamanda, dünyanın yeni prensiplerine göre idare hususunda tahavvül husule getiren bir inkılâp idaresidir. Bu suretle, ilkin sadece milliyetperverler idaresi olan Ankara hükûmeti, sonradan, bir de inkılâp taraftarlarının da müzaheretleriyle kendini takviye etmek istemiş ve hattâ bu devamlı mücadelede böyle fikrî ve fıkravî bir istinatgâha lüzum da görmüştür.

Bugün Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, aynı zamanda, bir Meclis-i Müessisân mahiyetinde olup yavaş yavaş Kanun-u Esâsî'yi temayülâtı umumiye dairesinde tebdil etmektedir. Bugün, halk arasındaki meyelân-ı umumî ise hükûmeti daha ziyade halkın eline vermekle hülâsa olunabilir. Buna binaen, birinci derecede, devlet idaresinde iktisadî ihtiyaçları mikyas olarak kabul etmek ve her şeyi bu ölçüye göre hal eylemek ve bundan müteferri' mesail, Millet Meclisi'nin ekseriyetince hüsnü telâkki edilmiştir. Bu esasa göre, mülkî taksimat tebdil olunacağı ve köylülerin, kasaba ve şehirlerin birbirine merbutiyetlerini ancak iktisaden müteveccih bulundukları yerlere nazaran tanzim olunacağı gibi. İdare-i mahalliyeye müteallik bütün hususat da kâmilen halk eline verilecektir. Yalnız hidemat-ı umumiyeye müteallik devair de tak-

(26) Burada «ay» veya «hafta» gibi bir kelime unutulmuş olacak.

simat-ı mülkiyeye göre değil, taksimat-ı mülkiye içinde ihtiyacı nâsa nazaran şubelendirilecektir.

Bizzat Millet Meclisi de, iktisadî bir bünyeye sahip olabilmek için, meslekler üzerine intihabın kabul olunması kuvvetle muhtemeldir. Şu halde, bu Mecliste memleket içinde işlenen işler ashabının vekillerinden mürekkep olacak ve halkı, kütleyi, kabil olduğu kadar yakından temsil edecektir. Bu intihabatta, yalnız hiç bir iş yapmayıp da akaretinin vâridatıyla geçinir kimselere rey vermek hakkı dahi verilmiyeceği gibi hoca efendilere de ancak, bir sınıf olarak değil, gördükleri hizmete göre, ya ecîr ya serbest meslek erbabı olan muallimler içinde veya, ölü yıkadıklarından nâşî, işçiler arasında rey hakkına malik bulunacaklardır.

İktisadî temayülâta gelince: Evvelâ, istihlâkâttan başlıyarak tedricen istihsalâtı da kooperatifler ve ziraat sendikaları içine almak esası kabul olunacak ve zaten imtiyazat usulü merdut olup bu kabil işleri devletin yapması ve devlet buna muktedir oluncaya kadar ecnebî şirketlere ortak olup azamî menafi alması hususunda her işin vüsat ve şümûlüne göre muhtelif suret-i tesviyeler bulunacaktır.

Memleket içinde ecnebî sermayesinin keyfemâyeşâ hareketi de menolunup ancak devlet bankasıyla akdi ahdetmek ve sermayesini oraya koymak suretiyle duhulüne müsaade olunacaktır.

Mevcut temayülâtın bir mühim noktası da idare-i mahalliyenin mahallî mecalisi umumîyesine mevdu olması ve bu meclisler encümeni daimîleri reislerinin o mahalde salâhiyeti icraiyeyi haiz bulunmasıdır.

Bugünkü Millet Meclisi zâten icra ve teşrii nefsinde cemetmiştir. Bu suretle, istikrarı hükûmet daha muvafık bir surette temin edilmekte olduğu müşahede olunuyor. Atiyen de meclisin bu suretle kalması umumen kabul olunmuş bir şeydir.

İşte hutut-u umumiyesini burada ihtisaren arzettiğim bu program Ankara'nın bugün en kuvvetli fikridir. Ve burada aldığım haberlere bakılırsa, gittikçe kuvvetini arttırmaktadır. Artık bilinemez, Millet Meclisinde ekseriyeti kazanabilecek midir? Ve millet ne dereceye kadar bunun fikirlerine temayül gösterecektir? Ancak, eşhas itibariyle, bugünün en kuvvetli şahsiyetleri bu fikir etrafında bulundukları gibi memleketin sâbıkta malik olduğu gibi ve bugün de hâlâ en yüksek müessesesi addolunacak

milliyetperver teşkilât bakayası da kâmilen bu fikrin hâdimidir. Bu teşkilât hâdimleri bu programı sâbıkta revişi tarihîlerinin bir istihalesi ve yeni bir devresi gibi telâkki etmekte, yeni şahsiyetler de bu fikri dünyanın yeni prensiplerine mutabık bir yol ve memleketin yeni bir ihtiyacı ve ümidi olarak görmekte ve kendilerine mâl etmektedirler. Tarafdâranı ve kuvveti hasebiyle buna âdetâ hükûmet partisi programı denilebilir.

Ankara'da bu program ile mücadele edecek iki fikir daha mevcuttur. Birincisi: Rusya Komünist Fırkasının Türk Komünist Fırkası şubesi! İkincisi de Padişahı ve İstanbul'u isteyen eskilik taraftarânı ki, neticesi itibariyle buna da İngiliz fırkasıdır denilse revadır. Birinci parti Rusyanın İslâm âleminde tuttuğu şiddetli, Bolşevikleştirmek siyasetinin bir aksülâmeli olarak muvaffak olamıyacaktır zannederim. Bunların muvaffakiyetsizliklerinin ikinci bir âmili de eşhasın kifayetsizliği, şahsiyetlerin hattâ *-mazur görünüz-* şahıs ve çehrelerin münasebetsizliğidir. Farazâ zat-ı devletleri, bir zaman İttihat ve Terakki hesabına Berlin'de tahsil ettirilen zenci melezi ...yi tanırsınız(27). Bu zat da bugün fırkanın alemdarlarından. Vakıâ bu fırka kuvvetlice para ile müteharrik ise de bu zevat para hususunda da kendi şahsiyetlerine fazla ehemmiyet vermekte oldukları, Bakü'de iken tuttukları reviş ve mişvârlarından zâhir olduğu cihetle, bendeniz muvaffakiyetlerini ümit etmemekteyim.

İkincilere gelince: Bunların para ve propagandaları ve prensiplerinin membaı bir taraftan zulüm ve cehl, diğer taraftan bu gibi mefasid bahsinde liyakati derkâr bir kavme müntehi olduğundan ve muhtarları olan usul de bevâtılı sureti haktan izhar yolunda bulunduğundan birincilerden daha muzırdırlar. Bir kaç defa memlekette vatandaş kanı dökülmesine sebep oldular. Yalnız çok şükür ki bu heyetin bünyesinde zaaf, isyanlarının mükerreren iflâsıyla sabit olmaktadır.

Burada zât-ı devletlerine Bakü'den ahvali umumiyenin ne suretle görüldüğünü arz ve hülâsa etmek istiyorum. Ancak nasılsa mektubumun müsadesiz bir zamana tesadüfü bu hizmeti ifadan bendenizi menetmektedir. Yalnız, İsmet Beyefendi zât-ı devletlerine gerek burada ve Rusya'daki ve umum cihan siyasetindeki mevkiimizden bahis buyuracaklardır. Bu meydanda bendinizin gördüklerimden de bahsederler.

(27) Buradaki isim çıkarılmıştır.

Bâki kemal-i hürmetle mektubumu takdim eyler, teveccühat-ı devletlerini niyaz eder ve sıhhat ve âfiyetlerini ve muvaffakiyeti devletlerine dualar eylerim efendim.

9 Kânunusâni 921, Bakü

Mehduh Şevket [Esendal]

Memduh Şevket'ten Cemal Paşa'ya: Mustafa Suphi ve yoldaşları Trabzon'da telef olmuşlar...

Kâbil'de Cemal Paşa Hazretlerine

Arz-ı hürmetkârânemdir,

Dün (7.5.21) Cebbar Efendi Bakü'ye geldi. Lütûf buyurulan mektubu kemal-i hürmetle okudum. Ankara'ya gönderilen mektuplar hususî kurye ile Batum'a îzâm kılınacak, oradan da yine hususî kurye ile Ankara'ya irsali temin olunacaktır.

Yalnız, Azmi Beyefendi'ye hitaben yazılan mektubun kendilerini nerede bulabileceğini tahmin kabil olmaz. Azmi Bey, on beş, yirmi gün kadar bendenizde misafir kaldıktan sonra, takriben yermi beş gün kadar evvel, buradan Kars'a müteveccihen hareket etmişlerdi. Tiflis'ten bir mektuplarını aldım. Sonra, Kars'a muvasalatlarını da öğrendim. Ancak, daha sonra nereye gittiklerini bilmiyorum. Gönderdiğimiz kurye Batum'da öğrenebilirse buldukları yere, öğrenemezse onun mektubunu da diğer mektuplarla birlikte Muhtar Bey'e gönderecektir.

Keza, Tiflis mümessilimiz Kâzım Bey'in mektupları da Trabzon'a îzâm olunacaktır. Oradan, bulunduğu yere gönderirler. Bu gün Kâzım Bey'in de nerede bulunduklarını bilmiyoruz. Gürcistan Bolşevize edilirken mumaileyh Batum'a çekilmiş, hattâ bir aralık Batum'u bizim devlet hesabına idareye dahil etmiş ve sonra Trabzon tarafına gitmiştir. Şimdi Tiflis'te Hüsamettin Bey isminde bir irtibat zabiti ile iki arkadaşı mümessillik vezaifini ifa etmektedirler. Batum'da da Fahrettin Hayri Bey namında bir şehbenderimiz bulunuyor.

Tasvir-i âlilerini [fotoğraf] kemâl-i sürur ve mübahat ile aldım. Hassaten arz-ı teşekkürat eylerim. Şu arizamı yazı masamın üzerinde

bulundurduğum bu tasvirin metîn enzarı altında yazıyor ve kendimi geçen günlere nisbetle daha mesrur ve kuvvetli buluyorum. Tekrar tekrar arz-ı teşekkürat ve ihtirâmat ederim efendim.

Talât Paşa'nın Berlin'de feci bir surette şahadeti bendenizde derin bir teessür uyandırdı. Kendimi hâlâ teselli ve taziyete muhtaç görüyorum. Ermeniler Talât Paşa ve arkadaşlarının tarihlerini itmam etmemiş insanlar olduklarını pek güzel anlamışlar ve bendenize kalırsa intikam saikasıyla değil, ... [28] bizi bu kuvvetli silâhtan, bu kuvvetli şahsiyetten mahrum etmek istemişlerdir...[29].

Yalnız, bendeniz bugün tekrar patlamak istidadiyle için için devam eden büyük cihan muharebesinde yalnız Türkiye tarihi değil belki cihan tarihi hesabına işlemeğe başlıyan kıymettar vatan büyüklerine, sırf mücadelenin selâmeti, asırlardan beri uğraşan milletlerimizin selâmeti namına, ihtiyat üzere bulunmalarını rica eylemek cesaretinde bulunuyorum. Allah ölenlerimize rahmet eylesin âmin.

Bendeniz buraya geleli takriben sekiz ay kadar oluyor. Ben gelirken, Küçük Talât ve Nail Beyler avdet ediyorlardı. Kendilerine Nahçivân civarında bir köyde tesadüf ettim. Bir gece birlikte kaldık. Ve bütün ahval hakkında muhtasar görüştük. Bendeniz Talât Bey'i inkisar-ı hayale uğramış ve ruhu kuvvetli bir muhalefetle aleyhtarlık ile dolmuş gördüm. Artık buralarda çalışmak imkânı bulunmadığından bahsediyor ve memlekete gidip orada çalışmak lüzumuna kail görünüyordu. Keza, Halil Paşa'nın fazla meylinden, bilâkis Baha Şakir Bey'in de ifratperverliğinden şikâyet ediyordu. Aldığım haberlere nazaran, kendisi şimdi Trabzon'da Müdafaa-i Milliye Cemiyetine Riyaset ediyormuş. Bir de Fırka nizamnamesi neşretmiş. Bendeniz bu nizamnameyi de gördüm. Ancak, itiraf edeyim, okumağa vaktim olmadı. Yalnız muhtasar bir göz gezdirdim. Nasıl fırkadır, bilmem. Zannederim, Sosyal Demokrat Fırkası olacak.

Baha Şakir Bey'i Bakü'de bulmuştum. Bendeniz Baha Bey'i çok eskiden tanırım. O da bendenizi bilirler. Bittabi, oturup uzun uzadıya görüştük. Baha Bey Şark Şûrâsında âzâ olarak bulunuyorlardı. Bende-

(28), (29) Buralardan bazı kelime ve cümleler çıkarılmıştır.

nize nasıl çalışmakta olduklarını ve ahvali nasıl gördüklerini nakil ve tafsil ettiler. Ancak kendilerinde bermûtâd hissiyat hâkim olduğu ve hakikaten ifrattan kurtulamadığı cihetle bendeniz burada bu zihniyet ile bu kabil mesaide bulunabilmelerine imkân göremedim. Fazla olarak, böyle şeyler nihayet kabiliyetli arkadaş meselesi olduğunda şüphe yoktur. Sonra, esas itibariyle bu mesaiden hiç bir faide melhuz değil. Çok zaman geçmedi, bu neticesiz işlerde bir iflâs vukubuldu. Baha Bey buradan Moskova'ya oradan Berlin'e gitmeği münasip mütalea ettiler. Ve ihtiyata muvafık buldular. Şakir o zaman kendilerini işe devama ve sebata teşvik edebilir ve birlikte işlediği adamları yalnız bırakmamasını söyliyebilirdim. Ancak, esasen neticesizliğine kail olduğum bu maceranın kapandığını istediğim cihetle mütalealarına iştirâk ettim. Böylece Berlin'e gittiler. Bir daha bir haberlerini alamadım.

Halil Paşa'ya gelince, evvelâ Moskova'da bulunuyorlardı. Sonra Taşkent'e azimetlerini haber aldım. Daha sonra, Taşkent'ten avdet eden Hacı Sami Bey'le görüşüp, bir dereceye kadar, ne yapmak, nasıl yapmak istediklerine vâkıf olur gibi oldum. Ancak, işlerini tamamen kavrayıp anlıyamadım. Bilâhare, Halil Paşa'nın bir telgraf ile Moskova'ya dâvet olunduğunu öğrendim. Ancak, Ali Bey imzasıyla olan bu telgrafın uydurma olduğunu, evvelce verilen karardan rücû olduğu için, Halil Paşa'nın geri aldırıldığını, lâkin şayet icabet olunmazsa mülâhazasıyla böyle musanna' telgraf yazıldığını, hattâ diğer kararlardan da ricat olunmuşsa da artık iadesine imkân bulunmadığını rivayet ettiler. Tabii, bunların ne dereceye kadar doğru şeyler olduklarını tahkike bizce imkân yoktu. Ve hâlâ da olamadı.

Halil Paşa bir hayli müddet Moskova'da bulundular. Bundan takriben yirmi beş gün, bir ay mukaddem, Rostaf'tan kendisinden aldığım bir mektupta teverrüm etmiş olduklarını, doktorların tebdili hava tavsiye ettiklerini, bunun için Anadolu'ya geçmekte bulunduğunu, zaten ailesinin de Trabzon'a geleceği haberini aldığını yazıyorlardı. Tabii müteessif oldum. Ve daha sonra, Trabzon'dan aldığım bir haberde, Paşa'nın uzun müddet Anadolu'da kalması her nedense Ankara'ca münasip görülmemiş olduğu, kendisinin tekrar Rusya'ya avdet edeceğini bildiriyordu. Bu haber on on beş günlüktür. O zamandan beri ne oldu bilmiyorum. Olur ki bu haber büsbütün yalan bir şey olabilir, ancak, sahih de olsa

bendeniz taaccüp etmem. Çünkü malûmu âlileridir, bizde dedikodu asla eksik olmaz. Maruf atalar sözüdür, Kör ölür badem gözlü olur, derler. Kel ölür, sırma saçlı! Bu kabil. Hele bizim bir takım müfsit taraftarlarımız var ki bizim zamanımızda hem taraftar geçinir hem kuyumuzu kazarlardı. Bizi çekiştirip batırmağa doyamazlardı.

Şimdi de; ötekiler olsa bu işler böyle mi olurdu... diyorlar. Bu sözler de bugün iş başında bulunanları bir parça gücendiriyor. Zannolunuyor ki, bu sözleri biz kasden çıkarıyoruz. Bu hadise de böyle bir dedikodu neticesi olsa gerek.

Enver Paşa Moskova'da bulunuyorlar. Bendeniz ile muhaberededirler. Bazı şeyler hakkında bendenizden malûmat istemişlerdi. Yazdım. Gazete istemişlerdi, gönderdim. Ancak, Moskova'da niçin bulunduklarını ve ne yolda çalışmak arzusunda olduklarını bilmiyorum.

Londra Konferansına ve neticesine, Yunanlıların hücumlarına vâkıf bulunuyorsunuz. Dün aldığımız son Anadolu ajansında, Sapanca havalisinde ve Bellikaya mevkiinde, Yenişehir civarında ufak tefek müsademat olduğu ve Yunanlıların tard olundukları keza, İnönü civarında bir keşif kolunun mağlûben ricat ettiği ve Soma civarında Kırkağaç köprüsünün tarafımızdan tahrip olunduğu, keza Menderes vâdisinde düşman süvarisinin ateşimiz altında bir çok at bırakıp çekildiği zikrolunuyordu. Bendeniz askerliğe vâkıf olmadığım için vaziyeti tamamen ihata edemiyorum. Harita üzerinde şu isimleri zikredilen mevziler geniş bir cephe teşkil etmekte ve düşman, vaziyete nazaran, İzmir'den ziyade Bursa havalisine atf-ı ehemmiyet etmektedir ki, bunun hikmetini keşif bendenizce muhaldir.

Keza, aynı telgrafnamelerde İtilâf Devletlerinin Anadolu'ya bir tahkik heyeti göndermek teşebbüsünde bulunduklarını yazmaktadır. Bura Ajansı ise Anadolu heyetini İtalya kralının kabul ettiğini ve Yozgat'ta isyan zuhuru haberi üzerine bir çok adamların tevkif olunduklarını ilân ediyordu. Bu ahvale dair bize hariciyeden hiç bir işar vuku bulmamıştır. Keza, yine bura ajansının verdiği malûmata nazaran, Hindistan'da bazı iğtişaşat zuhur etmiş, İngiltere'de kömür amelesi grevi bir aydan beri hâlâ devam etmektedir. Ağız havadisi olarak da: Lehistan ve Romanya'nın Rusya'ya İlân-ı Harp ihtimallerinden bahsolunmaktadır.

İstanbul'da derin bir buhran-ı iktisadî hüküm sürüyor ve bir çok tüccar iflâs ediyormuş. İstanbul halkının da maaşatın verilememesi yüzünden pek dar bir halde bulundukları anlaşılıyor. Anadolu'da, harp sebebiyle bir derece müzayaka bulunduğunu ilâveye hâcet yoktur ve asıl bendenizi müteessir eden İstanbul'da bıraktığımız bir takım arkadaşlarımıza ve ailelere kâfi derecede muavenette bulunamadığımız meselesidir.

Ankara ahvaline gelince, takdim etmekte olduğum gazetelerden bir dereceye kadar anlaşılacaktır. Muntazam kıtaat teessüs edinceye kadar Anadolu darül-harekâtında düşmanın karşısında gönüllü kıtalarıyla ve ötekinin berikinin kumandasında bulunup kumandanlarının ismiyle yâd edilen çetelerle mukavemet olunmuştu. O zamanın haline göre bu çeteleri tedarik ve idame etmek büyük bir muvaffakiyet olup bunun şerefi de şüphesiz Ali Fuat Paşa'ya aittir. Ancak bu çetelerin bünye ve mahiyetleri bir derecede yağmagerliğe müsait olup düşmandan yağma edecek bir şey bulunamazsa memleket içine dahi tecavüz ettiklerinden ve ötede beride zuhur eden isyanlardan istifade ederek bir haylisi de garetkerlikte bulunduklarından evvelce Erkân-ı Harbiye riyasetini idare eden İsmet Bey (30) bunların kaldırılıp yerine kıtaatı muntazama-i askeriye ikame olunması lüzumunu ve olunabileceğini iddia etmiş. Ve bir takım zevat da bunun kabil olamıyacağını ve bu çetelerin büyük hizmetler ifa etmiş olduklarını, menfaatleri mazarratlarına galip bulunduğunu tahmin ve beyan etmişlerdi.

Diğer taraftan Anadolu'da bir takım zevat Bolşevizme karşı büyük bir meyelân ve teveccüh gösteriyorlardı. Bunların içinde muhtelif telâkkide bulunanları vardı. Bazıları Mustafa Kemal Paşa'yı mütemayil görüp meylediyor ve kraldan ziyade kral taraftarı oluyor. Bir takımı zenginlerin malı fukaraya verilecek! cazibesine kapılıyor. Bir takımı yağma kokusu alıyor. Muhtelif vesilelerle yağmagerlikte bulunmuş olan bazı kimseler de buna Bolşevizm namı altında âdetâ bir şekl-i meşrutiyet vermek hayalinde bulunuyor. Bazı zevat da ancak zaaf-ı nazar sebebiyle kuvveti o tarafta görüp bu meslekte kıdem kazanmış olmak endişesinde bulunuyor. Bir taraftan da muarızlara karşı ancak Rusya'dan gelen cereyanı

(30) Millî Şef, İsmet Paşa.

karşılamak endişesiyle bu mesleği tercih edip çalıştıklarını, yoksa hakikî endişe ve meslekleri bu olmadığını ifade ve ilân eyliyordu.

Heyet-i umumîyesiyle çürük ve imansız olan bu cereyan bizim Eyüp Sabri Bey'i, Hakkı Behici, Edhem vesaireyi de dairesi dahiline aldı. Ancak, bu esnada garp cephesinde vukubulan bazı müsadematta, Edhem Bey çetesinin bozulmuş düşmanı takip etmemek gibi bazı harekâtının zuhuru Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisine hak kazandırdığı ve onu takviye ettiği gibi, diğer cihetten de Bolşevizme pek mütemayil olan Erzurum ve Trabzon vilâyetlerinde Şark Şûrasına âzâ olarak gelip de memleketlerine avdet edenlerin Rusya'dan dönerken esirlerin ve Bakü'de Komünist olup da fakat şahsen rahmetli Mustafa Suphi'ye aleyhtar olduklarından bütün mesleğe aleyhtarlık eden bazı Bolşeviklerin tesiriyle, şedit bir aksülâmel başladı.

O esnada, Mustafa Suphi riyasetinde Ankara'ya azimet eden Türk Komünist Fırkası merkez heyeti Erzurum'da pek fena bir surette istikbal ve istiskal olundu. Heyet yoluna devam edemiyerek Trabzon'a teveccüh mecburiyetinde kaldı. Fakat Trabzon'da daha büyük bir nefret ve heyecan karşısında kaldı. Derhal bir motör kiralayıp denize açılmak mecburiyetinde kaldılar. Ondan sonra kendilerinden bir haber almamadığına bakılırsa yolda hepsi telef oldular.

Bu meselede, hassaten Rusya'dan avdet eden esirlerin büyük tesirleri olmuştur. Türkistan'da üseraya fena muamele ettiği cihetle Mustafa Suphi'ye karşı pek çok ithamatta bulunmuşlar ve merkez heyetinden yalnız iki kişinin lehinde şahadet ederek onların Erzurum'da kalmalarına sebep olmuşlar, diğerlerini halka koğdurmuşlardır. Bu vakanın Ankara'da tesiri büyük olmuş ve Komünist Partisini zaafa dûçar etmiştir. Hele Edhem Bey'in kendini emin görmeyip kardeşleriyle birlikte Yunan tarafına firarı, efkârı hem kendi aleyhine hem de dolayısıyla Fırka aleyhine çevirmiş ve nihayet Komünist Partisi'nin feshine kadar işleri ileri götürmüştür. Tamam bu esnada, Ali Fuad Paşa'nın da Moskova'ya sefarete münasip görülmesi üzerine, garp cephesine İsmet Bey kumandan tayin, o da arzu ve iddiası veçh üzere, çeteleri kaldırıp muntazam kıtaat vücude getirmeğe muvaffak olmuştur.

Bendeniz bu vekayiin bidayetinde Ankara'da bulundum. Nihayetini ise ancak gelen gidenlerden, alınan haber ve havadisler çok geç ve

güç varid olmaktadırlar. Telgraf muhaberatı da intizam dairesinde cereyan etmemektedir. Bu sebeple, zât-ı âlilerini ahval hakkında daha esaslı bir surette tenvir edemiyorum. Yalnız, bugün aldığım bir malûmata nazaran sabık Tanin başmuharriri Muhittin Bey [Birgen] ailesi de birlikte oldukları halde Bakü'ye geliyorlarmış. Ne sebeple geldiklerini bilmem. Ancak her halde onlarda esaslı malûmat bulunsa gerektir. Bu malûmatı ikinci bir kurye ile arz ederim efendim.

Afgan'a gönderilecek zabitana muavenette bulunmak üzere bendenize bir miktar para irsal buyurulacağını emrediyorsunuz. Baş üstüne. İcabeden teshilâtın yapılacağına itimat buyurulmalarını istirham ederim. Hattâ, bendeniz burada bulundukça, para gönderilmese bile, imkân nisbetinde hizmet olunacağını arz eylerim. Geçende sabık Bursa polis müdürü ve esbak Samsun polis komiseri ... ki (31) bir aralık zannederim Kudüs taraflarından da yine polis hidematında bulunmuştu. Afganistan'a maiyeti devletlerinde hizmet etmek üzere Bakü'ye kadar gelmiş ve Bakü'den zat-ı âlilerinin Bakü'deki merkeziniz vasıtası ile sevki bendenize işar olunmuştu. Bendeniz ...yi (31) ittihatçı olduğu cihetle tanırım. Doğrusu, kendimce nezdi âlilerine seyahatini arzu etmedim. Bir suretle kendisini avdete ırza ettim. Çünkü pek ziyade işret müptelâsıdır. Öyle düşündüm ki, nezd-i âlilerine girecek kimseler az çok bütün cihan tarihi üzerinde mühim bir rol ifa etmekte olduklarını göz önünden uzak bulundurmayacak tab'an ciddî adamlar olsunlar. Ve bendeniz şimdi de öyle düşünüyorum ki: zât-ı âlileri bu saatte Asya âlemine yaşlı bir hükûmet takdim ediyorsunuz. Bunda Emîr Hazretlerine nailiyet de bir büyük bahtiyarlıktır. Ve Emîr Hazretlerinin matbu selika ve hüsni hulk ve tabıları şayan-ı takdir ve tebcil olduğu gibi okudukları mektebin tesiri de gayri kabili inkârdır. Demek oluyor ki, bir Mahmut Sami mektebi bütün İslâm âlemine bir Emîr takdim etmiştir. Bu itibarla zât-ı devletlerinin âtiyen feyzi ne kadar yüksek olacağını tahmin güç değildir. Bendeniz tensik buyurulacak ordunun aynı zamanda bir irfan ocağı olacağını takdir ediyor ve onun şimdiden âtiye ışık saldığını görüyorum. Bunun için bir takım münasebetsizlerin oraya gittiklerini, bir takım münasebetsizliklerin bu mesaiyi lekedar ettiğini istemiyo-

(31) İsim çıkarılmıştır.

rum. Onun için de Nuri'yi iade ettim. Bu cesaretimi maruz göreceğinizi ümit eylerim efendim.

Takriben bir ay mukaddem, Sultan Ahmet Han namında bir zatın riyaseti altındaki Afgan heyeti buraya muvasalât etti. Şereflerine evvelâ bendeniz bir ziyafet verdim. Tekmil hükûmet komiserleri, Rus ordu zabitanı, İran sefaret heyeti hazır bulunuyordu. Muhabbetle nutuklar teati olundu. Sonra hükûmet bir ziyafet verdi. Daha sonra, İran sefareti bir ziyafet verdi. Azerbaycanlılar Afgan heyetine ellerinden geldiği kadar ikram ettiler, gezdirdiler, tiyatrolarını gösterdiler. Giderken de istasyona Harbiye Mektebi talebesini çıkarıp merasimi askeriye ifa ettiler. Ve komiserler teşyide bulundular. Bir treni mahsus ile yolladılar ve bendeniz de sefaretimiz üçüncü kâtibini mihmandar olarak yanlarına verdim. Ankara'ya kadar heyeti götürecek ve yolda icabeden teshilâtı ifa edecektir.

Sultan Ahmet Han bendenize yadigâr olarak Emîr Emanullah Hazretlerinin bir kıta fotoğraflarını hediye ettiler ve ahvali şeriflerinden bahis buyurdular. Kemal-i hazzı vicdan ile dinleyip tasviri de kemal-i ihtiramla kabul eyledim. Bir vesile düşerse memleketini kurtarmakta olan bu büyük adama ihtiramat-ı âcizânemin arzına delâlet buyurmanızı hassaten istirham ederim efendim.

Baki ellerinizi öperim emirlerinize intizardayım.

12 Mayıs 1921, Bakü

Memduh Şevket [Esendal]

Hâmiş olarak: Buraya teşrif buyurulmak ihtimalinden bahis buyuruluyor. Bizim için bahtiyarlık olur. Kendim ve arkadaşlarım namına iltifatınıza arz-ı teşekkürat ederim efendim.

Memduh Şevket'ten Cemal Paşa'ya: Ankara yaşanacak halden çıkmış, bir mucize bekleniyormuş...

Kâbil'de Cemal Paşa Hazretlerine

Arz-ı hürmetkârânemdir.

Anadolu'dan aldığım haberlerde Halil Paşa'nın Trabzonda dahi bırakılmıyarak harice çıkarıldığını ve elyevm Tuapse'de bulunduklarını öğreniyorum. Hem yalnız Halil Paşa değil Küçük Talât Bey de çıkarılmıştır. Onun ne tarafa gittiğini anlıyamadık. Hâlâ Sarıkamış'ta bulunan Azmi Beyefendi'den aldığım mektupta ise (ricâli sabıkadan oldukları) kaydiyle memlekete duhullerine müsaade olunmadığını ve Ankara ile muhaberatın devam ettiğini bendenize yazıyor. Ve sağ bulundukça memlekette kalacaklarını da ilâve ediyorlar.

Enver Paşa'dan aldığım yirmi nisan tarihli bir mektupta ise Halil Paşa'nın hem hastalıklarını tedavi, hem ailesi ve arkadaşları ile görüşmek üzere Trabzon'a gitmiş olduklarını ve avdetlerinde kendilerini İran'a göndermek fikri dahi mevcut bulunduğunu ve İslâm memleketlerinde İtilâf Devletleri aleyhine isyan kaldırmak esası üzerine Ruslar ile tetabukat-ı efkâr husulü üzerine Moskova'da buna çalıştıklarını bendenize yazıyorlar.

Halil Paşa'nın neden harice çıkarıldığı meselesini ise yine Azmi Beyefendi'nin mektuplarından öğreniyorum: Memlekette ihtilâlkârane bir Fırka programı neşrolunmuş. Bu program ve bu Fırka Enver Paşa'ya atfolunuyormuş.

Bilmem zât-ı âlileri ne mütalea buyuruyorlar. Fakat böyle nazik bir zamanda Enver Paşa'nın memlekette bir ihtilâl tertip etmek teşebbüsünde bulunacaklarına bendeniz katiyen ihtimal vermem. Vakıâ Enver Paşa memleketten çıkalı kendi arzularına muvafık, geniş bir meşguliyet sahası bulamadılar. Zaman iktizası olarak İslâm memleketlerinde kıyam için uğraşmak da az semere verir ve çok intizarlara vâbestedir. Belki bu ihtimal ile Enver Paşa memlekete avdet fikrinde bulunabilir. Ve bu zemini tahkik için de Halil Paşa'yı göndermiş olabilirler. Evvelce dahi zât-ı devletlerine arzetmiş olduğum bazı riyakâr taraftarlarımız da Enver Paşa'nın isimlerine izafetle böyle bir program neşret-

miş olabilirler. Ancak Enver Paşa'nın hükûmet aleyhine bir ihtilâl tertip etmek istediğine bendeniz katiyen kail olmam.

Bendenizin gördüğüm: Memleket düşman tazyiki altında, gayet mühim, gayet nazik bir teşekkül devresi geçiriyor. Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı, İttihat ve Terakki gibi, kuvvetli ve hâkim bir mevki sahibi değildir. Toprağımızda ise maatteessüf iş az ve müstehlik sınıf kuvvetli ve münevverdir. Vakıâ münevver sınıf kendisini müstahsil sınıflara mal etmek istiyorsa da iktisadî esaret buna mani oluyor. Bu halin bâis olduğu musademata Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tahammül edecek derecede kuvvetli olmadığını görüyorum.

Husule gelen dedikodular içinde bir kısım zevat da bizim cemiyeti tekrar kendi kisvesiyle sahneye çıkarmak istiyorlar ki, bu da nihayet aynı iktisadî tazyikin bir neticesi gibidir. Bir taraftan düşman tazyiki, bir taraftan da bu heyecanlar içinde Ankara'nın bir miktar rahatsızlık geçirdiğini tahmin ediyorum. Sabık Tanin başmuharriri Muhittin Bey Ankara'da Matbuat Müdiriyetini ifa ediyorlardı. Geçen gün kendilerinden aldığım bir mektupta aileleriyle birlikte Tiflis'e gelmiş olduklarını ve bir kaç güne kadar da Bakü'ye geleceklerini yazıyor. Ankara'nın yaşanacak halden çıktığını, şekl-i hâzırı muhafaza edebilmek, bir mucize olacağını ifade ediyorlar.

Bendeniz tafsilâtı mevcut olmıyan bu kısa ifadenin ne demek olduğunu pek güzel tahmin ediyorum. İstanbul hükûmetinin bir kaç aydır memurine para veremediği malûmdur. Kaçan memur Anadolu'ya geliyor. Ve Anadolu'da eskisi gibi tahsilât yapılamıyor. Ele geçen bir miktar parayı da tabiatiyle Harbiye bütçesi yonuyor. Ankara gibi ufak bir yerde bunun ne dedikodular tevlit edeceğini tahmin buyurursunuz. Hemen Allah neticeyi hayır etsin efendim.

Buralar havadislerine gelince: İran'da bir kargaşalık, bir inkılâptır gidiyor. Yine Seyit Ziyaeddin Kabinesi düşmüş, yerine General Rıza Han gelmiş. İngilizler bir çok zabitler getiriyor, paralar döküyor, askerî hazırlıklar, Culfa havalisine tahşidat yapıyorlar. Alınan havadislerde Batum, Gümrü, Erivan taraflarınada asker sevk ettiklerini öğreniyoruz. Henüz karar ve netice malûm değilse de hazırlık İran üzerine gibi görünüyor.

Bir taraftan da Lehistan ile Litvanya'nın birlikte Rusya'ya ilân-ı harp edebilmesi ihtimalleri mevcut olduğu söyleniyor. Japonya Sıbir-

ya'ya asker ihraç ediyor. Ve oradaki aksi inkılâp günleriyle birleşerek ilerlemek dâvâsında olduğu görülüyor.

Bugünlerde garp cephemizde Yunanlıların yeni hazırlıklarda bulundukları zannolunuyor. Bakü'nün havadisleri bundan ibarettir efendim. Şimdilik başkaca şayan-ı arz bir şey olmadığı cihetle afiyet ve muvaffakiyeti âlilerini temenni ve ihtiramatı âcizanemin lûtfu kabulünü rica eylerim.

8 Haziran 1921

Memduh Şevket [Esendal]

Küçük Talât'tan Cemal Paşa'ya: Bizim aklı bozuk komünist taslakları benden pirelendiler...

Bakü, 8 Eylül 1920

Muhterem ve Muazzez Kardeşim,

Biri Moskova'dan, diğeri Taşkent'ten iki mektubunuzu aldım. Çocuk gibi sevindim. Bilirsiniz ki sizi sever ve hürmet beslerim. Hele kumaşa söz yok. Var olunuz.

Taşkent'ten gönderdiğiniz mektup münderecatına tevfiki hareket için elden geldiği kadar çalışıldı. Fakat Kongre büsbütün başka şerait içinde vücut bulduğu için bütün istenilen şeylerin husul buldurulması imkânı tamamiyle temin edilemezdi. Maahaza, manevî bir çok faideler hâsıl oldu.

Buradaki vaziyet ve mesaimiz hakkında Münevver Kâri' arkadaşımız size lâzımı veçhile tafsilât vereceğine şüphe yoktur. İnkılâptan evvel, Komünistlerle teşrik-i mesaiye karar vermiş ve teşkil edilen seksiyonda bir mevki almıştım. Moskova'da bunu size Halil Paşa tabii anlatmıştı. Fakat bir müddet sonra sebepsiz pirelenenlerin ve bilhassa bizim bazı aklı bozuk Komünist taslağı Türk yoldaşlarımızın el altından teşvikatiyle biraz kenara çekilmek mecburiyeti hâsıl oldu.

Maamafih Türkiye teşkilâtının telif ve tercüme şubesini idare ediyorum. Ben elimden geldiği kadar çalışıyorum. Bence lâzım gelen

kitapları meydana getirdim. Mustafa Suphi ile kısmen eski âşinalık, kısmen bazı yoldaşların bana hürmet ve itimadı şöyle böyle faaliyete bulunabilmek imkânını bana vermiş oluyor.

Bütün bunlarla beraber benim içtimaî inkılâp hakkında fikrim biraz başkadır. Her ne ise, zavallı ve bedbahd Türkiye'ye, kimsesiz Şarka nâçiz bile olsun bir hizmet edebilirsek bahtiyar olacağım.

Enver Paşa geldi. Görüştük. Bu hususta Münevver Kâri' size malûmat verecektir. Türkistan'da çalışmak hususundaki emir ve davetinizi candan gönülden kabul etmişsem de fakat Türkiye'ye geçmek zarureti hâsıl oldu. Maahaza oraları için bir heyet-i talimiyenin teşkili için çalışıyoruz. Ya Türkiye'den avdette veya Türkiye'ye gitmek imkânı olmadığı takdirde oraya gelmek mümkün olabilecektir. Bununla beraber Azmi Moskova'dan oraya hareket edecektir. Her halde Türkistan'ın hayat-ı irfanına çalışmak çok lâzımdır.

Halil Anadolu'ya gitti. Henüz avdet etmedi. Son, Nahcivan'dan bir mektubunu aldım. Nahcivan ve havalisindeki dört yüz bini mütecaviz baştan başa Türk olan ahalinin Taşnaklar tarafından berbat ve perişan edildiğini, kasabaların, köylerin yakılıp yıkıldığını yazıyor.

Buradan istediğiniz zabitler çok evvel Anadolu'ya avdet etmişlerdir.Anadolu'nun vaziyeti pek sıkışıktır. Tabiî Moskova ile nihayete kadar teşrik-i mesaide sebat edecekleri şüphesizdir. Ve esasen bizim menfaatimiz sonuna kadar Bolşeviklerle el ele vermektedir. Mübarezede birlik: Sonuna kadar şiarımız bu olacak.

Size çok, pek çok şeyler yazmak istiyorum. Fakat başka zamana talik ediyorum.

Kardeşim bizim Nail gözlerinizden öperek arz-ı hürmet eder. Ben de iştiyaklarla ve hürmetlerle sizin refik-i muhtereminiz Bedri Beyefendi'nin gözlerinden öperim ruhum paşacağım.

Mehmet Talât (32)

---

(32) Küçük Talât Bey'in imzasıdır.

Halil Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Direktifinizi bekliyorum...

Taşkent, 24 Teşrinisâni 1920

Aziz kardeşim Cemal Paşam,

Evvelce bir pusula ile bilâhara kısa bir telsiz ile buraya geldiğimi arzettim. Niyetim ilkbaharda Kâşgar'a giderek orada bir Mahalli Cumhuriyet teşkili ve bu müstakil Türk ve Müslüman hükûmeti kuvvetiyle Şimâlî Hindistan Müslümanlarına yardım ederek bunların İngiliz hâkimiyetinden tahlisine yardım etmektir. Bakalım nereye kadar ve ne dereceye kadar muvaffak olacağız. Her halde kaybedilecek bir şey yok. Sizin Afganistan'daki vaziyetiniz, Afganistan'ın vaziyeti, tasavvurat-ı atiyeniz hakkında vereceğiniz malûmat bittabi, bence pek kıymettardır. Hindistan ile doğrudan doğruya temasta bulunmanız, bana hattâ direktifler vermeğe sizi haklı kılar. Harekâtımızı tasavvurat-ı âliyelerine en nafi olacak şekle sokmak için aleddevâm tenvir buyurmanızı rica ederim. Yoksa oraya gelir sizi de Bedri'yi de sabahlara kadar uykusuzluğa mahkûm ederim.

Ellerinizden, Bedri'nin gözlerinden öper, rüfeka-yı mesainize de samimî selâmlar ederim, sevgili paşam.

Biraderiniz Halil (33)

Hâmiş olarak:

Burada bulunan Hint mücahidîn rüesasından Mevlevî Abdürrap Efendi biraderimizin size ve Bedri Bey'e selâmını arz ve isal eylerim. Enver Paşa'nın henüz Moskova'ya geldiğine dair malûmat almadım.

Halil

(33) Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın imzasıdır.

Falih Rıfkı: Bu hainlerin tutulur yerini bırakmamak lâzımdır...

Kardeşim İsmet,[34]

Sen Avrupa'ya gittiğin günden beri dünya tersine döndü. İttihatçılar milletin lânetine uğradılar. Yerlerine her biri Hürriyet ve İtilâf'ın bir kaç âzâsı ile karışık gûnâgûn kabineler geçti. Biz seninle daima vatanı kurtarmak için İttihatçıların kötü icraatına muhalefet eden temiz İttihatçılardan mürekkep bir fırka teşkili lâzım olduğunu iddia ederdik. Zaman, acı tecrübelerden sonra, bizim bu kanaatimize hak verdi.

İttihatçılar Ali Kemal'e ve hempâlarına hain ismini verdiler. Hakikat, bu adamlar hiyanetle muhalefetin hudutlarını ayıramamış idiler. Mütarekeden sonra birkaç millet yalnız bu sesleri dinledi. Ne kadar iğrenç, ahlâksız adam varsa söz onlara düştü. Yazdılar, yaptılar, uğraştılar. Fakat ittihatçılardan beş senede usanan halk bunlardan beş ayda bıktı. Ali Kemal ve hempâları ecnebilere yanaştılar. Fakat müzakere eden adamlar gibi değil, satılık adamlar gibi. Ecnebiler bunları uşak yerinde kullandılar, yaptıkları her şeyi ecnebîlerin zoruyla yapıyor göründüler. Ahali bunlarda da kendi tâbirince, bir gâvur kokusu duydu.

Biz mütarekeden sonra neşr ettiğimiz ve İstanbul matbuatının en haşarısı ve eli bayraklısı telâkki olunan gazetemizde İttihatçıların iktisadiyat, taarruz ve katliâm işleri hakkındaki icraatlarını teşrih ederken, için için bunların da mahiyetlerini meydana vurmağa başladık. Ferit Paşa hükûmeti Enver hükûmetinden daha feci bir idare oldu. Bu adam saraya bel bağlıyarak gazetelere harp sansüründen daha müthiş bir sansür koydu. Malta'ya menfîleri göndermek vesaire gibi bütün işleri kendileri yaptılar, ecnebiler namına yapılmış gösterdiler. Zavallı millet ecnebî sözünden ürktü. Hiç bir tevkife karşı ses çıkaramadı.

---

(34) Falih Rıfkı Atay tarafından, dostu ve Cemal Paşa'nın yaveri Küçük İsmet Bey'e yazılmış bu mektup da Cemal Paşa'nın evrakı arasına karışarak elimize gelmiştir. Neşretmekte olduğumuz mektupların taallûk ettikleri devrede İstanbul hayatına dair bir kroki teşkil ettiği cihetle, heyet-i umumiye hakkında daha etraflı bir fikir edinilebilmesi için bu vesikayı da aynen buraya almaya lüzum gördük.

Muhalifler İttihatçılığı nâmütenahî bir sahaya teşmil ettiler: Maksatları bütün mevkileri yalnız başlarına ele geçirmekti. Üç gün iaşe müdüriyetinde bulunanlar, İsmail Hakkı'nın beş sene levazım riyasetinde bulunduğundan fazla çaldılar. Meselâ ... (35) İaşe Nâzırı oldu. Bunu tasavvur edebilir miydik? ...... gibi (36) Etrafımızda dönen ikbal dostları yalın kılıç üstümüze yürüdüler. Düşün ki ben bir ihtiyat zabit vekili idim: Gazetelerde benim ismim Suriye'den bahsolunurken ikinci derecede geçiyor. Geçen gün Ali Kemal Peyâm'da uzun uzun aleyhime bir yazı yazdı ve binlerce lira vurduğumu söyledi. Ben de kendisini cevapsız bırakmadım. Muhtelif vakalarını uzun uzun yazdım.

Rıza Nur imdadımıza yetişti. «Hürriyet ve İtilâfın içyüzü» diye arkadaşlarının bütün mahiyetlerini gazetemizde meydana döktü, rezil, rüsvay, oldular. Cevap bile veremediler.

Kuvâ-yı Milliye çıktıktan sonra vaziyet garipleşti. Bugün hâlâ müphemdir. Ecnebilerden bir takımı buna «İttihatçılık» unvanını takıp tenkil ettirmek istiyorlar. Fakat buna imkân yok. Çünkü hem bütün Anadolu ayakta, hem Kuvâ-yı Milliye rüesasının İttihatçılarla münasebeti yok. Maamafih bazı taraflar memleketin zayıf ve satılık kısımlarıyla anlaşmak yolunun iflâs ettiğini görüp, yavaş yavaş, kuvvetli ve hamiyetli tarafla anlaşmak istiyorlar.

Benim için mücahede yolu daha genişledi: Bir taraftan İttihatçıların rezaili teşerrü edip Kuvâ-yı Milliye rüesasının onlarla zerre kadar münasebettar olmadıklarını yazıyorum. Diğer taraftan Hürriyet ve İtilâfın hiyanetini acı acı, açık açık her gün izah ediyorum. Evvelâ bu hainlerin tutulur yerini bırakmamak lâzımdır.

Kuvâ-yı Milliye Küçük Talât'la Halil Paşa'nın müracaatlarını bile reddetti. Hakikaten hem âkilâne hem zanlarımızı takviye edecek surette hareket etmiş oldular.

Geçende kumandan Sarraut geldi. Beni âmiralle de konuşturdu. Sana zevcenden harp esnasında gelen mektup meselesini açtı. Bu ma-

(35) İsim çıkarılmıştır.
(36) İsimler çıkarılmıştır.

ceranın bütün tuhaflığını kendisine izah ettim. Maamafih bu işte senin haberdar olmadığın tafsilât da varmış!

Senin İsviçre'deki Türklerle beraber çalıştığını haber aldım. Hattâ Arap, Ermeni, Rum vesaire meseleleri hakkında neşriyat yapacakmışsın. Bilmem bugün bunların faydası var mı? Amerikalılar hakikati oldukça anladılar. Diğerleri de anlıyorlar. İzmir meselesinin lehimize büyük tesiri oldu. Talât'la Enver'in mesuliyeti de meydanda. Her halde ne bu rüesadan, ne bu işlerden bahsetmek sırası değil.

İsviçre'den gelenlere henüz izin vermiyorlarmış. Zaten burası o kadar pahalı ki lâakal bir sene kadar daha böyle bir niyette dahi bulunmamalısın.

Maliyemizin vaziyeti berbat. Hükûmet iflâs etmemeğe çalışıyor. İflâsımızı isteyenler sulhü uzatıyarlar. Ferit Paşa hâlâ mevkii iktidara gelmeğe çalışıyor. Gûya zât-ı şahaneyi Kuvâ-yı Milliye'nin blöf olduğuna inandırmış. Kuvâ-yı Milliye rüesası memuriyet almamağa yemin ettiler. Aralarında Rauf, Mustafa Kemal, Hamit, Ali Fuat Paşa, Refet gibi insanlar bilhassa temayüz etti. Eğer Hürriyet ve İtilâfla Hıristiyanların intihabata muhalefetleri suya düşer de Meclis açılırsa şimdiki vaziyetin aleyhinde tıpkı 31 Mart iptidalarında olduğu gibi çalışanlar iflâs ederek İzzet Paşa'nın sadareti yakındır.

İzzet Paşa ile temas ediyorum. Cemal Paşa Hariciye Nezaretinde muvaffak oluyor. Fakat zayıf kabine büsbütün zayıf, bir istihale kabinesi gibi. Daha kuvvetlisine terki mevki etmeğe mecbur. Biz Kuvâ-yı Milliye taraftarları Tasvir, Vakit, İlham (Kütahya mebusu Ferit Bey'in gazetesi), İkdam, Yenigün, Tercüman, Türk Dünyası vesaire birleştik. Eski İttihatçıların kötülüğüyle Kuvâ-yı Milliye arasında münasebet olmadığını, Hürriyet ve İtilâfın ne haince hareket ettiğini anlata anlata bitiremiyoruz. Şimdiki Cihad-ı Mukaddes bu!

Ben henüz hâtıraları neşre imkân göremiyorum. Maamafih çok zaman geçmiyecek, yazacağım. Hakikat bütün hızıyla yürüyor.

Sana bir sene yazsam bitiremem. Bu gece hanımefendinin evinde alelâcele bu satırları karalayabildim. Bana dair kendilerinden daha mufassal malûmat alabilirsin.

Şimdi milletçe menfur olan simalar şunlardır: Ali Kemal, Refi Cevat, Sait Molla, Ferit Paşa, Sadık Bey. Bunlar bütün taraftarlarını kaybettiler. Hele öteki muhalifler öyle düştüler ki, sesleri sedaları yok. Lütfi Fikri insanca hareket ediyor. Zaten harp esnasında da kendisiyle Makriköy'de görüşmüş ve anlaşmıştım.

İnşallah gelecek yazı senin şık apartımanının pencerelerinden seyrederiz. Talih bu saadeti kıskanacak mı? Her halde senin kongrelere, neşriyata girmene aleyhtarım. Ben bile harp hatıralarımı yazmıyorum. Çünkü zaman müsait değil. Şimdiki vaziyet senin oradan görebileceğin kadar kolay değildir. Sonra, bizim İzmir'i kurtarmak için vâki olan gayretlerimiz tehlikeye düşer.

Hürmetle gözlerinden öperim kardeşim.

Kalbi seninle beraber olan kardeşin

Falih Rıfkı

Beşinci Bölüm

CEMAL PAŞA
MUSTAFA KEMAL PAŞA
MEKTUPLAŞMASI

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Radek bizimle Ermenistan komedisi oynuyor...

Moskova, 11 Haziran 920

Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

Haziranın ikinci çarşamba günü buradan Rusya hükûmetinin sizin mektubunuza verdiği cevabı resmîyi hâmil olarak hareket eden kurye zabiti İbrahim Efendi vasıtasıyla size mufassal bir mektup göndermiştim[1].

O mektubumda bir nebze bahs ettiğim veçhile, benim Türkistan ve Afganistan ve Hindistan dahilinde ibrazı faaliyet etmekliğim Rusya hükûmeti tarafından kabul olundu. Ben o taraflarda ve Halil Paşa da İran taraflarında ibrazı faaliyet ederek zulüm ve istibdat altında asırlardan beri yaşamakta olan şark akvamını İngiliz istibdadından ve zulmünden tahlise çalışacağız.

Şimdilik benim plânım şudur:

Makam-ı hilâfet hakkındaki hissiyat-ı tazîmkârâneleri şüpheden vareste bulunan Afganistan Emîri hazretleriyle bütün Afganlılara hilâfet-i İslâmiyenin ve garp Türklerinin dûçar olduğu tehlike-i inkırazı anlatmak ve İtilâf Devletleri elinde taksim olunmaktan Türkiye'yi kurtarmak maksadıyla Anadolu'da teşekkül eden Türkiye ihtilâl hükûmetinin ve bütün âlem-i İslâmın müzaheret-i mâneviyesine muntazır olduğunu izah eylemek ve aynı zamanda kendi hissiyat-ı tâzimkârânemi arzetmek maksadiyle Afganistan'a azimet maksadıyla Afganistan'a hizmet ediyo-

(1) Cemal Paşa'nın evrakı arasında bahsedilen bu mektubun müsveddesi çıkmamıştır.

rum. Bu maksat için, daha Taşkent'e muvasalat eder etmez, Emir hazretlerine telsiz telgrafla arzı malûmat edeceğim. Maiyetimde on kadar zabit ile on beş kadar müsellâh efrat ve küçük zabit bulunacak. Bunlarla beraber Kâbil'e varıp Emîr hazretleri tarafından kabul edilmekliğimi rica ve indelmülâkat bâlâdaki fikr-i umumî dairesinde istimali lisan edeceğim. Oradaki misafiretim esnasında hâsıl edeceğim fikre, göstereceğim imkân-ı harekete nazaran istikbal hakkında başkaca hareket plânları tanzim eyliyeceğim. Afganistan'a varmaktaki maksadı hakikî Hindistan ihtilâlcileri ile temas hâsıl etmek ve Hindistan'da gayet büyük ve mühim ihtilâl istihzarat ve teşkilâtı vücude getirmektir. Bu hareketin başında ben bulunacağım ve bu uğurda hiç bir fedakârlıktan geri durmıyacağım. Şimdi sizden bir ricam var. Bu mektubumu alır almaz, Erzurum ve Bakü vasıtasıyla Afgan Emîri namına bir telgraf yazmak acaba münasip olmaz mı? Meselâ telgrafta şöyle bir lisan istimal edersiniz:

«Türkiye'nin hilâfet-i İslâmiyenin düçâr olduğu vaziyet-i elimeyi ve tehlike-i inkırazı zât-ı Emîrânelerine arzetmek için Afganistan'a gelmekte olan Cemal Paşa'nın taraf-ı emaretpenahilerinden mazharı hüsnü kabul olmasını rica ederim».

Böyle bir iş'ar-ı resmî benim söyliyeceğim sözlerin kıymet ve ehemmiyetini tezyide bâis olur. İkinci bir ricam daha var. Benim emelim Afganistan ordusunun tensik ve tanzimi vazifesini Emîrden almak. Bunun için bittabi bir erkân-ı harbiyeye ihtiyacım var. Benim ile beraber çalışmak için acaba erkân-ı harbiye binbaşısı Bosnalı Salih Bey Afganistan'a gelmek istemez mi? Gerçi bundan evvelki mektubumda iki Kâzım Bey'den bahsetmiş isem de bazı mülâhazata mebni onlardan sarf-ı nazar ediyorum. Bosnalı Salih Bey istemez ise onun ahlâkında, onun malûmatında diğer bir arkadaşın sizin tarafınızdan intihap edilmesini çok rica ederim. Eğer benim eski erkân-ı harbiye reisim Miralay Ali Fuat Bey'in ahval-i sıhhiyesi müsait ise ve benim ile çalışmak arzusunda bulunuyorsa ve kendisi elyevm sizin taraflarda ise kendisini de gönderebilirsiniz. Hülâsa, bana göndereceğiniz zat, her kim olursa olsun, kendi tarafından üçü yüzbaşı ve altısı mülâzim olmak üzere dokuz zabit intihap etsin. Bu zabitler işarete münhemik olmamalı, harpte bilfiil kıta sevketmiş ve cesaret ve faaliyetleri bilfiil tezahür etmiş olmalı. Mümkünse müteehhil [evli] olmamaları şayanı tercihtir. Fakat

her halde hiç birisi ailesini birlikte getirmeğe mezun değildir. Bunlara en iyisinden üç tane de küçük zabit ilâve olunursa pek isabet edilmiş olur. Bu arkadaşlardan mülâzimlere ayda beş yüz, yüzbaşılara sekizer yüz ve binbaşıya bin rupy maaş verilecek. Maaşlarını altın olarak alacaklar. Yiyecek ve içecekleri ile ikâmetgâhları başkaca temin olunacak. Kendileri bu hususta hiç bir para sarf etmiyeceklerdir. Fakat rica ederim, bu fıkralar pek mahrem kalsın.

Heyetin riyasetine tayin edilecek zat bizim sunûf-u muhtelife talimatnameleriyle her türlü tensikat-ı askeriyeye müteallik nizamname, kanunname vesaireden beşer onar nüsha tedarik etmeli ve birlikte getirmelidir. Hepsinin yanında birer tane büyük dipçikli mavzer tabancası ile birer küçük cep tabancası bulunması ve her türlü teçhizatı seferiye ile mücehhez olmaları şayan-ı arzudur. Zabitandan birinin süvari, üçünün piyade, ikisinin topçu, birinin istihkâm, birinin telsiz telgrafçı ve birinin de tabip olması pek muvafık olur. Her halde disiplin meselesi benim için pek şayan-ı ehemmiyettir. Şayet yüzbaşı Çobanoğlu Zeki Efendi gelmek isterse onu da gönderirsiniz. Bu yüzbaşıyı zât-ı âliniz tanırsınız. Uzun müddet benim ordumda erkân-ı harbiye üçüncü şubesini müstakilen idare etti.

Bu arkadaşların Bakü'ye kadar masarif-i rahiyesini siz temin edersiniz. Bakü'den sonra her bir masrafları tarafımdan temin olunacaktır. Şayet ben Bakü'den hareket ettikten sonra Bakü'ye gelecek olurlarsa hatt-ı hareketleri hakkında tarafımdan bırakılmış bir mufassal talimatı orada bulacaklardır. Gerçi on kadar muktedir zabiti sizden istemek biraz fazla fedakârlık talep etmek gibi olabilirse de istihdaf olunan gaye için temin edeceği menafi-i azime göz önüne getirilirse bu fedakârlığın bir fedakârlık değil bir ihtiyatkârlık olduğu tezahür eder.

Ben Afganistan'a vardıktan sonra maruz kalacağım ahvale nazaran ya Türkiye hükûmetinin sefiri olmak ve yahut Afganistan ordusunun tensikatına memur edilmek ve yahut vaziyeti hususiyemi muhafaza etmek şıklarından birini ihtiyar eyliyeceğim. Şayet birinci şıkka karar verirsem esasen Kâbil'e bir Türk sefirinin gönderilmesini Afgan Emîri ahiren sizden rica ettiği için siz bu vazifeyi bana tevdi etmeği münasip görürsünüz zannederim. Şayet bu suretin benim için muvafık olmıyacağına karar verirsem o zaman size telsiz telgrafla maruzatta bulunurum.

Siz de Büyük Millet Meclisi'nin vekâleti mahsusasını haiz bir murahhası fevkalâdeyi Kâbil'e gönderirsiniz. Fakat bunun için de size bir suhulet ibraz edebilirim. Esbak Halep Valisi Bedri Bey benimle Afganistan'a geliyor. Bu zata Büyük Millet Meclisi'nin temsil eylediği Türkiye hükûmetinin Kâbil sefareti tevdi edilecek olursa oradan başka birisinin gönderilmesine hâcet kalmaz.

O zaman, yalnız Kâbil'e gelecek olan heyet-i zabitan vedaetiyle sefirin *itimatnamesini göndermeniz* ve kendisine *talimat-ı* mufassalayı hâvi bir emirnâme yollamanız kâfidir. Her halde benim vereceğim mukarrerata intizar etmeksizin şimdiden Bedri Bey'in sefir yapılmasını tavsiye edebilirim. Sefaretin teşkilât-ı âtiyesi hakkında mahallinden tafsilen maruzatta bulunurum.

İşte kardeşim, burada yani Moskova'da on beş günden beri sarfettiğimiz mesaî bu neticeyi husule getirdi. Ben de bugün artık saha-i faaliyete girmiş oldum.

Benim Bakü'de bir merkez-i muhaberem vardır. O merkezin ismini ve adresini Bakü'ye muvasalat eder etmez mektubuma ilâve ederim. Siz bana yazacağınız emirleri Bakü'ye gönderirsiniz. Oradan da bana isal olunur. Şayet telsiz telgrafla emir vermek isterseniz yine Bakü'deki merkezime yazarsınız. Oradan Moskova vasıtasıyla bana gelir. Hattâ Afgan Emîrine yazacağınız telsiz telgrafı bile Bakü'deki merkezim vasıtasıyla *yazmaklığınız muvafık olur.* İcabında bana emirlerinizi iblâğ edebilmeniz için size leffen bir şifre miftahı takdim ediyorum. Bu şifrenin miftahları yalnız sizde ve bende bulunacaktır. Kendime ait maruzat burada hitam buldu. Gelelim hususat-ı saireye:

Ruslar size bir sefir gönderiyorlar. Bu sefir İlyeva isminde bir Gürcü'dür. Halis Komünist, namuskâr, mesleğinde sâbitkadem, ciddî bir adam olduğu söyleniyor. Her halde sizin de buraya bir sefir göndermenizi çok istiyorlar. Onların fikrince, Türkiye ile Rusya arasında bir ittifak muahede-i katiyesi akdetmek elzemdir. Bunun için kendileri yalnız bir noktayı lâzım addediyorlar. O da geçenki mektubumda arzettiğim Ermeni hududu meselesi. Radek diyor ki:

Canım, hiç olmazsa bir Ermenistan komedisi oynıyalım. Antantın, alelhusus İngilizlerin tasallutâtından tahlis-i can edinceye kadar muvak-

kat bir Ermenistan yapalım. Ondan sonra Allah kerim. Meselâ, bize iddia ediyorlar ki, bugün Ermenistan'da Türkiye'den hicret etmiş üç yüz bin Ermeni vardır. Evvelâ, hakikaten bu kadar Ermeni var mı, yok mu? Bunu bir muhtelit komisyon vasıtasıyla tetkik edelim. Saniyen, Türkiye ile Ermenistan hududunun mülâsık oldukları bir mahalde o kadar Ermeni'yi iskâna kâfi bir arazi parçası ayıralım.Bu Ermenileri orada yerleştirelim. «İşte burası Ermenistan» diyelim. Bu suretle Avrupa'da bizim dostlarımız olan amele partisi için bile pek ehemmiyetle takip edilmekte olan bu Ermeni meselesini şimdilik halletmiş ve amele partisinin bize vesile-i taarruz bulmasını menetmiş oluruz.

Ben bu mesele için hiç bir mütalea dermeyan etmiyeceğim. Ancak Radek'in ifadatında şayan-ı iltifat ve tetkik pek çok nukât-ı siyasiye mündemiç olduğuna kaniim. Hissiyatı bir tarafa bırakarak «realist» bir zihniyet ile bu meseleye bir çare-i hal bulmalarını Büyük Millet Meclisi âzâyı kiramının kıyaset ve fetanetinden istirham etmeği bir vazife-i milliye telâkki ederim. Her halde buraya göndereceğiniz sefir en evvel böyle bir teklif karşısında kalacağı için bu bapta sarih ve katî bir talimatı haiz olması şarttır.

Bu mesele hallolunduktan sonra, Ruslar nihayete kadar bizimle birlikte çalışmağa mecburdurlar. Hattâ Radek dedi ki:

– Canım, siz Ermeni meselesini halletmemiş olsanız da biz sizinle birlikte çalışmağa ve size yardım etmeğe mecburuz. Ancak, Ermeni meselesini hallederseniz yapacağımız yardımların kadir ve ehemmiyetleri yüz misli artar.

İşte size şimdilik buradan verebileceğim malûmat bunlardan ibarettir. Bu mektubumu Bakü'den bir memuru mahsus ile göndereceğim için oraya kadar başka havadislerim olursa ilâve ederim. Sizden bir ricada daha bulunacağım. Benim eski yaverim İsmet Bey'i tanırsınız zannederim. Hakkınızda büyük bir hiss-i hürmet besler. Mayıs bidayetlerinde İstanbul'a gelmişti. Oradan bir çaresini bulursa emrinize dahil olacaktı. Şayet yol masrafını temin ederek benim yanıma gönderecek olursanız pek müteşekkir olurum. Henüz İstanbul'dan hareket etmemişse her ne suretle olursa olsun bir çaresini bulup kendisini Bakü'ye aşırmanızı çok istirham ederim. Mükemmel İngilizce ve Fransızca bildiği için benim pek çok işime yarayacaktır.

Diğer hususî bir istirham:

İstanbul'da Kızıltoprak'ta Seyfullah Paşa'nın köşkünde kayınvalde ile hemşirem ve oğlum Necdet oturuyorlar. Onlar namına lef ettiğim mektubu onların yedine isal ederseniz cidden minnettar olurum.

Rüfekayı mücahedenize ayrı ayrı ihtiramlarımı, selâmlarımı iblâğ etmenizi rica ederim. Sizin suret-i mahsusada gözlerinizden öperek hatmi maruzat eylerim kardeşim efendim.(2)

Ahmet Cemal

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Sizden iki satır mektup almamak beni çok üzüyor...

Moskova, 11 Temmuz 920

Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

Kurye zabiti İbrahim Bey vasıtasıyla gönderdiğim mektuba cevaben yine mumaileyh vasıtasıyla vaki olan tebligatı resmiyenizi okudum. Bu resmî tebligatınızda benim, Talât ve Enver Paşalar'ın Büyük Millet Meclisi namına hiç bir teşebbüsat-ı siyasiyede bulunmağa salâhiyetimiz olmadığını ihtar ediyorsunuz. Benim buraya gelirken gerek Talât ve gerek Enver Paşalarla görüştüğüm sırada bana söyledikleri sözlerle sizin bu tebligatı resmiyeniz arasında cidden büyük bir ihtilâf var.

Talât Paşa diyordu ki: «Türkiye'ye haricî muavenetler temini için her türlü teşebbüsat-ı siyasiyede bulunmağa mezunuz. Ve şu kadar ki Türkiye'nin taahhüdatını icap edecek hususat için son söz ve îtayı emr ü karar Büyük Millet Meclisine aittir». İşte ben buraya bu zihniyet ve bu talimat ile geldim. Şayet buraya geldiğim zaman, sizin kurye zabitinizi ve yine sizin tarafınızdan memuren geldiklerini söyleyen Halil

(2) Cemal Paşa'nın evrakı arasında çıkan bu mektup, Cemal Paşa'nın yazısıyladır ve altında da imzası vardır. Acaba, içinde dediği gibi Bakü'den göndermeğe imkân bulamadı da yanında mı kaldı? Yoksa bunu müsvedde gibi saklıyarak başka bir nüshasını mı gönderdi? Mektubu tamamen veya kısmen değiştirdi mi? Burası mâlum değildir.

Paşa ile Doktor Fuat Bey'i burada bulmamış olsa idim sizin ve Büyük Millet Meclisinin namına hakikaten müzakerat-ı siyasiyeye girişecek ve Ruslardan alacağım cevabı size arzedecektim.

Cenab-ı Hakk'a binlerce teşekkür ediyorum ki, buna mecbur olmadım ve sizin resmî teşebbüsünüzü görünce, Talât Paşa'nın bilvâsıta tahmin ettiği vazifenin hitam bulmuş olduğunu takdir ederek sizin ve Büyük Millet Meclisinin namına hiç bir teşebbüs-ü siyasîde bulunmadım. Yoksa esasen böyle bir fikirde bulunmadığınızdan benim maruzatıma cevab-ı red verir ve beni şahsen pek hacil ve rezil bir mevkie düşürürdünüz.

Halil Paşa ile gönderdiğim ikinci mektubumda izah ettiğim veçhile, ben Hindistan'da ihtilâlât ika etmek maksadıyla Afganistan'a gitmeğe karar verdim. Bu teşebbüsüm sırf şahsî ve mesuliyeti tamamiyle şahsıma ait bir iştir. Yalnız sizden Afgan Emîri nezdine nîm resmî bir surette gönderilmiş olduğuma dair bir mektup rica ettim(3). Şayet böyle bir mektup yazmağı da Türkiye siyaset-i umumiyesinin bugünkü şekline nazaran muzır telâkki ediyorsanız onu da istemem. Sizi temin ederim ki, salâhiyettar olmadığım sözleri söylemek, teşebbüsat-ı mahsusada bulunmak mutadım değildir. Kendi kendine salâhiyetler takınanlardan olmadığımı siz pekâlâ bilirsiniz.

Müsveddenin bundan sonraki iki paragrafının üzeri çizgi ile iptal edilmiştir. Bu parçayı da aynen neşrediyoruz. Fakat bunların Mustafa Kemal Paşa'ya giden mektuba dercedilmemiş oldukları anlaşılıyor:

Burada cereyan eden ahvale ve Bakü'de içtimaı mukarrer olan kongre'ye Türkiye'nin sureti iştirâkine dair Talât Paşa'ya yazdığım mektubun bir suretini leffen takdim ediyorum. Bu fıkralar sizi de alâkadar edeceği için mektubuma aynen yazmaktan ise onun mektubunun bir suret-i müstensahasını size takdimi münasip gördüm.

Kongreye iştirâk etmek üzere Bakü'ye izamlarını Talât Paşa'ya tavsiye ettiğim zevat isimleri gelişi güzel hatırıma gelmiş olan zatlardır. Zât-ı Âlileri bu meseleyi bizzat elinize alarak cidden kıymetli zevatın in-

(3) Buradan anlaşıldığına göre, bundan evvelki mektup Cemal Paşa'nın nezdinde kalmamış, hakikaten Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir.

tihap ettirilmesine nezaret ve bunların seyahatlerini tesri edecek olursanız pek isabet etmiş olursunuz. Ben Kütahya mebusu Ferit Bey'i de bu iş için faideli zannediyorum.

İşte mektupta silinmiş olan paragraflar bunlardır. Hamiş olarak da mevcut olan «Bazı mülâhazata mebnî Talât Paşa'ya yazdığım mektubun suretini göndermekten sarf-ı nazar ettim» satırları da silinmiştir. Anlaşıldığına göre Cemal Paşa yukarıki satırları yazdıktan sonra Talât Paşa'ya olan mektubun suretini Ankara'ya göndermekten vaz geçince buna ait satırları da çıkarmayı daha uygun bulmuştur. Mektup şöyle devam ediyor:

Sizden bazı zabitlerin benim yanıma gönderilmesini rica etmiştim. Bu ricamın isafına bilmem razı olacak mısınız? Her halde, sizden iki satırlık bir mektup alamamak beni teessüratın son derecelerine yükselttiğine itimat ediniz. Müşafehemizde sizi çok utandıracağımı ümit ediyorum. Haydi farzedelim ki şimdilik ayrı sahalarda çalışıyoruz. Fakat zannediyorum ki, bir vakitki şahsî dostluğumuz pek samimî idi. Ve bu şahsî dostluğun zevali hakkında elimde hiç bir delil yoktur. «Kıyâmı hesab» gününü pek uzak addetmiyorum. O günün ferdasında pâk bir nasiye ile millet arasındaki mevkii nezihi ahzettiğim zaman, artık fiilî hiç bir hareket-i siyasiyede bulunmıyacağımı zannediyorum. Fakat eski şahsî dostlarımla münasebatımı istirdat edince onlar arasında asında seni şevk ile, şetaret arayacağına emin olabilirsin.

Hayır, hayır! Artık bu vâdide devam etmiyeceğim. Zira devam edersem dost eliyle pek ziyade cerihadar edilmiş, âdeta parçalanmış olan kalbimin kan pıhtıları ortaya döküleceğini tahmin ediyorum. Artık söyliyecek bir sözüm yok. Ben yarın yani 12 Temmuz 920 Pazartesi günü Taşkent'e gidiyorum. Göndereceğiniz zabitlere orada intizar edeceğim. Emirnameniz de oraya gelirse büyük bir istirahati kalp ile yeni saha-i mesaiye atılırım. Beni soracak kadar kendilerinde samimiyetten eser kalmış olan ihvan-ı sabıkaya lütfen selâmlarımı söylerseniz. Sizi sûret-i mahsusada öperek arz-ı veda ederim kardeşim.

Ahmet Cemal (4)

---

(4) Cemal Paşa'nın bu mektubu da kendi elyazısıyladır ve imzalıdır. Bundan evvelkine bakılınca, müsveddeleri bu tarzda yaptığı ve bir suretini gönderdiği anlaşılıyor.

Cemal Paşa: Hamdullah Suphi ve Ruşen Eşref'i Türkistan'a gönderiniz...

13 Ağustos 920 tarihiyle Taşkent'ten Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım mektubun suretidir.

Buraya geldiğim iki buçuk ayı mütecaviz bir zamandan beri size dört beş mektup takdim ettim(5). Hiç birinin cevabını alamadım. Gerçi bu mektuplardan hangisinin vâsıl olduğunu, hangisinin henüz yollarda beklediğini bilmiyorsam da sizden iki satırlık bir mektuba cidden ve hakikaten muhtacım. Sizin iki satırlık yazınız bana istikbaldeki hatt-ı hareketimin tayini için rehber olacak.

Size buradan verebilecek havadislerim az olsa da bu havali vaziyet-i umumiyesine en doğru bir surette izah edeceği için faydalı olsa gerek.

Evvelki mektubumda da bir nebze malûmat verdiğim veçhile, Türkistan Cumhuriyeti Rus Şûralar Cumhuriyeti federasyonu içine dahil nim muhtar bir cumhuriyettir. Umur-u dahiliyesi, umur-u maarifi, arazi işleri, iaşe işleri mahallî Sovyetler tarafından müntehip ahali komiserlerinin tahtı idaresindedir. Umur-u hariciye, bahriye, maliye ve iktisadiye ile posta-telgraf ve şimendifer işleri de merkezden yani Moskova'dan tayin olunan memuriyet-i mahsusa canibinden tedvir olunur. Mahallî Sovyetlerinin bu işler hakkında bir hakkı murakabesi mevcut değildir. Yalnız altı ayda bir vuku bulan kurultaylarda bu mesail hakkında kurultaya izahat-ı resmiye ita olunur.

Türkistan umumiyetle cehl-i mutlak içinde kalmış. İnkılâptan sonra buralara kaçıp gelen esir Türk zabitanının himmetiyle açılan bir kaç mektep oldukça semereler vermeğe başlamış. Müslümanlara mahsus olmak üzere elyevm üç Dârülmuallimîn var. Bu Dârülmuallimînlerde gerek Türk zabitanından ve gerek İstanbul'dan tahsis ile son zamanlarda buraya avdet eylemiş olan Türkistanlı gençlerden muallimler pek mühim ve esaslı terakkiyatı fikriyenin âmili bulunuyorlar.

---

(5) Bunların suretleri Cemal Paşa'nın evrakı arasında çıkmamıştır.

Fakat bunların Dârülmuallimînleri için Osmanlı gençlerinin ahlâk ve ilim itibariyle cidden temeyyüz etmiş olanlarından beş altı erkek ile üç dört hanıma ihtiyaç vardır zannediyorum. Eğer bu hususta size müracaat edilecek olursa tarafınızdan pek güzide Türk profesörlerinin buraya gönderileceğine emin olduğumu söyledim. Pek sevinmiş gibi göründüler. Fakat yazıp yazmıyacaklarını bilmiyorum.

Benim fikrimce, Hamdullah Suphi Bey ile görüşerek Ruşen Eşref Bey ile diğer bir iki zâtı bir iki hanım ile beraber buralara gönderecek olursanız resmen bir talepleri vuku bulmadan dahi böyle bir i'zam burada fevkalâde minnettarlık hâsıl edecektir. Burada Tatar zabitanının taht-ı idaresinde bir de Mekteb-i Harbiye küşat edilmek üzeredir. Bu Mekteb-i Harbiye için de sizden bir iki erkân-ı harp zabiti istemelerini tavsiye ettim. Eğer müracaat edecek olurlarsa tabiye ve sevkülceyş derslerini okutmağa muktedir, yekdiğerini ruhan sever ve beyinlerinde hiç bir zuhur-u ihtimali olmıyan genç erkân-ı harp zabitanımızdan iki üç tanesinin buraya gönderilmesi pek faydalı olacaktır.

Türkistan'da tarihî, fennî, edebî tetkikatta bulunmak üzere bir gayri resmî heyet-i ilmiyenin Osmanlı Türk hükûmeti inkılâbiyesi emrine buralara gönderilmesi de pek mükemmel tesir yapacaktır. Evvelâ, tetkik edecekleri şive bu efendilerin cidden behre-i ilmiyeleri bulunmalı, yani hakikî mütahassıslar olmalı. Saniyen, ilim için gelecek olanlar siyasî cereyanların hiç birisine kapılmamalı. Her ağızda şark akvamının ve alelhusus Müslüman ve Türk unsurlarının azatlığı, hürriyeti, sözünden başka bir şey dolaşmamalı. Burada Osmanlı Türkleri hakkındaki hürmet ve muhabbet pek ziyade. Son harekât-ı milliye esnasında sizin gösterdiğiniz fedakârlığı, eseri zekâ ve dirayeti izah ettikçe âdeta sizi Mehdî telâkki edecek olarak ileri gidenler var.

Binaenaleyh, şimdi Türkiye buralara ilmiyle nüfuz etmeli. Pek çok Osmanlı uleması buralara sık sık gelmelidir. Fakat buraya geleceklerin âsabı pek kuvvetli olmalı. Alışmadıkları tarzı idareye karşı çini cebîn göstermemeli. Buralarda bolşevik tarz-ı idaresinin bakası zarurî ve elzem bulunduğu hakkında pek metin kanaatler beslediğini ihsas etmelidir.

Türkistan Cumhuriyetinin hududu dahilinde Fergane vilâyeti denilen bir kısım var. Bu kısmın merkezi maruf Hokant şehridir. Bolşevik

hükûmetinin iptidayi teşekkülünde Türkistan ahalisi merkezi Hokant olmak üzere tamamiyle müstakil ve demokratik bir Cumhuriyet tesis etmişler. O zaman Türkistan'da eski Rus müstamirlerinin nafiz olduğu diğer bir cumhuriyet de Taşkent'te bulunuyormuş. Bu Cumhuriyet komünist tarzında bulunduğu için Moskova'nın da mazharı muaveneti olmuş. Hokant Cumhuriyetini ateş ve kan içinde boğmuş. Hokant tahrip edilmiş. Pek çok Türkistanlı münevver gençler ve mutavassıt yaşlılar heder olup gitmiş. Elyevm gerçi Fergane nîm muhtar Türkistan Cumhuriyetinin bir vilâyeti ise de eski Hokant Cumhuriyetinin kuvve-i müsellâhası Fergane dağlarına çekilmişler. Katiyen hiç kimsenin emrine tâbi olmıyarak Bolşeviklere karşı çete muharebelerine devam ediyorlar.

Son zamanda, bunların ahvali ruhiyesi tamamiyle tebeddül etmiş. Evvelce millî ve ısrarane bir gaye takip eden bu kütlenin rüesasından olan gençler ve münevverler ölünce, bir kısmı da kendileri tarafından öldürülünce aralarına karışan bir takım cahil ulemanın tesiriyle şimdi bunlar gayet mutaassıp Müslümancı olmuşlar. Yine kendi vatandaşlarından olan Müslümanlar içinde mektepte okuyan çocuklara varıncaya kadar bütün münevverleri bilâ merhamet öldürüyorlar. Geçen gün buraya gelen bir Türk zabiti kendi mektebine devam eden bir çocuğun bu zalimler tarafından derdest edilerek diri diri toprağa gömülmek suretiyle öldürüldüğünü söylüyordu.

Benim Taşkent'e geldiğimi haber almışlar, buna inanmamışlar ve içlerinden birisi vaktiyle Hacca gittiği zaman beni İstanbul'da görmüş olduğundan suret-i mahsusada Taşkent'e gelip beni görmeğe ve şayet kendi tanıdığı Cemal Paşa isem bana inanacaklarını söylemişler. Hülâsa, Türklerin en cesur ve en kahraman evlâtları olan bîçare Ferganeliler gerek yekdiğeri elinde ve gerek hükûmet askeri elinde yok yere mahvolup gidiyorlar. Buna bir tedbir-i âcil bulmak, bu bîçareleri tariki sevaba getirmek için bazı tedabire müracaat etmek niyetindeyim. Fakat vaziyet o kadar naziktir ki, eğer müdebbirâne hareket edilmiyecek olursa her teşebbüs netayici muzırra verebilir. Bu zavallı âsi Ferganelilerin müşevvikleri kimlerdir, bilir misiniz?(6)

(6) Buradan iki satırı çıkarmak mecburiyetini duydum.

Buralarda bir de Buhara Hanlığı var. Bu Hanlık da bizim mahut İngilizlerin eline yakasını vermiş. Ulema denilen bir sürü cahil ve sefih insanların elinde bu emâret-i İslâmın esareti için yuva halini almış. Bundan iki sene evvel gûya meşrutî idare ilân etmiş ve fakat üç ay sonra da münevver ve müteceddit gençlerden üç bin tanesini envâi zulüm ve itisâf ile katliâm etmişler. Şimdi Buhara gençleri yeni bir hareketi inkılâbiye için hazırlanmaktadırlar. Fakat maatteessüf başlarında kendi işini kendi görebilecek kadar ilim ve tecrübeye malik bir fert olmadığı için ne yaptıklarını bilmiyorlar.

Hülâsa, Buhara'da hazırlanmakta olan ahval yine Müslüman kanından pek çoğunun dökülmek üzere olduğuna hiç şüphe bırakmıyor. Maahazâ, ben diyorum ki, bunlar uyuşmuş, âdeta felce uğramış olan İslâm hissinden kan almak menzilesinde olduğu için mucib-i teessüf-ü âzîm olsa da zarar yerine fayda bahşedecek hâdisattandır.

Eski Hiyve Hanlığı şimdi Harzim Cumhuriyeti ünvanını almış. Meşrutî bir cumhuriyeti müstakille. Rus Şûrâlar Cumhuriyeti dahilinde değil. Bilkülliye müstakil. Yalnız Rus Şûrâlar Cumhuriyetinin Türkistan fronunu Hıyve gençlerinin teşkil ettiği bu yeni cumhuriyetin payidâr ve esaslı bir idare tesis edebilmesi için her türlü muavenette bulunuyor. Bunu Türkistan'ın tamamiyle müstakil olmasını arzu eden Türkistan milliyetperverleri hoş görüyorlarsa da ben buraları ulema elinde uğradığı felâket-i umumiyeyi müşahede ederek bu genç teşebbüslerin âtiye semerât-ı müfide verebilecek bir iş telâkki ediyorum. Civarda bulunan diğer İslâm hükûmetlerinden birisi de Afganistan Emaretidir.

Afganistan ahiren ilân-ı istiklâl etmiştir. Emîr-i cedit İngiliz düşmanlığı ile şöhret almıştır. Hariciye Nazırı Mahmut Tarzî Han (talâffuzu Tarazî şeklindedir) ile Harbiye Nâzırı Spehsâlâr Bahadır Han dahi İngiliz düşmanlığı ile namdardırlar. Emîrin büyük biraderi ile diğer bir çok nazırlar İngiliz dostlarıdırlar. Binaenaleyh, Afganistan İngiliz siyaseti ile Rus siyaseti arasında iki seneye karip zamandan beri çalkanıp duruyor.

Emîr-i hazırın pederi Habibullah Han da malûm olduğu üzere bir buçuk iki sene mukaddem Celâlâbâd'da bir gece odasında uyurken bir şahsı meçhul tarafından katledilmiş. O sırada veliaht bulunan biraderi ile büyük oğlu kendisiyle beraber Celâlâbâd'da imiş. Küçük oğlu Emanul-

lah Han Kâbil'de bulunuyormuş. Habibullah Hanın katli üzerine, Celâlâbâd'da bulunan asker ve saire usulen veliaht bulunan biraderine biat etmişler. Fakat Hanı maktulün küçük oğlu Emanullah Han amacasıyla büyük biraderinin pederinin katlinde zîmethal olduklarını ilân ederek hakkı verasetten mahrum olmaları lâzım geleceğini ileri sürmüş ve kendi emaretini ilân etmiş. Gayet şedit tedabir ittihaz etmek suretiyle amcasıyla büyük kardeşini tevkif ettirmiş ve amcasının hapishanede «hülûli eceli mevduile (!)» vefatı ve kardeşinin tav'an itizâli nefs etmesi suretiyle bilistihkâk Emîr olmuş. Bu hâdisattan bir müddet sonra İngilizler aleyhine ilân-ı harbetmiş, Celâlâbâd ve Kandehâr cihetlerinde İngiliz ve Afgan orduları bundan bir buçuk sene mukaddem çarpışmışlar. Pek az devam eden bu muharebeyi müteakip bir mütareke akdedilmiş.

İngilizler Afganistan'ın istiklâl-i kâmilini tasdik etmişler ve hariçe sefir göndermeğe ve ecnebî bir devletin heyet-i sefaretini kabul etmeğe salâhiyettar olduğunu kabul etmişler. Onu müteakip Afgan Emîri General Veli Mehmet Han isminde bir zatı «Vezir-i muhtar» ünvanıyla Afganistan'ı Avrupa'da temsil etmek vazifesiyle tavzif etmiş. Bu zat Moskova'ya gelmiş. Sovyet Cumhuriyeti ile Afganistan arasında münasebatı hasene-i hemcivarî tesisine ait müzakerata girişmiş. Bir taraftan da Ruslar Kâbil'e bir heyeti sefaret izam etmişler. Rusya ve Afganistan emaretleri arasında bir muahede akdetmek için tevessül olunan müzakerat şimdiye kadar bir netice-i katiyye iktiran etmemiş.

Sebep olarak, rivayete müsteniden hikâye ediyorlar ki, Afganistan hükûmeti Rusya ile muahede akd için Çar hükûmetinin elli altmış sene evvel Afgan arazisinden zaptettiği Kuşka noktasının ve hattâ Türkistan'ın en mühim merâkizinden olan Merv vilâyetinin Afganistan'a iade ve ilhâkını talep etmiş. Kuşka, Mâverâyi Bahri Hazer şimendiferinin Herata doğru münteha noktasını teşkil eder. Ruslar bu nokta ile Merv vilâyetini Afganistana iade etmek emelinde değillerdir. Aynı zamanda Ruslar da Kâbil'de Hint ihtilâlcilerinin serbest olarak Hint ihtilâliyle iştigal etmelerini ve bunların Rusya himayesinde bulunmasını teklif etmişler. Afgan Emiri de bunu kabul etmemiş. Hattâ Hint ihtilâlcilerinden olup Rus sefaretiyle beraber Kâbil'e gitmiş olan Mevlevî Abdurrab Efendi ile rüfekasını bundan iki ay evvel Kâbil'den def'i leyyin ile tardetmiş. Abdurrab Efendi'yi zât-ı âlileri de tanıyacaksınız.

Harb-i umumî esnasında İstanbul'da çok bulundu. Rauf Bey'le çalıştı. Sonra, harbin sonuna kadar ordumuzla Bağdat'ta bulundu. İhtiyar ihtilâlci şimdi Taşkent'tedir.

Hülâsa, Ruslarla bir muahede akdetmemiş olan Afgan Emîri İngilizlerin vaki olan teklifi üzerine onlarla bir müzakere-i sulhiye müzakeresine başlamış. Bunun için Hariciye Nâzırı Mahmut Tarzî Bey'i Hindistan hükûmeti ile müzakere etmek üzere oraya göndermiş. Bundan bir çok rivayetler baş gösterdi. Fakat bu rivayetleri nakletmezden evvel Afgan Emîri hakkında Rus memuriyeti siyasiye ve âliyesinin ne fikirde olduklarını izah edelim.

Afgan Emîri İttihad-ı İslâm gayesini takip ediyormuş. Bundan maksadı Türkistan'ı, Buhara'yı, Hıyve'yi, Bülûcistan'ı ilhak suretiyle büyük bir Asya imparatorluğu vücude getirmek imiş. Bunun için ilk merhale olmak üzere İngilizlere karşı ilân-ı harp edip istiklâlini tasdik ettirmiş. Bilâhare Ruslarla münasebatı haseneye girişmiş. Bundaki maksadı da Buhara ve Fergane ve Türkistan'da kendi memuriyeti hafiye ve resmiyesi vasıtasıyla istediği ihzaratı yapmak ve günün birinde bir hareket-i umumiyeye tevessül etmek imiş. İngilizler Emîrin bu temayülâtını görünce, bunun gayri kabil-i icra olduğunu kendileri de yakinen bilmekle beraber Emîri bu yeni yolda teşcie başlamışlar. Bu sayede Türkistan dahilinde Bolşeviklere daimî bir düşmanlık cereyanı idame etmek, Hindistan ihtilâli ile iştigal etmek isteyen Hintli, Rus, bilhassa Türk ihtilâlcilerinin Afganistan'da yerleşebilmelerine mâni olmak mümkün olacağını anlamışlar. Ruslar Buhara'dan, Türkistan'dan, Fergane'den ve alelhusus Afganistan'dan emin olmayınca bittabi Hindistan ihtilâli işiyle de, Türkistan merkezi olan Aşkâbâd üzerinden Meşhed istikâmetine yapılacak olan İran istihlâsı işiyle de kâfi derecede meşgul olamazlar ve İngilizlerin korktuğu bu iki teşebbüs âkim kalır. Amma Afgan Emîrinin bu teşebbüsü yüzünden Buharalı, Türkistanlı, Ferganeli ve Afganlı bir çok Türk ve Müslümanın kanı dökülecek ve Müslüman yurtları harap olacakmış. Burası İngilizlerin umurunda mı? Onca matlûp Hindistan ve İran lokmalarının vikayesi ve binnetîce Osmanlı Türkiyesinin manevi küllisidir. Bu hâsıl olsun da isterse şark dünyası ateş ve kana boğulsun.

Ben Afgan Emîrinin şahsen kendisine isnat olunan fikri istilâcûyânesini isbat edecek delâile malik değilim. Fakat vüzerasından bazılarının muttali olduğum ef'al ve harekâtı Afganistan'ın Buhara Emîrine ve Fergane âsilerine bilfiil yardım ettiği hakkında kanaatbahş oldu.

Bizim Şark padişahlarının ahvali ruhiyesi ise tarihte pek malûmdur. Azıcık kendilerinde eseri zekâ ve cesaret bulundu mu, câlisi serîri şehriyârî olur olmaz ilk düşündükleri şey «tertib-i asâkir ve fethi memalik» kaziyyesidir. Memleketin imarına, umur-u idare-i dahiliyenin ıslâhına, halkın irfanen yükselmesine müteallik mesail kendileri için meçhul olduğundan onlar yegâne düşüncelerini bu kaziyeye hasrederler. Hariçten ufak bir teşvik gördüler mi, artık iş çığırından çıkar. Binaenaleyh, Afgan Emîri cedidinin de bu meşum kaide-i külliyeye yakasını kaptırmış olduğunu zannedebiliriz. Afgan Hariciye Nâzırının berayı müzakere Hindistana gitmiş olmasından tevellüt eden rivayât-ı muhtelife gelince:

Gûya İngilizlerle Afganlılar arasında bir itilâf-ı tâm husule gelmiş. Afganlılar Rusların aleyhinde hareketi esas itibariyle kabul etmişler. Türkistan-ı Rûsînin ve Türkistan'ın doğrudan doğruya ve Buhara ile Hiyve'nin himaye suretiyle Afganistan'a iltihakından teşekkül edecek büyük bir Asya'yı vustâ imparatorluğunun Osmanlı Hanedanının artık kabiliyeti tahammülünden mahrum kaldığı hilâfet-i İslâmiye ile de takviye edilmesi halinde kesbedeceği câzibedar haşmet ve azameti İngilizler Afgan Emîrine uzaktan uzağa temaşa etmiyorlarmış.

Son günlerde müzakeratı sulhiyenin bir netice-i katiyeye iktiran edemeyerek Hariciye Nâzırının Kâbil'e avdet ettiği söyleniyorsa da bunun da bir vesile-i zâhireden ibaret olduğu iddia olunuyor. Zira Hariciye Nâzırının avdetini müteakıp İngilizler Afgan Emîrine bir talepname gönderiyorlar. Rusların Aşkâbâd ve Kuşka cihetlerindeki istihzaratına mukabele etmek üzere Afganistan dahilindeki Herat'a bir İngiliz kuvve-i askeriyesi ilhak etmek müsaadesini istiyorlar. Şimdiye kadar Afganistan cevabı muvafakat vermiyor. Fakat her halde cevab-ı red vereceği hakkındaki ümitler de kuvvetli değil diyorlar. Ve yine diyorlar ki şayet genç Buharalıların Buhara dahilinde yapmak istedikleri esaslı inkılâba, Rus fırkası ordusu muavenet edecek olursa Afganistan ordusu da Buhara'ya yardım edecektir. Herat'a İngiliz kuvve-i askeriyesinin iza-

mından maksadı hakikî de indel'iktizâ Buhara'ya bilfiil muavenet imkânını bulmaktır.

Geçende Buhara Emîri Meşhed'e bir heyeti sefaret göndermiş. Orada İngilizlerle konuşmuşlar. Ruslar tarafından kendisine bir tecavüz vukubulduğu halde İngilizlerin yardım edip etmiyeceğini sormuş. Mânen ve maddeten yardım edeceklerini, top, tüfek, cephane hattâ tanklar ve tayyare göndereceklerini söylemişler. Ve avdet eden Buhara heyeti sefaretiyle bir kaç İngiliz zabiti Buhara'ya gelmiş. Benim gördüğüme ve anladığıma göre, İngiltere şarkta pek esaslı istihzaratta bulunuyor. Hedef ettiği gaye şu:

Afgan Emîrini daima eli altında bulundurmak, onu şarkta İslâm emaretlerinin hâmisi gibi kullanarak onun etrafında Buhara Emîrini ve Türkistan milliyetperverleriyle Fergane ihtilâlcilerini toplamak. Zaten İran kendi işgal-i askerisi altında bulunduğundan bu sayede her gûnâ teşebbüsat-ı ihtilâlperverâneyi Hint hudutlarından uzak bulundurmak.

Benim gayem ise tamamiyle bunun zıddı. Biran Evvel Afganistan'a gitmek, Afgan Emîrine böyle bir fikir ve mütaleanın cinayetkâr safhalarını güzelce tasvir etmek onu şarkın siyasî istihlâsının yegâne çaresi olan İngiliz düşmanlığına sevki imale eylemek ve bu sayede Hindistan hudutlarında Hindistan ihtilâlcileri için bir yuva, bir kemînkâh hazırlamak. Bakalım hangimiz muvaffak olacağız.

Cemal Paşa: Şu Yunanlı köpeklere mükemmel bir dayak atamaz mısınız?...

Herat, 29 Eylül 1920

Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

İslâmın necm-i talihi Şarktan zuhur etmek üzeredir zannediyorum. Taşkent'ten ve Kuşka'dan gönderdiğim mektuplar vâsıl olmuşlarsa [7] anlamışsınızdır ki, ben Afganistan'a dahil oldum. Onbeş günden beri Herat'ta bulunuyorum. Buranın âdeti veçhile, Kâbil'e hareket için Emîr Hazretlerinden mezuniyet talep olundu. Üç gün evvel mezuniyet geldi. Emîr Hazretleri ziyaretimden pek ziyade memnun olmuşlar ve Hariciye Nâzırı vasıtasıyla kendilerinin mihmân-ı hâssı olarak Kâbil'e gelebileceğimi cevaben bildirmişlerdir.

Hariciye Nâzırının mektubunun bir suretini aynen ve leffen takdim ediyorum. Mektubumun geldiği posta ile vâsıl olan Amân-ı Afgan Gazetesi de benim Afganistan'a vürudum haberini fevkalâde manidar bir lisan ile ilân ediyordu. Gazetenin buna ait fıkrasının tercümesini de takdim ediyorum. Fıkra gazetenin en başına yazılmış ve karilerin nazar-ı dikkatini celb için işaret-i mahsusa konulmuştur. Mevlevî Berekettül-lâh Efendi'nin benimle beraber gelmekte olduğunun ilâvesi pek manidardır. Bununla İngilizlere anlatmak isteniliyor ki, benim Afganistan'a seyahatım münhasıran İngilizlere Hindistan'da bir darbe indirmek maksadına müptenidir. Ve yine aynı gazetenin diğer bir makalesini size gönderiyorum. Yalnız, bunun mukaddematını size izah etmeliyim ki bu makalenin ehemmiyeti tezahür etsin.

Hindistan'da «Cemiyet-i Hilâfet» namı altında bir cemiyet teşekkül etmiş ve bu cemiyet İngilizlerin mâkâm-ı hilâfet hakkında reva gördükleri muamele-i imhâkârâneye mâni olmak fikrini kendisine şiar edinmiştir. Cemiyetin reisi meşhur Mevlevî Mehmet Ali bu maksatla Avrupa'ya gitmiş ve sulh konferansında ve Londra'da gayet şedit te-

(7) Taşkent'ten gönderdiği mektubun sureti bundan evvelki mektuptur. Fakat Kuşka'dan yazılmış bir mektup sureti Cemal Paşa'nın evrakı arasında bulunmamıştır.

şebbüsatta bulunmuştur. İngilizler bu teşebbüsata ehemmiyet vermiyorlar. Fakat Hintliler bu fikirde musırren sebat ediyorlar. Bu maksat için Mecusî Hindûlar da İslâm Hintlilere va'di muavenet etmişler ve cümlesi müttehiden hareket ediyorlar.

Cemiyet suveri muhtelife ile çalışıyor. Bundan dört ay mukaddem bu cemiyete dahil olan Hint uleması eğer İngilizler hilâfet-i İslâmiye hukukuna riayet etmezlerse Hint Müslümanlarının memalik-i İslâmiyeye hicret ve orada İngilizler aleyhine ilân-ı cihada mecbur olduklarına dair bir fetva vermişler. Bunun üzerine, şimdiye kadar takriben yüz bin Hint muhacirini Afganistan'a gelmiş. Evvelleri bu muhacirinden ne suretle istifade edilmesi lâzım geleceği kestirilememiş. En son okuduğum Amân-ı Afgan Gazetesi'nden tercüme ettiğim talimatnameye göre bu mesele ahsen surette hal edilmiş. Hint muhacirlerinden taburlar teşkili, Hintlilerden zabitan yetiştirilmesi vesaire gibi nukat-ı mühimme ki benim en ziyade arzu ettiğim şeylerdi.

Tercümesini gönderdiğim talimatname mucibince bunlar elyevm kabili icra mesail sırasına geçmişlerdir. Bizim İstanbul hükûmeti melûnesinin sulhnameyi imza ettiğini kemal-i istikrah ve lânetle okudum. Fakat bunu neşr eden gazete aynı zamanda Hindistan'daki hilâfet heyetinin de bir beyannamesini neşrediyor. Beyanname diyor ki, imzayı eden İstanbul hükûmeti İngilizler tarafından satın alınmış ve onlar tarafından intihap ve tayin olunmuş eşhastan mürekkeptir. Padişah da İngilizlerin elinde âdetâ esir halindedir. Binaenaleyh bu imza kerhen ve cebren alınmış bir imza olması itibariyle biz anı gayrivaki addederiz. Ve Türkiye hükûmetiyle İtilâfiyun arasında musaleha olmamış kabul ederiz. Biz Türkiye hükûmetinin bütün hukuku kendisine iade oluncaya kadar mücahede ve mücadelemizde devam edeceğiz.

İran'dan aldığımız malûmata göre, Meşhed'de bulunan İngilizler Meşhed'i tahliye etmektedirler. Oradan nerelere gitmekte olduklarına dair deveran eden rivayât muhteliftir. Bazılar Tahran'a sevk olunduklarından, bazılar Bağdat taraflarına gönderildiklerinden bahs ediyorlar. Her halde, kıt'a-i Irakiye'de Araplarla İngilizler arasında gayet şedit musademat cereyan ediyor. Gazetelerden istinbat ettiğime göre, bu musadematın merkez-i cereyanı Hille ve Necef kazalarıyla Müntefik sancağı taraflarıdır.

Hattâ, Irak'taki Makamat-ı mübarekenin mesdut olduğu ve züvvâr kabul edilmediği rivayetleri bile var. İşte bütün bu havadisler bir araya toplanırsa Emîr-i Afgan Emanullah Han Hazretlerinin gayet cesur ve müteşebbis bir Müslüman olduğu da nazar-ı dikkate alınırsa ve benim Afganistan'a vürudumun böyle pek bahir bir tantana ile ilân edilmesi düşünülürse Şark'ta hâlâs-ı İslâm için bana pek büyük faideler temin edecek teşebbüsatın pek karip olduğuna hükmetmek lâzım gelir.

Bütün bu teşebbüsatın müntec-i muvaffakiyet olması için gerek Afganistan'ın gerek Türkiye'nin Rus Şûrâlar Cumhuriyeti ile fevkalâde hüsnü münasebat idame etmeleri lâzım geleceği fikr-i esasını Emîr-i Afgan Hazretlerine kabul ettirebildiğim gün İngilizler darbelerin en zehirlisini, en müessirini cangâhlarına yemeğe başlıyacaklardır. Fakat her halde Bolşevik hükûmetinin de münasebetsiz suizanlardan sarf-ı nazar etmesi ve daha doğrusu Şark milletlerini taht-ı esarette tutmak lâzım geleceğine kanaat getirmiş olan eski milliyetperver Rusların Bolşevikler arasında icra etmekte oldukları su-i telkinata ve çevirdikleri entrikalara artık suret-i katiyede nihayet verilmek ve Afganistan'a silâh ve paraca muavenet-i mahsusada bulunmak elzemdir. İşte benim bu günkü mesaimin iki ma'tufi ileyhi.

Dün buraya Moskova'dan bir telgraf geldi. Telgraf Moskova Afganistan konsolosluğundan. Konsolos diyor ki:

«Türk murahhası Azmi Bey beş refiki ile beraber Kuşka tarikiyle Kâbile gelmek üzere Moskova'dan hareket etmiştir. Kendisinin müreffehen seyyahatinin teminini rica ederim».

Bu Azmi Bey kimdir? Nereden gönderiliyor? Vazifesi nedir? Anlaşılmıyor. Ben zannediyorum ki, Beyrut vali-i sabıkı Azmi Bey olsa gerek. Fakat acaba sizin tarafınızdan mı geliyor, yoksa benim buraya geldiğimi haber alarak bana iltihak etmek üzere kendi teşebbüs-ü şahsisi ile mi geliyor? Buraları anlaşılamıyor. Türkiye'de buralara gönderilebilecek üç Azmi Bey var. Beyrut Valisi Azmi Bey'den maadası böyle uzun seyahati deruhte edebilecek halde olmasa gerek. Her halde vatandan en taze havadisleri almağa muvaffak olacağım için her kim olursa olsunlar benim için pek büyük meserretle istikbal olunacaklardır.

Şimdilik yazacak başka havadisim yok. Münih'te adreslerini âtiye yazdığım ailem var. Ara sıra onların ne halde bulunduklarını sordur-

mak lûtfunda bulunursanız babaları uzağa gitmiş ise de babalarının dostları tarafından unutulmıyacaklarını takdir ederek sevinirler.

Bedri ile beraber suret-i mahsusada gözlerinizden öperim kardeşim.

Bütün ihvâna selâm ve muvaffakiyetler temennî ederim. Gazetelerin verdikleri havadislere nazaran, başlıca iki cephe üzerinde Yunanîlerle mücadele ediyormuşsunuz. Birisi Ali Fuad Paşa kumandasıyla Bursa cephesi ve diğeri Nurettin Paşa kumandasıyla İzmir cephesi. Ve yine gazeteler evvelce Bursa Yunaniler eline sükût etmiş iken ahiren istirdat olunduğunu söylüyorlar. Şu Yunanî köpeklere mükemmel bir dayak atacak olursan artık meseleye hallolunmuş nazariyle bakmak mümkün olacaktır. Allah yardımcın olsun.

Baki olun.

29 Eylül 920

Ahmed Cemal

Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya: İslâm-Şark inkılâbı hususunda Türkiye'ye de vazife düşüyor...

1 Ekim 1920

Taşkent'te Cemal Paşa(8)

Kardeşim,

11 Haziran 36 târîhli ve Halil Paşa vedâ'atiyle Moskova'dan irsâl ve Bakû'da iki Temmuz târîhi ile tahşiye buyurulan mufassal mektûbunuz mesâfenin buğudiyetine munzam olan noksân vesâ'ik hasebiyle pek geç alındı. Taşkent'e kadar seyahatinize sâ'ik olan aynı maksad ile mu'ahharan Moskova'ya muvasalat eden Enver Paşa'dan dahi bu sırada bir mektûp ahzolundu.

Müşârün-ileyhe yazılan cevâbnâmede beyân edildiği vechile gerek zât-ı âlînizin gerek Enver Paşa'nın Türkistan ve Afganistan ve Hindistan dâhilinde düşmen-i â'zamımız olan İngiltere'nin şevket ve satvetini rahnedâr etmek ümmiyyesiyle icrâ-yı fa'âliyete karâr vermiş ve devâm ü sebât edildiği takdîrde er geç netâ'ic-i meşkure vermesi inayet-i Hak'tan me'mûl bulunan bu karâr-ı fedâkârânenin derhâl icrâ'atına teşebbüs eylemiş olmanız keyfiyeti cidden şâyân-ı takdîr ve şükrândır.

Bu pek mühim ve büyük teşebbüste hedef-i aslî İngilizleri Hindistan'da vurmak olmasına göre Türkistan ve bilhâssa Afganistan'da iken maksada kâfî kuvva-yi askeriye vücûde getirmek için evvel emirde pek ciddî teşkîlât-ı millîye ihdâsı lüzûmunu ben de takdîr eder ve husûsta buraca mümkünü'l-icrâ olan mu'âvenetin ifâsını bi't-tabi' ez-cân ü dil arzu eylerim. Ancak dört taraftan düşmânla muhât olan asıl anavatanın müdâfa'asına her şeyden evvel takayyüd ve ihtimâm etmek lüzûmü bedihî ve hâdisât-ı ma'lûme üzerine İstanbul'dan buraya gelebilen zâbitanın adedi ise, ihtiyâca ancak kâfî olduğundan şimdilik o bâbtaki arzu-yi âlîyelerinin isâfına ma'a-te'essüf imkân-ı maddî görülememiştir.

---

(8) Bu mektup gazete tefrikasında bulunmayıp sonradan tarafımızdan ilâve olunmuştur. Bkz. *Hoşnut Olmamış Adam - Enver Paşa*, Masayuki Yamauchı, İstanbul 1995 s. 105 (OSK.)

Mukaddemâ yaverliğinizde bulunmuş ve geçenlerde Ankara'ya gelmiş olan İsmet Bey şu mektûbumu hâmilen nezd-i devletlerine i'zâm edilmiştir. Ahvâl ve vaz'iyet-i hazıramızla ta'kîb etmekte olduğumuz makâsıda ve buna vusûl için muvâfık gördüğümüz turuk ve mesâ'ile dâ'ir mûmâ-ileyhten istenilen ma'lûmât ve izâhât alınabileceği cihetle burada tatvîl-i kelâma hâcet görülmedi. Yalnız her iki tarafın maksad ve gâyesi vatan-ı mu'azzezi düştüğü girîve-i inkirâzdan tahlîs ile berâber mevcûdât-ı askîyeden olan esâret-i cedîde dâ'iresinde ihyâ etmek olduğundan müşterek olan zemîn-i mücâhedede pek ziyâde dikkat ve i'tinâ' ile nazardan dûr tutulması ehemm ve lâbüdd bir nokta-i asliye vardır ki, o da Garb emperyalizminden tâhlîs-i girîbân için çalışırken başka mâhiyette ve ma'kûs bir istikamette diğer bir belîyeye teslîm-i inân etmemektir.

Ma'lûm-ı âlileri olduğu üzere mahvımızı emel edinmiş olan İngiltere'nin bütün Âlem-i İslâm şâmil bir esâret-i umûmîye te'sîsi emrindeki teşebbüsât-ı hâ'inânesine mukâvemet ve muhâlefet edebilecek yegâne Hükûmet-i İslâmiye Türkiye devleti olduğu içindir ki, bütün Garb emperyalizm ve kapitalizminin en müthiş ta'arruzâtı Anadolu üzerine tevcîh edilmiş bulunuyor. Fıkdan derecesindeki noksân vesâ'itle berâber şimdiye değin bu ta'arruzâta muvaffakıyetle mukâbele eden Ankara Hükûmeti bu musâra'anın uzun müddet devâmı hâlinde husûlü hâric ez-imkân olmayan ba'zı avâkıbı te'emmül ederek Şarkta bir nokta-i istinâd te'mîni lüzûmüne kanâ'at getirmiş ve bunun için Bolşevik Rusya Hükûmetiyle bir i'tilâf aktine teşebbüs eylemiştir. Netîce-i hayrîyesinin an karîb tecellî edeceği me'mûr-i kavî bulunuyor. Ancak böyle bir i'tilâf ve muhâdenetin ebediyen istihsâli ve istiklâli memleket gâyesini te'mîn emrinde pâyidâr netâic verebilmesi taraf-ı diğerin bazı avâmil-i dâhiliye ve te'sîrât-ı hâriciye tahtında olarak, bi'l-âhare tebdîl-i fikir ve karâr edememesine mütevakkıf ve bu da hâ'iz-i hilâfet olmak hasebiyle bütün Âlem-i İslâm üzerinde mu'tenâ hâ'iz-i nüfuz olan Türkiye devletinin bu asır-dîde şeref ve nüfûzunu hem ukî bulunsun bulunmasın bi'l-cümle Şark akvâm-ı İslâmîyesi üzerinde muhâfaza ve idâme edebilmesine menûttur.

Binâ'en-aleyh Türkistan ve Afganistan'da tebârüz eden harekât-ı millîyeyi bir takım Teşkîlât-ı mahsûsaya rabtetmek sûretiyle tevhîd ve hedef-i aslîye tevcîh emrinde Rusya Sovyet Cumhuriyetinin maddî ve

mânevî mu'âvenet ve müzâheretinden âzami derecede istifâde etmekle berâber İslâm Şark İnkılâbını ihdâs ve idâre husûsunda Türkiye'ye teveccüh eden vazîfe-i mahsûsa-i târîhîyeyi de elden kaçırmamak iktizâ' eder. Şu hâlde Ankara Hükûmet-i millîyesiyle oralarda te'sîs edilecek merkez-i icrâ'ât arasında da'imî bir münâsebet te'sisi ve ma'lûmât ve ta'lîmât te'âtîsi lüzûm ü muhtâc-ı izâh değildir. Anadolu'da vaz'iyet-i dâhilîye kesb-i resânet etmekte olduğu gibi zamânın müsâ'adesine inzimâm eden mesâ'î semeresi olarak cephe vaz'iyetimizde inşallâh ahd-ı karîbde bâ'is-i neşât-ı kulûb olacak hâdisâta mastar olabilecektir.

Bundan mukaddem Bakû'ya mümessili gönderilmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından buraya bir hey'et-i dâ'ime-i sefâretinin i'zâm edileceği hakkındaki haberlerin tahakkuku üzerine mümessillik takvîye edilmek üzere sefârete tahvîl edileceği gibi Şark'ta iktizâ' eden diğer mevâki'-i mühimmeye de birer me'mûr-i ilzâm edilmek üzeredir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Moskova'da bulunan hey'et-i murahhasının Rusya Sovyetler Cumhuriyeti ile akd-i itilâf veya ittifâk için dört beş aydanberi icrâ' etmekte olduğu müzâkerât müsbet netîceye müncer olmuş, tanzîm ve tarafeyn murahhasları cânibinden buranın tasvîb ve tasdîkine ta'lîken imzâ edilen mevâddı hâvî i'tilâfnâme lâyihasını Yusuf Kemal Bey buraya getirmiştir. Müşârün-ileyhten alınan şifâhî izâhât üzerine buraca icrâ' edilmekte olan tetkîkât netîcesinde kat'î i'tilâfnâmenin inşallâh bir aya kadar sûret-i kat'îyede imzâ ve te'âtîsine şimdiden bir emri muhakkak nazarıyla bakılabilir. Milletlerin kardeşliği prensibine ve memleketin menâfi'i mütekâbilesini mü'emmenen hakîkî ve samîmî bir dostluk esâsına müsteniden akdedilip hudûdu müstekâr Türkiye Devletiyle Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin yekdiğerini muvâcehe-i âlemde resmen ve mütekâbilen tasdîki ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin kabûl etmeyeceği herhangi bir sened-i devletin Rusya Cumhuriyeti tarafından dahi kat'îyen adem-i kabûlü ve memleketeyn arasında ber-mukteza-yı muhâdenet turuk-u münâkale ve muvâsalanın bilâ-te'hir ve bilâ-mezâhim te'sîs ve idâmesi ve her iki taraf tebe'asının yekdiğeri memleketinde aynı hukûk ve vezâ'iften mütekâbilen istifâde ve mükellefîyeti ve Boğazlarda ümûma şâmil serbestî-i münâkalâtının Türkiye hâkimiyeti mutlakâsına pâyitaht olan İstanbul'un emni-

yet-i hâriciyesine aslâ irâs-ı halel etmeyecek sûrette Karadeniz'e mücâvir devletler murahhaslarından mürekkeb bir konferansta takrîri gibi pek mühim ve kıymete değer esâsâtı şâmil bulunacak olan böyle bir muhâdenet ahidnâmesinin akid ve i'lânı keyfiyetinin içinde bulunduğumuz şerâ'iti umûmîye-i âleme nazaran Avrupa'da pek müthiş bir te'sîr ikâ' edeceği ve şark İslâm âleminde de büyük ümitlerle müterâfık in'ikâsât tevlîd eyleyeceği şimdiden tahmîn edilebilir.

Avrupa'ya âid bu te'sîrât-ı muhtemeleden memleketin hayrına olarak âzamî derecede istifâde husûsunda Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin pek müteyakkız ve fa'âl bulunacağı ve zât-ı âlîleriniz tarafından da o havâlide bu hâdise-i mes'ûdeden yüksek mertebe istihsâl-i menâfi-i mukaddesede cümlemizin muvaffakıyât-ı tâmmesi eltaf-ı ilâhîden her hâlde me'mûldür kardeşim.

1 Teşrîn-i evvel 336 (1920)

Mustafa Kemal

Başkumandanlık

Moskova'da Türkiye Sefir-i Kebiri
Ali Fuat Paşa Hazretlerine

C! 17 Teşrinievvel 37 (1921) telgrafnamenizi 8 Teşrinisani, 37'de yirmi iki günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar dürüst hareket etti. Aynı tarzda devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver vesaire ile alâkasını katetmelidir. Bunları benim tarafımdan açıkça kendisine söyleyiniz. Burada muhafız Fahrettin Paşa'yı Afgan sefiri yaptık. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak mevkiini tahkim edeceğim. Şimdiye kadar olan işaratını hüsnü telâkki ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve işarı devletinize muntazırım.(9)

8/11/37
Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Ankara'dan

29 Kanunuevvel 337 (1921) No: 747

Moskova'da Türkiye Sefiri Ali Fuat Paşa'ya

Ahiren Ankara'ya muvasalat eden Ukrayna Sefiri yoldaş Fronze ile Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla kabil-i telif olmıyan ve hâlâ eski zihniyetin idamesine matuf tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran müşarünileyh Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetini keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunur mahiyette zannediyor. Ben milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nafi olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir edinceye kadar kendisiyle idame-i münasebetta mazur bulunduğumu tebliğ etmenizi rica ederim.(9)

Tarih 29 Kanunuevvel 337
Mustafa Kemal

(9) Bu iki mektup Cemal Paşa'nın evrakı arasından çıkmıştır.

Cemal Paşa: Bunları okuduktan sonra lütfen hepsini bizzat kendi ellerinizle yakınız...

Kâbil, Biktut kariyesinden

29 Temmuz 1921

Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

Ben size bu mektubu yazdığım sıralarda, siz kim bilir hangi dağ tepesindeki çadırınızda masanızın üzerine açtığınız haritalarınızın üzerinde, muharebe hatlarından gelen raporların tetkiki ile muhtelif kollara yazılacak tarif münderecatı ile ne hareketle meşgulsünüzdür? İlâhî bir nurun kalbinizde husule getirdiği rûşenî ile milletin ruhundaki âbide-i hamaseti aydınlattınız. Şimdi bütün zindeliği ile ayağa kalkmış milletin başına geçtiniz. Dünyaya harikalar gösteriyorsunuz. Allah yolunuzu açık, kılıcınızı keskin etsin. Benden sizlere, maiyetinizde, Türklüğün, Müslümanlığın hayrı için can veren kahramanlara kardeşçe binlerce selâmlar ve hürmetler! Bu son mücadelâtınızda kahbe çocuklarının kafalarına son yumruğu indirecek olursanız artık memleketi köpeklerin ayakları altında çiğnetmekten kurtarmış olacaksınız.

Benim buralara gelmekteki gayelerimin ne olduğunu bundan evvelki mektuplarımda bir dereceye kadar anlatmıştım. Başımıza son Yunan belâsını çıkarmış olan İngilizlerin başına bir Hindistan belâsı açmak ve bu sayede belki bütün dünyaya biraz rahat nefes aldıracak bir hâdise-i uzmanın musebbibi olmak! İşte benim gayem budur. Sizin dahilde sarfettiğiniz mesaiyi haricî mesaî ile teshil ve takviye eylemek.

Bu hususta ne gibi teşebbüsatta bulunduğumu nazarınızda gayet vazıh bir surette göstermek için size leffen bazı evrak ve muhaberat suretleri takdim ediyorum. Bunlardan birden ...... kadar bir numara tahtındadır. Eğer her birini boş zamanınızda gayet dikkat ve itina ile okuyacak olursanız bir senelik mesaimin hülâsasını hüsnü kabul etmiş olursunuz. Binaenaleyh bu mektubumda onların münderecatından başka bahsetmeğe lüzum görmüyorum. Fakat bu verdiğim malûmat ve gönderdiğim evrak fevkalâde mahrem ve yalnız sizin şahsınız ile lüzum görürseniz Hariciye Nâzırına ve Erkân-ı Harbiye Reisinize ve yine lüzum görürseniz Refet Bey'e aittir. Sizler okuduktan sonra bunların kâffesini bizzat ken-

di elinizle ihrak [yakma] etmenizi pek ziyade rica ederim. Zira üzerinde benden başkalarına ait olan esrar vardır.

... numaralı vesikadan anlıyacağımıza göre, benim Kâbil'e gelmekliğimden en büyük faide Afganistan'ı İngilizlere kaptırmamak ve Afgan-Rus muahedesini tasdik ettirmek olmuştur. Bizim mücadelâtımız nokta-i nazarından bu en büyük bir faidedir. Bundan başka Afgan ordusunun ve devair-i muhtelifesinin Türk erbabı ihtisası vasıtasıyla tensik ve ıslah olunması kararını da istihsal ettim ki bu sayede Hindistan'ın can alacak bir noktasında elli altmış Türk zabitinin talim ve terbiye ettiği bir Afgan ordusu vücude gelmiş ve Afganistan yine Türk erbab-ı ihtisasının tensik ve tanzim eylediği bir idare-i muntazamaya malik bulunmuş olacaktır. Afganistan ile Türkiye arasında âtiyen yapılacak bir muahede-i muhadenet bittabi İngilizleri çok düşündürecek ve Türkiye'yi kimsesiz bir öksüz çocuk telâkki etmesine mani olacaktır.

Afganistan ordusunun Türk zabitanının istihdamına ve hangi işler için ne kadar Türk zabiti lâzım geldiğine ve saireye dair Emîr Hazretlerinin imzalarıyla tevşîk olunan fermanları ve cetvelleri Hariciye Nâzırı, Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili namına yazdığı bir mektup ile ve bu mektubumu size getirecek olan kurye ile Ankara'ya göndermiştir. Ben onların Türkiye'ye bir suretini leffen size gönderiyorum. Bu listeye dahil olan Türk zabitlerinden bir kısmı elyevm burada mevcuttur. Yeniden gelecek olan Türk zabitlerinin adedi yirmi dörttür. Bunların şerait-i istihdamiyesini mübeyyin olan müsvedde dahi merbuttur.

Evvelâ sizden şunu rica edeceğim ki, bu zabitler fevkalâde hüsnü intihap edilsinler. Ben bir kaç arizamda sizden rica etmiştim ki, bu heyeti mümkünse Bosnalı Salih Bey'in riyaseti altında gönderiniz. Fakat İsmet Bey'in (10) verdiği malûmata nazaran Salih Bey Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Harekât Şubesi Müdüriyetini ifa ediyormuş. Binaenaleyh infikâki caiz değilmiş. O halde Behiç Bey, yahut Tiflis sefiri Kâzım Bey, yahut Enver Paşa'nın eniştesi diğer Kâzım Bey veyahut Leyman Paşa'nın [Liman Von Sanders] eski Harbiye Reisi Kâzım Paşa ve eğer Malta'dan tahliye edilmiş ve Anadolu'ya gelmişse Ali İhsan Pa-

(10) Cemal Paşa'nın eski yâveri.

şa'dan birini Heyet-i Tensikiye Riyaseti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ve harbiye devairi riyaseti ile göndermenizi münasip gibi telâkki ederim. Diğer zabitanın intihabında meslekte malûmat-ı nazariye ve tecrübe-i ameliye, ahlâkta bittecrübe sabit olmuş metanet ve safiyet, işret etmekten temâmîi tevakkî, son derece faaliyet ve arkadaşlarıyla hüsni muaşeret noktaları nazardan dûn tutulmamalıdır. Bütün teşebbüsat-ı umumiyemizde mazhar-ı muvaffakiyet olmaklığımız için de bu zabitanın kâffesi reisleri vasıtasıyla doğrudan doğruya benim direktifim dahilinde hareket etmek lüzumuna dair taraf-ı âlilerinden emr-i sarih ve katî almalıdırlar. Bittabi ben bu hususu gayet «indirect» istimal edeceğim ve yalnız reisi heyet ile temasta bulunacağım ve tensikata ve vezaif-i umumîyeye tealluk eden hususat için hiç bir müdahalede bulunmıyacağım. Fakat bunların Kâbil'de etrafıma toplanmış olmaları teşebbüsatımız için fevkalâde faideler temin edecektir.

Bu hususta Süreyya Bey [11] size şifahî bir çok izahat verecektir.

Elyevm burada bulunan ve Emîr Hazretlerinin son fermanları mucibince Heyet-i Tensikiye-i Osmaniye meyanına ithal edilmiş olan Türk zabitanının esamisini mübeyyin bir pusula da işbu mektubuma lef edilmiştir. Zabitan ile maliye ve jandarma ve polis müşavir ve muavinlerinin Ankara'dan buraya kadar olan harcırahları ile üçer aylık maaşatı mikdarına baliğ olan beş bin yedi yüz yirmi İngiliz lirasının Ankara'daki Afgan sefiri tarafından size teslim olunacağını Hariciye Nâzırı mektubunda bildirmiştir. Bu parayı aldığınız halde derakap icabının ifa edileceğine hiç şüphe etmiyorum.

Maliye müşavirliğine tayin edilecek zat işinin ciddan ehli olmalıdır. Gerek zabitan ve gerek diğer erbab-ı ihtisas kendi mesleklerinin icabettirdiği bütün kanun ve nizamname ve talimatnameleri ve bütün cetvel vesaire suretlerini hâmilen gelmelidirler. Burada hiç bir şey bulmanın imkânı yoktur.

Zabitandan arzu edenler haremleriyle birlikte de gelebilirler. Fakat en ziyade haremleri tahsil görmüş olanların gelmesine müsaade edilmesi burada Türk kadınlığının irfan yüksekliğine nümune teşkil etmek nokta-i nazarından faideli olur.

---

(11) Cemal Paşa'nın yâveridir ki, Tiflis'te beraber şehit olmuşlardır.

Bundan evvel gönderdiğim bir kurye ile size bir iki fotoğraf gönderdiğimi tahattür ediyorum. Süreyya Bey vasıtasıyla da size bir kaç fotoğraf daha takdim ediyorum. Sizin bana oradaki hayatınızı musavvir bazı fotoğraflar göndereceğinize eminim. Binaenaleyh onları kemal-i ısrar ile bekliyorum.

Buraya gönderdiğiniz mümessil Abdurrahman Bey'e hiç bir para vermediğiniz için buraca pek sıkıntı içindedir. Ankara'nın mümessili sıkıntı çekmemek mecburiyetinde olduğu için kendisine ayda iki bin Kâbil rubyesi verilmesini ve onun mukabilinde Ankara hükûmeti tarafından Ankara'daki Rus sefirine Osmanlı parası verilmesini buradaki Rus sefirinden rica ettim. Muvafakat etti. Eğer siz de muvafakat ederseniz işi o suretle idare edeceğiz. İki bin rupye altın olarak seksen Osmanlı lirası eder. Bir mümessilin bundan daha az para ile yaşamasına buraca imkân yoktur. Her halde sizin muvafakatiniz gelinceye kadar ben kendisini şöyle böyle idare etmeğe çalışacağım.

Abdurrahman Bey iyi bir adam ise de her halde Afgâniyülal olması Anadolu ruhunu temsil edebilmesine mani oluyor zannediyorum. Benim kanaatimce bu pek ziyade haizi ehemmiyet olan Kâbil noktasına yeni Türklük ruhuna son derecelerde vâkıf birinin gönderilmesi pek münasip olur. Ben sizin hiddet etmiyeceğinize emin olsam yine eskiden olduğu gibi Bedri Bey'i tavsiye edeceğim. Bedri Bey Emîr'in son derecelerde muhabbetini celbetmiştir ve gayet zeki, fedakâr bir arkadaştır. Böyle arkadaşları iş başına geçirmek pek faideli olacağı kanaatindeyim. Abdurrahman Bey'i de onun maiyetine müsteşar veya müşavir namiyle tayin edersiniz, olur biter. Her halde bu maruzatımın gayet mahrem tutulmasını ve Abdurrahman Bey'in kulağına isal edecek bir kimseye serrişte verilmemesini rica ederim. İstemem ki, uzak yerlerde bu arkadaşla bozuşmuş olalım. Süreyya Bey bu hususta size izahat verebilir.

Şurası da bizim için şartı âzamdır ki, bundan sonra lâakal ayda veya bir buçuk ayda bir defa sizden behemehal bir mektup almalıyım. Bu mektubun cevabını siz Bakü'deki Memduh Şevket Bey'e gönderirsiniz. O da Taşkent'teki yüzbaşı Haydar Şevki Efendi'ye gönderir. Oradan da bana gelir. Haydar Şevki Efendi'nin Taşkent mümessilliğini resmen tasdik ederseniz o da isabet olur.

Artık size yazacak bir şeyim kalmadı. Burada Afganistan için yazdığım ve kabul ettiğim nizamnamelerden bir kaç tanesini hâtıra olarak size takdim ediyorum. Kariben askerî ve mülkî ceza kanunnameleri de tabedilmiş olacaktır. Ben yalnız başıma bu kadarcık yapabildim ve bugün Afganistan'a bir hükûmet şekli verdim. Fakat bunların tatbik ve ıslahı bir çok arkadaşın burada bulunmasına bağlıdır. O lütfu da siz yapacaksınız.

Bütün arkadaşların gözlerini öperim. Buradaki zabitan ellerinizi öperler. Enver Paşa'dan aldığım bir telgraf mucibince kendisiyle görüşmek üzere kariben Rusya'ya bir seyahat yapacağım. Eylül nihayetinde Buhara'da bulunacağım. Eğer o zamana kadar bu mektubuma alır da Taşkent'teki Haydar Şevki Efendi vasıtasıyla bana gönderilmek üzere bir mektup irsal ederseniz müteşekkir kalırım.

Baki seni hasretle öper ve muvafakatini Allah'ın büyüklüğünden temenni ve niyaz ederim kardeşim.

Kardeşin

....

Cemal Paşa: Evlâdlarımın namussuz bir isim taşımamaları için gerekeni size havale ediyorum...

Münih, 30 Teşrinisâni 1921

Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

Moskova'dan Ali Fuat Paşa vasıtasıyla takdim ettiğim mufassal mektubu yazdıktan sonra İsmet Bey'le birlikte Almanya'ya geldik. Münih'e muvasalatımda ailemi ve çocuklarımı hamdolsun âfiyette buldum. Seyahatimiz pek büyük sühuletle cereyan etti. Sizi şahsıma ait tafsilât ile meşgul etmekten ise doğrudan doğruya maksada gireceğim.

Bence bugünün en mühim meselesi Enver'in son teşebbüsatıdır. Bu mecnunu Anadolu'da sizin başınıza belâ olmaktan meneden talihe müteşekkir olduğum halde onu müteakip teşebbüs ettiği işten dolayı son derecelerde müteheyyicim. Anadolu'ya ve size karşı artık hiç bir şey yapamıyacağını tamamiyle anladıktan sonra mutlaka bir iş yapmak ve her ne suretle olursa olsun kendisinden bahsettirmek cinnetini izhar eden bu zat, bu sefer de Rusya hükûmeti aleyhine Buhara ve Türkistan ve Fergane'de bir ihtilâl çıkarmak fikrine düşmüş ve hemen işe başlamıştır.

Bunun neticesinde gerek memleket için ve gerek şark muhiti İslâmı için en ufak bir faide ve en ehemmiyetsiz bir muvaffakiyet ümidi mevcut bulunsa idi hiç de telâş etmezdim. Fakat bir taraftan belki yüz binlerce Müslüman ve Türk'ün daha mahv ve helâk edilmesini ve bir taraftan da benim Afganistan ve Türkistan ve Buhara'da teşebbüs ettiğim işlerin dûçar-ı akamet olmasını mucip olmaktan başka bir netice vermiyecek olan bu son teşebbüsden de bu mecnunu sarf-ı nazar ettirmek benim için bir vazife halini kesbetti. Ve daha Moskova'da iken kendisine gayet şedit ve tevbihâmîz bir mektup yazdım. Ve daha sair bazı teşebbüsler de bulundum.

Bu defa Münih'e gelir gelmez Rusya Hariciye komiseri Çiçerin'e bir mektup yazarak Enver'in son teşebbüsü hakkındaki nokta-i nazarımı kendisine izah ettim. Mektubun Türkçe bir suretini aynen leffediyorum. Benim korktuğum şey Rusların Enver dolayısıyla benim hakkımda da şüpheye düşerek Afganistan'ın Rusya tarikiyle Anadolu ile temasta bulunmasına mani olmaları ve Anadolu'dan ve İstanbul'dan

Afganistan'a celbedeceğimiz zabıtan ile sair erbab-ı ihtisasın Rusya tarikiyle mürurlarına müsaade etmemeleri ve Afganistan'a vermeği taahhüt ettiklerini bundan evvelki mektubumda arzettiğim malzeme-i harbiyeyi vermekten imtina eylemeleridir. Çiçerin'e yazdığım mektuptan maksat budur. Bakalım bu son hezeyanların tesiratı muzırresini izaleye muvaffak olabilecek miyim.

Enver'in bir fikri mahsus ile teşkil ettiği «İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı» namındaki teşkilâtın bilkülliye lâğvedilmesini ve artık böyle delice teşebbüsattan vazgeçmelerini Enver'in Moskova ve Berlin'deki rüfekasına ihtar ettim. Ve bâdema böyle benim ilmim olmıyan teşebbüsat için benim ismimi kullanmağa mezun olmadıklarını ve benim kendileriyle hiç bir münasebeti şahsiyem olmadığını kendilerine söyledim. Zannediyorum ki müteşebbislerini hâcil etmekten başka bir faide temin etmemiş olan bu iş de böylece nihayet bulmuştur.

Yalnız, buraya gelmiş olan son İstanbul gazetelerinde Enver'in Batum'daki teşebbüsatına benim de iştirâk ettiğim hakkındaki havadisi görünce pek ziyade müteessir oldum. Eğer benim Enver'in Batum ve Anadolu teşebbüsatıyla hiç bir alâkam olmadığına dair Büyük Meclis Hükûmeti erkânından birinin bir gazete muhabirine enterviyöv tarzında bir ifadesini neşrettirecek olursanız benim namusumu ikmal etmiş olursunuz. Afganistan'daki hidematımın sizce müstahsen ve menafii dahiliye ile mütevafık olduğuna dair Anadolu'da münteşir gazetelerden birinin menbaı meçhul bir havadis veya makale neşretmesi de teşebbüsatımdaki muvaffakiyetim için pek müfit olabilir.

Mülâzim Süreyya Bey ile takdim ettiğim mufassal mektup ile melfufatını şimdiye kadar mütalea buyurmuş olacaksınız. Afganistan için istediğim zabitan ile erbab-ı ihtisası evamir ve talimatınız dairesinde intihap ve Afganistan'a sevk etmek üzere kariben nezdinize sizin de haizi itimadı fevkalâdeniz olan İsmet Bey'i daha mufassal bir mektubumu hâmilen îzam edeceğim. O zamana kadar Afganistan'a hiç kimsenin gönderilmemesini rica ederim.

Berlin'de bulunduğum sırada, Amerika'nın Associated Press vekili Mr. Weygand ile görüştüm. İngiltere Hariciye Nezaretinin 7 Eylül tarihiyle Rusya hükûmetine verdiği notanın benim hakkımdaki fıkra-

ratına cevaben yazdığım bazı şeyleri mumaileyh vasıtasıyla neşr ettirdim. Bu sırada bana dedi ki:

Bundan bir ay evvel, Yunan Kralı Kostantin «Türk-Yunan Mücadelesi» unvanı altında bizim matbuatımız vasıtasıyla ve bizzat kendi imzasıyla mufassal ve tamamen Türklerin aleyhinde bir makale neşretmişti. Ben isterdim ki aynı matbuat Mustafa Kemal Paşa'nın Kral Kostantin'e cevaben bizzat kendi imzası tahtında yazacağı bir makaleyi de neşretsin. Fakat maatteessüf bu hususta birçok vasıtalara müracaat ettiğim halde şimdiye kadar hiç bir şey elde edemedim.

Bu zatın fikrini pek ziyade musîb telâkki ederim. Her halde Kostantin'in makalesini şimdiye kadar okumuşsunuzdur. Ona tarafınızdan yazılacak mufassal cevabı Roma veya Berlin'deki sefiriniz vasıtasıyla Berlin'de otel Adlon'da sakin Mr. Weygand'a isal ettirecek olursanız Amerika'nın lâakal on dört, on beş mühim gazete ve rövüsile neşredilmesini temin eylemiş bulunursunuz.

Bu meseleye pek ziyade ehemmiyet vermenizi ve bilhassa Berlin'deki Mr. Weygand ile istihbarat vesaitinizin teması kaybetmemesini rica ederim.

Ben iki ay kadar Almanya'da kalacağım. Müteakiben Moskova'ya avdet edeceğim. Eğer bu müddet zarfında aşağıya derç edeceğim adrese iki satırlık bir cevabınızı alırsam son derecelerde sevineceğim. Zira sizinle nokta-i nazar ihtilâfımız olmadığını gösteren bir mektubunuz benim teşebbüsatımda daha metin ve cüretkâr olmaklığımı intaç ediyor.

Fethi'nin ve Rauf'un benim için gözlerini öpünüz. Rauf'un aleyhimde söylenen bazı alçakça iftiralara karşı merdâne ve metinâne sebk eden müdafaatını haber aldım. Kendisine karşı ebediyen müteşekkir olacağım. Ben âtiyen namusumu ancak sizin gibi, Fethi ve Rauf vesaire gibi beni cidden tanıyan ve seven arkadaşlarımın muavenetleriyle ikmal edebileceğim. Aleyhimde söylenen şeylerin kâmilen bir iftiradan ve suizandan başka bir şey olmadığını isbat edecek delâili maddiyeye malik olmakla beraber, her halde bunların kuvvetli deliller olduklarını ispat için arkadaş muavenetine muhtaç olacağım. Ben bugün içinizde yok yere ve bîgayrihakkın namusuna leke sürülmüş bir arkadaşınızım. Beni yükseltmek, namusumu iade ettirmek için katî muavenetlerinize muhtacım. Ve bu muavenete sizden bihakkın intizar ediyorum. Eğer

irae edeceğim delâil-i maddiye sizin temini kanaatinize kâfi gelirse siz de o zaman muktezayı uhuvveti icra edersinz.

Maahaza, ben mücadelâtı umumiyenin nihayetine kadar sabretmek isterim. Sizin de mazhar-ı takdiriniz olan teşebbüsatı hariciyemde kemal-i metanetle devam ederim. Şayet bu teşebbüsatım sırasında ölürsem benim ikmal-i namusuma medar olacak vesaik-i maddiye ve tahririyeyi haremim size tevdi edecektir. Ve İsmet Bey de bu vesikaların nerelerde saklı olduğunu bilir. İşte o zaman evlâtlarımın namussuz bir isim taşımamaları için benim ikmali namusuma ait teşebbüsatı sizlerden beklerim.

Başka yazacak şimdilik bir şeyîm yok. Hasretle gözlerinizi öperim kardeşim.

Ahmet Cemal

Adresim:
Madame Cemal Pacha
Müseumstr. I
München

Mektubun zarfı haremim namına olacak ve derûnu bittabi bana ait bulunacaktır.[12]

(12) Yayınladığımız bu mektuplardan başka elimizde Cemal Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya hitap eden iki mektup müsveddesi daha vardır. Birisi tarihli ve uzun, diğeri tarihsiz ve kısa. İkisi de aynı mevzua temas ediyor. Öyle görünüyor ki, Cemal Paşa bunlardan birini yazmış, sonra beğenmemiş, diğerini yazmıştır. Yolladığı hangisi? Bunu kestiremiyoruz, Onun için, ikisini de neşretmek zaruretinde kaldık. Evvelâ kısasından ve tarihsizinden başlıyoruz.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Enver'le alakam tamamen kesilmiştir...

Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

1 – Süreyya ile gönderdiğiniz mektubu aldım. Bütün icraat ve teşebbüsatınızda elkâr ve mütalâatınıza tamamiyle iştirak ederim. Enver'in son zamanlardaki efali onunla aramızdaki münasebatı bilkülliye katetmiştir. Süreyya ile gönderdiğim mufassal mektuplarla Feyzi Bey'in getirdiği mektubumdaki mütalâatımda tamamiyle sâbitkademim. Bütün hariçteki teşebbüsatımda Ankara'dan mülhem olmağı ve her teşkilâtımı Ankara'ya bağlamağı öteden beri esas meslek ittihaz ettiğim gibi âtiyen de ruhan ve cismen Ankara'ya merbut olarak çalışacağımı beyan ederim.

2 – İsviçre'nin en sahibi nüfuz askerlerinden Miralay Fonjala eğer sizin taflardan bir daveti resmiye alırsa Ankara'ya gelip Türk ordusunun harekâtını takip ve İsviçre efkâr-ı umumîyesine bildireceğini vaadetti. Bu zatın İsviçre'de bâhusus gençlik âleminde pek büyük nüfuzu vardır. Yunanlıların elindeki Miralay Fayler'e karşı kullanabileceğiniz pek mühim bir vasıta olur. Yusuf Kemal Beyefendi'ye bu hususu arzettim. Münasip telâkki buyurursanız kendisinin Ankara hükûmeti namına resmen davet edilmesi hususunun müşarünileyhe iblâğını rica ederim.

İsviçre'de efkâr-ı umumîyeyi lehimize tahvil için bundan büyük bir fırsat elimize geçemez. Yunanlılar Fayler'e yüz bin İsviçre frangı harcırah verdiler. Fonjala'nın harcırahını siz de ona göre takdir edersiniz. Herhalde elli bin İsviçre frangından aşağı olamaz.

3 – Paris'e seyahatimin ne suretle husule geldiğini bir ay sonra nezdinize hareket edecek olan İsmet Bey'le göndereceğim mufassal mektupta arzederim.[13]

Ahmet Cemal

(13) Cemal Paşa'nın bu mektubu Paris'te Hotel Maurice başlıklı matbu kağıt üzerine yazılmıştır.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya: Bütün ruhumla ve cismimle sizinle beraberim...

24 Mart 1922

Kardeşim Paşam,

Süreyya Bey'le gönderdiğiniz mektubu aldım. Münderecatı beni son derecelerde düşündürdü. Ben hiç bir dakika sizi tehdit etmeği hatır ve hayalime getirmedim. Evvelâ, ne siz ne de ben tehdit ile kanaatlerini, düşüncelerini değiştirecek insanlardan değiliz. Kamarad Fronze ile gönderdiğim mektupta Enver'e dair dermeyan ettiğim mütalâat münhasıran telifibeyn gayesine mübteni idi. *(Her kim her ne derse desin, Enver'in daha âlem-i İslâmda pek büyük bir sît ve şöhreti vardır. Bu eski arkadaşı muzır olmaktan siyanet etmek, bilâkis onu müfit olabileceği sahalarda istihdam çarelerini bulmak benim fikrimce bütün dünyanın bize düşman olduğu şu zamanlarda en âkilâne, en müdebbirâne bir hatt-ı hareket olurdu. İşte size yazdığım mektuptaki maksadım buydu)*(14). Eğer istediğim gibi teşrihi mesele edemiyerek sizi hiç istemediğim halde gücendirmiş, kalbinizi incitmiş isem bundan cidden müteessir olacağım.

Enver evvelâ benim malûmatım haricinde Anadolu'da bir hareket-i mahsusada bulunmak emelini beslemiş. Bilâhara bir çok taraflardan aldığı vesaya neticesi olarak bu fikrinden vazgeçmiş.

Ve benimle mülâkat etmek üzere Buhara'ya gitmiş. Orada beni bulamayınca o muhitte ahmakça iş görmeğe çalışan bazı contre - rèvolutionnaire'lerle teşriki mesai etmiş ve Ruslar aleyhine Türkistan'da ve Buhara'da ve Hiyve'de bazı teşebbüslerde bulunmuş. Ben maatteessüf kendisine pek uzak bulunduğum için, yazdığım bir çok mektuplara rağmen, bunlara mani olamadım.

Nihayet, son zamanda aldığım malûmata göre Afganistan'a iltica etmiş. Fakat bu hareketleri ile benim Rusya'da başladığım işleri gayet büyük tehlikelere ilka etti. İşte bundan dolayı ben kendisini itham ediyorum ve bütün dostlarıma karşı bu hareketinden dolayı kendisini mu-

---

(14) Müsveddede parantez içindeki bu parçanın üzeri çizilmiştir.

ahezeden geri durmuyorum. Bu defa Afganistan'a avdetimde *(eğer onu bundan sonrası için tariki sevabı ithal etmeğe muvaffak olabilirsem sizi temin ederim ki, çok, hem pek çok sevineceğim. Ondan sonra, onun âlem-i İslâm için en ziyade müfit olabileceği bir yerde istihdamınızı yahut)* (15) Almanya'ya geçip orada ailesi nezdinde sakin bir hayat geçirmeğe başlaması lüzumuna kendisini iknaa çalışacağım. *(Bizim Enver hakkında yapabileceğimiz en münasip hattı hareket bu olacağı kanaatindeyim. Ve eğer ona karşı şedit bir muamele icrasına kıyam edersek hem kendisinin bazı gûnâ teşebbüsatı mecnunanede bulunmasını mucip olmuş, hem de Müslümanlık âleminde bir çok dedikodulara sebebiyet vermiş oluruz)*(16). Eğer buna muvaffak olursam tarik-i mesaimizden en büyük tehlikeyi kaldırmış olacağız.

Kanaatlerimi arkadaş hatırı için tebdil etmekte bulunduğuma dair mektubunuzda beyan ettiğiniz fikri kabul edemem. Ben kanaatlerimi arkadaş hatırı için tebdil etmem. Ancak, müttehiden iş görmek menfaati vatan icabatından olduğuna kanaat hâsıl ettiğim zamanlarda, kendi kanaatlerimde sabit kalmak şartıyla, arkadaşlarımı yalnız bırakıp onlardan ayrılmağı münasip görmem. Harb-i Umumî esnasında hakkımda yapılan binlerce iftiralara karşı ses çıkarmamış olmaklığım, hattâ kendimi müdafaayı bile harbin nihayetine tehir etmekliğim münhasıran bu fikirden ileri gelmişti. Sizi temin ederim ki, Enver gerek Anadolu'nun zararını gerek Rusya ile Anadolu arasındaki münasebatın bozulmasını icap ettirecek hareketlerde bulunmak istedikçe ona karşı kemal-i şiddetle mümanaat ederek onunla katiyen teşrik-i mesai etmiyeceğim. Yalnız teşrik-i mesai etmiyeceğim *(değil, bütün kudret ve kuvvetimle onun harekâtına mâni olacağım. Fakat bu hallerinden vazgeçer de yukarıda arzettiğim veçhile başka sahalarda âlem-i İslâmın hayırına iş görmeğe başlarsa onun işini teshil için elimden gelen muaveneti ifâdan geri durmıyacağımı. Maahaza)* (17) ve son teşebbüsatıyla artık onun için şu beş on sene zarfında faydalı iş görebilmek imkânını tasavvur edemediğimden her işi terk ile ailesinin nezdine gelip sakin bir hayat geçirmesini te-

(15) Parantez içindeki bu parçanın üzeri müsveddede çizilmiştir.
(16) Parantez içindeki bu satırlar da müsveddede çizilmiştir.
(17) Parantez içindeki bu kısım müsveddede çizilmiştir.

mine çalışacağım. Tekrar ederim, size Kamarad Fronze ile yazdığım mektuptaki mütalâatın saiki Enver'i zararlı olabilecek harekâttan menetmek maksadı idi. Hiç bir zaman sizi tehdit etmeği hatır ve hayalime bile getirmedim. Aramızdaki samimiyet ve rabıta-i uhuvvetini ben o kadar metin ve gayrikabili zeval tasvir etmiştim ki, size fikirlerimi gayet sarih ve açık bir lisan ile bildirmeğe salâhiyetim vardır zannettim.

Fethi'nin yazdığı mektubu henüz okumadım (18) zira Fethi'nin bana mektup yazdığını bilmediğim için Paris'te bulunduğum sırada Münih'e gelmiş olan Süreyya Bey'e yazdığım mektupla sizin mektubunuzu göndermesini yazmıştım. O da yalnız sizin mektubunuzu göndermiş ve Fethi Bey'in mektubunu göndermekten çekinmiş *(bana ne gibi nasihatler verdiğini bilemiyorum. Fakat eğer benim Süreyya Bey'le gönderdiğim mufassal mektupları okunmuş ise benim nokta-i nazarımı anlamış olacak. Bu nokta-i nazar gayrikabili tahavvüldürler. Ve hiç bir zamanda hiç bir bahane ile tebeddül etmez. Bu hale göre Fethi Bey'in nasihatleri eğer bunların haricinde bir şeylerse okuduktan sonra şayan-ı istifade olanlarından istifade edeceğimi temin ederim. Fakat ben yine zannediyorum ki, hepimizin yekdiğerimize vereceğimiz nasihat hepimizin kendi sahasında gayet büyük bir hulûsu niyet ve hissi fedakârîyle hayri vatan ve İslâma sâî olmamız ve yekdiğerimize azamî muavenette bulunmamıza matuf olmalıdır. Yekdiğerinden uzak sahalarda bin türlü müşkülât arasında çalışan, çırpınan arkadaşlar yekdiğerinin izzet-i nefsine hürmet etmek lüzumuna daima riayet etmezlerse pek elîm suitefehhümleri mucip olabilirler. Uzak yerlerden)* (19) iki üç güne kadar Münih'e avdetimde onu da okur, ona da cevap yazarım.

Fakat hülâsaten ve sarahaten şunu tekrar edeyim ki, siz sulh-u millîyi istihsal edinceye kadar bütün kudret ve mevcudiyetimle sizinle beraber çalışacağım. Sizin mevkiinizi zâfa uğratacak her teşebbüsü telin edeceğim. Bütün teşebbüsat-ı hariciyemde sizden mülhem olarak her teşkilâtımızı sizin bir şubeniz addedeceğim. Hülâsa, sulh imza edilince-

(18) Fethi Bey'in bu mektubu kitabın daha sonraki sayfalarında verilmektedir.

(19) Parantez içindeki bu parçanın üzeri müsveddede silliktir. Müsvedde buraya kadar Cemal Paşa'nın yazısıyla yazılmış olduğu halde bundan sonra başka bir kalemle yazılmıştır.

ye kadar sizden ayrılmıyacağım. Sulhün imzasını müteakip memlekete gelerek evvelâ kendimi temizliyeceğim, yani eski arkadaşlarım sayesinde şahsıma sürülen lekeleri kökünden tathire çalışacağım ve mesai esnasında sizden de azamî muavenet, talep edeceğim. Ondan sonra sizinle uzun uzadıya görüşerek siyasî kanaatlerimle siyasî kanaatleriniz arasında tevafuku tam görürsek sizinle beraber sonuna kadar çalışacağım. Eğer kanaatlerimizde ihtilâf görürsek yine hayatımın sonuna kadar size dost kalmak şartıyla bir suret-i tesviye bulacağım. İşte azizim hiç tebeddül etmesi imkânı olmayan bir hatt-ı hareket. Bundan sonra size her ne yazarsam, her ne söylersem saiki hep sizin muvaffakiyetinizi temin emeli olduğuna itimat ediniz. On gün evvel size buradan bir telgraf yazmıştım. İsviçreli Miralay Fonjala'nın Ankara'ya davet edilmesini teklif etmiştim. Bu teklifi yine tekrar ederim. Bu adama vereceğiniz elli bin frank ile gazetelere sarfedeceğiniz bir milyon franklıktan ziyade fayda temin edeceksiniz. Rica ederim, bunu ihmal etmeyiniz. Burada herkes bizi lâzımı gibi propaganda yapmamakla itham ediyor. Propagandanın en doğru şekli eşhas-ı malûme ve marufenin imzalarından istifade etmek ile temin olunur.

Mütareke teklifine, sulh şeraitine vesaireye dair mütalâatımı söylemekten hazer ediyorum. Bu yalnız sizin işinizdir. Her taraftan yüz binlerce ukalâ size mutlak bir çok şeyler söyliyecekler. Bunlara bir de ben mi ilâve olunayım! Yusuf Kemal Bey bunların ahvalini size tafsilât-ı kâmilesiyle arzeder. Cenab-ı Hakk muvaffakıyet ihsan etsin.

Benim Paris'e gelişim evvelâ mevki-i iktidarda bulunduğu sırada Mösyö Briand tarafından izhar edildi. Pasaportu vize ettiler, ben de buraya geldim. Poincaré ve Peretti ile sebk eden mükâlematımızı aynen leffediyorum. Okuduktan sonra, rica ederim, yakınız. Dün de Biriand ile görüştüm. Türkiye için en hayırhâh fikir besliyen adam şimdilik Briand'dır. Hepsi Orta-Asya'daki ve Afganistan'daki teşebbüsatımızı gayet âkilâne telâkki ediyorlar ve beni bu işte teşci ediyorlar. Bugün Poincaré'den bir yevmi mülâkat tesbit etmesini rica ettim. Bittabi burada üç haftadan beri kalışım onun tarafından izhar olunan arzuya müptenî idi. Eğer Pazartesi günü yani üç gün sonra kendisini görebilirsem salı günü Paris'i terk ile Münih'e gideceğim ve oradan doğruca Mos-

kova'ya izâm olacağım. İsmet Bey'i birlikte Moskova'ya götüreceğim. Oradaki ahvali görüp Enver'in son teşebbüsüm hakkında bir şüpheyi davet etmemiş olduğuna kanaat getirirsem o zaman Afganistan için istediğim şeyleri size arzetmek ve onları sizden alıp bana göndermek üzere İsmet Bey'i Moskova'dan Ankara'ya göndereceğim.

Bir de, şöyle bir fikir daha besliyorum. Acaba Fethi Bey o zaman Kars'a veya Tiflis'e veya Bakü'ye gelse. Ben de oraya gelsem ve kendisiyle görüşsem, yazı ile ifadesi imkânı olmıyan bir çok şeyleri şifahen görüşerek halletsek ve tamamiyle anlaşsak, muvafık olmaz mı? Herhalde bu, sizin bileceğiniz iştir.

Şimdilik anlatacak, arzedecek bir şeyim kalmadı. Fethi ve Rauf Beylerin ve diğer arkadaşların hürmetle gözlerini öperim. Bana vereceğiniz bir talimat varsa, doğruca Moskova'ya yazmanızı çok rica ederim. Eğer Moskova'ya suret-i mahsusada bir kurye ile bu mektubun cevabını isal ederseniz ben Moskova'ya gelir gelmez orada hazır bulurum.

Son söz: Bütün ruhumla ve cismimle sizinle beraber çalışmaktan başka bir fikrim yok!

Bâki suret-i mahsusada gözlerinizi öperim kardeşim. (20)

(20) Cemal Paşa'nın bu müsveddesi de imzasız olup, Paris'te Hotel Maurice başlıklı kağıt üzerine yazılmıştır.

Hariciye Nezaretinde Umur-u Hariciye Müdür-ü Umumîsi Mösyö Peretti ile Mükâleme.(21)

6 Mart 1922, Pazartesi Saat: 4.10 - 4.45

Mösyö Peretti – Başvekil geçen gün sizinle yaptığı mükâlemesini bana aynen nakletti. Ve bu bapta size verdiği cevapları da bildirdi. Binaenaleyh, bundan başka bir söyliyeceğiniz varsa kemal-i ehemmiyetle dinlemeğe hazırım.

Ben – Başvekile söylediğim şeyler hülâsalardı. Size bunları daha tafsilâtiyle söylemek isterim. Maahaza, bu tafsilât sizi enterese etmezse mükâlememizin devamına ihtiyaç kalmamış demektir.

Peretti – Bilâkis, vereceğiniz tafsilâtın bence pek büyük kıymeti ve ehemmiyeti olduğu için lütfen izahatınıza başlamanızı rica ederim.

Ben – (Harita üzerinden işaret ederek), Türkiye'den başlıyarak İran'ı, Kafkasya'yı, Türkmenistan'ı, Buhara, Türkistan, Fergane, İran ve Afganistan'ı ve nihayet Hindistan'ı ihtiva eden Asya memaliki kuvvet ve talimatını Ankara'dan alan bir kütle halindedir. Sizi temin ederim ki, Hindistan'da hiçbir hareket yoktur ki, onun menbaı Ankara'da olmasın ve Ankara'da hiç bir hâdise cereyan edemez ki, Hindistan ondan azamî müteessir olmasın. Afganistan gözlerini kemal-i dikkatle Ankara'ya dikmiş ve oradan aldığı feyzi ilhamat ile yeni yolunda metin adımlarla yürümeğe çalışıyor. Hülâsa, bugün bütün bu Şark memleketleri Ankara'nın etrafında bir kütle teşkil etmiş ve ecnebî esaretinden kurtulmak için müşterek mesai ve mütekabil muaveneti esas olarak kabul etmiştir. Ben, Mustafa Kemal Paşa ile müttefikan Afganistan ve Türkistan ve Hindistan'da ibrazı mesai ediyorum. Bütün bu mesaimiz Şarkta İngiliz nüfuzuna esir olan bu milletlerin üzerinden o nüfuzu kaldırmak ve onlar da teşkilât-ı milliye vücuda getirip refah ve terakkilerini temin eylemektir. Evvelâ, Şarkın bu tarzdaki mesaisine itimat ediyor musunuz, etmiyor musunuz?

---

(21) Bir önceki mektupta Cemal Paşa'nın melfufen gönderdiğinden bahsettiği Fransız Hariciye Nezaretindeki görüşmesinin muhteviyatını gösteren müsveddesi de mevcud olup, bunu da aynen yayınlıyoruz.

Peretti – Biz bunu pek aşikâr olarak görüyoruz. Ve bunda hakkımızı teslim ediyoruz.

Ben – O halde artık bundan ziyade tafsilât vermek istemem. Eğer ben hükümet adamı olsa idim ve bir mevki-i mesuliyette bulunsa idim bunlardan size bahsetmezdim. Fakat mesuliyeti kendi şahsına münhasır bir adam olmak sıfatıyla Şarkın vaziyet-i umumiyesini size izahtan çekinmedim. Fransa umur-u hariciye müdür-ü umumîsi Şarkın bu ruhuna tamamiyle vâkıf olmalıdır.

Şimdi Fransa'dan sureti hususiyede Afganistan için talep ettiğim şeyleri hülâsaten söylemekliğime müsaade ediniz.

1 – Afganistan'a bir Fransız heyeti sefareti göndermek;

2 – Afganistan'da şimendifer inşası, mevcut madenlerin işletilmesi nokta-i nazarından tetkikat ı fenniyede bulunmak üzere bir heyet-i fenniye-i keşfiye göndermek;

3 – Afganistan için Fransa'dan top, tüfek vesaire gibi malzeme-i harbiye ihracına müsaade etmek;

4 – Afganistan'a bir mühim gazete muhabiri göndermek. (Bu dördüncü maddeyi söylerken maksadımı şöylece izah ettim: İllüstration muhabiri Georges Reymond, *İllustration* hesabına Şarkta tetebbuat icrası için gönderilsin. Buna atideki istikameti seyahat verilsin: Evvelâ Adana ve oradan Konya tarikiyle Ankara'ya gitmek. Oradan Kayseri, Sivas. Erzincan, Erzurum, Kars tarikiyle Tiflis ve Bakü'ye gitmek ve oradan Buhara tarikiyle Türkistan'a gidip oradan Afganistan'a gelmek.

Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey Georges Reymond'un kadim muhipleri olduğu için onların sayesinde Fransız efkâr-ı umumiyesini faidelendirecek bir çok şeyler görebilir. Erzurum ve Kars taraflarındaki seyahatiyle de vilâyat-ı şarkiyenin ahvali hazırasını ve Ankara hükümetinin oralardaki faaliyeti medeniyesini görüp Fransa'ya yazabilir. Ondan sonra da Kafkasya'yı ve Orta-Asya memleketlerinin Sovyet idaresi altındaki şekli hâzırını Fransız gözüyle görerek bu hapta izahat-ı lâzıme verir. Müteakiben Afganistan'ı bütün tafsilâtıyla Fransızlara tanıtır».

Peretti – Bu teklifatınızdan iki evvelkiler hakkında Mösyö Poincaré'nin sözlerini tekrar ederim. Ve pek yakın bir zamanda bir neticeye

varacağımızı zannederim. İki sonrakiler hakkında Poincaré ile görüştükten sonra kararı tebliğ ederim.

Bunun üzerine müsaade aldım. Ayrılırken ayak üzerinde geçen muhaveremiz pek mühimdi.

Ben – Şimdiki halde size Türkiye hakkında beyanatta ve ricalarda bulunmıyacağım ve yakın zamanda Paris'e gelecek olan Yusuf Kemal Bey Türkiye'nin bütün arzularını salâhiyettar bir lisan ile vazıhan beyan edeceği gibi Fransa'da gerek hükûmetin ve gerek milletin Türk hakkını teslimde zerre kadar tereddüt etmiyeceğine kanaat hâsıl ettikten bu bapta tarafımdan bir şey ilâvesini zait addederim.

Peretti – Evet, Fransa hükûmet ve milletine tamamiyle itimat edebilirsiniz. Fakat her halde hasımlarınız tarafından yapılan muzır propagandaların hüküm ve tesirini izale için sizin de pek ziyade çalışmanızı faideli telâkki ederim. Türkiye-Yunan sulhünün istihsali için şimdi biz Türklere karşı istirhamkâr bir vaziyet almak mecburiyetinde kaldık. Rica ederiz, sizin sulhünüzü istihsal için bize yardım ediniz. Çok şeyler talep etmeyiniz.

Ben – Tafsilâtı hakkında hiç bir şey ilâve etmemek şartıyla bu gün her Türk'ün beynine silinmiyecek surette hâk edilmiş olan «Mîsak-ı Millî»deki taleplerin Türkiye için âzâmî talep olacağına itimat ediniz. Biz yalnız hakkımız olan şeyleri istiyoruz ve başkasının hakkına tecavüz etmekten uzak duruyoruz. Bazı taraflardan teklif edileceğini zannettiğim Enez-Midye hattının kabiliyeti tatbikiyesi olmadığına itimat ediniz. Eğer bizim Şarkta badema bir âmil-i sulh ve salâh olmamızı isterseniz bize istediklerimizi veriniz. Fakat İngiltere'nin Türk âmâline karşı mümanaatte bulunmak illeti henüz geçmemiştir zannediyorum.

Peretti – Hayır, hayır. Göreceksiniz ki İngiltere ne sizin ve ne de kimsenin tasavvur edemeyeceğiniz derecelerde ileri gidecektir. Fakat bu hususta şimdiden bir şey söylememekliğime müsaade ediniz. Zaten işi şimdiden meydana çıkarmak sizin de menfaatınıza muvafık gelmez. Her halde İngiltere pek ileri gidecektir. Bu kadarcık malûmat sizin için kâfidir.

Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya: Türkiye'de Tahmin edemiyeceğiniz bir inkılâp olmuştur...

Ankara, 2 Kanunusani 338 (1922)

Kardeşim Cemal Paşa,

Süreyya Bey'le [22] gönderdiğiniz mektup ve melfufatı aldım. Gerek bunları ve gerek öteden beri göndermiş olduğunuz raporların muhteviyatı gerek beni ve gerek sair rüfekayı vaziyet ve mesainizden çok memnun bıraktı. Sizi mesainizde muvaffak etmek ve vaziyetinizi tarsin etmek için pek müsait bir zemin hazırladı. Afganistan işlerimizi tanzim için münasip kararlar alındı. Bu mukarrerat cümlesinden olmak üzere Fahri Paşa'yı sefir tayin ettik. Fakat Ukrayna ordusu başkumandanı Kamarad Fronze ile gönderdiğiniz mektup muhteviyatı, oradaki mütalâat ve nesayih bizi sükût-u hayale uğrattı, müteessir ve iğbirara sevketti. Bu mütalâattaki isabetsizliği ve bu tarzı telâkkinin sizi de ne kadar mutazarrır edebileceği hakkında Fethi Bey'in yazdığı mektup kâfi izahatı havidir.

Eğer Münih'ten gönderdiğiniz 30 Teşrinisani 921 tarihli mektubunuzu almamış olsaydım, sizinle muhabere ve münasebette bulunmakta bizzarur içtinap edecektim. Paşam, Türkiye'de tahmin edemiyeceğiniz derecede bir inkılâp olmuştur. Bütün manasıyla bir halk hükûmeti teşekkül etmiştir. Teşrii ve icraî salâhiyetleri kendisinde cemeden Türkiye Büyük Millet Meclisi bilcümle umur-u devlete bizzat vaziülyeddir. Hiç birimiz bu Meclisin tasvibine mazhar olamıyacak icraatta bulunamayız. Şüphesiz bu şayanı takdir ve iftihar bir haldir. Şunun veya bunun bâzû kuvvetiyle ve zorbalıkla vaziyete hâkim olmasına ihtimal yoktur. Akıl ve feraset ve ilmü iktidar ancak röleur [23] olabilir. Bu evsafın başında da millet ve Millet Meclisinin bütün mânayı şamiliyle emniyet ve itimadına ve itibarına mazhar olmak şartı vardır. Binaenaleyh sen şöyle veya böyle hareket edersen Enver memlekete girer gibi tehditlerin mânası yoktur.

---

(22) Cemal Paşa'nın yaveri.
(23) Bu kelime dahi mektupta eski harfle yazılmıştır.

Ancak bu mahiyet ve zihniyet gülünç telâkki edilmekten başka bir tesire malik olamaz. Size arkadaşça yapabileceğim nesayih şunlardır:

Evvelâ: Türkiye halkının (24) idare ve akide şekillerinde inayet-i Hak ile husule gelmiş olan inkılâbın mahiyetini ehemmiyetle tetkik ediniz. Bu hususta tenevvür için her türlü vasıt ve vesaile müracaat faydalıdır. Bu takdirde Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Reisinin ve Heyet-i Vekile namındaki Türkiye İcra Heyetinin ve bunların millete karşı olan vaziyet ve salâhiyetlerini anlıyacaksınız.

Saniyen: Memleket ve millet nazarında iade-i mevki ve itibar için sakin ve mütevekkil ve herhalde acelesiz müsbet ve maddî mesai sarfetmek zarureti vardır. Bu mesainin çok büyük olmasından ziyade hüsnü niyete ve cidden menafii millete makrun ve müteveccih olduğu kanaatini verecek mahiyette olması haiz-i ehemmiyettir. Bu takdirde sizi seven dostlarınız sizin için çalışmak zeminine malik olabilirler. Aksi takdirde isminizi yadetmekten bile içtinap edebilirler.

Salisen: Ef'al ve harekâtınızda isabet için behemehal Ankara'nın sık sık talimat ve nesayihine ihtiyaç zarurîdir. Kardeşçe nasihatlerimiz hem hakkınızdaki muhabbet ve uhuvvet-i kadimenin ve hem de memleketin vaziyet ve icabat-ı hakikiyesine tevafuku itibariyle herhalde şuradan ve buradan alabileceğiniz tesirlerle kıymetini kaybetmekten mahfuz bulundurulmalıdır. Gayri bu mektuba açık ve kat'î kanaatinizi ve mütebeddil kararınızı bildirir cevaba intizar edeceğim. Bizim kararlarımızın gayet kat'î ve tarz-ı hareketimizin gayri mütebeddil olduğunu ve hiç bir tesire tâbi bulunamıyacağını takdir edersiniz.

Enver'in sözü ile hareketin ve hattâ herhangi noktada onunla teşrik-i mesainin mûcibi nikbet ve vahamet olduğunda hâlâ tereddüde mahal yoktur. Sizin mazide de en büyük hatanız, ağlebi ihtimal vicdanınıza muhalif olarak onların içinde kalıp kendi inisiyatifinizi terk etmiş olmanızdır.

Bu samimî nasihatlerimi dinler ve harekâtınızı ona tevkif ederseniz, zaman lehinizde çalışacağından emin olabilirsiniz.

(24) Evvelâ, «Türkiye hükümetinin» diye yazıldığı halde «hükûmetinin» kelimesinin üstü çizilerek «halkının» kelimesinin ilâvesiyle devam edilmiştir.

Buradaki dostlarımız bir gün sizi memlekette ve sine-i millette mevki ve itibar sahibi görmekten ne kadar mesut olacaklarını ve bunun için her fırsattan lehinizde istifadeden geri durmıyacaklarını emniyetle kabul ediniz.

Frunze yoldaşla bilmünasebe sizin ve Enver'in hakkında görüştük. Ona yalnız sizin için söylenmesi icap eden tarzda mütalâatta bulundum. Öteden beri Rus sefirlerine aynı tarzda beyanatta bulunduğum gibi Fuat Paşa'ya da hakkınızdaki iş'aratım bu yoldadır.

Fethi ve Rauf [25] vesair arkadaşlarla beraber tahassürle gözlerinden öperiz kardeşim paşam.

İsmet Bey'in [26] vürıduna intizar olunacaktır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Bu mektubum şahsınıza aittir. Kısa bir mektup da melfuftur.

(25) Buraya, yazarken «beyler» kelimesi konmuş iken sonra üzeri çizilmiştir.
(26) Cemal Paşa'nın eski yaveri.

Ankara 2 Kanunusani 38 (1922)

Cemal Paşa Hazretlerine

Muhterem Paşam,

Afganistan'da ifa eylediğiniz hidemat pek mühim ve menafii millet ve memleketimiz için nafidir. Dürüst harekâtınızla Ruslarla olan dostluğumuzun dahi samimiyetini tezyit edebilirsiniz.

Harekât ve mesainizde bir takım serserilere (27) kapılmadığınızı ve kapılmıyacağınızı teyit eden malûmata memnuniyetle muttali' bulunuyoruz.

Bundan sonra dahi Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin nokta-i nazarı ve hükûmetimizle Rus hükûmeti arasında mevcut ve her gün mütezayid dostluğun icabatı dairesinde hareket etmek hususundaki karar ve kanaatinizin isabetini takdir ederim. Mesai ve gayretinizin millet nazarında görünür ve takdir olunur âsâri fi'liyesine mazhariyetinizi kemal-i samimiyetle Allah'tan tâzarru ederek gözlerinden öperim paşam.(28)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Başkumandan

Mustafa Kemal

---

(27) Enver Paşa hakkındaki bu kelimeyi Mustafa Kemal Paşa re'sen mi kullanmıştır, yoksa Cemal Paşa'nın bir işarında mevcuttur da onu tekrar suretiyle mi kullanmıştır, bilmiyoruz.

(28) Bu mektup bir önceki mektubun «melfûfu» olan mektuptur.

Fethi Okyar'dan Cemal Paşa'ya: Afgan halkının istikbâlini tehlikeye sokmayınız...

Münih, 20 Mayıs 921

Aziz Kardeşim Cemal,(29)

Malta'da iki sene süren esaretten kurtulduktan sonra burada bulunan çocuklarımı görmek üzere Münih'e geldim. Senin yanından gelen Bedri Bey'den sıhhat ve âfiyette olduğunu işittiğimden pek bahtiyar oldum. Esasen daha Malta'da iken İngiliz gazetelerinden senin harekâtını takip ediyordum. Ve tuttuğun yolun cidden pek nafi olduğunu gerek ben ve gerek Malta'da bulunan bir çok arkadaşlar takdir etmiştik. Filvâki 10 milyona yakın nüfusa malik bir İslâm memleketini tarik-i terakki ve medeniyete sevk için rehber olabilmek gıbtaâver olduğu kadar şerefli bir hayat geçirmek olduğuna şüphe yoktur. Göze aldırdığınız fedakârlığı takdir etmek ve alkışlamak için ise ne yazsam azdır. Afgan Emîri Hazretlerinin senin hidematından ve malûmatından istifadeye şitap etmesi ele geçer fırsatlardan değildir. Bu sayede oradaki din kardeşlerimizin üzerine çöken perde-i cehalet ve zulmeti tedricen refedeceğinize ve canavar İngilizlere karşı hukuk-u insaniyelerini müdafaa edebilecek bir medeniyete isale muvaffak olacağınıza büyük ümidim vardır.

Bedri Bey'den takip eylediğini işittiğim diğer gayeler bence Afgan'ın ilmen ve irfanen ihyası maksadına nisbetle daha az ehemmiyetli ve mevhum görülmektedir. Hindistan ahalisinden hâsıl olduğunu maaşşükran gazetelerde gördüğümüz asar-ı intibâhın semere vermesini zamana terketmeği ve vaktinden evvel İngilizlere karşı silâh kuvveti istimali suretiyle gerek Hint ahalisinin istikbalini gerek Afgan'ın vaziyetini tehlikeye sokmağı ben muvafıkı tedbir bulmuyorum. Esasen Hint vatanperverleri memleketlerini biran evvel İngiliz boyunduruğundan

---

(29) Cemal Paşa 24 Mart 1922 tarihli mektubunda, Fethi Bey'in kendisine yollayıp da eline geçmiyen bir mektubundan bahsediyor. Elimizdeki kağıtlar arasında Fethi Bey tarafından Cemal Paşa'ya yazılmış bir mektup varsa da tarihler birbirine uymamaktadır. Böyle olmakla beraber, Malta'dan kurtulmanın ferdasında Fethi Bey'in, yakın dostu Cemal Paşa'ya düşüncelerini ne suretle anlattığı dikkate değer olduğundan onu da aynen buraya alıyoruz.

tahlis için en müsait tarzda çalışmakta olduğundan vaktinden evvel kullanılarak cebir ve şiddeti İngilizlerin bile hüsnü telâkki etmesi ve bu vesileden bilistifade henüz pek âzîm olan faikiyeti harbiyeleri sayesinde Hint âmâli istiklâliyesini ezmeğe teşebbüs etmeleri pek muhtemeldir. Binaenaleyh, fikrimce, Afgan'ın gerek Rusya ile gerek Anadolu ile yaptığı muahedelerle âsâr-ı fiiliyesi görülen siyaseti mâkulede sâbitkadem bulundurulması ve ordusunun ıslah ve tensiki ile ahalisinin mümkün mertebe seri biri surette ilim ile tenvir olunması gayelerini senin dahi tercih edeceğini zannetmek isterim.

Anlıyabildiğim kadar, Moskova'daki merkezin hiç de müsbet ve mantıkî gayeler arkasında koşmadığını görerek müteessir oldum. Bilhassa Anadolu'yu dahi ihtilâl dairesine ithal etmek ve fakat orada yalnız siyasî bir fırka tesisi suretiyle ihtilâl gayelerini mevkii fiile koymağa çalışmak gibi fikirler bence ihtilâlî şuurdan başka bir şeye nişane olamaz. Esasen, İngilizlere, Yunanlılara ve sairlerine karşı bilfiil hal-i harpte olan ve binaenaleyh Moskova'daki merkezin programında olan şeyleri bilfiil tatbik eylemekte bulunan bir memlekette hâsılı tahsil için siyasî fırkalar tesisine çalışmak, itiraf olunamıyan bazı makasite hizmet olunduğuna delâlet etmez mi? Her halde bu işe benim aklım ermedi. Yunan belâsını def ettikten sonra, teyid-i istiklâl ve temin-i hayat için her şeyden ziyade sulh içinde çalışmağa muhtaç olan memleketimizi yeni belâlardan vikaye etmek için bilmem sen oradan Moskova'daki arkadaşımıza müessir bir nasihat edebilir misin? Çocuklarının cümlesi ve hanımefendi âfiyettedirler. Ben bir ay sonra Anadolu'ya hareket edeceğim, gözlerinden öperim kardeşim.

Ahmet Fethi

Ahmet Rıza'dan Cavid Bey'e: Paris kapıları halen bize kapalı...

Roma, 28 Teşrinievvel 1919, Salı akşamı.

Azizim Cavid Beyefendi,[1]

İltifatnamenizi şimdi aldım. Ne yapacağımı soruyorsunuz. Arz edeyim.

Ben İstanbul'dan İsviçre'ye gitmek üzere yola çıkmıştım. Roma'da ilk işim İsviçre seyahatine ait muamelât-ı resmiyeyi yaptırmak olmuştu. Üç dört gazetenin ve ricali siyasiyeden bir kaç zatın memleketimiz hakkındaki hüsnü niyetleri beni tatlı ümitlere düşürdü, burada bir müddet kalmağa teşvik etti. İki hafta böyle geçti. Kabine değişti. Derhal yapılması lâzım gelen şeylere dair düşündüklerimden bazılarını yeni sadrazama yazdım. Daha ziyade yazabilmek için İstanbul'dan haber almağa, hiç olmazsa gazeteleri, beyannameleri filân okumağa lüzum gördüm. Bir hafta da buna intizarla geçti. O aralık yeğenim Hâmit'ten gelen bir mektup: Benim Paris'e gitmem arzu edildiğini ve hattâ Fransa sefaretince mukarrer gibi olduğunu bildiriyordu. Ben de bir gün evvel burada Fransa sefiri Mösyö Barrère ve müsteşarı Mösyö Charles Roux ile konuşmuştum. İki memleketin menafii müşterekesi lehinde söylediğim sözlerden pek ziyade memnun olmuşlardı. «Bunları ne için Paris'tekilere anlatmıyorsunuz?» dediler. Paris kapılarının bize el'an kapalı kaldığına hayret ettiler. Dört gün sonra, Madam Barrère beni çaya dâvet et-

---

(1) Önceki bölümlerde Cemal ve Enver Paşaların Şarktaki faaliyetlerine dair olan mektuplar yayınlanmıştır. Bu bölümde tekrar Avrupa'daki İttihatçılara dönerek onlardan kalan mektupların da yayınlanmasını münasip gördük.

mişti. Seyahatim için Paris'e yazıldığını haber aldım. Şimdi de bunun cevabını bekliyorum. Muvafık bir cevap geleceğini de pek ümit etmiyorum. Bunlar bizi istiyecekler, lâkin siyasetin bir müddet daha bulanık, karanlık kalmasından istifade umanlar buna mani oluyorlar. Bugün çalışacak, iş görecek yerin Paris olduğunu biliyorum. Bildiğim için mütarekeden beri bununla uğraşıyorum. Nasılsa olmuyor.

Lûtfi Simavî Bey de buradadır. İki üç güne kadar İsviçre'ye gidecektir. Size taze havadis verir, memnun olursunuz. Paris seyahatinden kat'ı ümit eylersem ben de belki birlikte gelirim. Her halde âtîden kat'ı ümit etmemenizi ve yine vatana hizmet emelinde bulunmanızı rica ederek teyidi muhaleset eylerim efendim.

Ahmet Rıza

Boston Hotel
Via Lombardia
Rome

Roma, 2 Teşrinisâni 1919, Pazar

Azizim Cavid Beyefendi,

Paris'e girmeme müsaade olundu. Bu perşembe *-trende yer bulursam-* buradan hareket edeceğim.

İsviçre'ye gelemiyeceğim. Sizinle maatteessüf görüşemiyeceğim. Vatanın hayrı ve selâmeti için düşündüğünüz şeyleri lütfen bana yazarsınız.

Bu sabah Papa hazretleriyle yirmi dakika konuştum.

Baki muhaleset ve selâm.

Ahmet Rıza

15 Boulevard Victor XVC
Paris

Ahmet Rıza: Şu halimizi aman Venizelos duymasın...

Roma, 4 Teşrinisâni 1919, Salı

Azizim Cavid Beyefendi,

Dün akşam aldığım ve pek memnun olarak okuduğum iltifatnamenizde birgün olsun İsviçre'de kalmamı arzu buyuruyorsunuz. Teşekkür ederim.

Lausanne'dan geçerek Paris'e gitmeyi düşünmedim değil. Hattâ Cook şirketinden o yolun hesabını bile sordum. Lâkin üç yüz frank kadar bir farkı verememek beni o seyahatten mahrum etti. Bu çirkin hali Paris'te milyon sarf eden Venizelos işitse acaba ne der?

Cuma günü Paris'e vâsıl olacağım. Ertesi günü rical-i siyasiye ile görüşmeğe başlayacağım. Yeni kabinenin siyaseti hariciye ve dahiliyesi hakkında, hiç malûmatım yok. Vâkıa resmî memur değilim, olmak da istemem. Ancak orada kullanacağım lisan hükûmetin nokta-i nazarına, hattı hareketine tamamiyle mutabık olmazsa zıd da olmamalıdır. Gazeteciler benden taze havadis soracaklar. Ne diyeceğim? Bir şey bildirmiyorlar ki aldığım haberleri yerinde sarf ve istimale çalışayım. Bu milletin erkânı içinde zamanın nezaketini, kıymetini, efkâr-ı umumiyenin kuvvet ve ehemmiyetini, dahilde ittihat ve tesanüdün lüzumunu anlıyacak zevat yetiştiğini görmek bize nasip olmıyacak mı?

Ahmet Rıza

Ahmet Rıza: Damat Ferit ve Rıza Tevfik'e benzemek istemem...

Paris, 22 Teşrinisâni 1919

Azizim Cavid Beyefendi,

10 Teşrinisâni tarihli mufassal mektubunuzu aldım. Verdiğiniz malûmattan müstefit oldum teşekkür ederim.

Buraya muvasalatımı müteakip, havanın fenalığına bakmıyarak, alelâcele bazı zevatı görmeğe gitmiştim. Kardan, soğuktan müteessir oldum, hastalandım. Şimdi biraz iyiyim.

Rical-i siyasiyenin hüsnü kabulünden bahsetmiyeceğim.Bu hususta Damat Ferit Paşa'ya, Rıza Tevfik Bey'e benzemek istemem. Biz konferans salonuna girerken heyet ayağa kalktı demişlerdi. Fransa ricalinin Türkler ve Türkiye hakkındaki hayırhahâne fikirleri beni bittabi görmekte olduğum hoş muameleden ziyade memnun ediyor. Bunlar niyetlerini tamamiyle izhar etmiyorlar. Lâkin burada iyi çalışılacak ve hakikati halden matbuat da haberdar edilecek olursa, bahusus siyaseti âtiyemize dair ciddî, kavî teminat verilecek olursa Fransa'dan bize büyük iyilik gelebileceğini ümit ediyorum.

Fakat, acaba İngilizler bizim yalnız ve doğrudan doğruya Fransa'dan istifade etmemize razı olacak mı? Amerika âyârı Türkiye mandasını reddedecek olursa *-ki herkes reddedecek zannında bulunuyor ve İngiltere'de buna çalışıyor-* ıslahat ve kontrol vazifelerinin Belçika, İsviçre gibi bîtaraf bir memlekete havalesi teklif edilse acaba yine mincihetin Fransa muaveneti kazanılmış, temin edilmiş olmaz mı? Bîtaraf bir memleketin bu işi deruhte etmesi bizi İngiltere müdahalesinden kurtarır. İngiltere tahakkümünden tahlîsi girîbân mümkün olamadığı halde vaktiyle ilân-ı Meşrutiyetten evvel Makedonya'da ittihaz edilen kontrol usulünün tatbiki istikbal için yine ehven-i şer olacaktır zannediyorum.

Matbuat erkânıyla daha temasta bulunamadım. Buna evvelâ rahatsızlığım, saniyen intihabat meselesi, salisen iki haftadan beri Paris'te gazetelerin çıkmaması sebep oldu.

Memleketimiz ahvaline dair malûmatım Paris'in bir tek gazetesinde gördüğüm iki üç çirkin telgraftan ibarettir. İstanbul'dan mektup gazete, hiç bir haber alamıyorum.

Sulh mesailine dair konuşulan şeyleri ve umur-u dahiliyemiz hakkındaki mütaleamı tanıdığımız Fransıza şifahen anlattım. Size söyliyecektir.

Baki sağlık ve muhadenet.

Ahmet Rıza
15, Bd. Victor,
Paris XVe.
15 Bd. Victor, XV.

Ahmet Rıza: Acaba Anadolu'ya iyiliğim dokunur mu?...

31 Temmuz 920

Azizim Cavid Beyefendi,

İhvannamenize teşekkür ederim. Burada vücudumun rahatsızlığına ve etıbbânın ihtaratına bakmıyarak fazla meşgul oldum. Hususî işlerimi, dostlarımı ihmal ettim. Mektup yazamadım.

Ahval-i siyasiyemiz pek vahim olmakla beraber ümit kapıları kapanmamıştır. Binaenaleyh, vazifemiz bitmemiştir. Fakat nerede daha iyi, daha müessir çalışabileceğimi kestiremiyorum. Anadolu'ya geçsem bilmem iyilik edebilir miyim?

Veliaht hazretlerine hitaben benim tarafımdan bir ârıza tasni edilmiş: Gûya Talât Paşa'nın bana göndermiş olduğu bir mektuptan bahis ile bir çok Alman zabitlerinin Anadolu'ya gitmek üzere bulunduğu haber veriyorum. Bu kağıt Mabeyn-i Hümâyun vasıtasıyla kendilerine verilmiş. Görür görmez, yazı, ifade ve imza Ahmet Rıza'nın değil buyurmuşlar.

Zât-ı Şahaneye 10 - 23 temmuzda on iki büyük sahife bir ariza takdim ettim, ârizamı elbet Ferit paşa'ya gösterecek, herifi küplere bindirecektir.

Risaleden size bir kaç nüsha daha gönderiyorum. İcap edenlere lûtfen verirsiniz. Talât Paşa'nın adresini bilmiyorum. Onlar elbette boş durmazlar.

Baki sağlık ve uhuvvet.

Ahmet Rıza

Hâmiş: Çürüksulu Mahmut Paşa Malta'dan bana açık bir mektup göndermişti. Harp esirleri muamelesi görüyormuş! Oradaki mevkuflara dair Lloyd George'a iki defa yazdım. Geçen gün İstanbul'dan gelen zevat mevkufların şehirde serbest gezmelerine müsaade edildiğini söylüyordu. Rauf Bey'in bir müzakere ve itilâf zemini hazırlamak üzere Londra'ya celbedildiğini işitmiştim. Bilmem ne oldu?

Ahmet Rıza: Anadolu ya kavga etmeli veya barışmalı...

Paris, 28 Ağustos 1920

Azizim Cavid Beyefendi,

Teferrüçgâhınızda sizi biraz rahat bırakmak arzusuyla uhuvvet namenize bir müddet daha cevap vermek istemiyordum. Esbab-ı âtiye bu kâğıdı tahrir ve irsale beni mecbur etti.

Anadolu'nun vaziyetini gayri tabiî, binaenaleyh fena buluyorum. Bu hal böyle devam edemez. Rusya'dan imdat bekleniyordu. Sovyet hükûmeti bugün kendisi muhtac-ı himmettir, bize muavenetten âcizdir. Kış geliyor. Bua bir çare düşünmek lâzım.

Kabul ve imza edilen muahedeyi tatbike başlıyacaklar. En evvel askerin dağıtılmasını, silâhların teslimini isteyecekler. Hükûmet-i hâzıranın da ahassı emeli budur. Ecnebilerin muavenetiyle Kuvâ-yı Milliyeyi dağıtmaktır. Fırsattan istifade olunacak, bir çok erbab-ı hamiyet «oraya mensuptur» töhmetiyle mahvedilecektir. Buna meydan verilmemeli.

Anadolu bugün iki şıktan birini icraya mecburdur. Ya kavga etmeli veya barışmalıdır.

Bu ay zarfında görüştüğüm bir kaç zatın (Fransız ve İtalyan) ifadelerinden anladığıma göre telif-i beyn için sulhnamede bazı tadilât icrası mümkün olabilecek. Edirne, İzmir hakkında maalhayf hiç bir şey yapılamıyor. Fakat istiklâli hükûmetin bir daha tevsii kontrollerden bir ikisinin hazfı. Devlet-i Osmaniyenin şimdiden Cemiyet-i Akvam'a ithali, Ferit Paşa Kabinesinin tebdili, mevkufların tahliyesi gibi tadilât zannedersem kabul edilecektir.

Şimdilik bunlarla iktifa ederek uzlaşmak anlaşmak ve sonra Constituante tesis etmek, Kanun-u Esasinin bazı maddeleriyle Âyan ve Mebusanı değiştirmek, İngiltere'deki amele partisi şeklinde içtimaî bir fırka vücude getirerek İtalya, Rusya, İngiltere, Almanya fırkalarıyla münasebatta, revatıb-ı siyasiyede bulunmak, mukadderatımıza onları teşrik etmek ve bu sayede telâfii mâfâte çalışmak gibi tedbirler, mülâhazalar hatırıma geliyor, siz ne dersiniz.

Anadolu'da harp ederek iki sene olsun dayanacak kadar kuvvet varsa ve hariçten kavî, ciddî bir muavenet ümit olunuyorsa haksız bir sulhnameyi kabul etmemek daha hayırlı ve devlet ve milletin haysiyetine elbette daha muvafıktır. O halde sebat etmeli ve zamanın getireceği âmillerden istifadeye çalışmalıdır. Ancak karanlıkta iş görülemez.

Berlin'den gelen bir telgrafın ifadesine göre Talât Paşa «Müslümanlar kıyam ve sulhname tadil olunana kadar harpte devam edecekler» ümidinde bulunuyormuş. Ben âlem-i İslâm'dan büyük bir şey beklemiyorum. İntizam ve teşkilât olmayan yerde maddî ve manevî kuvvet olamaz. Kuvvetsiz bugün hiç bir şey yapılamaz.

Bana bir tanıdık vasıtasıyla suret-i gayri resmiyede bir teklif vuku buldu. Kuvâ-yı Milliye erkânının İzzet Paşa'ya ve bana emniyet ve muhabbeti var zannolunuyor. Şayet ikimizden biri Anadolu'ya gidecek olursa Kuvâ-yı Milliye ile Fransa arasındaki müşkilât bertaraf ve Kuvâ-yı Milliyenin bazı yanlış siyaseti tashih edilir ümidiyle bu seyahati kabul edip etmiyeceğim soruldu. General Franchet d'Esprée ile ve o ayarda bazı zevatla konuştuktan sonra şu cevabı verdim: Fransa'nın Şark'ta bilhassa Adana havalisindeki politikası Kuvâ-yı Milliye' hakkındaki niyyâtı ve sulhnamede yapabileceği tâdilât bana sarahaten bildirilecek, bir ay zarfında yine salimen Paris'e avdetim temin edilecek olursa ve bana da bu işten vatanın müstefit olacağına dair kanaat gelirse Mustafa Kemal Paşa ve rüfekasıyla görüşmeğe giderim dedim.

Bana bu müracaat vukubulduğu zaman kırmızı ordular bir taraftan Varşova'ya, diğer taraftan İran'a doğru ilerliyorlardı. Anadolu'nun, Suriye'nin bilâhare Tunus'un falan Bolşevik olacağından korkuyorlardı. Polonez muzafferiyeti üzerine bu korku şimdilik azaldı. Kuvâ-yı Milliye'nin de Fransa hükûmeti nazarında ehemmiyeti kalmadı. Araya Mösyö Millerand'ın seyahati girdi. İşe bir netice verilmedi.

Neşrettiğim risalede ve Zât-ı Şâhaneye yazdığım mufassal ariza-da hükûmet-i hâzırayı muahaze eylemiştim. Ferit Paşa kin ve garezini yenemiyerek benden ahzisâra kalkışıyor. Bir sene evvel beni sokakta tevkif ettirmiş, birşeye muvaffak olamamıştı. Şimdi de «Yıldız yağması» bahanesiyle divan-ı harbi örfî ve zabıta memurlarını Çengelköyündeki ikametgâhıma göndermiş. Çekmeceleri, dolapları kırdırarak evrakımı kâmilen aldırmış.

Devlet ve milletin başına gelen felâketten müteessir bulunduğum şu elîm ve hazin günlerde şahsımı ve hususî işlerimi düşünmemek, bütün zihnimi selâmet-i vatana ait umûra hasretmek isterdim. Lâkin memlekette bunu anlayacak kadar saygısı, duygusu, hamiyeti olanların sesi nasılsa işitilmiyor.

Bu çirkin muamele pek ziyade gücüme gitti. Şimdilik Âyan Reisi Tevfik Paşa'ya bir şikâyetname göndermekle iktifa ettim. Zaman bunun da acısını çıkarır. Biz işimize bakalım.

Sizden bir şey istiyeceğim. İtilâf devletlerinin Şark siyasetindeki hatalarına ve ahlâksızlığına dair Fransızca bir risale yazmak ve bize isnat edilen kusurları red sırasında 1908'den Balkan muharebesine kadar İttihat ve Terakki hükûmetinin icraatından ve bu icraata karşı ecnebilerin gösterdikleri müşkilâttan bahsetmek niyetindeyim. Siz o hükûmetin faal ve kıymettar bir uzvu idiniz. Memlekete hizmet etmeğe çalıştınız, yapılan işlerin ve tesadüf edilen müşkilâtın başlıcalarını bana hülâsaten bildirirseniz memnun olurum. Meclis-i Mebusanın ilk devre-i içtimaında idi. Ümmeti habâis olan sarhoşluğun önünü almak maksadıyla alkol aleyhinde bir kanun yapılmıştı. Rusya ve Avusturya sefaretlerinin itirazına uğradı, tatbik edilemedi. İşte bu yolda sekiz on misal zikredilecek olursa hüsnü niyeti olanları iknaa kifayet eder.

Baki uhuvvet ve sağlık.

Ahmet Rıza

15 Bd. Victor, Paris XV

Ahmet Rıza: Abdülmecid'i göz hapsine almışlar...

Paris, 29 Eylül 1920

Azizim Cavid Beyefendi,

18 eylül tarihli mektubunuz geldiği zaman ben de zât-ı âlinize cevap yazmış ve veliaht hazretlerinin istifası münasebetiyle siyasî saltanattan bahsetmek arzusunda bulunuyordum. Rahatsız oldum, çalışamadım, şimdi biraz iyiyim.

11 ve 15 Eylül'de bana yazılan malûmat şudur:

İstifa ve karar şayiatı Ferit Paşa tarafından ligarezin tasni' edildiği gibi müşarünileyhin muhasara altına alınması da *-bu tezvirat neticesi olarak-* yine o herif tarafından tertip edilmiştir. Dairesinin etrafına tel örgüler konulmuş, hariçle bir türlü ihtilâttan menedilmiş, haremdeki küçük bahçeye çıkmasına, pencereden denize bakmasına bile müsaade olunmuyor, silâhla tehdit ediliyormuş. Hükûmet bu fazahati ecnebînin emir ve arzusuna tebaiyyetle icraya mecbur olduğunu iddia ve padişah da kendisine müracaat ve şikâyet olunduğu zaman bu tarzda idare-i lisan ediyormuş. Şehzade Faruk Efendi pederinin yanına giremeyince büyük saraya düşmüş. Hünkâr ona da vakadan fevkalâde müteessir olduğunu söylemiş. Faruk Efendi ecnebî mümessilleri nezdinde tahkikatta bulunmuş ve bu işte katiyen ecnebî müdahalesi olmadığını anlamış.

Ahval de bunun böyle olduğunu isbat ediyor. Ferid'in vehminden, kin ve garezden başka sebep aramak hatadır.

İstanbul'daki Fransa ve İtalya mümessillerine yazdım: Veliahd-ı saltanatın muhasara altına alınması hanedanı saltanat ve millet için büyük bir hakaret olduğunu anlattım ve eğer *-zan ettiğim veçhile-* kendilerinin bu işte medhalleri yoksa matbuat vasıtasıyla erâcîfi red etmelerini rica ettim.

Biz de burada bir şey hazırladık. Reşit Saffet Bey iki üç gazeteye gönderdi. Yalnız İnformation bastı.

Bu işte, bu gibi daha bir çok işlerde iki faili müşterek görünüyor: Biri padişah, diğeri Ferit Paşa ve avanesi. Bunların efalinden düşman memnun ve müstefit oluyor. Ferit Paşa mânen pek aşağılandığı gibi si-

yaseten de sükût etmek üzeredir. Giolitti-Millerand mukarreratı sahih ve ciddîdir. Ali Kemal bu iş için Londra'ya Lloyd George'un eteklerine sarılmağa gönderiliyordu. Bilmem ne oldu? İtilâf Fırkası *-bu haber üzerine-* acele İngiltere'nin himayesini talep etti. Halbuki mukarrerata Lloyd George da kısmen iştirâk ettiğini bildirmişti. Kabineye istifadan başka yapacak şey kalmadı. Aff-ı umumî kimseyi iğfal edemez. İstanbul'da veliahdı hapseden bir hükûmetin Anadolu'da aff-ı umumî ilân etmesi kadar maskaralık olamaz.

Ferit Paşa'nın fena bir adam olduğu anlaşıldı. Lâkin ben onu fer' zannediyorum, aslın elinde muzır bir âlet gibi görüyorum. Padişah isterse daima Feritler, Sabriler, Vasfiler vücude getirebilecektir. Bakınız, İttihat ve Terakki'ye kin ve garezi olan harisler hep etrafında, Sabahattin Bey cebinde hazır duruyor.

Saltanatın siyaseti hakkındaki düşündüklerimi başka gün yazarım. Yeğenim Hâmi, Ferit Paşa'nın mümanaatine rağmen buraya gelecekti. Haber alamadım. Merak ediyorum.

Baki selâm ve sağlık.

Ahmet Rıza

Ahmet Rıza: Ankara saltanatı kaldıracakmış...

Paris, 3 Teşrinisâni 1920

Azizim Cavid Beyefendi,

Yeni kabineden üç zata aynı mealde yazdığım mektubun suretini size leffen gönderiyorum. Henüz cevap almadım.

İzzet Paşa, sabık hahambaşının tebriknamesine uzun bir telgrafla mukabelede bulunuyor.

Padişah beş teşrinievvelde takdim ettiğim arizama serkarîn yaver paşa vasıtasıyla cevap veriyor: «Mektuplarını cevapsız bıraktığım nazar-ı ehemmiyete almadığımdan değil, belki fiilen cevap vermek arzusundan ileri gelmiştir. Tevfik Paşa'nın sadrazam nasbı mektuplarının fiilî cevabıdır» buyuruyor. Halbuki biz Ferit Paşa'nın nasıl bir tazyik neticesi azledildiğini ve «ahval-i sıhhiyesinden dolayı hizmeti sadaretten affını rica» etmediğini biliyoruz.

Dün akşam üstü, tedavi için hekime gidiyordum. Gare Saint-Lazare civarında General Francet d'Esparée'ye rast geldim. Bir kenara çekilerek hayli konuştuk. Kralın cenaze merasiminde bulunmak üzere Atina'ya ve oradan Tunus'a gideceğini söyledi. Daima Yunan taraftarlığı ediyor. Trakya'dan gelen Türkleri öyle kandırmıştı. Bana da Yunanlılarla anlaşmak münasip olacağını anlattı. İzzet Paşa'nın Ankara'ya gittiğine dair İstanbul'dan bir telgraf almış. Ayıntap hakkındaki matemlerime, «Fransız bayrağının namusunu yerine getirmeğe mecburuz» dedi.

Ankara'daki Kuvâ-yı Milliyenin anlaşma şeraiti meyanında hilâfet - saltanat meselesinden de bahsedildiğini Temps Gazetesinde okudum. İnanmak istemiyorum. Vakıâ Lütfi Fikri Bey ayarında bir kaç mukallidin, fekki saltanat ve hilâfet fikrinde bulunduklarını işitiyordum. Acaba Sovyet hükûmetiyle ittifak edebilmek için bu yolda bir şart kabul edilmiş olmasın?

Kuvâ-yı Milliyenin böyle bir karar ve niyeti olsa bile bunu gizli tutarak Avrupa'ya pek pahalı satmak ve bu feragat mukabilinde bir çok nafi şeyler almak iktiza ederdi. Her halde Kuvâ-yı milliyenin, Ankara Meclisinin buna karar vermesi esasen doğru olamaz. Salâhiyeti haricindedir, Kanun-u Esâsî'nin dördüncü maddesine muhaliftir. Bu mesele an-

cak Meclis-i Umumî'de veya Constituante'da müzakere edilebilir. V bir de yalnız bize değil, bütün âlem-i İslâma taallûk eder bir mesele.

Siyaset-i saltanat hakkında benim de bazı düşüncelerim bulundu ğunu ve bunları Constituante'ta dermeyan etmek istediğimi size yaz mıştım. Lâkin benim arzum şekli hâzırı değiştirmek değil, millete nâf olacak surette ıslah etmekten ibarettir.

Lausann'daki genç ve faal vatandaşlarımız erkân-ı milletin böy le dağılmış, birer köşede kalmış fikirlerini, emellerini tevhit maksadıy la bir kongre yapmak istiyorlar. Size de müracaat etmişler. Siz de onla ra bu iş için Roma'nın daha müsait bir zemin olduğunu söylemişsiniz. Mütalâanız doğrudur. Lâkin ben onlara verdiğim cevapta; «İstanbul'u (Padişah, veliaht, hükûmet) ve bilhassa Anadolu'nun ne yapacağını n yapmak istediğini, ecnebî hükûmetleriyle, siyasî fırkalarla münasebet leri filân bilinmedikçe sağlam bir iş görülemez. Ecnebî bir memlekett toplanan ve dahildeki kuvvetlerden, fırkalardan hiç biriyle irtibat v alâkası olmayan sekiz on Türkten mürekkep bir kongrenin vereceği k rarların ehemmiyeti ve tesiri olamaz» demiştim. Şayet bu karara An dolu'daki heyet iştirak etmezse, daha fenası itiraz ederse memleke başka yoldan hizmetten de mahrum kalmış oluruz.

Vakıâ arzu edilecek şey pek ulvî, pek hayırhâhânedir. Âmali v mesai-i milliyeyi cem ve tevhit etmek lâzımdır. Lâkin, evvelâ kongr nin vazifesi, saniyen kongre'den beklenilen hizmet taayyün etmelid İş sağlam, ciddî tutulmazsa faydadan ziyade mazarrat tevlit eder. Ve b de İsviçre'deki reyinden, tecrübesinden istifade edilecek zevatın R ma'ya gelebileceklerinden emin olabilir miyiz?

Alice oğlu biraderimize bu mektubu ve melfufunu lütfen göste niz. Vücutça yine rahatsızım, muhabereyi tahdit etmek mecburiyeti deyim. Yeğenim Hâmi, haremiyle birlikte Roma'ya vasıl oldu. Bir k güne kadar buraya gelecektir. Mektup yazmak gibi işlerde bana yar mı olur. Reşit Saffet Bey eksik olmasın matbuat işlerinde bana muav net ediyor. Vatana hizmet edecek pek mühim ve nazik bir zamandayı

Baki uhuvvet, selâm ve sağlık.

Ahmet Rıza

Kuva-yı Milliyeyi hiç anlamayan ve onun en uzağında kalan bir İttihatçı: Ahmet Rıza Bey...

Sadrazam Tevfik Paşa'ya,

Dahiliye Nâzırı İzzet Paşa'ya,

Şûrâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey'e[2]

Paris, 26 Teşrinievvel 1920

Memleketimizde sulh ve müsâlemetin takarrürüne hükûmetle milletin tevhid-i âmal ederek çalışmasına mâni olan âfetlerden biri zail oldu. Milletin muhabbet ve itimadını kazanmış zevattan mürekkep bir kabine re'si kâre geçti. Maksada doğru ilk hatve atıldı. Himem ve mesai-i vatanperveranenizle asıl gayeye de vasıl olunacağı, hukuk-u umumiyenin istirdat edileceği şüphesizdir.

Mesaili hariciye ve dahiliyenin vatana nafi surette halli için evvelemirde iki tarafla da anlaşmak, bir zemini itilâf hazırlamak lâzımdır. Bu mühim noktaya İstanbul'daki hükûmet-i merkeziyeyi ecnebî vesayeti altında bırakmakla ve Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliyeyi bilâ kayd ü şart sükûn ve itaata davet etmekle varılamıyacağını bilirsiniz. Binaenaleyh serbestiî hükûmetin kâmilen iadesi ve muahede haricinde bilumum müdahalâtı ecnebiyenin hemen ref'i talep edilmelidir. Osmanlı Devletinin bekasına cidden taraftar olan hükûmetler yeni kabineyi takviye etmeğe manen mecburdurlar.

Kuvâ-yı Milliyenin sebebi teşekkülü Ferit Paşa'nın şahsı olmadığı gibi, aksayi âmali de Ferit Paşa Kabinesinin sükûtu değildir. Onlar Anadolu'da düşman tarafından İzmir'in işgali üzerine silaha sarıldılar. Ve Bilâhare şerait-i sulhiyedeki haksızlığı tadil ve tahfife çalışmağı da akdem-i vezaif bildiler ki, bu bir kuvvet, bir emri vakidir. Bu vaziyetten istifade ederek ecnebilere Kuvâ-yı Milliyeyi terki silâh ve itilâfa davet edebilmek için bazı müsaadatda bulunmak icap ettiğini anlatmak münasip olur.

---

(2) Bir önceki mektupta belirtilen mellûf budur.

Bize dost görünen iki büyük devletin bir kaç ricali nezdinde vuku bulan hususî teşebbüsatımdan anladığıma göre, sulhnamede Edirne'den Yunanlıların çıkarılması, Garbî Trakya'ya Cemiyet-i Akvamın nezareti altında muhtariyet verilmesi ve payitahtta nüfuz ve salâhiyeti hükûmetin tevsii gibi bazı tadilât icrasına muvafakat edilecektir. Bu tadilâttan meselâ hâkimiyete ait olanlarını muahedeyi tatbikte ihtimal ve iğmâz tarikiyle icra etmek fikrinde bulunuyorlar ki, çürüktür. Taahhüdatın vazıh ve müsbet olması muamelâtın hüsnü cereyanını temin eder.

Ancak, bu zikrettiğim tadilâtın Kuvâ-yı Milliyeyi ikna, sulh ve asayişi iade ve muahedeyi halisane tatbik için mutlak lâzım geldiği musırrâne bildirilecek olursa istihsali mümkündür. Galiplerin yedi ihtiyarına bırakılacak olursa şerait-i sulhiyeden bir kelime bile değiştirmiyecekleri tabiîdir.

Düvel-i müttefikanın umur-u dahiliyesi pek karışık ve pek vahim bir haldedir, hukuk-u beşer ve hâkimiyeti avam taraftarlarının tesiriyle bu karışıklığın umur-u hariciyeye de sirayetinden korkuluyor. Müşkilât çıktığı istenilmiyor. Binaenaleyh, metalibi meşruanız istihsal ediline kadar Kuvâ-yı Milliyeyi *-bir çok hatası da olsa-* bi âlet-i siyasiye-i müttehâ gibi kullanmak ve muahedenin kısmen tadiline rıza gösterilmedikçe Anadolu'daki heyetin kuvveti ve teşkilâtı bozulmamak iktiza eder.

Vükelâ-yı cedidenin dahilî memlekette ciddî bir hükûmet sıfatıyla iş görebilmesi için sahib-i nüfuz ve kudret olması muktazidir. Bunsuz hiç bir şey yapmak kabil olamıyacağından bu hak ve salâhiyetine düvel-i müttefika komiserleri tarafından müdahale olunamıyacağına dair teminat-ı kaviye alınsa iyi olur. Kabinenin umur-u dahiliyede müstakilen hareketine mümanaat edildiği takdirde terk-i vazife edeceğini şimdiden ve alenen bildirmek muvaffakiyeti temine yardım eder.

Hariçte bu heyet-i vükelâya bir tecrübe kabinesi nazarıyla bakanlar ve muvaffak olamadığı takdirde müdahaleyi teşdit fikrinde olanlar bulunduğu gibi dahilde de Ferit Paşa'yı yine mevki-i iktidara getirmek maksadı hainanesiyle serbest çalışmanıza mâni olmak ve nüfuz ve haysiyet-i resmiyenizi kırmak isteyenler vardır. Bunlara karşı muteyakkız ve mücehhez bulunmanızı selâmet-i maslahat nokta-i nazarından vacip görürüm.

Dahilî memlekette ilk icraatınız veliaht hazretlerini esaretten ve hanedân-ı saltanatla milleti bu zûl ve hakaretten kurtarmak olacağını ümit eder ve bir çok hayırlı işlerde muvaffak olmanızı temenni eylerim efendim.

Ahmet Rıza: Roma toplantısına Talât Paşa da gelsin...

Paris, 30 Kânunuevvel 1920

Azizim Cavid Beyefendi,

26 Kânunuevvel tarihli uhuvvetnamenizi alır almaz, refakatimde çalışan muhterem paşazâde Sait Bey'i pasaport muamelesini yaptırmak üzere Nâbi ve Salih Beyler'e gönderdim. Başvekil ve Hariciye Nâzırı Mösyö Leygue'e bir mektup yazdım. «Şarkta sulhun takarrürüne çalışmak ümniyesiyle İtalya'da toplanan Türk vatanperveranı ile konuşmak için Roma'ya gideceğimi ve bu işte Fransa'nın da alâka ve menfaati bulunduğundan mütalâasını anlamak istediğimi bildirdim. Bir mektup da Kont Sforza'ya yazdım.

Buradaki işler dört beş gün zarfında biter. Ve biz de yola çıkarız ümidindeyim. Yevm-i hareketimizi size telgrafla bildiririm. Başvekillerin Nis'te içtimaı şimdilik geri kaldı.

Câmi Bey'in Ankara ile muhaberede şifreli telgraf kullanmamasına ve muhaberenin hâlâ taht-ı temine alınmamasına taaccüp ettim. Antalya'da bir istihbarat şubesi açmışlar. Naili namında bir zat bize oradan ayda bir iki defa evrak-ı matbua gönderiyor. En taze havadis kırk günlük!

Talât Paşa'ya tekrar yazınız. Roma'ya gelmesi için ısrar buyurunuz. Çünkü Şark - şimal hakkında haberi sahibi bize ancak o verecektir. Kuvâ-yı Milliyenin Sovyet hükûmetiyle revabıt ve münasebatına ve aralarındaki mukavelenin şerait ve ahkâmına dair malûmat alamazsak içtimamızda zemini müzakere pek sağlam olmaz. Hakikati söylemek, millete nafi bir iş hakkında rey vermek lâzım geldiği zaman ben de sizin gibi düşünüyorum. Hiç bir tarafın esiri olmak istemem. Lâkin Ankara şayet Moskova'ya bağlanmış ise vaziyet-i siyasiyeyi bilmiyerek vereceğimiz kararların tatbik ve icrası müşkül olur.

İstanbul'dan aldığım mektupları, Nabi Bey'in getirdiği havadisi, zât-ı âlinize beş altı gün sonra şifahen anlatırım. Eğilmek mektup yazmak beni yoruyor. Hastalığım nasılsa geçmedi. Gittikçe şiddetleniyor. Beş tabibin ilâçlarından hiç bir fayda görmedim. Merak ediyorum, üzülüyorum. Ümidim ancak tebdil-i havada kaldı. Roma'nın havasından istifade etmezsem Nis'e gideceğim.

Baki uhuvvet ve sağlık.

Ahmet Rıza

Ahmet Rıza: Anadolu'daki Kuva-yı Milliyeye kimler pâye veriyor...

Paris, 20 Kânunuevvel 1920, Pazartesi

Azizim Cavid Beyefendi,

10 Kânunuevvel tarihli uhuvvetnamenizi aldım. Roma'ya gelmek isterim, geleceğim. Vücutça çok rahatsızım. Zîkı sadırdan, catarrhe astm'dan muztaribim. Nefes alamıyorum. Yürüyemiyorum. Çok lâkırdı edemiyorum. Maamafih, geleceğim. Vatanın şu kederli, müşkül halinde ve herkesin çalıştığı bir sırada bana böyle öksürüklü kocakarılar gibi bir köşede boş durmak, öteye beriye bir kaç mektup yazmaktan başka birşey yapamamak ayrıca bir dert oluyor.

Reşit Saffet pek geçici bir inkisarı hayale uğramış, artık çalışmak istemiyor. Roma'ya birlikte gelmek için biraz nazlanıyordu. Ümitsiz olmasına sebep zannedersem benim hastalığım ve evvelki gibi şevk ve gayretle her tarafa gidemeyişim oldu. Ve bir de hastalığımdan buradaki garazkârların istifade ettikleri, bana İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, hükûmet-i hazıraya karşı tezviratta bulunduklarını gördü. Onları yıkamadı. Çünkü kimini İstanbul'daki düşmanlar tutuyor. Kimi ne yaptığını bilmiyerek Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliyeye ehemmiyet ve paye veriyor. *«Bunları Roma'da toplanacak heyete anlatırsınız, mesele orada kolayca halledilir»* dedim. Muvafakat etti, o da gelecektir.

Şimdi sizden ricalarım: 1 – İsviçre'den, Almanya'dan vesair yerlerden dâvet buyuracağınız zevatın Roma'ya vâsıl olacakları tarihi bana

takriben bildirmeniz. Ben belki bir gün evvel gelirim. Fakat Roma'da diğerlerinin vüruduna haftalarca intizarda bulunamam. 2 – Talât Paşa gibi düvel-i mü'telifece nasılsa düşman tanınmış zevatın Roma'ya vüsulleri şayi olmasın. Alenî içtimalarda onlarla birlikte bulunmıyalım. Gizli konuşalım. Kuvâ-yı Milliyenin bile Almanlarla müttefikan hareket ettiği, Enver Paşa'nın Almanya'dan talimat aldığı filan söyleniyor. Ferit Paşa'nın adamları elân burada benim İttihat ve Terakki'yi ihyaya çalıştığımı söyliyerek nüfuzumu kırmak istiyorlar. Bu yolda güftügûya vesile, kuvvet verilmese iyi olur. 3 – Cami Bey gibi zevat bu içtimada Anadolu'nun resmî murahhası sıfatıyla bulunmalı, Kuvâ-yı Milliye namına söyliyecekleri sözleri resmî olmalıdır. Çünkü içtimada verilecek kararları Kuvâ-yı Milliye kabul etmezse veyahut: *«Biz Câmi Bey'i ve rüfekasını oraya başka iş için göndermişdik, içtimada söz söylemeğe salâhiyettar kılmadık»* diyecek olursa bizim dahile ve harice karşı mevkiimiz müşkil olur. Bu ciheti şimdiden temin etmek ve Ankara'dan telgrafla sormak, anlamak lâzımdır. 4 – İçtimada şüpheli, yabancı adamlar bulundurmamak. 5 – Bana otellerden birinde en sıcak ve güneşe nâzır bir otelde *-Boston oteli nisbeten ucuzdur-* yemeksiz bir oda bulmak. Balık, et, yemekten menedildim. Yemeği alakart intihap etmeğe mecburum.

İşte bu ricalarıma lütuf buyuracağınız cevabı alır almaz ben de hareket edeceğim günü zât-ı âlinize bildiririm.

Nâbi Bey Paris'e geldi. Şimdi bir telgrafla benden mülâkat talep ediyor. Yarın sabah belki bana gelir. Çürüksulu Mahmut Paşa'yı da dâvet buyurunuz. Reyinden istifade olunur.

Yeğenim Hâmi geldi. Hayri Efendi'nin Roma'yı bugünlerde terk etmek niyetinde olduğunu söyledi. İçtima nihayetine kadar kalsa cümlemizi memnun etmiş olur.

Baki muhaleset ve sağlık.

Ahmet Rıza

Ahmet Rıza: Ben o adamla toplantıya katılamam...

Paris, 4 Kânunusâni 1921, Salı

Azizim Cavid Beyefendi,

Pasaportlarımız yaptırıldı, şimendiferde yerlerimiz tutuldu. Fevkalâde bir iş zuhur etmezse bu perşembe günü hareketimiz musammendir. Vagon -Li treni Paris'ten saat on biri kırk geçe hareket ediyor, yolda geri kalmazsa cuma akşamı saat yedi buçukta Roma'ya vâsıl olur.

Alice oğlumdan dün sabah aldığım mektupta Roma'ya henüz kimsenin gelmediğini taaccüp ve teessüfle okudum. Daha fenası ... Bey'in (3) buradan Roma'ya gittiğini veya çağırıldığını işittim. O adamla içtimada beraber bulunamam. (3/a)

Mösyö Leygue ile ve hariciye nezareti müdürlerinden iki zat ile görüştüm. Memleketimiz için hayırlı ve faideli sözler söylendi. Tafsilâtını şifahen nakledrim. İstanbul'dan yeni ve mühim bir haber almadım.

Baki uhuvvet ve sağlık.

Ahmet Rıza

---

(3) Buradaki isim çıkarılmıştır.

(3/a) Cavid Bey'in 6 Kanunusani 1921 Perşembe günlü notlarına göre, Ahmet Rıza Bey'in adından kızgınlıkla bahsettiği ve H.C.Yalçın'ın çıkardığı isim Reşit Saffet olmaktadır. Cavid Bey ayrıca Ahmet Rıza Bey'in bu tavrına karşı, «şahsi endişelerden bir türlü vazgeçmiyor» eleştirisini getirmektedir. OSK.

Ahmet Rıza: Mustafa Kemal mektuplarıma cevap vermeye tenezzül bile etmiyor...

Paris, 25 Mayıs 1921

Azizim Cavid Beyefendi,

Roma'dan bu defa hareketten evvel, biri Ankara'ya diğeri Mabeyn-i Hümâyûna iki mektup yazmıştım. Berlin'in cevabını henüz almadım. Diğerine Tevfik Paşa cevap veriyor. Sürat-i mümkine ile İstanbul'a dâvetim hakkındaki irade-i şâhâneyi bana tebliğ ediyor.

Teşebbüs edeceğim işte muvaffakiyeti teshil ve temin maksadıyla bazı şeyler sormağa lüzum gördüm. Alacağım cevaba göre hareket edeceğim. Adresinizi bu babdaki rey ve mütaleanızı istifade arzusuyla sormuştum. Cevabını bu sabah aldım. Teşekkür ederim.

Teşebbüsüm evvelâ İstanbul'da hükümdar, hükûmet, fırkalar, gazeteler arasında *-hiç olmazsa sulhün takarrürüne kadar-* bir vifâk ve ittihat tesis etmek *(mahut Vahdet-i Milliye kâfi gelmedi)*[4]. Sonra, payitahtta teşekkül edecek bu kütle ile Anadolu'yu birleştirmektir.

Görüyorsunuz ki, ahval-i umumîye Avrupa'nın her tarafında pek vahim ve karışık gidiyor. Bu vartayı az zararla atlatmak ve karışıklıktan belki müstefit olabilmek için toplu durmağa, hukukumuzu bir hissi tesanüt ve uhuvvetle müdafaa etmeğe mecburuz.

İttihat etmek, elbirliğiyle çalışabilmek için iki şey lâzım: Müşterek bir gaye, fedâkârlık. Müşterek gaye mevcut: Düşmanı toprağımızdan çıkarmak, hukuk ve istiklâl-i milleti muhafaza ve müdafaa etmek. Bu bapta maddeten ve bedenen lâzım gelen fedakârlığı Anadolu'da askerimiz bihakkın ifa ediyor. Ancak, ittihat için icabedecek fedakârlığı Ankara'daki Büyük Millet Meclisini sevk ve idare eyleyenler acaba kabul ve deruhte edecekler mi?

İstanbul'da buna meyil ve istidat olmalı ki padişah beni dâvet ediyor. Mustafa Kemal Paşa mektuplarıma cevap vermedi. Ankara heyeti avdet ederken Roma'da idim. İki üç muavinden başkası, yani bü-

(4) Buradaki parantez içi ifade Cavid Bey tarafından konulmuş olmalı...

yükleri benimle istişareye değil görüşmeğe bile tenezzül etmediler. Adana işini berbat eden Câmi Bey de semtime uğramadı. Onların da arasında vifâk ve ittifak olmadığı anlaşılıyor. Siyaset-i hariciyeyi Büyük Meclis İdare ediyor.

Yarın Zât-ı Şâhâneden muvafık bir cevap daha gelirse ne yapacağım? İstanbul'a gitmek kolay. Lâkin teklifatımı Anadolu kabul etmezse ne olacak? Her iki taraf da benim nüfuzumu kırmak, bende kuvvet olmadığını, hiç bir fırkanın benimle birlikte çalışmadığını hem millete ve hem ecnebilere göstermek isteyenler var. Vâkıâ bunlar ne yapsalar muvakkattır. Tezviratın hükmü yoktur. Lâkin fenası, iş bozulur, matlûp hâsıl olmaz. Biz nifak ve şikâk içinde zayıflarız, biteriz. Düşmanın istediği, çalıştığı ve beklediği şey de budur, bizi ayırmaktır. Fransa, İngiltere bugün Moskova ile Ankara'nın arasını bozmağa çalışıyorlar. Ankara'dakiler Hariciye Nezaretine Moskova'dan ateş alarak gelen veya vaktiyle Paris'te bulunmuş olan Yusuf Kemal Bey'i getirmekle buna karşı duramazlar.

İstanbul ile Anadolu arasındaki bürudeti siyaset-i hariciyede bir âmil gibi kullanarak bu ikilikten *-hüsnü istimalini bilen olursa-* istifade etmek meselesi var. Avrupa kolay aldanmaz. Merkez-i Saltanat gûya Yunanistan'a ilân-ı harb etmiyor. Bu ne demek? Yunan askerinin Bursa'yı çiğnemesine hükûmet razı mı oluyor? Gayri tabiî vaziyet. Anadolu ile birleşecek olursa İstanbul'un harbe de, kilikya meselesine de iştirâki lâzım gelir mütaleası bilmem vârit mi? Merkezi hükûmetin harbe iştiraki İstanbul'un Yunan tarafından zaptını intaç eder mi? Fransa ve İtalya buna muvafakat ederler mi? Millet, hükûmet ve padişah her bir noktada, bir gayede müttehiden hareket edecek ve Düvel-i Mutelife ile de, bazı makul ve zararsız müsaadetta bulunarak anlaşacak olursa harbe de, Adana, Edirne mesailine de daha çabuk ve daha kolay nihayet verilmiş olur zannediyorum.

Türkler çok kırıldılar, çok yoruldular, yazıktır. Elli bin Türkü daha kırarak matlûp olan şeylerin yüzde sekseninı almağa muvaffak olmakdansa *-o da meşkûk-* hiç bir Türkü feda etmiyerek yüzde altmışıyla kanaat etmeği vatanın âtisi için daha hayırlı görüyorum. O kazanılacak elli bin Türk, hüsn-ü idare sayesinde, yüzde yirmiyi nasıl olsa telâfi eder.

Bu bildiğiniz şeyleri tekrardan maksadım nazar-ı dikkatinizi muhtelif noktalara celbederek mütaleanızdan etraflı ve vasi surette istifade eylemektir. Padişahın meyil ve istidadını memlekete nafi bir surette kullanmak için iki taraftan ne gibi şeyler istemeliyim? Ankara'da nereye, kime müracaat etmeliyim. Mektubumu hangi vasıta ve tarikle göndermeliyim.

Tatlı keyfinizi, rahatınızı bozacak bir çok sualden sonra uhuvvet ve temenni-i âfiyet.

Ahmet Rıza

Hâmiş olarak: Vazife-i askeriyesini ifa maksadıyla Anadolu'ya giden Şehzade Faruk Efendi kabul edilmedi, yarı yoldan geri çevrildi.

Bağdat ve Kudüs gibi İstanbul'un da İngiltere'ye, tâbiri âharla İngiltere nüfuzu iktisadiyesine terk edildiğini pek ciddî bir surette işitiyorum. Buna dair bir ittifak-ı hafîden filân bahsedildiğini siz de işittiniz mi?

Hüseyin Cahid Bey İstanbul'da iken son zamanları bana selâm vermiyordu. Hissiyatını değiştirmiş mi?

Ahmet Rıza: Anadolu Ankara'dan ibaret değil...

Paris, 6 Haziran 1921

Azizim Cavid Beyefendi,

Uhuvvetnâmenizi müteessir olarak okudum. Vatanı tehlikeler içinde görmek ve bir çare-i necat ararken hariçte, dahilde bir çok müşkilâta tesadüf etmek pek elim oluyor. Bu hal beni aynıyla denize düşmüş valdesini denizde çabalanırken görüp de yüzmek bilmediği veya kayık bulamadığı için kurtarmaktaki aczini hisseden bir evlât vaziyetinde bulunduruyor.

Büyük felâketlere ufak tedbirlerle, teferrüata, şahsiyata fazla ehemmiyet vermekle çare bulunamıyacağını bilirsiniz. Biraz katî, İleri'nin tâbirince cezrî, şiddetli çarelere tevessül etmek, hâsılı felâketzedeyi kurtarmak için bugün beşerin yed-i iktidarında bulunan vesaitin cümlesini kullanmak iktiza eder.

Zamanın bazı müşkilâtı yenmekte büyük bir âmil olduğunu kabul etmekle beraber lüzumundan ziyade devam eden zamanın işi çürüteceğini de düşünmekteyim.

İstanbul'da eğer hukuk ve haysiyet-i milliyemize halel getirmiyecek şartlar dahilinde bir kütle-i vahdet husule gelir ve bu kütle malûmunuz olan başlıca gayelerde Ankara ile ittifaka müheyya olduğunu bildirir de Ankara buna muvafakat etmezse Anadolu *-Ankara'dan ibaret değildir-* o razı olur. Ancak bu şerait ve gaye hakkında Fransa ile İtalya'nın mütalealarını bilmek lâzımdır. Bu cihet temin edilmeden Anadolu'yu ayırmak ihanet olur.

İstanbul'dan ahiren sorduğum şeylere muvafık cevap almış olaydım bu ciheti tahkike başlıyacaktım. Makamat-ı âliyede bulunan iki zattan avdetimin faydalı olacağına dair iki mektup aldım. Lâkin asıl mühim noktalara cevap gelmediği ve Ankara'nın hali büsbütün karıştığı için bir müddet daha beklemeğe mecburum.

Kendi menfaatimi düşünmüş olsaydım benim için en hayırlısı bu aralık sükût etmek ve bir köşede zuhurata muntazır olmaktır. Bu yazdığım şeyler, teklifler, teşebbüsler istikhalim için belki bir tehlikedir. Lâkin ne yapayım, duramıyorum.

Size Progrès civique mecmualarında Caillauxe'nün maliyeye ait makalelerini göndermiştim. Evrakınıza dair sorduğunuz şeylere Sait Bey bugün bizzat cevap verecektir.

Baki selâm ve sağlık.

Ahmet Rıza

Ahmet Rıza: Sahipsiz millete ayılar çakallar hücûm ediyor...

Paris, 12 Eylül 1921

Azizim Cavid Beyefendi,

Göğsümü tedavi için Fransa'nın vasatında Mont d'or'da arsenikli hamama gitmiştim. Zayıf ve bîtap bir halde avdet ettim. Şimdilik iyiyim.

On iki ağustosta yazdığınız uhuvvetnâmeyi aldım. İki ay evvel bir kâğıdınızı daha almış ve sorduğunuz şeylerin cevabını Sait Bey'e verdirmiştim. Memleketimiz büyük felâketler, tehlikeler içinde yuvarlanıyor. Harb fena neticeler veriyor: Telefat, zayiat pek çok. Tahribat ise tamiri müşkil bir dereceyi buluyor.

Şu pek elîm olan zamanda vatanımın hiç bir hizmetinde bulunamamak beni ayrıca dilhûn ediyor. Kendi kendime düşünüyorum. Benim gibi bugün iş görmekten mahrum kalanlar bâri âtî ile meşgul olsalar diyorum. Yarını düşünmemek, ilerisi için iyi hazırlanmamış olmak başımıza bu belâları getirdi.

Kilikya işini Ankara hükûmeti daha geçen sene benim hal ve tesviye ettiğim veçhile kabul etmiş olaydı bugün Fransa bize her veçhile müzaherette bulunacaktı. Hattâ oradaki silahları bile bize kalacaktı. İlerisini görmemek, düşünmemek o işi de bozdu.

Er geç yine siyaset masası etrafında toplanılacak. Zavallı milletin hukuk ve mukadderatı acaba yine kimlerin elinde oyuncak olacak. Üç dört konferansta bulunuldu, itilâf devletlerinin hakkımızdaki efkâr ve hissiyatı anlaşıldı. Siyasî, iktisadî emelleri de malûm oldu. Bunlara karşı hazırlığımız nedir? İşi yine talihe, zuhurata mı bırakacağız? Konferansta halli mümkün olamıyan veya müşkilâta uğrıyan bazı mesail için Cemiyet-i Akvam'a müracaat etmek hayırlı olmaz mı?

İngiliz nüfuz-u siyasîyesi altında bulunan ve kuvve-i teyidiyesi olmayan Cemiyet-i Akvama fazla ehemmiyet verenlerden değilim. Fakat madem ki açık bir kapı var, ihmal edilmemeli. Son Paris konferansında bîtaraflık ve silâh füruhtu hakkında verilen yanlış ve haksız bir karardan, bâhusus Londra konferansında anket teklifinden sonra Yuna-

nın hiç aldırmıyarak harbe devam etmesinden oraya şikâyet etmemiz lâzım gelirdi. Fiilen bir semeresi görülmese de mânen faidesi olurdu. Halbuki matbuat vasıtasıyla olsun ciddî bir itirazda bulunulmadı.

Ankara hükûmeti tarafından Bekir Sami Bey'in Paris'e «Haydi git, yaptığın pisliği temizle» diyerek gönderildiğini Fransa hükûmeti haber almış. Böyle murahhas kabul edilmediğinden sıfat ve salâhiyeti resmiyesini sormuş. Meclisin muvafakatiyle gelmediğini anlayınca müzakereyi kesmiş. Bu iş için Franklin Boullon'u Ankara'yı tekrar göndermiş. Franklin Bouillon'a bazı iktisadî vazifeler de verilmiş olduğunu işittim.

Fransa hükûmeti dilgîr olduğu gibi, İtalya hükûmeti de Ankara ile artık münasebette bulunmuyormuş.

Hariçte böyle. Dahil-i memlekette, payitahtta ise malî, siyasî buhran, idare-i hükûmette anarşi her tarafta nifak, fesat, hasılı bir milleti, bir devleti batırmak için lâzım gelen âmiller en hâd bir derecede tesirlerini gösteriyorlar. Yangın, açlık, hastalık gibi âfetler de eksik değil. İstanbul hükûmeti şehir içinde bile âsâyişi teminden âciz. Kırk kişilik bir çete Kandilli'yi basıyor, eshab-ı serveti dağa kaldırıyor. Sokaklarda her gün bir kaç kişi vuruluyor. Kimse malından, canından emin değil. Padişah etrafına Çerkeslerle hocaları almış, arkasını İngilizlere dayamış, yalnız kendi istikbalini düşünüyor. Korkusundan o da Abdülhamid gibi Yıldız'dan dışarı çıkamıyor. Kuvâ-yı Milliyenin Anadolu'yu, vatanın ruhunu, kalbgâhını müdafaa ile uğraştığı bir sırada Padişah Meşrutiyeti müteakip hazine-i hassadan maliyeye geçen emlâk ve arazinin istirdadiyle meşgul oluyor. Bu yerler zannedersem bir borca mukabil alınmış ve Meclis-i Umumînin kararıyla hazine-i maliyeye devredilmiş. Bana bu babda biraz malûmat verirseniz memnun olurum.

Ankara'nın hükûmeti siyasiyesi de Talât Paşa hükûmetinin en fena zamanlarına rahmet okutuyor. Hükûmet-i siyasiyesi diyorum, askeri ayırıyorum. Kuvâ-yı Milliyenin vatanı müdafaada gösterdiği hârikalara, hamasete, fedakârlığa, Roma kongresinde söylediğim gibi, ne kadar teşekkürler edilse azdır. Ancak siyaseti hariciyede bir çok hatalar edildiği ve edilmekte olduğu gibi idare-i dahiliyede de hırsı câh ve servet, menafi-i hasise-i zâtiyeye hizmet, buğzu adâvet, hased, istirkap, enaniyet, ahaliye zulüm ve eziyet haddi marufu aşmış. O derecedeki halk şaşırmış, ba-

zı yerlerde dost kim, düşman kim fark edemiyor. Bu şaşkınlıktan bittabi fesâdeler, meşrutiyete düşman olanlar istifade etmeğe çalışıyorlar.

Sait Halim Paşa, Talât Paşa Kabinelerine Âyanda itiraz ettiğim zaman, rüfakâm bana: Haklısın, fakat harb zamanı tenkit zamanı değildir, diyorlardı. Bu gün meclis açık olaydı belki yine aynı mütaleada bulunacaklardı. Evet, harp zamanı bizim bütün düşüncemiz, bütün mesaîmiz vatanı düşmanın tasallutundan kurtarmağa hasredilmelidir. Lâkin öyle olmadı ve öyle olmuyor. Padişahtan küçük memurlara kadar re'si kârda bulunanların kısm-ı âzamı kendi derdiyle meşgul. Hattâ bir takımı kendi derdinin devasını vatandaşının zararında arıyor. Bekçisiz sahipsiz kalan millet kovanına ayılar, çakallar hücum etmiş, mevcut balı yiyip bitiriyor.

Roma'ya gitmezden evvel bana yazdığınız bir cevapta şikâyet ve isyan zamanı daha gelmedi buyuruyordunuz. Biz itiraz edersek ancak memleketi tahlis ve ıslâh maksadıyla, iş başında olanları ikâz edeceğiz. Bunun vakti gelene kadar memleket mahv olur, istiklâl-i millet kalmazsa neyi kurtarıp düzelteceğiz.

Ahalide görüyoruz: Harp meydanında cesaret, fedakârlık sabır ve tahammül gibi hiss-i mümtaze eksik değil. Ancak hissi tesanüt, ciddî, fiilî bir muhabbet siyasî terbiye yok. Ahlâk son derecede fesada uğramış ve bunlara hep hükûmetin sui idaresi âtîyi düşünmemesi sebep olmuş.

Harbin vesair gayri tabii hallerin ilânihaye devam etmiyeceği, bugünkü hükûmetin bu şekilde kalmıyacağı, yarın elîm ve müthiş bir aksülâmelin yine baş göstereceği şüphesizdir. Sulhten sonra ne yapılacak, Partinin teşkilâtı ne olacak, hükûmet kimin elinde kalacak? Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin mi, İstanbul'daki Hürriyet ve İtilâf Fırkasının mı? Yoksa ötede beride az çok taraftarı olan Halk Şûralar Fırkasının mı? Herhalde idare-i hükûmeti ele almağı düşünenler çok ve maamafih, memlekette kanun devrini, kanunun hâkim olmasını istiyenler de zannedersem pek çok.

Bir Meclis-i Müessisân teşkil-i lüzumunda sizinle müttefik kalmıştık. Bunun teşekkülüne ve sureti intihaba dair Kanun-u Esâsî'de işaret yoktur. Bu intihap *-ki pek mühim bir iştir-* nasıl olacak? Ve sonra, Müessisâna ne gibi projeler teklif edilecek? Kanun-u Esâsî'nin tadilâtında hangi prensipler esas tutulacak? Sovyet usulünü mü kabul ede-

ceğiz? Yoksa ... yazmağa kalemim bile varmıyor, bu ahlâkî, içtimaî, siyasî buhranları geçirene, ıslâh edene kadar sert bir hükûmete mi lüzum göstereceğiz? Milletin ilim ve irfanını, servetini arttırmak, memleketi imar etmek siyaseti veya usulleri bizde nasılsa ihmal edildi. Bu bir ilimdir. Vakıâ riyaziye gibi düsturları her yerde aynı surette tatbiki mümkün olan fenlerden değildir. Lâkin herhalde memleket idare etmenin usul ve kavaidi vardır. Biz de bunlardan birini intihap ve istimal etmek mecburiyetindeyiz. Keyfiyeti nazariyelerle icra-yı adalet ve terakki kabil olmadığını pek acı tecrübelerle gördük, anladık.

Siyaset-i hariciyede mesleğimiz ne olacak? Hangi devletle birleşeceğiz ve birleşmek için tarafımızdan edilecek fedakârlığın, onlardan istenecek muavenetin derecesini kim takdir ve tayin edecek? Balkan hükûmetlerinden bir ikisiyle uyuşmak, teşrik-i mesai etmek lâzım gelmiyecek mi?

Âlem-i İslâmla, yeni teşekkül eden İslâm hükûmetlerle münasebetimiz ne olacak? Halifenin mevkii ve bütçesi bu münasebetten bize ve bütün Müslümanlara gelecek fayda nisbetinde tayin, tarsin, edilmek lâzım. Bu sırada padişahın da siyaseti mevkii, vezaifi, derece-i salâhiyeti sarih bir surette malûm olmalıdır.

Siyaset-i maliyemiz, bittabi elimizde kalacak yerlerin istidad-ı iktisadisine, yapılacak tamirata, ıslâhata, ahalinin tahammülüne göre takarrür edecek. Millî, askerî bir çok mütekaitler, mazüller, tarikî ilmiyeye mensup memurlar var. Bunlar hakkında, Rumlardan, Ermenilerden memur istimal edilip edilmemesi hakkında, her gün adetleri artmakta olan hanedan-ı saltanat efradının tahsisatı, ikâmetgâhları, teehhül masarifi hakkında ne teklif olunacak?

Müessisân heyetin iki üç sene sonra tekrar toplanmasında büyük mahzurlar vardır. Ne yapılacaksa iyi düşünülmeli, iki nihayet üç ay zarfında ve bir defada bitirilmelidir.

Bu yazdıklarımdan bazılarının Meclis-i Umumîde müzakeresi belki daha münasip olur. Bu cihet Müessisânın teşekkülüne, terkibatına göre halledilmelidir. Meclis-i Müessisân eğer bütün milletin arzusu veçhile hamiyet ve dirayetini bilfiil ispat etmiş namuslu vatanperverlerden mürekkep olursa ben her mühim meselenin orada halledilmesini temen-

ni ederim. Yok, İstanbul'daki son Mebusan Meclisi veya Ankara'nın Büyük Millet Meclisi gibi olursa yazdıklarımın yarısının bile mevkii müzakereye konduğunu istemem. Yanlış, muzır kararlara raptedilmekden ise mesail-i mühimmenin muallâk kalması elbet daha hayırlıdır.

Hülâsa, bunları ve şimdilik hatırıma gelmiyen daha başka şeyleri kim hazırlıyacak? Meşrutiyet iptidaları biraz acele yapılan işlerdeki hatalara tekrar düşmemek için bugün sabrile bilfiil meşgul olmayalar bu zeminde biraz çalışsalar, itidali demle bu cihetleri müzakere etseler nasıl olur?

Meclislerin -*Mebusan olsun, Müessisân olsun*- ahval-i ruhiyesini bilirsiniz. Bir iş evvelce iyi hazırlanır ve icab-ı hal ve maslahata muvafık surette teklif edilirse kolay geçer.

İşte size bir çok düşünceler, kaygılar. Bir mutaassıp ve kayıtsız adam şu yazdıklarımı okusa bana acır: Bak şu zavallı Ahmet Rıza'nın düşündüğü şeylere! Kaderde, kismette ne varsa o olur, der. Çubuğunu yakar, keyfine bakar. Lâkin, maatteessüf, memlekette kırılmadık ne çubuk kaldı, ne keyif. Bir taraftan ihtiyaç diğer taraftan zaâf ve fesad-ı ahlâk beni çok düşündürüyor. Ciddî ve sağlam iş görmek istiyenler korkarım lâzım gelen kuvvet ve mukavemeti ve istinatgâhı bulamıyacaklar. Bizde şimdiye kadar ıslâhata hizmet edenler ya pidaşaha, dine veya paraya, askere güvenmişler. Bugünkü müttekâ nedir? Vatana gerçekten hizmet arzusunda, teşebbüsünde bulunacak bir adam kime ve neye güvenecek? İşte bu müttekâyı hazırlamak bence yapılacak bilcümle işlerin temelidir. Baki sağlık ve selâm.

Ahmet Rıza

Ahmet Rıza: Bugün Talât'ın yerini tutacak adam yoktur...

Paris, 8 Kânunuevvel 1921

Azizim Cavid Beyefendi,

Hasta olduğumu haber almışsınız. Hatırımı sormak lütfunda bulunuyorsunuz. Teşekkür ederim. Zîkı sadırdan muztaribim. Çalışamıyorum. Kimse ile görüşemiyorum. Mont d'Or kaplıcasındaki tedavinin faydası olmadı. Beyhude masraf ettim. Oraya gitmemiş olsaydım kışı yine Roma'da geçirirdim. Sağlık olsun.

Bundan evvel aldığım mufassal cevapnamenizi *-bazı doğru mütalâalarla beraber-* biraz bedbin bulmuştum. Bugünkü vazifemizi ahvalin, vukuatın alacağı şekle intizardan ibaret gibi gösteriyorsunuz. Vakıa bugün yapılacak başka bir iş olsa da ben kımıldanacak halde değilim.

Maamafih, iki ay evvel Mösyö Millerand ve biraz sonra Mösyö Briand ile görüşerek hayırlı bir teşebbüste bulunmuştum. İstanbul'daki Fransa mümessili General Pelé'nin pek ağır ve beceriksiz olması teşebbüsün bir an evvel kuvveden fiile çıkmasına mâni oldu.

Sabık reis-i vükelâ Mösyö Leygues, ki şimdi Meclis-i Mebusan'da hariciye encümeni riyasetinde bulunuyor, benimle görüşmek istediğini bildirmişti. Dün güç halle evine kadar gidebildim. Geçen sene Roma'ya gitmezden kendisiyle konuştuğumu ve Adana meselesini müzakereye onun zamanında başladığımızı biliyorsunuz. Biz Ankara'ya gönderdiğimiz projede akalliyetin muhafaza-i hukuk ve hayatî meselesini de düşünmüş, jandarma teşkilâtını kaydetmiştik. Mösyö Leygues bu noktayı sordu: Ankara hükûmeti o ciheti kabul etti mi, etmedi mi? Size ne cevap verdi? gibi suallleriyle beni hayli sıktı. Ne diyeyim? Ankara tenezzülen bana bir selâm bile göndermedi demek, izzet-i nefsime ağır geldi. Ben Roma'dan Nis'e gitmiştim. Câmi Bey'e ne cevap geldiğini bilmiyorum demekle iktifa ettim.

İngiltere'nin itirazlarına asıl sebep Fransız şirketlerine bir çok imtiyazlar verilmiş olmasıdır. Akalliyetin hukukî meselesi bir bahanedir. Bu işte bizimkilerin de iyi bağlanmış oldukları söyleniyor. Buna da sağlık olsun diyelim. Bu da bir gün düzelir. Tamiri, düzelmesi mümkün olmayan, geri gelmeyen şeylerdir ki, insanı mükedder ve müteessir edi-

yor. Koca Türkiye'de, hattâ Şarkta bu gün Talât'ın yerini tutacak bir adam yoktur. Sait Halim Paşa'nın da vurulduğunu acı bir hisle okudum. Kalbim yine hüzünle doldu. Mahkemeler katilleri böyle affedecek, serbest bırakacak olurlarsa siyasî cinayetlerin ardı arkası kesilmez.

Selâm ve sağlık.

Ahmet Rıza

Rıfat Paşa'dan Cavid Bey'e: İttihat-Terakki'yi bir daha diriltemeyiz...

Hotel Bayrischer Hof

Azizim, Muhterem Beyim,

Roma'dan gönderilen lütûfnamenizi aldım. Arz-ı şükran eylerim. Ancak tasavvur buyurulan içtimaın faydası hususundaki kanaatinize maattessüf iştirak edemiyeceğim. Son on sene zarfında memleketimizin başına gelen felâketlerden az veya çok mesul olan ve İtilâf hükûmetleri nezdinde pek de mergup olmıyan zevatın müctemian faaliyet göstermeleri veyahut daha doğrusu gösterir gibi olmaları mukadderatımıza hâkim olan işbu hükûmetler ve alelhusus onların en başlısınca hüsnü telâkki olunmayacağı kaviyen melhuzdur. Eğer sair memleketlerde olduğu gibi, bizim de evvelden beri hariçte teşkilâtımız olsaydı, onlar vasıtasıyla propaganda yapmak veya neşriyatla uğraşmak şüphesiz mucib-i istifade olurdu. Halbuki bu noksanı şimdi tamir etmek ve bilhassa İttihat ve Terakki erkân-ı mühimmesi vasıtasıyla yapmağa kalkışmak düşmanlarımızın aleyhimizdeki hücumlarını takviye edeceğinden korkarım. Ama diyeceksiniz ki, içtimaı mutasavver zevat meyanında fırka-i mezkûreye mensup olmakla beraber harp mesullerinden olmayan zât-ı âliniz ve hattâ Fırkaya gayri mensuplar dahi bulunacaksa da herhalde bazı şahsiyetlerin vücudu bu nokta-i mühimmeyi gölgede bırakacağı bîiştibahdır. Ankara mücahidinin bu mehaziri derpiş ederek memleketi o menhus harbe atanlarla teşrik-i mesai etmediklerini ilân etmeleri bihakkın tahsin ve teşvik edilecek bir harekettir. Binaenaleyh, Roma mümessillerinin

isimleri mektubunuzda muharrer zevatla «ankadre» olması Mustafa Kemal Paşa tarafından dahi hoş görülmese gerektir.

Bu maruzatımla cümlemizin muattal kalmasını tensip ve tavsiye ediyorum zan buyurulmasın. Bilâkis şu aralık Roma'da bulunmanızı bir hüsnü tesadüf ad ile oradaki vatandaşlarımızın muavenetiyle çalışmanızın bir nimet olacağından eminim. Ahmet Rıza Beyefendi Paris'te daha ziyade maruf olduğundan orada kalmaları ezheri cihet müreccahtır zan eylerim. Hattâ Talât Paşa hazretlerinin dahi şarkta icra-yı faaliyet buyurmaları muvafık olur fikrindeyim. Bendeniz vüs'um dairesinde arz-ı hizmete müheyyâ olduğumdan maksat bilmuhabere hâsıl olur. İşte mîrim, bilâgaraz varidi hatırım olan işbu ifadatımın samimî olduğuna inanmanızı ve bence pek kıymettar olan dostluğunuzun devamını temenni eyler, arz-ı meveddet ve beyan-ı muhalâsat eylerim.

Münih, 24 Kânunuevvel 920

Rıfat (5)

Hâmiş olarak: Roma'da ikâmetten hoşnut olduğunuzu memnuniyetle duydum. Zât-ı âlileri gibi cevvâl bir zekâya ve derin vukuflara malik olanlar için şehri mezkûr hakikaten enteresandır. Cenab-ı Hakk sıhhat ve âfiyet ihsan buyursun.

---

(5) Neşretmekte olduğumuz Mektuplardaki Rıfat Bey'i sehven eski Âyan Reisi Rıfat Menemencioğlu olarak kaydetmiştik. Halbuki bu mektupların sahibi Rıfat Menenemencioğlu olmayıp eski Hariciye Nâzırlarından Rıfat Paşa'dır. Özür diliyerek düzeltiriz.

Rıfat Paşa'dan Cavid Bey'e: Başta Halife olmak üzere eski hamam eski tas...

Bayrischer Hof

Muhterem Beyim,

İkinci lütufnamenizle aramızdaki ihtilâf maatteessüf zail olmuyor. İkilik meselesinin ve anın izalesinin lüzumundan bahis buyuruyorsunuz. Bendeniz bu ikiliği anlıyamıyorum. Birlik var, o da Ankara'da çalışanlar. Eğer bir zayıf ümidimiz kaldıysa o da onlarda. İstanbul'daki bîçarelere *-ezher-i cihet bîçarelere-* ehemmiyet atfetmek safderunluk olmaz mı? O İstanbul ki, Sevr muahedesini imza etmek için bir kişi değil, bir çok kişiler buldu. Hattâ hiç lüzumu ve mânası olmadığı halde Hanedan Meclisi toplandı. Erkek, dişi hepsi müttefikan kabul taraftarı oldular. Diğer bir Meclis-i Kebîr de bir tek zat müstenkif kalmak cesaretini gösterebildi. Elân o menhus muahedeyi tasdik ve teatiye hazır ricali siyasiyemiz hadden efzun. Bunlardan ne ümit var ki, Anadolulularla aralarını bulmağa çalışalım? Müttefiklerimiz olan memleketlerin cümlesinde badelharp büyük büyük tebeddülât ve tahavvülât vuku buldu. İstanbul değişmedi. Başta «Halîfe-i rûyi zemîn» olduğu halde eski hamam eski tas. Halbuki Ankaralılarda bir teceddüt arzusu görülüyor. Muvaffak olup olmıyacakları malûm değil. Bir kere de onları tecrübe edelim. Son ümit onlarda. Şu halde uzaktan işlerine karışmak pek doğru olmaz zannındayım. Bahusus tehlikeli mıntıkalar haricinde bulunmakla hakk-ı kelâmımızı ihtiyatlı istimal etmeliyiz gibi gelir.

Azizim, tatlılıkla iş görmek zamanı gelmiş. Vaktiyle bu politikayı takip etmiş olsaydık şüphesiz iyi olurdu. Yapmadık. Belki bu hatadan Mustafa Kemal Paşa ve etrafındakilerin istihsal olunabilecek şeylerle gayrimümkini tefrik ve temyiz edecekleri me'mûl ve muntazırdır. Baki devamı meveddetinizi temenni ile gözlerinizden öperim.

Münih, 14 Kânunusânî 1921

Rıfat

Hâmiş olarak: Refikam beyanı muhalâsat eyler.

Kral Kostantin re'sikâre geçer geçmez Venizelos'un evvelce takbih ettiği politikasını şiddetle takip ediyor. Zaten bundan başka bir şey

beklenmezdi. Maamafih Saint-Moritz'de malûmunuz olan ve Kostantin namına müzakerata girişen gazete müdürünün *-galiba ismi Papadopulos idi-* kullandığı lisanla, müşarünileyhin bu hareketi tevafuk etmiyor, değil mi? Acaba münasip göreceğiniz bir surette bu iki yüzlülük meydana konsa fena mı olur?

Dr. Bahaettin Şakir'den Cavid Bey'e: Ücretli Anzavur çetesini İngilizler himaye ediyor...

Muhterem Cavid Bey,

Felek bizi ve memleketimizi tarümar ettikten bir buçuk sene sonra sizinle muhabere edebiliyoruz. Bilvasıta birbirimizin her halini bildiğimiz için size kısa bir bonjur dedikten sonra maksada şurû' ediyorum. Biz bu vak'ada iki gün ayrı ayrı havalanıp birer saatten fazla tayaran ettikten ve âleti parçaladıktan sonra meyusane şimdilik Berlin'de kalmağa mecbur bulunuyoruz. Ali Bey gitti. Fakat henüz mahall-i maksuda gittiğine dair bir haber almadık. Biz de hazırlıkla meşgulüz.

İstanbul'dan aldığımız malûmatları Berlin ve Amerika gazetelerine veriyoruz. Bunun İsviçre matbuatında da intişarı faydadan hali olmadığından belki bu hususta istifade edersiniz ümidiyle bir nüshasını da size takdim ediyoruz.

7 Nisan 920

Doktor Bahaettin Şakir

Hâmiş olarak: İstanbul havadisleri: İstanbul'dan gelen bütün haberlere nazaran, Damat Ferit Paşa'nın sadaretinden sonra re'sikâre gelen Ali Rıza Paşa Kabinesi nagihânî bir surette mevki-i iktidardan çekilmiştir. Kabinenin ânî istifası bir çok faraziyat ve ihtimalâta sebep olmuştur. Fakat esbab-ı muhtelife meyanında İngilizlerin hükûmete vermiş oldukları nota, Yunanlıların Aydın cephesinde taarruza geçmeleri ve bunun tevkifi için meclis-i âlice bir tedbire müracaat şöyle dursun, teşvik görmeleri mevsukan bildirilmektedir. Yalnız İngilizler tarafından mu'ta bu notada metalibat-ı âtiyede bulunulmuştur:

1 – Yunanlılar tarafından işgale teşebbüs olunan bazı bitaraf mıntıkın işgaline hükûmet tarafından muhalefet olunmaması,

2 – Biga tarafından kendilerinin bahren takviye etmekte oldukları hükûmetce malûm olan Anzavur çetesi hakkında yapılan takibattan sarf-ı nazar olunması,

3 – Muahede-i sulhiye imza edilmeden evvel Anadolu'da bulunan kolorduların terki teslihât etmeleri».

Yunanlılar tarafından faik kuvvetlerle Aydın cephesine Bozdağını ele geçirmek üzere vaki olan taarruza kıtaatımız tarafından Yunanlılara büyük zayiat verdirilmek üzere kemal-i muvaffakiyetle tardedilmiştir.

Kabinenin istifası üzerine Ferit Paşa ve bir şerzime-i kalbde olan yârânı İngilizlere istinaden saraya icra-yı tesir ederek yine paşayı meviki-i iktidara getirmek için bütün kuvvet ve gayretlerini sarfetmişler ve padişah da üç gün Ferit Paşa'yı mevkii iktidara getirebilirim ümidiyle sadareti kimseye teklif etmemişse de *-âmâlî milliyenin mümessili bir kabinenin teşkil olunmadığı takdirde tarih-i Osmanîde nümunesi olmıyan vekayi zuhuruna intizar olunmasını gerek harekât-ı milliye kumandanları ve gerek Anadolu'nun her tarafından yağan telgrafnameler katî bir surette bildirdiğinden-* bunun adem-i imkânını görerek çarnâçar Salih Paşa'yı kabinenin teşekkülüne memur etmiştir.

Efkâr-ı umumiye, matbuat, Meclis-i Mebusandaki ekseriyet grubu Müşir İzzet Paşa'nın mevki iktidara gelmesini müttehiden talep etmişler ve Meclis-i Millî'nin arzusunu Padişaha arza memur Mebusan Reisi Celâlettin Arif Bey'e cevaben Padişah bu arzuyu umumîyi isaf edememek ıztırarında bulunduğunu ve milletin kendisine itimat etmesi icabettiğini söylemiştir. Arzuyu umumî hilâfına Salih Paşa'nın mevkii iktidara gelmesi Meclis-i Mebusanda bir çok münakaşatı mucip olmuştur.

Ancak bu nazik ve buhranlı zamanda millet ile Saray arasında münasebatın inkıtaına Meclis-i Millîce sebebiyet verilmiş olması için şimdilik Salih Paşa Kabinesine itimat edilmiştir.

İngilizlerin tazyikiyle Saray acezeden mürekkep bir kabinenin renksizliğinden bilistifade tekrar Ferit Paşa'yı mevki-i iktidara getirmeğe çalışacaktır.

Medeniyet ve insaniyetin pîşvâsı olduklarını küstahâne iddia eden İngilizlerin Anzavur çetesi gibi ücretli adî şakileri bir millete karşı himayeye kalkacak kadar memleket dahilinde anarşi tevlidine çalışmakta ve bu yolda büyük paralar sarfetmekte ve Saraya icra-yı tesir ve tazyik etmektedir.

Aziz Kardeşim Cavid Bey,

Bu mektubumu size takdim edecek Mösyö Porotof [(6)] Bulgaristan'ın en meşhur mimarıdır. Ve Makedonya Komitesi rüesasındandır. İsviçre'ye «Hukuk-u Ahali» Cemiyeti kongresinde isbat-ı vücut etmek üzere gidiyor. Kendisiyle dostluk ve menafi-i müştereke esası üzerine münasebetteyiz. Ben Trakya mesaili için şimdilik burada bulunuyorum. Bu hususta ümitvar olunacak mesaî ve teşebbüsatta bulunuyorum. Fakat şimdilik bahsolunacak, meydanda gösterilecek bir şey yoktur. Yalnız devr-i istihzardayız. Âtîden ümitvârız. Bu zatın orada sizden talep edeceği hususatta sizce teshilât imkânı varsa dirîğ-i lûtf buyurmanızı rica eylerim. Her halde sizi tanımak ve sizinle görüşmek arzusunu is'âf buyuracağınızı memul ederim. Bana söyliyeceğiniz söz ve arzu ve nasihatleriniz varsa lütfen Berlin'e Doktor Tevfik namına Hardenberg 4 str. yazınız. O bana bildirir. Arz-ı uhuvvet ve meveddet eylerim.

Hâmiş olarak: Sizinle daimî münasebat ve muhaberatta bulunmak isteriz. Âtideki adrese dahi zararsız mektuplar gönderebilirsiniz:

Monsieur
Bahtiar Alp
Hotel Splendide
Sofia

Alp kelimesini Türkçe ilâve buyurursanız bana ait olduğu anlaşılır. Hürmet ve meveddet kardeşim.

22 Ağustos 1921

Mehmet [(7)]

---

(6) Arap harflerle yazılmış olduğu için isim iyi okunamamıştır.
(7) Dr. Bahaeddin Şakir.

Bahaettin Şakir'den Cavid Bey'e: Ben Sofya'da Trakya işiyle uğraşıyorum...

Muhterem Efendim,

Mektubunuzu civarda bulunmak itibariyle biraz geç aldım. Onun için cevabı da gecikti. Ben burada bizim eski işi ihyâ ile meşgulüm. Arkadaşlar Trakya ve Makedonya meseleleriyle meşguldür.

Bulgarlarla gerek Trakya ve gerek Makedonya meselelerinde anlaştık. Makedonya meselesinde Bulgarlar da istiklâliyet hususunu takibettikleri için anlaşamamazlık olamazdı. Ancak, bizimle anlaşan heyetin haricinde eski komite Protogerof, Todor, Alexandrof'lar meydanı sahnede olmamak üzere gizli çalışıyorlar. Zâhiren bunlar da istiklâliyet için çalışıyor gibi iseler de fakat asıl gayeleri ilhaktır. Belki muhtariyet taraftarı olanlar da bu gayededirler. Fakat imkân hâsıl olmadığı için şimdilik muhtariyet halinde çalışmağı muvafık buluyorlar. Bu bizimle anlaşan muhtariyetçiler de yeni bir zihniyet var ki o da Sırbistan'ı, Karadağ, Hırvatistan ve Bosna-Hersek ve Makedonya gibi aksamı muhtaraya ayırdıktan sonra bir Etat fédératif husule getirmek. Ve aynı zamanda bu heyete Arnavutluğu da ithal etmektir. Bilmem bu İslâm unsuru için ne kadar faidelidir. Her halde Makedonya'nın müstakil ve muhtar ve münferit bir halde Cemiyet-i Akvamın himayesinde kalması bizim için sâlifüzzikr Etat Fédératif'den daha muvafık olur. Çünkü konfederasyon içinde İslâm unsuru boğulur gibi gelir. Her ne hal ise bu, âtî meselesidir. Şimdiki halde el birliğiyle Makedonya'nın muhtariyetine çalışmak bizim için de faydalıdır.

Ben burada bizim Selânikli Mehmet Galib'i buldum. (Posta, telgraf kalemi mahsus müdürü idi). Galip Bulgar harbinin ilk safhasında İstanbul'da teşkil edilen Türk ve Musevi Makedonya Cemiyeti âzasından idi. Bu meyanda Miralay Nâfiz ve Nesim Roso vesairleri de vardı. Makedonya'nın muhtariyeti için Londra'da Sir Edward Grey'in riyaset ettiği süfera konferansına âyandan Halim Bey'in riyaseti ve Nesim Russo, Galip de dahil olduğu halde bir heyet Londra'ya giderek muhtıra vermiş ve diğer payıtahtları dolaşmışlardı. Mütarekeden sonra, tekrar bu cemiyet icrayı faaliyete başlamış, bir miktar para tedarik etmiş ise de bi-

lâhare İstanbul'da tevkifatın başlaması üzerine bir şey yapamıyacaklarını görerek paraları iade edilmiş ve cemiyet tekrar atalete geçmişti.

Halbuki bugün Bulgarların azmiyle Makedonya istiklâliyeti meselesi canlanmıştır. Ve ümitleri pek çoktur. Bulgarlar ise muvaffakiyetlerini ancak Türklerin iştirâkinde buluyorlar. Süratle iyi bir teşkilât vücude getirmek lâzımdır. Bunun için de eşhas ve yardıma ihtiyaç vardır. İstanbul'a giden bir arkadaşla vaziyeti tasvir ederek Nâfize, Çolak Salime mektup yazdım. Henüz cevap alamadım. Bu hususta sizin muavenetinizi isterim. Karakaşa (ki bu da dahildir ve para vermiştir) vesair Selâniklilere ve tanıdıklarınıza yazarak iştirâk ve muavenetlerini temin ediniz. Yolunda görünmeksizin bu işi patrone ediniz. Sizin bu hususta ki yardımınız müessir olur. Eşhas da kolayca toplarız. Bulgarlarla henüz bir mukavelename imzalamadık. İmzalanacak mukavelenamede ne gibi esaslar konulmasını düşünüyorsunuz? Bize fikirlerinizi bildiriniz.

Burada Cevat namında [8] Sarı Sultanın yaveri bir derbeder var idi. Her şeyden mahrum bir biçare bu işlerle uğraşmağa kalkmasın ve her şeyi yüzüne gözüne bulaştırmıştır. Zannıma nazaran size müracaat ederek Hukuk-u Ahali Cemiyeti kongresinde hayal Makedonya Cemiyeti namına delegeliği kabul etmenizi bildirmiş. Ve sizden iyi bir cevap almış. Bulgarlar onu ihraca mecbur oldular. Şimdi Viyana'dadır.

Trakya meselesine gelince: Yapılan mukavele pek muvafıktır. Fakat bu mukaveleyi Anadolu'nun tasdik ve lâzım gelen muavenette bulunması şarttır. Mühim bir arkadaşla bu mukavelenameyi içeri gönderdik. Cevabını bekliyoruz. Ve yine aynı zamanda kendi vesaitimizle teşkilâta çalışıyoruz. Bittabi, bilhassa bu Trakya meselesinde ve diğer hususatta ben perde arkasındayım. Doğrudan doğruya sahnede bulunursam tabiatiyle Anadolu'daki zevat kasden işi bozacaklardır. Bittabi bu hususat mahrem olarak bize tevdi olunuyor. Makedonya meselesinde daha açık ve serbest çalışabiliriz.

Ali Bey Rüstem ile beraber Batuma gelmişlerdi. Cemal Paşa'nın talebi üzerine mûmâileyh ile görüşmek üzere Afgan hududuna gittiler.

(8) Atatürk'ün yaveri ve Bolu Mebusu Cevat Abbas.

Bizim Küçük Talât bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra Kafkasya'ya gitti.

Şimdilik başka şâyân-ı iş'ar bir şey yoktur. Olursa yazarım. Cahid'in ve sizin yüzünüzden, gözlerinizden öper ve arz-ı meveddet eylerim.

10 Teşrinievvel 921

Mehmet (9)

Cevat Abbas'dan Cavid Bey'e: Makedonya Makedonyalılarındır...

Sofya, 4 Ağustos 921

Pek muhterem Cavid Beyefendi Hazretlerine

Muhterem Beyefendi Hazretleri,

Âmâl-i milliyemizin istihdaf ettiği şekli mahsusa-i siyasiyeden birinin lûtfu kabulünü rica etmek maksadıyla huzur-u âlilerini ihlâl cüretinde bulunduğumdan dolayı affınızı rica ederim. Sofya'ya geldiğim günden beri faaliyetini bir derece daha tezyit ve takviye etmiş ve «Makedonya Makedonyalılarındır» düsturuna tebaiyette izharı sadakat eylemiş bulunan «Legal» Makedonya Cemiyeti önümüzdeki eylülün birinci günü akdini tasmim eylediği umumî bir içtimâda Makedonya'nın istihlâsı dâvasını Cemiyet-i Akvam ile muhtelif Avrupa mahafili nezdinde müdafaa etmek ve teşrinievvelin on beşinci günü İsviçre'de bulunmak üzere Türk, Bulgar, Ulah, Arnavut ve Musevi murahhaslarından mürekkep bir heyetin intihabıyla izamını taht-ı karara almış ve Türk murahhasının intihabı salâhiyetini bendenize bahşetmiştir.

Makedonya meselesinin ne mühim bir safhaya malik olduğu keyfiyeti nezd-i âlilerince meçhul olmıyan hakikatlerdendir. Binaenaleyh işbu mühim dâvânın aynı muhite mensup olan ve sehhâr talâkati beyanıyla, mütaleatı katiyesiyle iştihar etmiş bulunan zat-ı âlileri gibi yüksek bir vatanperverimiz tarafından deruhte buyurulmasını derece-i lüzum ve ehemmiyetinden ayrıca bahsetmeği cüretkârlık sayarım. İstir-

(9) Dr. Bahaettin Şakir.

hâmımın lûtf-u kabulü suretiyle mazhar-ı iltifatınız olmağı, aksi halde itimad-ı âlilerine şayan diğer bir zevatın taraf-ı âciziye tavsiyesini, bunun da adem-i imkânı takdirinde intihabın buraca icrasına fırsat bulunabilmek üzere neticenin işarıyla inayeti devletlerini rica eder ve bu vesile ile de teyidi tazimat eylerim efendimiz.

Soyfa'da Türkiye Büyük Millet Meclisi
âzâsından Bolu Mebusu
Cevat Abbas

Cevat Abbas'dan Cavid Bey'e: Efendimize karşı kusurlarım pek çoktur...

Viyana, 3 Teşrinievvel 337 (921)

Muhterem Beyefendi Hazretleri,

12 ağustos tarihli mektuplarının Sofya'ya vürudu, âcizlerinin Bulgaristan'ı terkettiğim bir zamana tesadüf etmiş ve yakınlara kadar ihtiyaten Sofya'ya adresimi bildirmemiş olduğumdan mektup elden olarak ve pek geç vâsılı desti ikdamım oldu.

Altı ay Sofya'da kalabildim. Faaliyetim üç kısımdı. Birisi efkâr-ı umumiye ve matbuatı lehimize olarak istimal etmek, diğeri hükûmeti elde edip menafi-i âtiyemizin müşterek düşmanlara karşı temininden başka çare olmadığına ikna eyliyerek Ankara hükûmetiyle şimdiden anlaşılması zarurî olduğunu anlatmak. Üçüncü ise Makedonya ve Trakya'da âzâmî Yunan kuvvetlerini işgal edebilmek için müsellâh faaliyete geçebilmek idi. Bunların üçüne de lehülhamd muvaffakiyet hâsıl oldu. Ve akisleri görüldü. Bunun üzerine telâşa düşen düvel-i itilâfiye son Yunan taarruzundan pek az evvel Trakya hudutlarının katî teminini ve Bulgar ordusunun lâğvını talep etti. Romanya, Sırbistan, Yunanistan ayrı ayrı Bulgaristan'ı işgal edecekleri tehtidatını yaptılar. Bunlara dahilî partilerin de faaliyeti inzimam etti. Bilhassa Bulgar efkârını sarsan, Borsada Bulgar parasını hiçe indirdiler. Stanbuliski bütün bu vaziyetler karşısında düvel-i itilâfiyeyi katî temin etmekten başka çare bulamadı. Fakat bendenize dokunmuyorlardı. Ancak Yunan maslahatgüzarının şifahî

olarak hariciyeyi tazyiki ve en nihayet Cevat Abbas Bey burada kalacaksa benim pasaportumu veriniz gibi tehdidi karşısında âcizleri için Bulgaristan'ı terk etmekliğim zarureti hâsıl oldu. Ve on iki ağustosta Sofya'yı terkettim. Şimdi Ankara'nın yeni emir ve tâlimatına intizar etmek üzere Viyana'da bulunuyorum. Burada kimse ile temasa gelmedim.

On beş gün oluyor, Cami Bey'e yazdığım mektup ve telgraflarıma cevap alamıyorum. İstanbul gazetelerinde hakkı acizanemdeki ufak tefek yazıları gördüm. Sıhhat ve hakikatini öğrenebilmek üzere Câmi Bey'le muhabere elzem. Ancak, Câmi Bey'in sükûtu, miri mûmâileyhin orada bulunup bulunmadığı tereddüdünü âcizlerinde uyandırdı. Lütfen zât-ı samilerinin Roma'da bulunan rüfeka-yı kiramın ve yahut Osman Nizami Paşa'nın adreslerinden birini işar buyurursanız vaziyetin tenevvürüne hadim olacaktır.

Efendimize karşı kusurlarım pek çoktur. Aflarını elinizden öperek istirham eder ve sıhhat ve âfiyetlerini Cenab-ı Hakk'tan tazarru' ve niyaz eylerim efendimiz hazretleri.

Bolu Mebusu

Cevat Abbas

Adres: M.Djevad Bey

Hotel Metropole, 108

Wien I

Dr. Rusûhî'den Cavid Bey'e: Rauf Bey Malta'dan kaçmayacağına söz vermiş...

Huzur-u âlilerine arz-ı âcizîdir.

15 Eylül tarihli iltifatname-i âlilerini kemal-i meserret ve şükranla aldım. Bir gün evvel de 29 Ağustos tarihli Ali Bey'den aldığım mektupta mesmuu âlileri olan mahalde bulunduklarını öğrenmiştim. Bir ay kadar daha orada kalacaklarını bildiriyorlar ve pek mahrem tutulmasını tavsiye ediyorlar. Bir iki güne kadar oraya gidecek birisi olduğundan görüşülmek arzusunda bulunduklarını bildirir ve alacağım cevabı da arzederim.

Kemal Bey [10] dün geldi. Mithat Bey yakında çıkmak ümidinde bulunduğundan refakat etmemiş. Rauf Bey de ayrılmıyacağına dair verdiği sözü tutmak istemiş. Sofya'dan Doktorun [11] bize verdiği haberlerde size bildirdiğinin aynı Mesaisinden memnun görünüyor. Ümitli bulunuyor. Lâkin bence oraca ehemmiyetli bir iş görülmesi pek de mümkün değildir. Herifler şu aralık o kadar kendi dırdırlarıyla meşgul, müşkülâtla meşbu' ki, bilmem ikinci üçüncü derecede mesail ile uğraşmağa vakit bulabilirler mi? Her ne ise nisbeten ehemmiyetsiz de olsa bir şey yapılabilirse faydadan hâli olmaz. Kemal ve Cemal Azmi Beyler takdimi ihtiramat ederler. Kemal Bey şimdilik bir şey kararlaştırmamış. Bir müddet buralarda bulunacak. Baki hürmetler efendim.

18 Eylül 37 (1921)

Tevfik [12]

(10) Malta'dan kaçırılan Kara Kemal Bey'dir.
(11) Bahaettin Şakir.
(12) Doktor Rusuhi'nin müstear namı.

Dr. Rusûhi: Harp haberleri ümit verici...

Huzur-u âlilerine arz-ı âcizîdir.

22 Eylül tarihli iltifatnamelerini hürmetle aldım. Teşekkür ederim. Ali Bey'in hali hazırda orada uzun müddet daha kalmasını istilzam edecek bir sebep görmediğinden avdet ederler tahmin ediyorum. Kemal Bey de, mümkün ise gelse de burada birleşerek esaslı bir hatt-ı hareket kararlaştırılsa, diyordu.

Kemal Bey'le [Kara Kemal] Hacı Adil Beyefendi vasıtasıyla muhabere ediliyor. Henüz bir sabit adres veremediğinden zât-ı âlileri de o suretle mektuplaşırlar. Baha'dan yakında mektup almadım. Hülyaperverliği malûm olduğundan ümitlerine çok bel bağlamak tabiî doğru olmazdı. Bulgarlar Cenevre'deki hareketleriyle Yunanlılara karşı olan his-s-i intikamlarını bir parça olsun teskin etmiş olacaklar. Allah vere de fiilî surette buna muvaffak olabilseler.

Harp haberleri çok şükür bizleri de ümitlendirdi. Buyurdukları gibi, keşki bir parça olsun saha-i siyasiyatta da eser-i kiyaset ve iktidar gösterilebilse vaziyet-i hazıraya nazaran, binnetice İngilizlerle Türklerin karşı karşıya kalacaklarına hükmetmek lâzım gelecek zannediyorum. Tahakkuk ettiği takdirde selâmete çıkmak için ne derece zekâ ve reviyyet sarf ve istimaline muhtaç olduğumuzu arza hacet yok. Bilmem ki, bu da bizlerde var mı? Baki hürmetler efendim.

26 Eylül 37 (1921)

Tevfik

Hâmiş olarak:

Cemal Azmi Bey de iltifatlarınıza teşekkürler ediyor.

Halil Bey'den Cavid Bey'e: Sakarya zaferi İngilizlerin gururunu kırıverdi...

Cavid Beyefendi Hazretlerine

Azizim Efendim,

Sevgili vatanın şu bâdireden bir an evvel tahlisi arzusu bendenizi şu mektubu zât-ı âlinize yazmağa sevketti. Kanaati âcizanemce, İkinci İnönü zaferinden sonra Ankara diplomasisi yolu ile işleseydi Sakarya harbine kadar geçen sekiz ay müddet zarfından âmal-i millîye dairesinde İngilizlerle dahi uzlaşmak kabildi. O fırsat kaçırıldı. Yunanlılar kaybettikleri itibarı iade edebilseydiler felâket-i azîm olurdu. Hamdolsun ki, bu dakikada mağlûp oldular. Türkü Anadolu'nun yaylalarında medeniyetten uzak tutarak inkişafını boğmak üzere kurulan İngiliz çemberi hamdolsun ki, şarkta yıkıldı. Garpta da bunun medâr-ı kıvamı olan Yunan kuvvetleri *-Allah'ın izniyle-* inhilâle mahkûmdur.

Fakat ben en iyi tarafını alarak diyorum ki, Yunan Anadolu'yu tahliyeye icbar edildi. İngilizlerle muhasım vaziyetinde İstanbul civarına gelsek acaba «buyurunuz efendiler» deyip İngiliz kuvvetleri boğazdan çekilip bize boğazın garp sahilinde de ordumuzla Yunanlıları temizlememize müsaade edecek mi? Tutalım ki, bu da oldu. Kapitülâsyonların ilgasını kabul edecek mi? Onu da farzedelim ki, kabul etti. Harap memleketimizi imar, iktisadiyatımızı, vaziyet-i maliyemizi ıslâh ile yaralarımızı sarmak için muhtaç olduğumuz uzun sükûn devresini ağzımızın tadile kemirmeğe müsaade edecek mi? Bunun için hariçte istinat edilecek kuvvetler var mı?

Fransa ve İtalya İngilizlere karşı bizi müdafaa için müessir surette muarızada bulunabilirler mi? Sevr muahedesini *-her ne pahasına olursa olsun-* yırtmak vecibe idi. Şükür Allah'a ki, ordunun kahramanlığı, milletin fedakârlığı onu yaptı. Yine şükür Allah'a ki, biaman hasmımız olan İngiliz İmparatorluğu siyasî, içtimaî, iktisadî binbir türlü müşkülâtın içinde çabalanıyor. Sakarya zaferinin bahşettiği müsait vaziyetten, İngilizlerin bu müşkül ahvalinden istifade ederek takarrüb ile *-zahiren-* gurur-u millîlerini okşayarak itilâf etmek ve konferansa böyle bir uzlaşma mukavelesine cephe olarak gitmek bendenizce süratle ve

emniyetle işi bitirmek için en faydalı çaredir. Ve o kanaatteyim ki, İngilizler *-pek pratik olarak diplomasisi-* bugün bizimle bir uzlaşmaya müsaittir ve böyle bir takarrüp hasıl olursa âmal-i millîyemize muvafık surette işi bitirmeğe müyesser oluruz.

Ferit Bey Hüseyin Ragıp Bey'le birlikte Paris'e mümessil olarak geliyormuş. Zât-ı âlinizin kendisiyle dostluğunuz ziyadedir. Roma'da görüştüğümüz zaman, esas itibariyle kanaatlerimizin birleştiğini anlamıştım. Hâlâ bu fikirde iseniz kendisiyle muhabere etseniz. Kanaatlerinizi birleştirmek kabil olursa belki Ankara'da icra-yı nüfuz eder de memlekete şu sırada bilvasıta olsun belki bir hizmet etmek kabil olur.

Ne âlemdesiniz? İnşallah âfiyettesinizdir. Cahit Bey arasıra Nesimi'ye yazıyordu. O da kesti. Biz ikimiz ailelerimizle birlikte şimdilik buradayız. Biliyorsunuz ki, oğlumun ahvali sıhhiyesi beni buraya sevketmişti. Geldiğimden pek memnunum. Zira mahdum pek müstefit oldu. Geldiğimizde 61 kilo idi. Şimdi hamdolsun 68 kilo çekiyor. Kuvvetlendi ve kanlandı. Nesimi arz-ı muhabbet ediyor, ben de ihtiramlarımı takdim ederim.

1 Kânunuevvel 1921

Halil (13)

Adresim:
Walter Haus W. Georg II stock
Merano, l'İtalie

(13) Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe.

Kara Kemal'den Cavid Bey'e: Malta'dan beraberimde onbeş paket getirdim...

Beyim, (14)

Cuma günü geldim. On beş paket beraber getirdim(15). Dördünü Anadolu'ya, altısını Münih'e gönderdim. Diğerlerini alarak bu akşam ben de Münih'e müteveccihan hareket ediyorum. Ankaralılarla görüştüm. Nicenizde cereyan eden muhavereden haberdar ve sizinle görüşmek lüzumunda ısrar ettiler. Esasen ben de behemehal sizi görmek ve elinizi öpmek arzu ve iştiyakından idim. İsviçre'ye duhul bir takım formaliteye tâbi olduğunu söylediklerinden benim oraya gelmem hem müşkül, hem geç olacak, Münih'e teşrifiniz hem görüşmek, hem de paketleri görmek için pek münasip olur fikrindeyim.

Maazâlik benim oraya gelmem lâzım ise öyle harekete âmâdeyim. Ancak icap eden formalitenin taraf-ı âlinizden temin ve icrası lâzım gelir. Münih'te süratli cevabınıza muntazarım. Sizi gördükten sonra Almanya'ya geçmek, bizimkileri görmek kararındayım. Cahit Bey'e iştiyaklar arzederim. Elinizden öperim efendim.

13 Eylül 337 (1921)

Kemal

Muhterem Beyim,

Mektubunuzu alınca gelmek istedim. Fakat bizim sergüzeştin icap ettirdiği bazı taahhüdat var ki, onu ifa etmek zarureti beni burada alıkoydu. Zannediyorum ki, bir kaç gün daha alıkoyacaktır. Herhalde çok sürmiyeceğini tahmin ediyorum. Cumartesi günü İstanbul'dan gelecek bir arkadaşla görüştükten üç dört gün sonra oraya gelebileceğimi zannediyorum. Hareketimi Cevat Bey vasıtasıyla ve telgrafla yazarım. Baki iştiyakla ellerinizden öperim.

27 Eylül 1921

Kemal

(14) Bu mektup Kara Kemal Roma'da Palazzo Oteli'nin antetli kağıdı üzerine yazılmıştır.

(15) Kemal'in bahsettiği «paket»ler Malta'dan birlikte kaçan arkadaşlar olacaktır.

Kara Kemal'den Cavid Bey'e: Seninle görüşmeye çok ihtiyacım var...

Muhterem Beyim,

Geçen gün gönderdiğim mektupta cumartesi günü İstanbul'dan gelecek bir arkadaşla görüştükten sonra oraya hareket edeceğimi yazmıştım. İntizar ettiğim arkadaş Roma'dan olan telgrafına rağmen dün, bugün zuhur etmedi. Berlin'e gelmiş olmak ihtimali var. Oraya da geçmişse buraya dönecektir. Fakat bu mülâkatın üç beş gün daha temadi edeceğini tahmin ediyorum. Halbuki iki gün evvel Cahit Bey'in Şükrü'ye yazdığı mektupta sizin de Fransa'ya geçeceğinizi bildiriyordu. Fransa'ya geçecek ve bu da yakında olacak ise şu halde benim sizi Fransa'da takip etmek ihtimali kalmaz. Görüşmeğe ise ihtiyac-ı kat'î vardır. Bu lüzum sizce de katî ise ne suretle mülâkat edilebileceğinin lütfen tayin buyurulması lâzımdır. Eğer yanılmıyorsam bol bol tuttuğum hesaba göre bir hafta sonra serbest yani buradan harekette muhtar olacağımı tahmin ediyorum. Ellerinizden öperek cevaba intizar ediyorum beyim.

2 Teşrinievvel 1921

Kemal

Hâmiş olarak: Pension İsabella Lenqstr. No, 31 de Hacı Adil Bey vasıtasıyla mektup bendenizi bulur.

Muhterem Beyim,

Münih'te bildiğiniz vak'aya maruz kalmam muhaberenin sebeb-i inkıtaı oldu. Sonra da arkadaşlarla görüşüp konuşmak on beş gün kadar Berlin'de vaktimi aldı. Şimdi bir aydır Viyana'dayım. Burada ikamete artık sebep kalmadı. Sizinle görüşmek lüzumu ise bendinizce kuvvetini kaybetmemiş belki daha ziyade şiddetlenmiş olduğundan seri bir mahallî mülâkat tayinini rica ederim. Bendeniz Floransa'yı düşündüm. Haritadan baktım, hem sizç yakın düşüyor, hem benim Roma'da görülecek bazı işlerim olduğu için bana da muvafık geliyor. Orası muvafıksa zamanını, değilse diğer mevkii tayin buyurarak bildirmenizi rica eder ve kemal-i iştiyakla muhterem ellerinizden öperim beyim.

15 Kânunusâni 1922

M. Kemal

Kara Kemal'den Cavid Bey'e: Câmi Bey'le karşılaşmak istemiyorum...

Muhterem Beyim,

Mektubunuzu bir kaç gün evvel aldım. Cevab-ı tehirimin sebebi yevm-i hareketin sureti katiyede tayini idi. Şimdi ettim, inşallah pazartesi günü buradan hareket ediyorum. Fakat doğru Roma'ya gitmiyeceğim. Evvelâ Merano'ya uğrayacağım. İki üç gün orada kalmak niyetindeyim. Nerede mülâkat edebileceğimiz hakkındaki emrinizi orada almak benim için pek ziyade mucib-i sühulet olacaktır. Malûm-u âliniz Floransa güzergâhda ve Roma'nın şimalinde olduğu için benim için Roma'dan oraya avdet masraf ve külfeti bertaraf olmuş olur. Hem de sizinle görüşmeden Câmi Bey'le karşılaşmak istemiyorum. Onun için kabil olabilirse Floransa'ya süratle teşrif buyurulmasını pek ehemmiyetle rica edeceğim ve bu baptaki emrinizi Merano'da Nesimî Bey vasıtasıyla irsal ederseniz minnettar olurum. Bendeniz her halde pazartesinden sonra Merano'da ve merkeze muntazır bulunacağım. Bir ricam daha var. Cahit Bey'e mektup yazmıştım. Acaba orada değildir mi? Orada değil iseler lütfen adreslerini bildirmenizi rica eder ve ellerinizden öperim muhterem beyim.

1 Şubat 1922

M. Kemal (16)

Hâmiş olarak:

Nesimî Bey'in adresidir:

Pensinon Burgund

Merano – Tirolls

---

(16) M. Kemal, Kara Kemal'dir. Zira nüfus kaydında Mustafa ismi de mevcuttur.

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Gazeteler Enver'in aleyhinde yazıyorlar...

28 Teşrinisâni 1921

Azizim,

19 Teşrinisâni tarihli mektubu daha evvel, 23 tarihlisini de evvelki gün aldım. Dün pazar olduğu için posta olmadığından beyhude cevabını yazmadım. Şimdi sırasıyla mektupları takip ediyorum. Evet, ikimiz de aynı intizarı yapmıştık. Bu defa yalnız ben yaptım. Şayet bir iki gün daha *mektubunuz gelmeye idi bir tertip yaptım onu yazacaktım. O su*retle katiyen bu mesele-i mühimmeyi halledecektik. Şimdi ona lüzum kalmadı. Tekrar böyle bir hâdise vaki olursa o zaman tatbik ederiz.

Sait Halim Paşa resimlerin beğenildiğinden çok memnun olacaktır. Görünce söylerim. Bugünlerde göremedim. Biraz meşguliyetim vardı. Hayriye Hanımın bir otomobil satmak üzere İstanbul'da kaldığını ve Mithat Şükrü ile hareket edemediğini Mithat söylemişti. İstanbul'dan Yaver'den aldığım mektupta hâlâ orada olduğu yazılı.

Cemal Paşa Moskova'dan Berlin'e gelmiş. Yanında Afganlılar da varmış. Bayağı bir heyet halinde imiş. Koca Mısır fatihi.

Enver aleyhindeki gazeteyi bulamadım. Vakit de ileri. Esası Sarıkamış'ta çıkan «Varlık» gazetesinden alınmış. Enver, Halil, Nazım, Talât imzalarıyla İttihat ve Terakki Halk Şûralar Cemiyeti'nin (zannederim ismi böyle) alelusul tasdikine dair Ankara hükûmetine verilen beyannameden ve hâlâ bunların memleket işlerine karıştığından ve karıştırdıklarından bahis bir fıkra. Yirmi otuz satırlık bir şeydi.

Kemal'in kefaletinden, firar edecek korkusuyla, Hasan Rıza vaz geçtiğinden daha fena bir yere hapsedilmiş [17] ve şimdi yetmiş bin mark kefaleti nakdiye ile tahliye edilmiş ve Berlin'e gitmiş. Oradan da kavuşacakmış. İstinaf 24 Kânunuevvelde imiş.

Senin mahkûmiyet meselesi nasıl halledilebilir, bilmem. Benim *bildiğim, aff-ı umumî veyahut vicâhen muhakeme lâzım. Bu sırada iki-*

---

(17) Yukarıda Kemal'in mektubunda zikri geçen (bildiğiniz vaka) bu olsa gerek.

si de kabil olmadığına göre bu mahkûmiyet üzerinde kalacaktır demektir. Maamafih, Cahid'e de istersen sor. Biz onu iki sene Malta'da yatmakla çok değiştirdik. Bizler hakkında yani mahkemeye sevk olunanlar hakkında henüz divan-ı temyiz bir karar vermemiş, Müddeiumumî iddiasını yapmış. Fakat âzâlar galiba evrakı okuyorlarmış. Ne okuyorlar, ne anlıyorlar, ben de bilmem.

Sabahleyin bu mektubu yazarken ikmal edemedim, dışarı çıkmağa mecbur oldum. Hayriye Hanım bu sabah Roma'ya vâsıl olmuş, Palce oteline inmiş. Bu akşam gidip göreceğim. Sabiha Hanımın musahabatını Nuriyeye naklettim. Mahmut Bey'in Roma'da olduğunu ve çarşamba sabahı kalkacak vapur ile Brendizi'ye gideceğini işitiyorum. Fakat göremedim. Vapur Tiryeste'deki grevden dolayı 60 saat gecikti. Binaenaleyh pazar günü kalkacağına ancak önümüzdeki çarşamba günü kalkabilecek.

Bekir Sami Bey, Sabit Bey, Süleyman Necmi Bey ve Malik Bey aynı vapurla gidecekler. Bugün İstanbul gazeteleri geldi. Vakit'in 22 tarihli nüshasında yine Enver hakkında bu defa Trabzon'da bir gazeteden menkul bir makale var. Okuyunca sana gönderirim. Maatteessüf Fransız itilâfı hakkında İngiliz gazetelerinin neşriyatını görmedim. Sait Halim Paşa hepsini okuyor, okuduğunu anlatamaz. Başka türlü istediği gibi söyler. Abbas Halim Paşa gelirse ondan dinleriz. O hem zapt eder, hem de nakleder. Aşk olsun Briand'a. Hepsine kafa tutuyor. Şimdi Paris'e gelince, bâhusus böyle bir muvaffakiyetli avdetle ne atıp tutacaktır. Evet, bir anlaşma olsa da biraz olsun sükûnet görsek.

Nihat ve Nurettin Paşalar'ın azlini İstanbul gazeteleri tekzip ediyorlar. Ankara'da Meclisteki mebuslardan kimse hakkında yapılmış bir şey yok. Fakat Enver'in en kuvvetli zannolunduğu yerlerdeki gazeteler aleyhinde yazıyorlar. Oldukça şayan-ı dikkattir. Vaktiyle Trabzon'da pek ziyade taraftarlık gösteriyorlardı. Demek ki, bir değişiklik var. Fakat fikrimce bunlar hep vakitsiz ve münasebetsiz. Ankara şimdilik biraz uysal görünüyor. Fransa ile itilâf yaptı. İtalya murahhası da Ankara'nın fikrini almış, geliyormuş. Galiba onlarla bir şey yapılamıyacak. Çünkü İngilizlerden korkuyorlar, ayrılamıyorlar.

Hallaçyan ne ağız kullanıyor? Karasu burada Consulta'da bazılarıyla görüşmüş. Açıktan söylememişler. Fakat ben öyle anladım ki İn-

gilizler, Fransızları münferit bırakarak, yani İstanbul hükûmetine karşı kabil-i kabul nâfi bir sulh teklif ederek İstanbul hükûmeti ile bittabi Fransa da dahil olduğu halde bir sulh yapmak istiyorlar gibi imiş. Tam korkulan fikir onlara gelmiş, bakalım yapabilecekler mi? Daily Telgraph havadislerine inanmağa gelmez. Yalnız İstanbul işlerinde değil, burasını da alt üst ettiler. Briand Washigton'da İtalyan ordusunu tahkir etti diye hiç yoktan bir mesele ihdas ettiler. Galiba biraz Almanların da parmağı var. İtalya'da hep Giolitti'nin gazeteleri bu havadisi işae etti. Almanlar İtalyanlarla Fransızların arasını iyiden iyiye bozmağa çalışıyorlar ve kısmen de muvaffak oldular. Benim de başka yazacağım kalmadı. Hepimizin hepinize selâmları, meveddetleri ve hürmetleri.

İsmail Canbulat

Hâmiş olarak: Nesîmî, Cahid Bey'in adresini kaybetmiş. Benden istedi gönderdim. Bilmem mektup yazabilecek mi?

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Said Halim Paşa nasıl öldürüldü?...

Roma, 23 Kânunuevvel 1921

Azizim,

18 Kanunuevvel tarihli mektubunu aldım. Sait Halim Paşa meselesi hakkında evvelki mektubumda ne kadar yazdığımı hatırlamıyorum. Vak'a saat beşi çeyrek geçe, araba ile şehrinden avdet ettiği bir sırada vaki olmuştur. Zannederim, sen Ethem Bey'in ve Kâmran Hânımın oturduğu evi bileceksin. Sait Halim Paşa orada oturuyordu. O sokak gündüzleri bile, her vakit gayet tenhadır. Kâtil bir kaç günler oralarda görünmüş ve vak'a günü de erkenden gelerek kapının önünde beklemiş. Sait Halim Paşa ve yanında o hınbıl Tevfik Bey'le beraber gelince, yavaşça arabanın arkasına geçmiş ve Paşa inmek üzere iken sağ şakağına rüvelveri dayıyarak ateş etmiş. Katilin boyu kısa olduğundan, mermi biraz yukarı seyrederek sol şakağının üstünden çıkmış gibi. Ve Paşa hemen ölmüş.

Tevfik Bey budalasının, rivayetine göre, otomobil patı zannetmiş. Sonradan araba ile takibe teşebbüs etmiş. Müteakiben bundan sarfınazarla Paşayı poliklinoya götürmüşler ve orada güç hal ile Tevfik Bey'i de yerinden kaldırmışlar. Bana bir kâğıt yazmış, yollamış. Evde idim. Hemen hastaneye gittim. Paşa ölmüş olduğuna göre katilin derdesti için orada olan zabıta memuruna bazı şeyler söyledim. Herifin pek ehemmiyet vermediğini görünce, Ziya'ya gittim. Oradan Câmi'ye telefon ettirdim. Fakat o da yerinde yoktu. Maamafih, zabıta sonradan takibata germî verdi. Bazı Ermenileri isticvap ettiyse de bir şey elde edememiş. Katilin tutulması bu şerait altında tesadüf'e tabi kaldı. Tevfik Bey'le Bilâl geçenlerde Paşanın kunduracısına girmişler. Kunduracı o gün üstü başı yırtık bir adamın gelerek bir kaç çift kundura almağa kalktığını ve herifin halini şüpheli gördüğünü söylemiş ve ertesi günü tekrar gelip kunduraları alacağını ilâve etmiş. Gidip polise haber vermişler. Ertesi günü polis bu adamı tevkif etti. Kendisi Bulgar, serseri. Üstünde ve odasında pek çok para çıktı. Bir bankaya da ayrıca para vermiş. Elbisesi berbat olduğu halde yeni bir palto giymiş. Kunduracı-

dan da bin beş yüz liret'den fazla mal almış. Zabıta bundan şüphelenmiş. Kânunuevvelin ilk on beşinde nerede olduğunu sormuşlar, söylemiyor, söylemem diyor. Tevfik Bey'e göstermişler. O katil budur demiş. Paşanın ev sahibinin hizmetçisi tanıyamamış. Halen takibat bu zemindedir. Bulgar Cenevre'de, Marsilya'da, İstanbul'da bulunmuş. Hidivden şüpheleniyorlar. Fakat ben eğer bu mesele sahih çıkarsa İngilizlerden şüphelenirim.

Bulgar Davidof'u o günlerde burada gördüm. Ondan da şüpheleniyorum. Talât Paşa'nın katli sıralarında o adam oralarda bulunmuş zannederim. Seni tanıyor olmalı, onun takibettiği meseleyi bilirsin. Bu adama karşı müteyakkız bulunmalı.

İtalyan gazetelerinden Roma'da çıkanlar ilk günler, uzun uzadıya buradaki siyanetten, mesuliyetten filân bahsettiler. İki üç gün sonra kesildi bitti. Yazılan şeyler pek fevkalâde şeyler değildi amma hiç ehemmiyet vermiyorlar gibi de görünmüyordu. Ben gazetelerin aleyhte yazmadıklarından memnun oldum. Çünkü onu da bekledim. Binaenaleyh, yazılanlar benim için kâfi göründü.

Abbas Paşa Locarno'da Esplânade otelindedir. Nâ'şı tahnit ettirdik. Tabuta koyduk. Nakil müsaadesi alındı. Büyük oğlu Halim Bey'in gelmesine intizar olunuyor. O gelince Mısır'a nakledilecektir.

Cemal Paşa Berlin'de Enver'in aleyhinde alenî olarak beyanatta bulunmuş. Vehbi Paşa *-ki Berlin'den yeni gelmiş-* o söylüyormuş. Enver'le çalışanların hepsi bu lâkırdıları sükûnetle dinlemişler, itiraz etmemişler. Vehip Paşa biri vasıtasıyla Cemal Paşa'dan sordurmuş imiş. O da cevaben böyle şeyler söylemediğini ifade etmiş. Fakat vasıta olan orada hazırmış ve bizzat evvelce söylediklerini işitmiş imiş. Enver'in Batum'da bir harekette bulunmadığını Yusuf Kemal tekzip ediyor. Mustafa Kemal'in nutku Vakit'te vardı. Okudum ve sakladım.

Panislâmizm sözü Enver'e karşı söylenmiştir. Aynı zamanda, galiba İngilizlere hoş görünmek fikri de var.

Talât Paşa'nın valdesi hakikaten vefat etmiş. Ben gazetede gördüm. Fatih'e defn etmişler. Hayriye Hanım, Paşa'nın valde ve hemşireleriyle hüsni surette ayrıldığını nakletti ve kemal-i safiyetle maişetinden bahsetti. Evvelce biz Malta'da iken Rahmi ve Mithat Şükrü gerek

onlar ve gerekse diğerleri için görüşmüştük ve Tanin matbaası hâsılatından Mithat'ın yardım etmesi aramızda takarrür etmişti. Mithat bu defa İstanbul'dan geçerken yüz elli lira bırakmış. Hayriye Hanımla hiç bu hususta konuşmamış. Bunun üzerine Rahmi'ye bir mektup yazdım ve Mithat Şükrü ile bu hususta konuşmasını ihtar ettim. Mithat'tan dün bir mektup aldım. «Matbaa pek muvakkat işler yaptığından şimdilik arzu olunan muaveneti ifa edecek bir vaziyette değildir. Maamafih Paşanın valdesi ile hemşiresine İstanbul'da bir parça yardım ettim ve devamına gayret edeceğim...» diyor.

Nuriye havadislerden memnun oldu. ... Hanımın saçlarının ve yüzünün boyanması hakkındaki fikrini soruyor. Ve diyor ki: Bütçe müsadade etseydi İstanbul'a bu hali görmek için giderdim. ... den mektup aldı. Her vakitki gibi hayatından müşteki. Nuriye soruyor, orada lor peyniri var mı diye. Azade çok severmiş, eğer orada yoksa burada çok var, gönderecektir. Var ise beyhude uğraşmıyayım diyor ve bilhassa gözlerinden öpüyor ve cümlenize arz-ı hürmet ediyor.

Ermeni meselesi nokta-i nazarından evvelce bahsedilen esami pusulâsı teeyyüd etmedi. Bu havadisi madamın oğlu çıkardı. Ziya'ya yazdığın vakit, sor istersen. Fakat ben inanmıyorum. Sözde ona emniyet-i umumiyeden birisi söylemiş. İsmail Hakkı Paşa dördüncü imiş. Başta Talât, Behbudhan, Sait Halim varmış. Baki cümlenize ihtiramlar ve selâmlar azizim.

İsmail Canbulat

Hâmiş olarak:

Sabit Bey'den İstanbul'dan mektup aldım. Pire'deki meseleden hiç haberi yok. Çünkü bura gazeteleri Bekir Sami'yi Yunanlıların almak istediklerini yazmışlardı. Demek ki, vapurdakilerin haberi olmamış. Sabit Bey de İstanbul'da Salâh Cimcuz'da kalmış. Bir gün de akşam üzeri İzzet Paşa otomobilini gönderip evine aldırmış. Hiç korkusuz oturmuş ve gezmiş. Bekir Sami gece yarısına kadar dışarıda kalıyormuş.

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Ermeniler intikam listesi hazırlamış...

31 Kânunuevvel, 1921

Azizim,

29 Kânunuevvel tarihli mektubunu aldım. Polisin tahkikatı daha ziyade Hidiv üzerinedir. Bakalım ne çıkacak. Benim bidayette zannım, Paris'te hariciye nâzırlarının müzakere edecekleri bir sırada yeniden Ermeni meselesini hatırlatmak için Ermeniler tarafından yapılmış bir vaka suretinde idi. Hidiv Suriye'ye hükümdar olmak istiyormuş. Belki bunun için Sait Halim'i rakip görebilir. Çünkü Fransızlar Ankara'nın tavsiye edeceği birisini Suriye'ye emir yapmak fikrinde imişler. Ve bunu Hidiv bilmiyor. Maamafih bu, sebeb-i kâfi olamaz.

Liste meselesini[18] Ziya Bey'e sonradan tekrar sordum. Polisten söylediklerine göre, Talât Paşa'nın vefatı sırasında sözde bir liste bulunmuş ve bu liste İtalya hükûmetine de tebliğ olunmuş imiş. Yoksa burada yeniden bulunmuş değilmiş. Bu da ne dereceye kadar doğrudur bilmem.

Evet, Sabah'da yazılanları gördüm. Lânet olsun. Talât'a da neler yazmadılar. Hakikî ve siyasî kabahatlerini ciddî surette tahkik eden yok. Binaenaleyh bir daha bu memlekette hidemat-ı umumiyede bulunmaktan Allah beni muhafaza etsin. [19]

Sait Halim'in cenazesi İstanbul'a götürülmiyecek. Büyük oğlu öyle istiyormuş. Henüz gelmemiş. Küçüğü geldi. Baki refikam ve Fatma ile birlikte cümlenize hürmetler ve meveddetler.

İsmail Canbulat

---

(18) Liste meselesinden maksat, Ermeni komitecilerin yurt dışındaki İttihatçılar hakkında kimlerin öldürüleceğine dair hazırlanmış listedir...

(19) Burada tamamiyle şahsî bir bahis çıkarılmıştır.

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Mustafa Kemal benim bölüğümde idi...

30 Kânunusâni 1922

Azizim,

Mektubunu alalı birkaç gün oluyor. Bu sefer hasta idim. Biraz sıkıca idi. Hararet otuz sekizi geçti. Bir hafta yattım. Hâlâ da nezle devam ettiği için dışarı çıkamıyorum. Evde oturuyorum. Benim pasaport vize edildi. Şimdi üç nal ile bir beygir ister. Bakalım ahvali âlem ne gösterecek.

.... (20)

Rauf mektubunda hasta olduğundan ve bu hastalığı münasebetiyle Nafia Vekâletini kabul etmemiş ise de muahharen dedikoduya sebebiyet vermemek için kabul ettiğinden ve hâlen de hasta olduğundan mektubunda bahsediyordu. Başka sebepler de *-meselâ Fethi'nin yapması ihtimali olan şeyler-* olması ihtimalini kabul etmekle beraber hastalığı sebebi esastır. Fakat Refet Paşa'nın, Celâl'in istifaları işi tuhaflaştırıyor. Nafia Vekili Fevzi değil, Feyzi ki, sonraki gazetelerde tabiî görmüşsündür. Enver hakkında Rauf'un mektubu iyidir. Ona gösterdikleri gibi yazıyor. Enver'in aleyhinde değillermiş. Ruslara Batum'dan çıkarılması için müracaat etmemişler. Enver'i iğfal ediyorlarmış falan gibi sözler. Korkarım ki, ona başka türlü idare-i kelâm etmişlerdir. Fakat Enver meselesi çok tuhaf oldu. Tevkifi haberleri pek çok tekerrür ediyor. Kâbil'e gittiğini işittim ama haberler çok teeyyüd ediyor. Bugünlerde anlaşılır zannederim.

Mustafa Kemal'in entervüvünü okudum. Osmanlı Hürriyet ve Tevhidi Millet Cemiyeti teşekkül ettiği vakit Mustafa Kemal'in ismi hiç geçmedi ve kendisi de Selânik'te değildi. Sonraları mühür kısaca Osmanlı Hürriyet Cemiyeti diye kazdırılmıştı. Doktor Nâzım geldikten sonra nizamnamede tadilât yapıldı ve azamî beş kişi olmak üzere cemiyet âzası Bölük namı altında birbirlerini tanıyabiliyorlar ve görüşebiliyorlardı. O sırada Mustafa Kemal de geldi ve benim bölüğümde idi.

(20) Buradan tamamiyle hususî mahiyette bir paragraf çıkarılmıştır.

Toplandığımız bir akşam bu cemiyetin Nâci ile alâkası var mıdır diye bana sordu. Ben de ne gibi? dedim. Evvelce ben kendisiyle bir cemiyet teşkili için görüşmüştüm dedi. Ben de herkes birbiriyle görüşmüş olabilir dedimdi. Fazla bir izahat vermedi ve çünkü verecek bir şey yoktu. Suriye'de bir cemiyeti olduğundan falan bahsetmedi. Hattâ o taraflarda teşkilât yapabilmek hususunda ümitvar bile bulunmuyordu. Sonra, filhakika, Nâzım'ın teklifi üzerine, bütün bölüklerden, İttihat ve Terakki namı hakkında, rey toplandı. Ve ben, Rahmi şiddetle aleyhtar idik. Ekseriyetle kabul edildi. Hülâsaten mesele böyledir [21] ... Sait Halim'in cenazesi İstanbul'a götürüldü. Her iki oğlu da buraya gelmişti. Abbas Paşa hâlâ Locarno'da.

Baki cümlemizden hepinize selâmlar ve hürmetler.

İsmail Canbulat

12 Nisan 1922

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Mustafa Kemal saltanat naibi olacakmış...

Azizim,

10 tarihli mektubunu aldım [22] ...

Bekir Sami geldi, görüştüm. Şimdilik bir tarafa gitmeğe niyeti yok. O da lumbago olmuş, yanıyor. Mustafa Kemal sulh istiyor diyor. Yani Bekir Sami'ye öyle söylemiş. Bekir Sami Bey'in azimetini Rusların müdahalesi üzerine tehir etmişler. Herhalde Yusuf Kemal Avrupa'da iken onun da Avrupa'da bulunmamasını istemişler. Mustafa Kemal bunu tebliğ etmiş o da şurada burada, Beyrut'ta bir hafta falan kalarak vakit geçirmiş. Garip değil mi? Ben yalnız kalamadım. Fakat başkasına söylemiş, hususî olarak öğrendim.

Mustafa Kemal sulh istiyormuş. Şehzadelerden en ufak birini padişah yapıp tahsiline itina edeceklermiş. Bu yetişinceye kadar da Mus-

(21) Buradan iki satır çıkarılmıştır.

(22) Bu mektuptan tamamiyle hususî ve ailevî mahiyette fıkralar çıkarılmıştır.

tafa Kemal naip olacakmış. Böyle bir tasavvur varmış. Eğer sahih ise sulh meselesine de bir mâni kalmıyor demektir. Bekir Sami Anadolu'nun halini fena görmüş. Mütarekeyi kabulleri tabiî gördüm, diyor. Ve herkes sulh istiyor diyor. Celâlettin Arif kıvıramamış. 8 Nisanda lüzumsuz olarak Cenova'ya gitti. Halbuki hariciye nezaretine yazdığı tezkereye cevap alamadı. Uzun uzadıya Türkiye'nin iştiraki hakkında yazmış imiş. Farkında değiller ki, Avrupalılar böyle bir iştiraki kabul etseler İstanbul heyetini davet etmeleri galip ihtimaldir. Çünkü bu defa İstanbul hariciye nâzırı Ankara'ya tefevvuk etti. Geçen sefer ise aksi idi.

Evet, Osman Nizamı böyle çıkmaz bir yola girmiş. Bilmem ne yapıyor. Görünce soracağım. Nuri Bey'e çektiğin telgrafa cevap alınca programınızı yapabilirsiniz. Biz sabırsızlıkla Roma'ya gelmenizi bekliyoruz. İngilizlerin Rusların anlaşması hakkında tasavvur, bittabi heyet-i umumîyede değil, Cenova'daki müzakere dolayısıyla hâsıl olan temastan, bilistifade suret-i hususiye ve mahremanede olacaktır diye zannediliyor. Bu mesele hakkında Bekir Sami Bey'in fikrini sordum. Kressine'in vaktiyle Moskova'da kendisine, İngilizlerle Rusların anlaşmağa mecbur olduğunu ve bu anlaşma neticesinde bir müddet Türklere karşı vaziyetin ve fakat muvakkaten tebeddül etmiş gibi görüneceğini söylemiş. Bekir Sami sormuş, bu müddet ne kadar olabilir? demiş. O da üç ay kadar demiş. Bunlar hep manidar sözler. Bekir Sami'nin fikrine göre, Ruslar Anadolu'ya çok hükmediyorlarmış. Hakikaten bizim Asya devleti addedilerek Cenova'ya davet edilmememiz pek fena oldu. Fakat çare yok.

Karusu ile Dinarî buraya gelmişlerdi. Onlar kâfi derecede çalışılmadığına atfediyorlar. Kemal pazar günü Brindizi'ye hareket etti. Karusu da beraber. Bu ikisi yani Karasu ile Dinari'yi İzzet Paşa'yı buraya gelerek bir itilâf imzalatmasına çalışmak üzere buraya gelmişler gibi görünüyor. İtalya'ya menafi-i iktisadiye temini ile uğraşıyorlar...

Mütareke olmak ve arkasından müsaleha olmak ihtimali ziyadeleşmekle beraber, esasen politika ile adem-i işgal hakkındaki fikrim ve bilhassa vaziyet-i hazıra-i maliyem bir an evvel bir işe başlamaklığımı icap ettiriyor ve binaenaleyh konuştuğumuz iş için lâzım gelen tavsiyede bulunmanı rica ederim...

İsmail Canbulat

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Ermeniler ikimizi de listeye almışlar...

22 Nisan 1922, Cumartesi

Azizim,

Perşembe günü sabahleyin Jak ile beraber polis müdür muavinine gittim. Listeyi getirtti. Tetkik edip haber vereceğini söyledi. Ben de Jak'a senin ile Cahid'in ve daha Avrupa'da bulunan bir kısım rüfekanın isimlerini verdim. Onları da öğrenmesini Jak'a tenbih ettim. Çünkü anladım ki müdür muavini listeyi bana göstermediği gibi listenin derece-i ciddiyeti hakkında da izahat vermek istemiyor.

Dün akşam Ziya Beylere gittim. Kalabalık vardı. Jak ile konuşamadım. Zaten o bana söylemek de istemiyormuş. Çünkü benim ismim de listede mevcut imiş. Ziya ile Rıfkı söylediler. İtalya polisindeki listede ben de, siz de *-yani ikimiz-* var imişiz. Fikrimce, bunlar icabeden yerlere, yani bizlerin bulunduğumuz şehirlere evvelce adam gönderip ahvalimizi tetkik etmek ve müteakiben asıl işi yapacak adamları celb ile suikasdi icra etmek sistemini takip etseler gerek. Bu mütaleaya göre, Berlin'de suikasdi yapanlar oradan uzaklaşacaklar. Yani aynı adamlar ve yahut diğerleri diğer bir mahalde kullanılacaktır. Bu mahaller de Roma, Meran, Manton veyahut Münih olabilir. Binaenaleyh, Avrupa'da kalacak olanlar bu mevkileri terk etmelidirler ki şaşırtarak işi tehir etmek mümkün olsun. Her halde sık sık tebdil-i mekân işi pek tas'ip ve belki de mümkünsüz kılar. Yoksa, bunun haricinde yapılacak takayyüdât hiç bir faide temin eylemez fikrindeyim.

Ben kendimi iki tehlikeye maruz görüyorum. Birisi vurulmak, diğeri de yanlışlıkla birini vurmak. Tabancamı daima pardesümün cebinde ve âdetâ elimde bulunduruyorum. Nitekim, Manton'da iken pardesümün cebinde idi. Bazen karşımdan gelen bir adama rast geliyorum ki elini cebine sokup mendilini çıkarıyor. Eğer birisi bu mendili meselâ aksırmak üzere olduğu için serian çıkaracak olsa, ben daha atik davranarak herifin üzerine ateş etmekliğim ihtimali vardır. O vakit de hapishaneyi boylamak lâzım gelecek. Manton'dan geldiğimiz sırada idi. Yakınımızdaki Ahmet Dino'lara çaya gitmiştik. Dönüşte, Nuriye ile bera-

ber gelirken, arkamızdan iki kişi geliyordu. Biz yavaşladık ki onlar geçsinler. Halbuki onlar da bize sokuldular ve geçmediler. Biz durduk. Onlar da durdular. Döndüm, heriflere bakıyorum. En ufak bir hareketlerine dikkat ediyorum. Meğer bu iki kişi yanımızdaki kapıya gireceklermiş. Bizim kapıyı geçmemizi bekliyorlarmış.

Farazâ, birisi cebinden anahtar çıkarmağa kalksa idi yine bir kazaya maruz idim. Onun için ben Roma'yı terke karar verdim. Böyle tabanca elde yaşamak tatsız bir şey. Şimdi senden mektup bekliyorum. Ya hemen Paris'e gideceğim, o işin arkasını takip edeceğim. Bu suretle tebdil-i mekân etmiş olacağım. Eğer o alamaz ise Anadolu'ya geçeceğim zaten kararım böyle idi. Şimdi bunu tacil ediyorum.

Size gelince, fikrimce tekrar ediyorum, orada kalmanız caiz değildir. Bir tarafa gidiniz. Ve şimdilik, öbür kâğıtta zikrettiğim mahallerden gayri bir yere gitmek şarttır. Nuriye daha bir kaç ay burada kalacağından, hanımefendi Roma'ya teşrif ederler. Fakat senin gelmen muvafık-ı ihtiyat değildir. Maamafih, ev sahibi sıfatıyla, beraber gelirseniz bizce mucib-i memnuniyet olacağını söylemeğe hâcet yoktur. Deyince her halde Roma Manton'dan daha emindir. Bu mektubum sırf bu işten ibaret oluyor. Cevabını bekliyorum. Hepinize selâmlar ve hürmetler.

İsmail Canbulat

Azizim,

22 Nisan tarihli mektubunu aldım. Sonradan yazdığım mektuba da cevap alırım ümidiyle iki gün bekledim. Baktım ki o gelmedi, cevabını yazıyorum. Celâlettin Arif zavallı saçmalıyor. Söylenmiyecek şeyleri söylüyor. O makaleyi ben işitmiş, fakat okumamıştım. Tribuna'ya da bir mülâkat vermiş. 26 tarihli. Aldım. Daha okuyamadım. Bekir Sami Bey'in bedbinliği hem hâle hem de istikbâle aittir. Kendisi ile bugün benim gitmekliğimden bahisle konuştuk. Seninle görüşmek arzusundadır. Fakat ayrıca da yazacaktır. Ben de bu cumartesi hareket edemiyeceğimden on beş gün sonraya kalıyor. Artık sizi Roma'da bekliyeceğim demektir. Biran evvel geliniz bari. Burada konuşur ve ona göre

hareket ederiz. Anadolu cevap vermiş. Bugün kısaca Messagero'da okudum. Yine neticede ısrar ediyor ve İzmit'i müzakere mahalli olarak gösteriyor. Artık çabuk gelirsiniz diye mektupla fazla şey yazmıyorum. Cümlenize selâmlar, hürmetler ve meveddetler.

İsmail Canbulat

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Ermenilerin listesinde yirmi kişi daha varmış...

27 Nisan 1922

Azizim,

25 nisan tarihli mektubunu bu sabah aldım. Senden 22 nisan tarihli mektuba cevap almayınca evvelce yazdığını kâfi görmüşsündür fikriyle Paris'e filân gitmekten sarf-ı nazarla Anadolu'ya gitmek üzere hazırlanıyordum. Pazartesi günü akşamı Osman Nizami'lerde çayda Bekir Sami'ye rast gelmiştim. Görüşemiyoruz dedi ve bana gelmişti de kendisine yeniden gidememiştim. Dün sabah gittim. Ve Anadolu'ya gitmek üzere olduğumu söyledim. Orada ne yapacağımdan filân bahsederek yeni bir işten, Çorum'la Samsun arasında kamyon işletmek üzere bir şirket teşkiline dair izahat verdi ve orada mahallinde aldığı malûmatı zikretti. Ve beraber yapmağı teklif etti ve seninle görüşmek arzusunu gösterdi. Bittabi sermaye bulmak için. Bundan başka Adana'da arazî kiralıyarak işletmek işinden de bahsetti.

Gelirken, orada bazı kimselerle görüşmüş. Ben de bunun üzerine sizin zaten buraya geleceğinizden bahsettim ve dünkü mektubu o suretle yazdım. Eğer buraya gelirseniz bunu konuşuruz ve icabederse Paris'e birlikte gideriz diyordum. Maamafih ben kendimin ve ne de senin burada günlerce kalmasına taraftarım. Şayet gelirsen iki gün sonra hareket etmek muvafık olur.

Şimdi sen kararını ver. İsterseniz buraya geliniz. Eğer Paris'e gitmeyi buradaki müzakeremiz neticesinde sen de muvafık bulursan birlikte gideriz. Aksi takdirde ben diğer mesele için gideceğim. Oraya gider ve avdetimde Anadolu'ya geçerim. Siz de nasıl arzu ederseniz öyle hareket edersiniz.

Burada ihtiyata son derece riayet ederek eve otomobille filân gelerek emniyetle oturmak mümkündür. Fakat hayatı bu kadar sıkıya almak kabil olamıyor ve ben onun için kalmak istemiyorum.

Bu sabah mektubunu alınca, tekrar Bekir Sami'ye gittim ve senin gelmek ihtimalinin azaldığını ve maamafih tamamiyle belli olmadığını söyledim. İcabederse oraya gelmeğe karar verdik. Ben zaten Paris'e gideceğime göre, oradan geçeceğim demek olur. Ancak, çarşamba veya perşembe günü hareket edebileceğiz. Bekir Sami'nin haremi soğuk almış, biraz rahatsız. Binaenaleyh, sen bu mektubumu alınca buraya gelecek iseniz bir telgraf çekerek beni haberdar et. Telgraf almazsam yine geleceğiz demek olur.

Jak'ın gördüğü liste, daha doğrusu listeler üç pusula imiş. Bazı isimleri puslalarda görmüş. Mecmuu 18, 20 kadar bir şey. Görünüyor ki, bu liste nâtamamdır. Polis müdür muavini bu işin mahrem tutulması için çok rica etmiş. Puslalarda şimdiye kadar vurulanlar var. İsmail Hakkı Paşa var, sizler varsınız. Daha başka isimler var ki Jak bunları hatırlayamıyor. Benim verdiğim isimlerden Halil, Nesimî, Rahmi yok. Bilmem, geçen defa yazmış mı idim. Rıfkı Bey'in, vaktiyle Ermenistan'da bulunan Tarık Bey'den duyduğuna göre, harp esnasında heyet-i vükelâya dahil olanlarla, diğer rüesâ dahil. Tevhid-i Efkâr'da gördüm, son Berlin vakası münasebetiyle yazdığı bir makalede, vaktiyle Bosphore veya diğer bir gazetenin bir siyah listeden bahsetmiş ve belki de bazı isimleri neşretmiş olduğunu gördüm. Bir Berlin gazetesi aldım. Okudum. Bu defa gazetelerin ağzı iyidir ve zamanında listeyi elde etmek için Jak ile konuşacağım. Bu mektubumu acele yazıp postaya vereceğim ki bir karışıklık olmasın. Buraya gelecekseniz beyhude biz oraya kadar gelmiyelim. Şayet sen bizimle beraber Paris'e gidebileceksen o da olur. Biz oraya geliriz, birlikte Paris'e gideriz. Hanımefendi Roma'ya gelir. Paris'ten sonra biz de yine Roma'ya gelir, hep buluşuruz. Böyle de olur. Hepimizden cümlenize hürmetler, mevedetler ve selâmlar.

Paris'e seyahat masrafı için bir çare bulacağız.

İsmail Canbulat

İsmail Canbulat'tan Cavid Bey'e: Yeni bir suikast teşebbüsü daha bekleniyor...

Roma, 1 Mayıs 1922

Azizim,

28 nisan tarihli mektubunu dün sabah (pazar) aldım. Öğleden sonra da Bekir Sami Bey geldi. Görüştük. Evvelce refikasının rahatsızlığından dolayı bir kaç gün daha kalalım demişti. Bu defa ise on güne kadar gidemiyeceğini söylüyor. Ve fakat sizinle görüşmek arzusunu da şiddetle beyan ediyor. Hattâ bunu yazmaklığımı da söyledi. Bu halde, eğer Nuri Bey gelmez de orada kalmak mecburiyetinde bulunmazsanız buraya gelebilirsiniz demektir.

Vaziyet de meşkûk olmakla beraber asıl kararsızlık bu defa bende değil. Eğer Bekir Sami Bey hareket edebilecek olsa idi çarşamba günü geliyorduk. Dün kendisiyle uzun uzadıya konuştum. On gün sonra bahusus seninle konuştuktan sonra Paris'e gitmekliğimiz ihtimali çok ziyade olduğu için ve Bekir Sami de beraber gitmeği arzu ettiği için Menaşe'yi görmek üzere Paris'e gitmeği ben de şimdilik tehir ettim. Bu fasıla esnasında mümkün olursa Locarno'ya gidip Abbas Halim Paşa'yı göreceğim. Artık sizi Roma'da bekliyoruz. Karar verip icraata geçmek size kalıyor.

Celâlettin Arif hakikaten çok ve lüzumsuz şeyler söylüyor. Tribunu'ya da bir mülâkat vermiş. Okudum. Orada da şimalden cenuba doğru Karadeniz sahilindeki devletler arasında bir ittifak mevcut olduğundan ve Cenova konferansına kabul edilmezsek Almanlarla anlaşmak mecburiyetinde kalacağımızdan, daha bilmem nelerden bahsediyor. Bu adamı bu kadar sersem zannetmezdim. Pek tuhaf şey! İnsanlar bazan bir kısım işlerde oldukça dirayet gösterdikleri halde diğer bir işte bu derece gaflet ediyorlar. Bu sözleri Ankara haber alıp da tekzip etse bile hükmü yoktur. O tesirli mazarratını yapmıştır. Bu gidişle Fransızlarla aramız bozulacak yahut bozuldu. Ruslar da İngiliz ve Almanlarla Cenova'da anlaşacaklar. Fransızlardan muavenet yok. İngilizler aleyhimizde. Artık ne âkibetlere maruz kalacağımız anlaşılıyor. Allah bu adama akıllar versin. Ben burada bir defa konuştum. Bilmem yazmış mı idim. Malta'dan avdette. Lâkırdı anlamadığını görünce mübahaseyi kısa kesip geçtim.

Düyûn-u Umumiye meselesi ayın beşinde mi on beşinde mi? İnşallah hüsnü suretle neticelenir. İzmit konferansı bilmem olacak mı? Olursa Mustafa Kemal gelecekmiş diye Vakit yazıyor. Bekir Sami dedi ki o gelirse sulh olur. Türkçe gazetelerde görmüşsündür, Anadolu yalnız İtilâf devletlerini İzmit'e dâvet ediyor. Yunanistan dahil değil. Kabul etseler de bir müzakere başlasa belki bir neticeye müncer olurdu.

Listeyi elde etmek için icap ederse Osman Nizami'ye müracaat edeceğim. Hemen herkes tebdil-i mevki ediyor. Hacı Adil Bey Münih'i terketmiş ve Nesimî ile Halil Beyler de yakında terk etmek üzeredirler. Hemen bugünlerde değil. Fakat arası soğuduktan sonra bir ikinci suikaste intizar etmelidir. Burada ben de daima her tarafı gözden geçiriyorum. Calibi şüphe bir şey yok. Görmüyorum. Zaten hemen bugünlerde böyle bir teklif beklemiyordum. Fakat yarın öbür gün olmıyacağını kim temin edebilir.

Vakit'teki Amerika mektubunu ben de okumuştum. Pek ziyade vekayie ve mantıka muvafıktı. Madam Osman Nizami Paşa ne vakit gelecekseniz diye her defa soruyor. Bana behemehal haber verin, gara gideceğim diyor. Osman Nizami de sorup duruyor. Evvelce gelecek demiştim, şimdi belli değil dedim. Tabii gelirken telgraf vereceksin. Onlara haber vereceğim. Gara geleceklerdir. Çok ısrar ettikleri için söylememek olmaz. Madam Osman Nizamî, hanımefendinin briç oynadığını işittiğinden briç tertibini bile şimdiden düşünüyor. Madam Ziya Bey kızının evlenmesi ile meşgul. Çamaşır filân hazırlıyor. Céline de galiba heyecandan olacak hafif bir hastalık geçirdi. Bu ay nihayetinde evleneceklermiş. Ziya Bey yine eski Ziya Bey. Hem bu işleri yapıyor, hem de müvacehelerinde Türkçe haklarında bin türlü şeyler söylüyor. Anlaşılmaz şey vesselâm.

Kemal Bey'den hâlâ bir haber yok. Sabah'ta «hortlak» Serlevhalı küçük bir fıkra var idi, gördün mü? İttihat ve Terakki erkânı yine İstanbul'da müzakerelerde bulunuyorlarmış diye yazıyordu.

Mithat Şükrü, ne olur ne olmaz, İstanbul'u terk ile Ankara'ya gitmiş. Hakkı da var. Avrupa'da vatancüdâ Türklerin Anadolu'ya gelmeleri hakkında da Meclise bir teklifte bulunulacakmış diye Vakit'te Ankara'dan bir telgraf da var idi amma arkası çıkmadı.

Hayri'den Berlin'den bir mektup aldım. «Kemal Bey'e de söylemiştim, Mustafa Kemal Paşa'nın suret-i umumiyede olan dâvetini, ümit ederim, Cavid ve Cahit Beyler'e bahsediniz» diyor. «Halil ve Nesimî beyler'e bir türlü yazamadım. Adreslerini kaybettim. Mektup yazarken lütfen bahis buyurunuz» diye de ilâve ediyor. Demek ki sizleri Anadolu'ya dâvet ediyorlar.

Rânâ Bey hakkında sorduğuma da şöyle cevap veriyor: «Rânâ Bey'le çok görüşmezdim. Maatteessüf Belçikalılarla teşrik-i mesai ne gibi şartlarla olduğuna dair bir şey sormamıştım. O da bu bapta bir söz söylemedi. Yalnız, kendileriyle alâka peyda ettiği bu grubun iyi bir kıymet-i maliyesi olduğuna kanaat hâsıl etmiştim. Bir ay mukaddem Ankara'da idi. Fakat mahsusatıma göre şimdi İstanbul'a avdet etmiş olacaktır».

Başka yazacak bir şeyim kalmadı. Cümlenize hürmetler, meveddetler ve selâmlar.

İsmail Canbulat

Hâmiş olarak:

Bugün 1 Mayıs olduğu için İtalya'da şimendiferler ve postalar yok. Mektup yarın sabah gidebilecek.

Mısırlı Abdülhamit Sait Cenova'dan dün gelmiş, Celâlettin Arif'in Çiçerin'i görmeğe gittiği halde kabul edilmeyip ben ileride kendisine haber gönderir, çağırtırım mukabelesiyle avdet ettiğini Bekir Sami Bey'e nakletmiş.

İsmail Canbulat'dan Cavid Bey'e: Locarno'ya, Abbas Paşa ile buluşmağa gidiyorum...

Roma, 9 Mayıs 1922, Salı

Azizim,

4 Mayıs tarihli mektubunu aldım. Bekir Sami Bey'le görüşebilmek için cevab-ı teahhür etti. Kamyon işi için burada bazılarıyla görüşmüş. Bu taraftan onlardan cevap bekliyoruz, diğer taraftan halıları satmakla meşgul. Onun neticesine intizar ediyor. Başka türlü gidemem diyor. Binaenaleyh, onun mayısın on beşine kadar Manton'a gelebilmesini pek mümkün görmüyorum. Şimdi ben bugün Locarno'ya gidiyorum. Bu akşam Floransa'da kalacağım. Perşembe akşamı Locarno'da bulunacağım. Abbas Paşa ile görüşeceğim. Bekir Sami Bey'le o suretle anlaştık ki, burada görüştüklerinden menfî cevap alırsa bana yazacak ve eğer kendisi Paris'e gelebilirse *-ki bu sizin Paris'e gittiğiniz takdirdedir-* gelecek. Bana gelince, eğer siz Paris'e gidecek olursanız bana Locarno'ya telgraf çekersin. O vakit ben Locarno'dan Paris'e geleceğim. Benim Paris'e gelmekliğim Bekir Sami Bey'in müspet veya menfî cevap alması ile alâkadar değildir. Eğer sen Paris'e gidersen ben de geleceğim. Locarno'da ancak iki üç gün kalacağıma göre telgrafını o müddet zarfında beklerim. Aksi takdirde Roma'ya döneceğim. Paris'te birbirimizi Şefkati Bey vasıtasıyla buluruz. Ben gidince hem adresimi kendisine veririm. Seni de aynı vasıta ile bulurum. Şimdiden hangi otele ineceğimi tayin edemem. İsviçre'ye gitmeğe bedel Paris'e gelirseniz az kalmak şartıyla daha iyi olur. Ben âzâmî bir hafta kalmak niyetindeyim.

Roma'ya gelmeyeceğinize Nuriye çok seviniyor. Sabiha Hanım da nisan altı tarihli mektubunda Cahit Bey'in tekrar Dâyinler Vekili olduğunu yazıyor. Ya yanlıştır ve yahut mektubun üstüne tarihi evvelce atılmış, aşağısını sonra yazmıştır. Nuriye'ye yazdığın mektupta bundan bahsetmemişsin. Nuri Bey bu haberi getirmedi mi? Yani intihaba ne karar verildiğini.

Halil Bey çiftliğe gidecekti. Söke'nin işgali üzerine biraz tehir etmiş. Haremi, Nuriye'ye öyle yazıyor.

Fethi'nin beyanatını okudum. Seninle Ahmet Rıza Bey Yusuf Kemal Bey tarafından Ferit vasıtasıyla Anadolu'ya davet edildiğinize dair de Vakit'te zannederim bir fıkra vardı. Tabii aslı olmıyacak. Olsa yazardın. Maamafih böyle bir şeyi ben varid görürüm. Yeni Maliye Vekilini çok beğendim. Halbuki bu zavallılar evvelkini beğenmiyorduk. Daha müdebbirini düşünüyorduk.

Şayet Paris'e gitmiyeceksen bu mektubun cevabını Roma'ya yazarsın. Çünkü dediğim gibi Locarno'da çok kalacak değilim. Hepimizden cümlenize pek çok selâmlar (Nuri Beyde dahil).

İsmail Canbulat

Hacı Adil Bey'den Cavid Bey'e: Misak-ı Millî İngilizleri rahatsız ediyormuş...

Münih, 15 Kânunuevvel 1921

Muhterem Kardeşim Efendim,

10 Kânunuevvel tarihli lûtufnamenizi teşekkürlerle aldım. Sait Halim Paşa'nın felâketi hakikaten cümlemizi pek mükedder ve müteessir etti. Bugün Canbulat Bey'den aldığım mektuba nazaran katili de hâlâ elde edememişler. Ortada maddî bir delil olmamakla beraber Ermeni olduğu zannı galip imiş. Bu zavallının Ermeni işi ile de alâkası kabine reisi olmaktan ibaret. Her halde bu işte yalnız Ermenileri değil biraz da onların arkasında başkalarını aramalı zannederim. Merhumu Mısır'a nakledeceklerini İsmail Bey yazıyor. Abbas Halim Paşa İsviçre'de imiş. Bugün ona da bir taziyet mektubu yazdım. Merhumun evlâtları da yazık ki adam akıllı şeyler değil.

Kemal'den bir mektup aldım. Galiba şimdi Viyana'ya geçmiş. Belki size oradan gelecektir. Berlin'de şiddetli bir nezleye tutulmuş. Sonra da oradakilerle anlaşmağa uğraşmış.

Yazdığına göre, gerek Berlin'dekilerin ve gerek hariçte bulunanların Anadolu ile iştigal etmemeleri ve Anadolu'da bulunan teşkilât ile

alâkalarını katetmeleri [23] ve İttihat ve Terakki namına hiç bir sebep ve suretle hareket eylememeleri ve şimdiye kadar aksi surette hareket edenlerin harekâtından sarf-ı nazar eylemelerinin kendilerine tefhimi ve bunu kabulden imtina edenler olursa onların yalnız başına bırakılarak ef'al ve harekâtlarının mugayiri menafi-i vatan olduğunun ilânı gibi bazı mukarrerat ittihaz ve kabul ettirmiş. Anadolu'yu da tatmin ve hariçte bulunanlardan bir zarar gelmiyeceğini temin için çarelere tevessül etmiş. Allah muvaffak etsin, her halde pek kıymetli bir sâydır.

Cemal Paşa Enver Paşa'yı görmemiş. Gûya Enver kendisini görmekten içtinap etmiş. Onun ifadesine göre, Enver Türkistan'a gitmiş, orada Bolşevikler aleyhine tahrikâtta bulunuyormuş. Hattâ bundan kendisinin Afgan ile olan münasebetine halel geleceği, çünkü Bolşeviklerin kuşkulanarak kendisine ve başkalarına artık yol vermek istemiyeceklerinden korktuğunusöylüyordu. Ben hâlâ doğrusu bu mübalâğalı ve mânasız sözlere karşı bir hüküm veremiyorum. Hüküm vermek için elde derece-i kifayede sarih ve doğru malûmat lâzım.

Kemalin yukarıda arzettiğim mesaisine nazaran, Nâzım ve Baha Şakir ve Rüsuhi Bey'in artık *-eğer Enver hakikaten Anadolu aleyhinde çalışıyorsa-* derhal onu terkedip gelmeleri lâzım gelecektir. Bakalım nasıl olacak. Cemal Paşa Enver Paşa'nın pek şiddetli aleyhinde. Kendisi Anadolu ile muhaberede. Oradan aldığı iltifatlı ve alkışlı bir mektubu gösterdi.

Biraderden henüz bir haber alamadım. Maamafih binlerce teşekkür ederim. Ne mümkünse yapacaklarını ben de ümit ediyorum. Bizim mazuliyet maaşı için hâlâ şu mahut Ferit Paşa zamanında çıkan ve bizleri maaştan mahrum eden kararnameyi tashih eden kararnamenin muamelesi bitmemiş! O kararnamede bir tarih var imiş ki, yanlış imiş. O tarihi düzeltmek için bir kararname daha yapılmış. Şimdi onu bekliyoruz!

Bakalım İngilizlerle de anlaşmağa muvaffak olabilecek miyiz. Bu biraz güç olacak. Çünkü Misak-ı Millî'nin Irak'a temas eden hudutları her halde İngilizleri çok ürkütüyor. Misak-ı Millîye nazaran, Musul,

(23) Bu teşkilât, Enver Paşa'ya ait mektuplarda bahsi geçen gizli fırkadır, Anadolu hükûmeti değildir.

Kerkük ve Süleymani sancaklarını bize terk etmek lâzım. İngilizler ise buna yanaşmıyacaklar. Fransızlar bu sefer epey celâdet gösterdiler. Amour propre meselesi oldu. Şimdiye kadar da iş hamdolsun iyi gidiyor.

Bâki sıhhat ve âfiyetinizi temenni eder ve Hüseyin Cahit Bey'in gözlerinden öperim muazzez ve muhterem bidarerim efendim.

Âdil (24)

SON

(24) Hacı Âdil Bey.

Tarihî Mektuplar

1920-1921 yıllarında, yurtdışına kaçan Ittihatçı önderlerin kendi aralarında ve Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmaları... Ihtiras, kıskançlık, pişmanlık, riyâkarlık ve acı itiraflarla dolu satırlar... Milli Mücadelenin toz-dumanı içinde yazılmış ve tarihe sıkılmış kurşun gibi ağır ve tehdit dolu mektuplar..

Talat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya
Mustafa Kemal Paşa'dan Talat Paşa'ya...
Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya
Mustafa Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya...
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya
Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya...

Meşrutiyetin sönen, Cumhuriyet'in parlayan yıldızları son kozlarını bu mektuplarla oynamışlar, ama tarihin ve kaderin hükmünü değiştirememişlerdir...

Bu kitapta mektubu bulunan veya kendine mektup yazılan kişiler: ***Mustafa Kemal Paşa,*** Talat Paşa, ***Enver Paşa,*** Cemal Paşa, ***Dr. Nâzım,*** Cavid Bey, ***İsmail Canbulat...***

Ahmet Rıza Bey, ***Rauf Orbay,*** Galip Kemâli, ***Falih Rıfkı,*** Dr. Bahaettin Şakir, ***Halil Paşa,*** Fethi Okyar, ***Cevat Abbas,*** ***Câmi Bey,*** Memduh Şevket, ***Dr. Rusuhi,*** Edip Servet, ***Cafer,*** Hakkı Behiç, ***Hacı Adil Bey,*** Eyüp Sabri ve ***Emanull***

TEMEL YAYINLARI

ISBN 975-410-057-8
9 789754 100570